

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2020

№ 3 (106)

*Рекомендовано до друку та до поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 1 від 24 вересня 2020 р.)*

Дніпро
2020

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2020. № 3 (106). 328 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідectво про державну реєстрацію – КВ 20781-10581ПР від 08.05.2014 • Виходить 5-7 разів на рік • Тираж – 70 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 576-46-41 • Сайт видання: visnik.dduvs.in.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

**Видання індексується в міжнародних базах даних
«Index Copernicus International» та «Crossref»**

DOI: 10.31733/2078-3566

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

к.ю.н. **Андрій ФОМЕНКО**, голова (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО**, заст. голови (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** (Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Національний авіаційний університет, м. Київ);
д.ю.н., доц. **Олексій ДРОЗД** (Нац. акад. внутр. справ, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., доц. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпроп. обласна держадміністрація);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпроп. окружний адмін. суд);
д.ю.н., доц. **Дмитро ПРИПУТЕНЬ** (народний депутат України);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (ЦВК України, Ун-т «Україна», м. Київ);
д.ю.н., доц. **Михайло ЩЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
доц. **Міндаугас БІЛІУС** (Mindaugas BILIUS) (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
д-р права **Гедімінас БУЧІОНАС** (Gediminas BUCIUNAS) (Ун-т М. Ромеріса, м. Вільнюс, Литва);
д.ю.н. **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ГПУ Республіки Казахстан);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинськ. держ. ун-т, Азербайджан);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ** (Rafal LIZUT) (Люблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ** (Andrzej PIASECKI) (Краківськ. пед. ун-т, Польща);
д-р права, проф. **Пауліна БІЄШ-СРОКОШ** (Paulina BIEŚ-SROKOSZ) (У-н Яна Длугоша, Польща).

З М І С Т

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Кириченко Ю. В., Давлстова Г. В.

Роль політичних партій у сучасних процесах державного будівництва в Україні 7

Кірін Р. С.

Правова основа протимінної діяльності в Україні:

теоретико-прикладні аспекти 12

Поповський А. М.

Лексичний розмаї козацького духу Михайла Чхана 20

Сироїд Т. Л.

Міжнародно-правові стандарти забезпечення права

на здоров'я неповнолітніх осіб, позбавлених волі 31

Тертишник В. М.

Право на землю і волю в історико-філософській рефлексії

та інтегративній доктрині державотворення 38

Орлова О. О.

Юридична клінічна освіта як необхідна складова

становлення майбутнього правника 47

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Мушенюк В. В.

Правова охорона природних ресурсів від негативного

впливу сільськогосподарської діяльності 52

Спіцина Г. О., Гордеюк А. О.

Особливості сучасної класифікації об'єктів права інтелектуальної власності 58

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ

Пайда Ю. Ю.

Публічна адміністрація як об'єкт адміністративно-правового регулювання 65

Собакар А. О., Аксютіна А. В.

Інститут «культурного сервісу» в механізмі публічно-правового

забезпечення населення соціально-культурними послугами 73

Гаркуша В. В.

Особливості порядку добору та призначення на посаду судді 79

Іванцов В. О.

Актуальні проблеми окреслення переліку правоохоронних органів України:

теоретико-правові засади та значення для правозастосовчої практики

(на прикладі органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій) 83

Казначесв Д. Г., Лопасва О. М.

Шляхи удосконалення службово-бойової діяльності
сил охорони правопорядку в Україні 90

Миرونюк С. А.

Поняття, види та особливості реалізації сервісної функції Національної поліції 95

Савченко В. А., Равлюк І. І.

Особливості службової підготовки співробітників федеральних органів
поліції та поліцейських сил спеціального призначення ФРН 101

Юшкевич О. Г.

Законодавчі прогалини щодо притягнення до відповідальності за керування
транспортними засобами в стані алкогольного сп'яніння 108

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Марисюк К. Б.

До питання про поняття загальних засад призначення покарання 114

Мисливий В. А.

Кримінально-правове значення правил безпеки
дорожнього руху та експлуатації транспорту 118

Кіріленко Ф. О., Загорулько А. П.

Ухилення від сплати аліментів у 1960-2018 роках 126

Кіріленко Ф. О.

Умисне знищення або пошкодження чужого майна,
вчинене шляхом підпалу у 1960-2018 роках 131

Риб'янець С. А., Соболев О. І.

Кримінально-правова політика України у сфері
незаконного обігу зброї в особливий період 137

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Ємець О. М., Грібов М. Л., Руснак Д. І.

Роль і місце міжнародно-правових актів ООН у становленні
правового забезпечення протидії торгівлі людьми 145

Ємець О. М., Злагода О. В., Шаповаленко Є. В.

Генезис законодавства у сфері оперативно-розшукової
діяльності в незалежній Україні 151

Столітній А. В.

Електронний сегмент в кримінальному
процесуальному законодавстві Узбекистану 156

Єфімов М. М.

Криміналістична характеристика як елемент методики
розслідування кримінальних правопорушень проти моральності 161

Захарко А. В.

Закріплення доказів у процесі доказування 168

Ковбаса В. М. Організаційно-підготовчі заходи до проведення слідчого експерименту	174
Кричун Ю. А. Військовий злочин в умовах проведення операції об'єднаних сил: криміналістична характеристика	179
Обшалов С. В. Використання спеціальних знань при розкритті та розслідуванні тяжких злочинів	185
Павлова Н. В. Роль і місце юридичної освіти в професійній діяльності слідчих	190
Плетенець В. М. Особливості підготовки до обшуку в умовах протидії розслідуванню	196
Попович І. М. Судова експертиза як джерело доказів в окремому провадженні	200
Селюков В. С. Зародження службової кінології (початкові етапи виникнення та розвитку собаківництва)	208

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

Марценюк Л. В., Батмангліч К. С. Напрями зниження негативного впливу пандемії коронавірусу на туристичну сферу	214
Калініченко З. Д. Проблеми адаптивного управління бізнес-системами в умовах впливу дестабілізуючих факторів в Україні	222
Фісуненко Н. О., Ткаченко П. І., Кузьменко А. О. Кримінологічна характеристика проявів тіньової економіки	232

ТРИБУНА АСПІРАНТА

Антонюк І. А. Криміналістичний аналіз факторів, що сприяють вчиненню шахрайства на ринку праці	240
Бублик Н. С. Процесуальний порядок набуття статусу підозрюваного: напрями реформування	244
Венгерова Ю. В. Проблемні аспекти організаційно-тактичного забезпечення допиту при розслідуванні злочинів у сфері туристичної діяльності	251
Вітер Д. В. Оцінювання допустимості та достовірності висновку експерта слідчим при розслідуванні злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм	256

Воловик С. В.

ІР-суд як суб'єкт реалізації державної політики
у сфері інтелектуальної власності в Україні 264

Ібрагімзаде Е. Р.

Європейський досвід організації адміністративного нагляду
за діяльністю органів місцевого самоврядування 270

Лісняк А. І.

Сутність та система криміналістичної характеристики масових заворушень 276

Павлик М. П.

Міжнародне співробітництво при розслідуванні злочинів
у сфері працевлаштування за кордоном 281

Проценко О. В.

Питання профілактики дорожньо-транспортних пригод засобами
автоматичної фото-, відеофіксації порушень правил дорожнього руху 288

Салась Т. Г.

До визначення суб'єктів адміністративно-правового
забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері 294

Усаткін Д. Г.

Типові слідчі ситуації при розслідуванні
групового порушення громадського порядку 299

Чучко С. В.

Оцінка первинної інформації та коло обставин, що підлягають встановленню
під час розслідування шахрайства при купівлі-продажу товарів
через мережу Інтернет: окремі аспекти 304

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Рецензії 310

Персоналії 312

Нові видання 318

Довідка про авторів 222

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 329 (477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-7-12

**Юрій
КИРИЧЕНКО[®]**
доктор юридичних
наук, доцент

**Ганна
ДАВЛЕТОВА[®]**
асистент кафедри

(Національний університет “Запорізька політехніка”)

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У СУЧАСНИХ ПРОЦЕСАХ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Досліджено роль політичних партій у сучасних процесах державного будівництва в Україні. Визначено місце політичних партій у політико-правовій системі суспільства. Запропоновано загальні напрями подолання проблемних ситуацій діяльності політичних партій в Україні.

Ключові слова: політичні партії, діяльність політичних партій, державне будівництво.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України постає питання щодо формування сприятливих умов, необхідних для створення повноцінного демократичного суспільства. При цьому особливе місце належить політичним партіям, що складають основу політичної системи. Політичні партії відіграють важливу роль в організації та здійсненні політичної влади, виступають своєрідним посередником між громадянським суспільством та органами державної влади, впливають на формування суспільної думки та позицію громадян, які безпосередньо беруть участь у виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Саме політичні партії формують національні інтереси та втілюють їх у життя шляхом реалізації власних програм. Тому звернення до проблеми ролі політичних партій у сучасних процесах державного будівництва є актуальною темою для тих європейських держав, які вибудовують демократію.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-теоретичним підґрунтям для дослідження розвитку політичних партій в Україні стали насамперед роботи вітчизняних учених В. Бебіка, М. Головатого, М. Михальченко, А. Романюка, А. Колодія, В. Полохало, А. Білоуса, В. Литвина, М. Обушного, М. Примуша, А. Романюка, Ю. Шведа, В. Баштанника, Л. Гонюкової, О. Дем'янчука, В. Ребкала, О. Радченка та інших.

Водночас попри значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам діяльності політичних партій, деякі питання окресленої проблематики потребують подальшого дослідження.

© Кириченко Ю.В., 2020
ORCID iD: <http://Orcid.org/0000-0002-1212-1622>
kirichenko_yuriy84@ukr.net
© Давлетова Г.В., 2020
kirichenko_yuriy84@ukr.net

Метою статті є вивчення ролі політичних партій у сучасних процесах державного будівництва в Україні, виявлення та усунення перешкод для їх якісного функціонування.

Виклад основного матеріалу. У політико-правовій системі суспільства особливе місце посідають політичні партії, які є породженням і частиною громадянського суспільства та неодмінним елементом сучасних демократичних режимів. Як зазначає С. С. Сон, політичні партії – це не тільки об'єднання громадян, які створюються для реалізації та захисту політичних, економічних та соціальних інтересів, а також і суб'єкти владних відносин, утворені відповідно до конституційно-правових норм громадянами України. Діяльність політичних партій розповсюджується на всі сфери суспільного та державного життя і саме тому потребує належної конституційно-правової регламентації [1, с. 456]. Метою діяльності будь-якої політичної партії є реалізація певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що може бути досягнута лише за допомогою обіймання політичними діями державних посад.

Політичні партії беруть безпосередню участь у творенні державної політики, реалізуючи свої програми. Вплив політичних партій на творення та здійснення державної політики – це не тільки важлива теоретична, а й практична проблема, оскільки пов'язана з розподілом повноважень між гілками влади, із питаннями оптимізації державно-владних відносин, ефективного творення та результативного здійснення державної політики.

На сучасному етапі розвитку суспільства політичні партії здійснюють свою діяльність за такими напрямками: робота представників політичних партій в органах державної влади та органах місцевого самоврядування; участь у виборах органів державної влади та органів місцевого самоврядування; сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян, що передбачає сприяння формуванню та розвитку їх політичної правосвідомості. Наведені напрями діяльності визначають роль та значення політичних партій у сучасному демократичному суспільстві, що детермінує практичну необхідність ефективізації їх діяльності та вдосконалення національного законодавства України у цій сфері.

На думку А. Й. Француза, «одним з основних завдань, яке стоїть перед Україною в процесі розбудови демократичної політичної системи, є посилення ролі політичних партій як у політичному житті в цілому, так і безпосередньо у здійсненні державної влади» [2, с. 5].

Основним призначенням політичної партії є сприяння формуванню та вираженню політичної волі громадян шляхом різних форм участі партій у політичному житті. При цьому, як зазначає Н. Гаєва, завоювання та здійснення влади не повинні розглядатись як самоціль. У протилежному випадку групові політичні інтереси, що спрямовані на здобуття державної влади шляхом впливу на суспільну свідомість, домінуватимуть над основним завданням політичної партії – вираженням політичної волі громадян [3, с. 213].

Політичні партії є одним із базових інститутів сучасного суспільства, вони активно впливають на діяльність органів державної влади, економічні та соціальні процеси, що відбуваються в державі, тощо. Саме через політичні партії відбувається участь народу в управлінні суспільними справами. Виражаючи інтерес різних соціальних спільнот, вони стають сполучною ланкою між державою та громадянським суспільством. Народ має можливість делегувати свої повноваження політичним партіям, чим досягається можливість контролю народу за політичною владою кількома шляхами, що водночас через конкуренцію державних політичних інститутів і політичних партій сприяє зростанню їх відповідальності перед народом.

Проаналізувавши реальну картину діяльності політичних партій в Україні, зосередимо увагу лише на деяких аспектах їх функціонування та пошуку шляхів подолання перешкод у реалізації ними своєї діяльності.

Слід наголосити, що одним із центральних питань, вирішуваних законодавством європейських держав, є визначення загального поняття «політичні партії», їх призначення тощо. Таким самим правовим шляхом пішла й Україна, яка в ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» закріпила визначення поняття «політична партія», під яким розуміється зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [4].

Варто відзначити, що попри законодавче визначення поняття «політична партія» в

юридичній літературі існують різні точки зору щодо його тлумачення. При цьому, як зауважує Н. В. Богашева, у політології виділяють понад 200 визначень політичних партій [5, с. 234]. Не претендуючи на всебічний їх аналіз, розглянемо лише деякі з них. Метою такого виокремлення є можливість визначити сутність політичних партій, їх місце в суспільному житті.

Підходи до визначення терміна істотно залежать від загального контексту, у якому це питання вивчали дослідники. Так, Г. Г. Петришина-Дюг запропонувала під дефініцією «політична партія» розуміти добровільне структуроване об'єднання громадян, яке діє на постійній основі, утворене відповідно до спільності їхніх політичних поглядів, ідей, переконань, бере участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади та здійсненні публічної влади з метою реалізації політичної волі виборців [6, с. 61]. У той же час політологічний енциклопедичний словник поняття «політична партія» тлумачить як добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати й захищати інтереси цієї спільноти, домогатися їх дотримання й виконання, бути її політичним «голосом», «уособленням» окремих групових інтересів [7, с. 474].

Немає єдності щодо розуміння терміна «політична партія» й у зарубіжній літературі. Так, Е. Берк під партією розуміє об'єднання людей, що згуртувалися для сприяння загальнонаціональному інтересові своїми спільними зусиллями на якійсь певній, спільно погодженій zasadі [8, с. 541]. А К. Іонеску вважає, що політична партія являє собою угруповання або постійну асоціацію індивідів, добровільно об'єднаних за ідеологічною близькістю та спільними політичними переконаннями, створену на територіальному рівні на базі певних суворих принципів організації та дисципліни, мета якої зафіксована у програмі або статуті та полягає у проголошенні та здійсненні, у ході виборчої та парламентської змагальності з іншими партіями, певної доктрини або політичної концепції щодо розвитку й управління цим суспільством [6, с. 58–59].

Венеціанська комісія запропонувала визначати поняття «політична партія» як об'єднання осіб, однією з цілей якого є участь в управлінні публічними справами через висунення кандидатів на вільних і демократичних виборах [9].

Загальновідомо, що політичні партії утворюються з різних причин, серед яких виділяють: незадоволення частини суспільства своїм становищем у державі; наявність певних інтересів у деяких соціальних груп; наявність різних поглядів щодо політичного устрою суспільства та інших політичних питань тощо.

У переважній більшості європейських держав політичні партії є важливим елементом механізму здійснення народовладдя, а також відіграють роль двигуна, що приводить у дію державний механізм і забезпечує його нормальне функціонування. Так, згідно зі ст. 47 Конституції Португалії, політичні партії сприяють вираженню народної волі та організації політичної влади [10]; за ст. 49 Конституції Італії, політичні партії утворюються для того, щоб демократичним шляхом сприяти визначенню державної політики [11]. У цих державах існування й діяльність політичних партій трактується як невід'ємний атрибут демократичного способу здійснення державного управління. Саме вони уможливають залучення широких верст населення до участі в політичному процесі, проведення конкурентних виборів.

Не стала винятком у цьому процесі й Конституція України, яка у ст. 15 закріпила положення, згідно з яким суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, а також те, що держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією й законами України. Більше того, Основний закон України, як і переважної більшості держав континентальної Європи, гарантує громадянам України право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадянського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також указує на те, що політичні партії в Україні сприяють формуванню й вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах [12].

Слід зазначити, що на сьогодні в Україні є актуальними питання, які стосуються діяльності політичних партій. Перш за все це значна кількість зареєстрованих політичних партій, які є недієздатними, тобто їх політична діяльність ведеться формально або

взагалі відсутня. За офіційними даними Департаменту державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України, в Україні зареєстровано 352 політичні партії [13], із яких 48 фактично не функціонують. Підставою для ліквідації таких партій є невисування своїх кандидатів на вибори Президента України та народних депутатів України протягом 10 років.

За цим показником Україна посідає перше місце серед інших європейських держав. Так, у Латвії офіційно зареєстровано 73 політичні партії, у Литві – 38, у Молдові – 45, у Румунії – 124, а в Словаччині – 56. Але попри велику кількість офіційно зареєстрованих політичних партій в Україні довіра населення до їх діяльності перебуває на низькому рівні.

Отже, діяльність політичних партій має вагомe значення для стабільності, зміцнення та розвитку держави. Існування структурно розвинутих і добре організованих політичних партій є певною гарантією протидії корупції та зловживань владою, своєрідним способом контролю за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Висновки. Ураховуючи викладене, слід наголосити, що політичні партії відіграють важливу роль в організації та здійсненні політичної влади. Для якісного функціонування політичних партій в Україні пропонуємо загальні напрями подолання проблемних ситуацій, а саме: запровадження ефективного й неупередженого контролю за діяльністю політичних партій; створення умов для зменшення кількості політичних партій, стимулювання їх об'єднання; установлення ефективних та дієвих санкцій за порушення політичними партіями вимог чинного законодавства України.

Список використаних джерел

1. Сон С. С. Тенденції розвитку конституційно-правового статусу політичних партій в Україні. *Молодий вчений*. 2016. № 10 (37). С. 456–459.
2. Француз А. Й. Політичні партії і проблеми посилення їх ролі у здійсненні державної влади в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 8 (34). С. 5–15.
3. Гасва Н. Роль політичних партій у системі безпосередньої демократії. *Держава і право: зб. наук. праць*. Вип. 7. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. С. 210–215.
4. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118.
5. Богашева Н. В. До питання про визначення політичної партії. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 50. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010.
6. Петришина-Дюг Г. Г. Поняття та сутність політичних партій. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. Правознавство. С. 58–62.
7. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., допов. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 735 с.
8. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. Київ, 1997.
9. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь щодо законодавства про політичні партії: окремі аспекти: висновок Венеціанської комісії CDLAD (2004) 007 рев. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРС* / за ред. Ю. Ключковського. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008.
10. Конституція Португалії від 2 квітня 1976 року. URL: www.concourt.am/world_constitutions.
11. Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року. URL: <http://italia.ru.com/page/constitutsiya>.
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141.
13. Відомості Департаменту державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України щодо зареєстрованих політичних партій станом на 01.01.2019. URL: <http://minjust.gov.ua/ddr>.

Надійшла до редакції 16.09.2020

References

1. Son, S. S. (2016) Tendentsiyi rozvytku konstytutsiyno-pravovoho statusu politychnykh partiiv v Ukraini [Trends in the development of the constitutional and legal status of political parties in Ukraine]. *Molodyy vchenyy*. №10 (37). S. 456-459 [in Ukr.].
2. Frantsuz, A. Y. (2004) Politychni partiiv i problemy posylennya yikh roli u zdiysnenni derzhavnoyi vlady v Ukraini [Political parties and the problems of strengthening their role in the exercise of state power in Ukraine]. *Byuleten' Ministerstva yustitsiyi Ukrainy*. №8 (34). S. 5-15 [in Ukr.].

3. Hayeva, N. (2000) Rol' politychnykh partiy u systemi bezposeredn'oyi demokratiyi [The role of political parties in the system of direct democracy]. *Derzhava i pravo: Zb. nauk. prats'*. Vyp. 7. Kyiv. Instytut derzhavy i prava im. V.M. Korets'koho NAN Ukrainy. S. 210-215 [in Ukr.].
4. Pro politychni partiyyi v Ukraini [On political parties in Ukraine]: *Zakon Ukrainy vid 5 kvitnya 2001 roku №2365-III. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2001. № 23. St. 118 [in Ukr.].
5. Bohasheva, N. V. (2010) Do pytannya pro vyznachennya politychnoyi partiyyi [To the matter of defining a political party]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. Vyp. 50. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrainy [in Ukr.].
6. Petryshyna-Dyuh, H. H. (2010) Ponyattya ta sutnist' politychnykh partiy [The concept and essence of political parties]. *Naukovy visnyk Chernivets'koho universytetu*. Vyp. 538. Pravoznavstvo. S. 58-62 [in Ukr.].
7. Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Political science encyclopedic dictionary] / uporyad. V.P. Horbatenko; za red. YU.S. Shemshuchenka, V.D. Babkina, V.P. Horbatenka. 2-e vyd., dopov. i pererobl. Kyiv: Heneza, 2004. 735 s. [in Ukr.].
8. Sebain, Dzordzh H., Torson, Tomas L. (1997) Istoriya politychnoyi dumky [History of political thought]. Kyiv [in Ukr.].
9. Kerivni pryntsypy ta Poyasnyval'na dopovid' shchodo zakonodavstva pro politychni partiyyi: okremi aspekty [Guidelines and Explanatory Report on Legislation on Political Parties: Highlights]: vysnovok Venetsians'koyi komisiyyi CDLAD (2004) 007 rev. Yevropeys'kyy demokratychnyy dorobok u haluzi vyborchoho prava. Materialy Venetsians'koyi komisiyyi, OBSYE/BDIPL, PARYE / za red. YU. Klyuchkovskoho. Kyiv: FATA:LTD, 2008 [in Ukr.].
10. Konstytutsiya Portuhaliyi vid 2 kvitnya 1976 roku [The Constitution of Portugal of 2 April 1976]. URL : www.concourt.am/world_constitutions.
11. Konstytutsiya Italiys'koyi Respubliki vid 22 hrudnya 1947 roku [The Constitution of the Italian Republic of December 22, 1947]. URL : <http://italia.ru.com/page/constitutsiya> [in Ukr.].
12. Konstytutsiya Ukrainy vid 28 chervnya 1996 r. [Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1996. №30 st. 141 [in Ukr.].
13. Vidomosti Departamentu derzhavnoyi reyestratsiyyi ta notariatu Ministerstva yustitsiyyi Ukrainy shchodo zareyestrovanykh politychnykh partiy stanom na 01.01.2019 r. [Information of the Department of State Registration and Notary of the Ministry of Justice of Ukraine on registered political parties as of 01.01.2019]. URL : <http://minjust.gov.ua/ddr> [in Ukr.].

SUMMARY

Yuriy V. Kyrychenko, Hanna V. Davlyetova. Role of political parties in modern processes of state building in Ukraine. The article examines the role of political parties in modern state-building processes in Ukraine. The place of political parties in the political and legal system of society is determined. The general directions of overcoming problematic situations of activity of political parties in Ukraine are offered.

It is noted that political parties play an important role in the organization and exercise of political power, act as a kind of mediator between civil society and public authorities, influence the formation of public opinion and the position of citizens directly involved in elections to public authorities and local governments.

It is determined that in a modern democratic society, political parties carry out their activities in the following areas: the work of representatives of political parties in public authorities and local governments; participation in elections of state authorities and local self-government bodies; promoting the formation and expression of political will of citizens, which involves promoting the formation and development of their political legal consciousness. These areas of political parties determine their role and importance in a modern democratic society, which determines the practical need to improve their activities and improve the national legislation of Ukraine in the field of political parties.

Political parties are one of the basic institutions of modern society, they actively influence the activities of public authorities, economic and social processes taking place in the state and so on. It is through political parties that the people participate in the management of public affairs. Expressing the interest of different social communities, they become a link between the state and civil society. The people have the opportunity to delegate their powers to political parties, which achieves the ability of the people to control political power in several ways, which at the same time through competition of state political institutions and political parties contributes to increasing their responsibility to the people.

It is noted that the political science literature has more than 200 definitions of political parties. And approaches to the definition of this term significantly depend on the general context in which this issue was studied by the researcher.

It was emphasized that today in Ukraine there are important issues related to the activities of political parties. First of all, it is a significant number of registered political parties that are incapable, ie their political activity is conducted formally or not at all. According to official data from the Department of State Registration and Notary of the Ministry of Justice of Ukraine, 352 political parties are registered, of which 48 political parties do not actually function. The reason for the liquidation of such parties is not to nominate their candidates for the election of the President of Ukraine and People's Deputies of Ukraine for 10 years.

According to this indicator, Ukraine ranks first among other European countries. Thus, 73 political parties are officially registered in Latvia, 38 in Lithuania, 45 in Moldova, 124 in Romania, and 56 in Slovakia. However, despite the large number of officially registered political parties in Ukraine, public confidence in their activities is low.

It is concluded that political parties occupy a special place in the political and legal system of society and play an important role in the organization and exercise of political power, as well as a kind of mediator between civil society and public authorities.

The general directions of overcoming problematic situations of activity of political parties in Ukraine are offered, namely: introduction of effective and impartial control over activity of political parties; creating conditions for reducing the number of political parties, encouraging their unification; establishment of effective and efficient sanctions for violation of the requirements of the current legislation of Ukraine by political parties.

Keywords: *political parties, activity of political parties, state building.*

УДК 340.13:344

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-12-20

Роман КІРІН[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Інститут економіко-правових досліджень
ім. В. К. Мамутова НАН України)

ПРАВОВА ОСНОВА ПРОТИМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Розглянуто питання забезпечення передумов систематизації сучасного масиву правової основи протимінної діяльності в Україні та виявлення теоретико-прикладних особливостей формування її змісту, визначено специфіку відносин протимінної діяльності, необхідність та можливість виділення цих відносин як самостійного предмету правового регулювання.

Ключові слова: *правова основа, протимінна діяльність, стандарт, конвенція, вибухонебезпечні предмети, систематизація.*

Постановка проблеми. Через шість років від початку збройного конфлікту на Сході України міни та вибухонебезпечні предмети (далі – ВНП) все ще призводять до загибелі та поранень цивільних громадян.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – УВКПЛ ООН) задокументувало, що в період з квітня 2014 р. по грудень 2019 р. від мін постраждало понад 1 000 осіб: 327 цивільних громадян загинуло, а ще 750 – зазнало травмувань. Згідно зі звітами УВКПЛ ООН, лише у 2019 р. на Сході України від мін загинуло 17 осіб, ще 42 особи зазнали травм та каліцтв, а Україна залишається однією з найбільш замінованих країн світу. Великі ділянки території по обидва боки «лінії зіткнення» залишаються забрудненими наземними мінами і ВНП, через які цивільне населення не має безпечного доступу до сільськогосподарських земель, шкіл та інших основних послуг [1].

Реальна чи потенційна наявність мін, мін-пасток, протитранспортних мін, касетних боеприпасів чи будь-яких інших ВНП ускладнює життя цивільного населення, руйнує інфраструктуру та перешкоджає наданню базових послуг на Сході України, наражаючи на небезпеку цивільне населення, зокрема найбільш вразливі верстви: дітей, людей старшого віку та осіб з інвалідністю.

До 2019 р. Україна залишалася однією із небагатьох країн світу, в якій нормами чинного законодавства не було врегульоване питання здійснення заходів у сфері протимінної діяльності (далі – ПМД), тому у ЄС привітали прийняття 06.12.2018 р. парламентом Закону України «Про протимінну діяльність в Україні» (далі – закон про ПМД) [2], який набув чинності 25.01.2019 р., для ефективного реагування на забруднення мінами та боеприпасами, що не вибухнули, у регіоні, ураженому конфліктом [3].

© Кірін Р.С.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0089-4086>

kirinr@ukr.net

Закон про ПМД визначає правові та організаційні засади здійснення ПМД в Україні та особливості державного регулювання у відповідній сфері, а також спрямований на розмінування постконфліктних й окупованих територій, повернення їх до мирного життя, залучення інвестицій та іноземних спеціалістів для розмінування.

Стаття 2 цього закону визначає правову основу ПМД в Україні, однак через надзвичайну практичну важливість цього питання та майже повну відсутність теоретичних досліджень у цій сфері, проблема потребує не тільки уваги, а й пошуків шляхів її вирішення.

Тож метою статті є забезпечення передумов систематизації сучасного масиву правової основи протимінної діяльності в Україні та виявлення теоретико-прикладних особливостей формування її змісту.

Виклад основного матеріалу. У сфері безпеки та оборони виникають і функціонують різноманітні відносини, пов'язані з ПМД. Чинна редакція закону про ПМД, окремі аспекти якого вже були предметом дослідження у попередній публікації [4], свідчить про те, що в його змісті можна виділити такі види відносин, які об'єктивно необхідні для здійснення ПМД, проте за юридичною природою не є відносинами ПМД, а саме: безпекові (безпека населення та його життєдіяльності); фінансові, бюджетні та страхові; соціальні та медичні (допомога постраждалим від ВНП); адміністративні (демократичний контроль, державне регулювання та управління); господарські (публічні закупівлі, технічні регламенти та встановлення відповідності, акредитації, стандартизації); цивільні (шкода, заподіяна фізичним або юридичним особам); міжнародні тощо. Ці відносини лише створюють організаційні, господарські, технічні, фінансові та інші передумови функціонування відносин ПМД.

Отже, може скластися враження, що останніх взагалі не виокремлено як самостійний предмет правового регулювання. Подібний висновок зробили експерти Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України ще на законопроектному етапі. На їх думку, необхідність і доцільність прийняття окремого спеціального закону, який визначав би порядок здійснення ПМД, є досить сумнівною. За загальним правилом первинний закон має забезпечувати правове регулювання у певній досить широкій і самостійній за своїми властивостями сфері суспільних відносин. ПМД є лише одним з багатьох видів діяльності, які здійснюються у сферах національної оборони і громадської безпеки, вона не є самостійною сферою суспільних відносин, тому потреби у врегулюванні цієї діяльності шляхом прийняття окремого закону немає [5].

Натомість, Р. О. Коцюба, аналізуючи експертні зауваження, зазначає [6, с. 94–95], що, по-перше, прийняття закону про ПМД є своєчасним. По-друге, складно погодитися з тим, що відносини ПМД не становлять самостійний предмет правового регулювання. По-третє, наявні достатні підстави для прийняття окремого закону у сфері ПМД, а як аргументи на користь існування окремого об'єкта правового регулювання в цій сфері, зазначена авторка наводить таке: а) слід враховувати сам факт наявності конвенції такого рівня, яка покликана регулювати широкий комплекс відносин, пов'язаний із «заборонною застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та їхнє знищення» – як це передбачено назвою самої міжнародної угоди (йдеться про Оттавську конвенцію [7]); б) особливості ПМД, впливають, зокрема, зі ст. 5 закону про ПМД (йдеться про основні складові ПМД в Україні: 1) обстеження території на предмет наявності в її межах ВНП, маркування і складання карт територій, забруднених та (або) ймовірно забруднених ВНП; 2) очищення забрудненої території шляхом виконання робіт із розмінування, а саме: виявлення, перевезення, знешкодження та (або) знищення ВНП; 3) підготовка документації за результатами проведення робіт із розмінування; 4) навчання ризикам, пов'язаним із поведінкою ВНП; 5) утилізація надлишкових боєприпасів, боєприпасів, непридатних для подальшого використання та зберігання, а також боєприпасів, що підлягають знищенню відповідно до міжнародних зобов'язань України; 6) надання допомоги постраждалим особам та здійснення заходів щодо їх реабілітації); в) законом і конвенцією вимагається розробка не лише відповідного законодавства у зазначеній сфері в майбутньому, а й регулювання цієї сфери, розробка заходів щодо реалізації вимог конвенції, зокрема шляхом створення центрів, підприємств, укладення договорів тощо, і моніторинг їх виконання на національному рівні; г) відсутність в Україні впродовж довгого часу потрібного правового регулювання сфери ПМД не означає і не свідчить про неавтономність таких суспільних відносин, особливо сьогодні; д) проблематика знищення протипіхотних мін як складова роззброєння є частиною права міжна-

родної безпеки та міжнародного гуманітарного права.

Підтримуючи позицію про необхідність та можливість виділення певної сукупності самостійних відносин ПМД як предмету правового регулювання, все ж слід визнати, що практично жодна група відносин з основних складових ПМД, зазначених вище, у чинній редакції закону про ПМД не врегульована. Проте так само можна стверджувати й те, що відносини ПМД мають єдину якість і заслуговують на умовне виділення їх певного відокремленого кола. Ці відносини дійсно складають самостійний предмет правового регулювання, є вольовими, об'єктивно потребують впливу з боку держави та мають чітко визначений зміст. Якісна однорідність та специфіка відносин ПМД найбільше проявляється у таких складових елементах, як суб'єкти, характер і обставини діяльності.

Водночас через очевидний комплексний (міжгалузевого) характер його змісту, твердження про приналежність цього джерела до певних міжнародно-правових утворень виглядає дискусійним.

Джерела правової основи ПМД в Україні, визначені у ст. 2 закону про ПМД, з метою їх подальшого комплексного аналізу й систематизації, пропонується впорядкувати із диференціацією на такі елементи:

1) конституційні норми про: людину, її життя і здоров'я, недоторканність і безпеку (ч. 1 ст. 3); екологічну безпеку і підтримання екологічної рівноваги (ст. 16); економічну та інформаційну безпеку (ст. 17); обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19); права, свободи та обов'язки людини і громадянина (розділ II), зокрема – не допущення звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів (ст. 22); право на життя (ст. 27), право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42), право на належні, безпечні і здорові умови праці (ст. 43), право на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50), право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55), незворотність дії в часі законів та інших нормативно-правових актів (ст. 58); неможливість внесення змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина (ст. 157) тощо;

2) норми закону про ПМД щодо сфери ПМД: цілей та засад (ст. 3); національних інтересів України (ст. 4); об'єктів та суб'єктів (ст. 6); джерел фінансування (ст. 8); засад демократичного контролю (ст.ст. 12–17); державного регулювання та управління (ст.ст. 18–28); засад господарської діяльності (ст.ст. 29–33); міжнародного співробітництва (ст.ст. 34–37); відповідальності за порушення законодавства (ст. 38) тощо;

3) норми інших законів щодо сфери ПМД: фінансування заходів ПМД здійснюється у межах бюджетних призначень, затверджених законом про Державний бюджет України на відповідний рік (ст. 8 закону про ПМД); виплати постраждалій дитині у підвищеному розмірі державної соціальної допомоги, призначеної дітям з інвалідністю віком до 18 років відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» від 16.11.2000 р. № 2109-III (ст. 10); проведення, у разі потреби, Верховною Радою України відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI, парламентських слухань з питань ПМД, що становлять суспільний інтерес і потребують законодавчого врегулювання (ст. 13); сфера громадського контролю ПМД може бути обмежена виключно Законом України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 р. № 3855-XII (ст. 17); публічні закупівлі робіт і послуг у сфері ПМД здійснюються за процедурами публічних закупівель у порядку, встановленому Законом України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII (в редакції закону № 114-IX від 19.09.2019 р.) (ст. 32); договір про закупівлю робіт та (або) послуг у сфері ПМД укладається відповідно до норм Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України (ст. 33); страхування життя і здоров'я фахівців у сфері ПМД (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на період їхньої участі у виконанні робіт з гуманітарного розмінування; страхування цивільної відповідальності суб'єкта господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно довкіллю та (або) здоров'ю і майну третіх осіб під час виконання робіт з гуманітарного розмінування – ст. 7 Закону України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР (ст. 31); дія Законів України

«Про технічні регламенти та встановлення відповідності» від 15.01.2015 р. № 124-VIII, «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» від 17.05.2001 р. № 2407-III, «Про стандартизацію» від 05.06.2014 р. № 1315-VII поширюється на правовідносини у сфері ПМД у частині, що не суперечить закону про ПМД (прикінцеві положення);

4) норми Конвенцій у сфері ПМД: Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення (Оттавська конвенція, Anti-Personnel Mine Ban Convention, ратифікована законом № 2566-IV від 18.05.2005 р.) [7]; Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (Женевська конвенція, Convention on Certain Conventional Weapons, ратифікована указом Президії Верховної Ради Української РСР від 4 червня 1982 р. № 3613-X) [8]; Протокол про ВНП – наслідки війни до неї (Протокол V) [9, 10];

5) інші міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України: Імплементаційна угода між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з матеріально-технічного забезпечення і обслуговування (ОМТЗО) про утилізацію стрілецької зброї й легких озброєнь, звичайних боєприпасів та протипіхотних мін типу ПФМ-1 (ратифікована законом № 4338-VI від 13.01.2012 р.) [11]; Конвенція про маркування пластичних вибухових речовин з метою їх виявлення (ратифікована законом № 687/97-ВР від 03.12.1997 р.) [12]; Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів, ратифікована законом № 1767-VI від 16.12.2009 р.) [13] тощо;

6) укази та розпорядження Президента України: указ Президента України від 02.09.2013 р. № 476 «Про національний орган України з питань протимінної діяльності» (втратив чинність на підставі указу Президента № 419/2019 від 20.06.2019 р.); розбудова спроможностей України у сфері гуманітарного розмінування (ціль 2.11.2) [14];

7) постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України: механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті за бюджетною програмою 1601030 «Заходи, спрямовані на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу ВНП на життя і діяльність населення (ПМД) та інформування населення про небезпеки ВНП» [15]; сприяння захисту цивільного населення, яке проживає на територіях, уражених мінами та ВНП – наслідками війни, зменшення шкоди, заподіяної ВНП (залишеними вибухонебезпечними боєприпасами, касетними мінами, мінами-пастками, боєприпасами, що не вибухнули, іншими ВНП та пристроями), шляхом забезпечення уніфікованого підходу до попередження про небезпеки, пов'язані з мінами та ВНП – наслідками війни [16]; упорядкування робіт з виявлення, знешкодження та знищення ВНП, що залишилися на території України після війн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях) [17]; впровадження комплексу заходів щодо ПМД на територіях Донецької та Луганської областей [18];

8) інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України: забезпечення виконання вимог ст. 10 закону про ПМД щодо дітей, постраждалих від ВНП [19]; попередження виникнення надзвичайних ситуацій, забезпечення безпеки населення, запобігання загибелі та травмуванню громадян від вибухів ВНП, що призводить до трагічних наслідків, які набувають системного характеру через несанкціонований пошук, збір та нелегальну реалізацію елементів боєприпасів як металообробки, так і вибухових речовин, що вилучаються населенням з подальшим несанкціонованим використанням [20]; порядок виконання підрозділами Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та спеціалізованими підприємствами ДСНС функцій з проведення піротехнічних робіт (розмінування), пов'язаних із знешкодженням ВНП на території України, що залишилися після війн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях), за винятком територій, які надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військових навчальних закладів, підприємств та організацій Збройних сил, інших військових формувань [21]; функціонування трирівневої системи гуманітарного розмінування: I рівень (координаційний); II рівень (організаційний); III рівень (виконавчий) (наказ ДСНС від 11.10.2014 р. № 579 «Про організацію виконання формуваннями ОРС ЦЗ ДСНС України заходів у зоні антитерористичної операції та на території Донецької і Луганської областей», наказ ДСНС від 06.08.2015 р. № 412 «Про створення системи гуманітарного розмінування у ДСНС України»); основна мета виконання органами та під-

розділами цивільного захисту у 2020 р. заходів з ПМД – мінімізація соціального, економічного та екологічного впливу ВВП на життя та діяльність населення [22].

Окремої уваги та спеціального дослідження потребує питання дії в Україні національних стандартів у сфері ПМД, які розробляються з урахуванням положень міжнародних стандартів ПМД (IMAS), затверджених Службою ООН з питань ПМД (UNMAS). Відповідно до ст. 2 закону про ПМД національні стандарти у сфері ПМД розробляються центром протимінних операцій (далі – ПМО), погоджуються національним органом з питань ПМД та затверджуються Кабінетом Міністрів України. Міжнародні стандарти ПМД застосовуються як національні стандарти ПМД до моменту набрання чинності національними стандартами у відповідній сфері.

Висновки. На підставі вищевикладеного, пропонуємо такі узагальнення.

1. У змісті чинної редакції закону про ПМД можна виділити такі види відносин, що стали предметом його регулювання: безпекові; фінансові, бюджетні та страхові; соціальні та медичні; адміністративні; господарські та цивільні; міжнародні тощо, які створюють відповідні передумови функціонування відносин ПМД і об'єктивно необхідні для здійснення ПМД, проте, за юридичною природою, не є відносинами ПМД.

2. Специфіка відносин ПМД розкривається не тільки основними складовими ПМД в Україні (ст. 5 закону про ПМД), а й: змістом національних інтересів України у сфері ПМД (ст. 4); об'єктивним та суб'єктивним складом ПМД (ст. 6); характером заходів у сфері ПМД (ч. 3 ст. 28); значенням термінів «гуманітарне розмінування» та «протимінна діяльність» (ст. 1). До того ж слід визнати, що практично жодна специфічна складова відносин ПМД, окрім суб'єктного складу, у чинній редакції закону про ПМД не врегульована.

3. Підтримуючи позицію про необхідність та можливість виділення певної сукупності самостійних відносин ПМД як предмету правового регулювання можна стверджувати, що ці відносини мають єдину якість і заслуговують на умовне виділення їх певного відокремленого кола; відносини ПМД дійсно складають самостійний предмет регулювання, є вольовими, об'єктивно потребують впливу з боку держави та мають чітко визначений зміст, а їхня якісна однорідність та специфіка найбільше проявляється у таких складових елементах, як суб'єкти, характер і обставини діяльності.

4. Для подальшого комплексного аналізу й систематизації джерел правової основи ПМД в Україні, визначених у ст. 2 закону про ПМД, проведений їх облік і впорядкування з диференціацією на такі елементи, що прямо чи опосередковано стосуються сфери ПМД: 1) конституційні норми; 2) норми закону про ПМД; 3) норми інших законів; 4) норми Конвенцій; 5) норми інших міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 6) укази та розпорядження Президента України; 7) постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України; 8) інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України.

5. Окремої уваги та спеціального дослідження потребують питання дії в Україні національних стандартів у сфері ПМД, які: 1) розробляються з урахуванням положень міжнародних стандартів ПМД (IMAS), затверджених Службою ООН з питань ПМД (UNMAS), проте залишається не визначеним статус стандартів, прийнятих до набуття чинності закону про ПМД, а також статус «пілотних» («пробних») стандартів, затверджених державним підприємством «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості», що виконує функції національного органу стандартизації; 2) розробляються центром ПМО, погоджуються національним органом з питань ПМД та затверджуються Кабінетом Міністрів України, але суб'єкти розробки та погодження стандартів урядом навіть не створені; 3) міжнародні стандарти ПМД застосовуються як національні стандарти ПМД до моменту набрання чинності національними стандартами у відповідній сфері, проте за невиконання або неналежне виконання вимог, установлених законодавством та міжнародними стандартами у сфері ПМД, жодного виду юридичної відповідальності, крім певних цивільно-правових заходів, не передбачено.

6. Формування підзаконного блоку протимінного законодавства має здійснюватися, насамперед, урядом, адже Кабінет Міністрів України у сфері ПМД в межах своїх повноважень затверджує: 1) порядок організації та проведення робіт з виявлення, знешкодження і знищення ВВП та взаємодії під час їх виконання (ст. 20); 2) положення про національний орган з питань ПМД, порядок його створення, організаційні і процедурні засади діяльності та його персональний склад (ст. 23); 3) положення про уповноважений

оперативний орган ПМО, порядок його створення, організаційні та процедурні засади діяльності (ст. 25); 4) положення про комісію з питань акредитації операторів ПМД та моніторингу їх відповідності вимогам акредитації, порядок її створення, організаційні та процедурні засади діяльності, права і обов'язки її членів та її персональний склад (ст. 24); 5) порядок акредитації операторів ПМД та моніторингу їх відповідності вимогам акредитації (ст. 29); 6) порядок залучення до виконання заходів у сфері ПМД операторів ПМД, які отримують фінансові ресурси безпосередньо від донорів та (або) одночасно є донорами та операторами ПМД (ст. 28); 7) національні стандарти у сфері ПМД (ст. 2); 8) перелік імовірно забруднених та забруднених ВВП територій України (ст. 11); 9) порядок відшкодування заподіяної шкоди постраждалим особам внаслідок порушення законодавства у сфері ПМО (ст. 20); 10) порядок відновлення та збереження навколишнього природного середовища, передусім природних територій та об'єктів, які підлягають особливій охороні (територій та об'єктів природно-заповідного фонду, прибережних захисних смуг водних об'єктів тощо) на ймовірно забруднених та забруднених ВВП територіях (ст. 20).

7. Приписами розділу VII «Прикінцеві положення» закону про ПМД Кабінету Міністрів України було доручено, серед іншого, у тримісячний строк з дня опублікування цього закону (до 24.04.2020 р.) забезпечити: створення національного органу з питань ПМД та уповноваженого оперативного органу ПМО; прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим законом. Проте через низку як об'єктивних, так і суб'єктивних причин слід констатувати, що зазначені доручення у встановлений законом строк урядом не виконані. Разом із відсутністю координації та неналежним виконанням стандартів ПМД, статус яких на практиці виявився більше дорадчим, рекомендаційним, аніж нормативним, сучасний стан розвитку національного протимінного законодавства не сприяє дотриманню Україною ані внутрішніх, ані міжнародних зобов'язань у сфері ПМД (зокрема «План дій Осло» на 2019–2024 роки).

Список використаних джерел

1. Канада та ООН запустили новий проєкт із мінної безпеки на сході України. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2020/canada-and-un-launch-new-mine-awareness-project.html>
2. Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 6 грудня 2018 р. № 2642-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19> [in Ukr.].
3. Рада асоціації Україна-ЄС підтвердила незмінну прихильність сторін політичній та економічній інтеграції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rada-asociaciyi-ukrayina-yes-pidtvrdila-nezmennu-prihilst-storin-politichnij-ta-ekonomichnij-integraciyi-zayava-za-pidsumkami-zasidannya>
4. Кірін Р. С. Сучасний стан протимінного законодавства України. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13 бер. 2020 р.). Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутрішніх справ, 2020. 414 с.
5. Проект Закону про протимінну діяльність в Україні. Висновок Головного науково-експертного управління від 18.10.2018. Скорочений текст. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64626
6. Коцюба Р. О. Правові аспекти роззброєння України відповідно до Конвенції про заборону протипіхотних мін. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. № 1. 2020. С. 88 – 98.
7. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення : Міжнародний документ ООН від 18.09.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379?find=1&text
8. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідбіркову дію : Міжнародний документ ООН від 10.10.1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266
9. Протокол про вибухонебезпечні предмети – наслідки війни до неї : Міжнародний документ ООН від 28.11.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c78
10. Про прийняття Протоколу про вибухонебезпечні предмети – наслідки війни : Закон України від 22 грудня 2004 р. 2281-IV. *Офіційний вісник України*. 2015. № 2. С. 33. Ст. 65.
11. Імплементативна угода між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з матеріально-технічного забезпечення і обслуговування (ОМТЗО) про утилізацію стрілецької зброї й легких озброєнь, звичайних боєприпасів та протипіхотних мін типу ПФМ-1 : Міжнародний документ від 21.09.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_024
12. Конвенція про маркування пластичних вибухових речовин з метою їх виявлення : Міжнародний документ від 01.03.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_016
13. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Міжнародний документ від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

14. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО на 2019 рік : Указ Президента України від 10 квітня 2019 р. № 117/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 31. С. 8. Ст. 1109.

15. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя і діяльність населення (протимінна діяльність) та інформування населення про небезпеки вибухонебезпечних предметів : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 186. *Офіційний вісник України*. 2019. № 22. С. 92. Ст. 781.

16. Про затвердження Правил позначення небезпек, пов'язаних з мінами та вибухонебезпечними предметами – наслідками війни : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 р. № 372. *Офіційний вісник України*. 2019. № 37. С. 8. Ст. 1308.

17. Про упорядкування робіт з виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1999 р. № 2294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2294-99-%D0%BF>.

18. Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 р. № 1071. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-%D0%BF>.

19. Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, спрямовані на захист прав дитини в Україні : Постанова Верховної Ради України від 17 січня 2020 р. № 483-IX. *Голос України*. 2020. № 21.

20. Про організацію робіт з виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів на території України та взаємодію під час їх виконання : наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерства оборони України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27.05.2008 р. № 405/223/625/455. *Офіційний вісник України* 2008. № 51. С. 66. Ст. 1712.

21. Про затвердження Інструкції з організації та проведення робіт з розмінування місцевості на території України підрозділами та спеціалізованими підприємствами МНС : наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 20.09.2010 №791. URL: <http://dprch11.pp.ua/slugbova-pidgotovka/psp/682-nakaz-mns-ukrajini-791-vid-20-09-2010>.

22. Про реалізацію основних заходів з протимінної діяльності у 2020 році та проведення спеціальних вибухових робіт : наказ Державної служби України з надзвичайних ситуацій від 21.01.2020 р. № 68. URL: <https://www.dsns.gov.ua/files/2020/1/24/3/68-21.01.2020.pdf>.

Надійшла до редакції 27.04.2020

References

1. Kanada ta OON zapustily novyi proiekt iz minnoi bezpeky na skhodi Ukrainy [Canada and the UN have launched a new mine security project in eastern Ukraine]. URL : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2020/canada-and-un-launch-new-mine-awareness-project.html> [in Ukr.].

2. Pro protyminnu diialnist v Ukraini [About mine action in Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 6 hrudnia 2018 r. № 2642-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19> [in Ukr.].

3. Rada asotsiatsii Ukraina-Yes pidtverdyla nezminnu prykhylnist storin politychnii ta ekonomichnij intehratsii [The EU-Ukraine Association Council reaffirmed the parties' continued commitment to political and economic integration]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rada-asociaciyi-ukrayina-yes-pidtverdyla-nezminnu-prihilnist-storin-politichnij-ta-ekonomichnij-integraciyi-zayava-zapidsunkami-zasidannya> [in Ukr.].

4. Kirin R. S. Suchasnyi stan protyminnoho zakonodavstva Ukrainy [The current state of mine legislation in Ukraine]. *Mizhnarodna ta natsionalna bezpeka: teoretychni i prykladni aspekty : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 13 ber. 2020 r.). Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutrishnikh sprav*, 2020. 414 s. [in Ukr.].

5. Proekt Zakonu pro protyminnu diialnist v Ukraini [Draft Law on Mine Action in Ukraine]. *Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia* vid 18.10.2018. *Skorochenyi tekst*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64626 [in Ukr.].

6. Kotsiuba R. O. Pravovi aspekty rozzbroiennia Ukrainy vidpovidno do Konventsii pro zaboronu protypikhotnykh min [Legal aspects of disarmament of Ukraine in accordance with the Convention on the Prohibition of Anti-Personnel Mines]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. № 1. 2020. S. 88 – 98. [in Ukr.].

7. Konventsia pro zaboronu zastosuvannia, nakopychennia zapasiv, vyrobnytstva i peredachi protypikhotnykh min ta pro yikhnie znyshchennia [Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on Their Destruction] : *Mizhnarodnyi dokument OON* vid 18.09.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379?find=1&text [in Ukr.].

8. Konventsia pro zaboronu abo obmezhenia zastosuvannia konkretnykh vydiv zvychainoi zbroi, yaki mozht vvazhatysia takymy, shcho zavdaiut nadmirnykh ushkozhen abo maiut nevybirkovu

diu [Convention on the Prohibition or Restriction of the Use of Certain Conventional Weapons Which May Be Deemed to Be Excessively Harmful or Indiscriminate] : Mizhnarodnyi dokument OON vid 10.10.1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266 [in Ukr.].

9. Protokol pro vybukhonebezpechni predmety – naslidky viiny do nei [Protocol on explosives - the consequences of the war to it] : Mizhnarodnyi dokument OON vid 28.11.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c78 [in Ukr.].

10. Pro pryiniattia Protokolu pro vybukhonebezpechni predmety – naslidky viiny [On the adoption of the Protocol on Explosives - the consequences of war] : Zakon Ukrainy vid 22 hrudnia 2004 r. 2281-IV. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2015. № 2. S. 33. St. 65. [in Ukr.].

11. Implementatsiia uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Orhanizatsiieiu NATO z materialno-tekhnichnoho zabezpechennia i obsluhovuvannia (OMTZO) pro utylizatsiiu striletskei zbroi y lehkykh ozbroien, zvychainykh boieprypasiv ta protypikhotnykh min typu PFM-1 [Implementation Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the NATO Organization for Logistics and Maintenance (OMTZO) on the Disposal of Small Arms and Light Weapons, Conventional Ammunition and Anti-Personnel Mines such as PFM-1] : Mizhnarodnyi dokument vid 21.09.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_024 [in Ukr.].

12. Konventsiiia pro markuvannia plastychnykh vybukhovnykh rehovyn z metoiu yikh vyivlennia [Convention on the Marking of Plastic Explosives for the Purpose of Detection] : Mizhnarodnyi dokument vid 01.03.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_016 [in Ukr.].

13. Konventsiiia pro prava osib z invalidnistiu : Mizhnarodnyi dokument vid 13.12.2006 [Convention on the Rights of Persons with Disabilities: International document of 13.12.2006]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 [in Ukr.].

14. Pro Richnu natsionalnu prohramu pid ehidoiu Komisii Ukraina – NATO na 2019 rik [On the Annual National Program under the auspices of the NATO-Ukraine Commission for 2019] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10 kvitnia 2019 r. № 117/2019. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2019. № 31. S. 8. St. 1109. [in Ukr.].

15. Pro zatverdzhennia Poriadku vykorystannia koshtiv, peredbachenykh u derzhavnomu biudzheti dlia zdiisnennia zakhodiv, spriamovanykh na zmenshennia sotsialnoho, ekonomichnoho ta ekolohichnoho vplyvu vybukhonebezpechnykh predmetiv na zhyttia i diialnist naseleennia (protyminna diialnist) ta informuvannia naseleennia pro nebezpeky vybukhonebezpechnykh predmetiv [About the statement of the Order of use of the means provided in the state budget for implementation of the measures directed on reduction of social, economic and ecological influence of explosive objects on life and activity of the population (mine action) and informing the population on dangers of explosive objects] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06 bereznia 2019 r. № 186. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2019. № 22. S. 92. St. 781. [in Ukr.].

16. Pro zatverdzhennia Pravyl poznachennia nebezpek, poviazanykh z minamy ta vybukhonebezpechnymy predmetamy – naslidkamy viiny [About the statement of Rules of designation of the dangers connected with mines and explosive objects - consequences of war] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.04.2019 r. № 372. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2019. № 37. S. 8. St. 1308. [in Ukr.].

17. Pro uporiadkuvannia robit z vyivlennia, zneshkodzhennia ta znyshchennia vybukhonebezpechnykh predmetiv [About streamlining of works on detection, neutralization and destruction of explosive objects] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 hrudnia 1999 r. № 2294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2294-99-%D0%BF> [in Ukr.].

18. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi prohramy vidnovlennia ta rozbudovy myru v skhidnykh rehionakh Ukrainy [On approval of the State target program for the restoration and development of peace in the eastern regions of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 13, 2017 № 1071] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13 hrudnia 2017 r. № 1071. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-%D0%BF> [in Ukr.].

19. Pro stan sotsialnoho zakhystu ditei ta nevidkladni zakhody, spriamovani na zakhyst prav dytyn v Ukraini [On the state of social protection of children and urgent measures aimed at protecting the rights of the child in Ukraine] : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17 sichnia 2020 r. № 483-IX. Holos Ukrainy. 2020. № 21. [in Ukr.].

20. Pro orhanizatsiiu robit z vyivlennia, zneshkodzhennia ta znyshchennia vybukhonebezpechnykh predmetiv na terytorii Ukrainy ta vzaiemodiiu pid chas yikh vykonannia [About the organization of works on detection, neutralization and destruction of explosive objects in the territory of Ukraine and interaction during their performance] : nakaz Ministerstva Ukrainy z pytan nadzvychainykh sytuatsii ta u spravakh zakhystu naseleennia vid naslidkiv Chornobylskoi katastrofy, Ministerstva oborony Ukrainy, Ministerstva transportu ta zviazku Ukrainy, Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy vid 27.05.2008 r. № 405/223/625/455. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy 2008. № 51. S. 66. St. 1712. [in Ukr.].

21. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii ta provedennia robit z rozminuvannia mistsevoosti na terytorii Ukrainy pidrozdilamy ta spetsializovanyimi pidpriemstvami MNS [About the statement of the Instruction on the organization and carrying out of works on demining of the territory in the territory of Ukraine by divisions and the specialized enterprises of the Ministry of Emergencies] : nakaz Ministerstva Ukrainy z pytan nadzvychainykh sytuatsii ta u spravakh zakhystu naseleennia vid naslidkiv Chornobylskoi katastrofy vid 20.09.2010 №791. URL: <http://dprch11.pp.ua/slugbova-pidgotovka/psp/682-nakaz->

22. Pro realizatsiiu osnovnykh zakhodiv z protymynnoi diialnosti u 2020 rotsi ta provedennia spetsialnykh vybukhovyykh robit [On the implementation of major mine action measures in 2020 and special blasting operations] : nakaz Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii vid 21.01.2020 r. № 68. URL: <https://www.dsns.gov.ua/files/2020/1/24/3/68-21.01.2020.pdf> [in Ukr.].

SUMMARY

Roman S. Kirin. The legal basis of anti-mine activity in Ukraine: theoretical and implemental aspects. The issues of the systematization's prerequisites providing of the modern array of the legal basis of anti-mine activity in Ukraine and identifying the theoretical and implemental features its content formation are reviewed, the specifics of anti-mine activity relationships, the need and the possibility of segregation of those relations into an independent subject of legal regulation are determined.

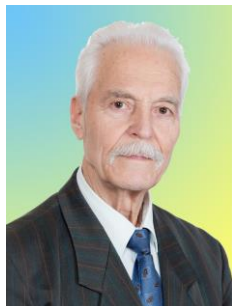
The specifics of relations in anti-mine activity is disclosed not only by the main components of anti-mine action in Ukraine, but also by other provisions of the special Law in this field: 1) the content of the national interests of Ukraine; 2) object and subject composition; 3) the nature of the activity; 4) the meaning of the terms "humanitarian demining" and "anti-mine activity". Nevertheless, we should note that practically no one specific component of the relations of anti-mine activity has been regulated in the current version of the Law on anti-mine activity, except for the subject composition.

The formation of a by-Law block of anti-mine activity legislation, first of all, shall be implemented by the government, since the Cabinet of Ministers of Ukraine approves in this field: the procedure for organizing and conducting anti-mine activity; regulations on the national and operational anti-mine activity body, the commission on the accreditation of operators and monitoring their compliance; the procedure for involving operators to execution of anti-mining events; national standards for humanitarian demining; a list of the probably contaminated and contaminated with explosive objects territories of Ukraine; the procedure for compensation for caused damage, restoration and environmental protection.

Keywords: legal basis, anti-mine activity, standard, convention, explosive objects, systematization

УДК 82.Чхан.08

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-20-31

Анатолій ПОПОВСЬКИЙ[©]
доктор філологічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх спра)

ЛЕКСИЧНИЙ РОЗМАЙ КОЗАЦЬКОГО ДУХУ МИХАЙЛА ЧХАНА

Висвітлено загальні відомості про життєвий і творчий шлях січеславського майстра художнього слова Михайла Чхана і зосереджено увагу на характеристиці мовних засобів у відтворенні минулих часів українського козацтва в мирних буднях і в боротьбі з ворожими загарбниками.

Ключові слова: запорозьке козацтво, патріотизм і громадська свідомість, творча спадщина, шари січової лексики і фразеології, художні засоби.

Постановка проблеми. Михайло Антонович Чхан (1926-1987 рр.) – один із найпомітніших поетів Придніпров'я 1960-1970-х років. В українську літературу прийшов у роки «хрущовської відлиги». Так з легкої руки Іллі Еренбурга стали називати період в житті країни, початком якого стали «смерть Торквемади» (1953), масове звільнення безвинних людей із таборів, обережна, а тоді здавалося шокова критика культу, віддзеркалена в Постанові жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964), вироці в справі письменників Абрама Терца (А. Синявського) та Миколи Аджак (Ю. Данієля), в рішенні про введення військ Варшавського Договору в Чехословаччину.

В українську літературу ввійшло молоде покоління талановитих, яскравих, самобутніх поетів: Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Василь Симоненко, Михайло Чхан.

Враження справляв незвичайне: простий, сільський хлопець, «від землі», смаглявий, міцно збитий степовик і в той же час цілком міський інтелігент. Інженер за фахом він був і філософом, і математиком, і істориком, а найперше – поетом. Ерудит, володар дивної пам'яті, що відала про все. Захоплювався класикою, міг годинами цитувати напам'ять Шевченка, Блока, Лесю Українку, Пушкіна, своїх сучасників, відомих і невідомих. Читав Гумільова, тоді забороненого, і був чи не єдиним у місті, хто добре знав творчість цього розстріляного й спаленого російського поета з ярликом «контрреволюціонера». Захоплювався творчістю Євгена Плужника, поетичний спадок якого знав назубок. Читав Гійома Аполінера і залучив до його творчості молодих поетів Степової України.

Життєвий і творчий шлях Михайла Чхана складний і трагічний. Було на цьому шляху і повоєнне дитинство у селі на Дніпрі, і жорстоко обпалена війною молодість: тяжке поранення в бою під Паневежисом у Прибалтиці, інвалідність у вісімнадцять років. Сімнадцять років невиспущої творчої праці і п'ятнадцять років забуття, хвороби, зневіри і повної літературної ізоляції. І, врешті, посмертне визнання.

У 1993 році вагомий внесок М. Чхана у справу духовного відродження Придніпров'я був відзначений літературною премією ім. Д. Яворницького (єдина відзнака, крім ордена Великої Вітчизняної війни I ступеня та фронткових медалей). А започатковані Дніпропетровським обласним управлінням культури, організацією Спілки письменників України та обласним центром народної творчості Чханівські читання об'єктивно визначили роль і місце поета в сучасній українській літературі.

Будучи старшим за віком і життєвим досвідом, він мав благотворний вплив на формування національної свідомості багатьох поколінь січеславських поетів і прозаїків. За висловом Віктора Савченка: «на творчості цілого покоління дніпропетровських шестидесятників, без перебільшення, позначився патріотизм і громадянська свідомість Чхана... Він буквально гіпнотизував, перевертав свідомість. Слова його проникали не тільки в наш розум, а й сам дух» [2, с. 5].

Поет покоління «семидесятників», Юрій Кириченко з цього приводу писав: «Він і моєму поколінню сучасник, який «народив» не лише уявлення про безмір речей, навчивши тлумачити, систематизувати, розуміти, приймати чи відкидати їх, поставивши моє серце під «знак світання» [1, с. 4].

Перша збірка Михайла Чхана *«Не заходить сонце»* побачила світ у 1959 році, коли автору виповнилося тридцять три. Київський поет Абрам Канцельсон, який послідовно й наполегливо опікувався літературною молоддю, схвально відгукнувся про неї. Через сім років вийшла друга, пізніше названа програмною, збірка *«Грані»*. Критика відразу назвала її видатним явищем на горизонті тогочасної літератури, а її автора – новою зіркою української національної літератури.

Проте ця збірка, яка усіма гранями віддзеркалювала буття людини, ускладнила подальшу долю поета. Хтось «зверху» у назві збірки вглядів асоціацію із закордонним «націоналістичним виданням» *«Грані»*, та й цензура, якимось дивним чином пропустила «крамольні» три вірші *«Фараон»*, *«Тінь»*, *«Честь і чесність»*, де була дошкульна сатира на «застійних» лідерів. Саме через них автор і зазнав утисків. Партійна влада після цього неохоче давала дозвіл на друкування чханівських віршів навіть в обласній пресі. Вони всюди вбачали подвійне дно. Один із партійних функціонерів так і сказав, що всі вірші Чхана, як правило, з подвійним дном. І хоча в наступні роки побачили світ ще п'ять збірок *«Озонія»* (1967), *«Ярило»* (1970), *«Куранти»*, *«Землелюб»* (1976), більша частина написаного залишалася в «шухлядах столу».

Тільки через 15 років (*«Землелюб»*) були останньою прижиттєвою книгою поета) і уже по його смерті зусиллями видавництва «Січ», голови комісії по спадщині Чхана, театрознавця і режисера Станіслава Левенця вийшли збірки *«Зоря в піке»* і *«Легенди про козаків»*. У 2007 році у видавництві «Дніпрокнига» вийшла збірка *«Вибране»*, куди увійшли поезії з вищеназваних збірок та «шухлядні» твори Чхана з архіву поета, який зберігається у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького.

На жаль, творча спадщина письменника й до цього часу лишилася малодослідженою як літераторами, так і мовознавцями.

Метою ж нашого наукового зацікавлення є поетична спадщина та своєрідний твір у прозі «Чортотлицькі легенди», присвячений славному лицарю запорожської Січі – Іванові Сірку, де широко використана військова лексика, фразеологізми, козацькі пісні, приказки, які характеризують козацьке життя, а також порівняння, топоніми, пов'язані з битвами, назви річок.

Виклад основного матеріалу. Військова лексика охоплює назви осіб, пов'язаних із військовою справою; назви зброї, військового спорядження і регалій; назви бойових одиниць; назви оборонних споруд; номінації, які стосуються стратегії або тактики бойових дій та їх наслідків тощо.

Серед військових осіб виділяємо такі семантичні підгрупи: а) загальні назви воїнів: *воїн, вояк, козак, запорожець, січовик, лицар*; б) назви військових звань, чинів та посад: *кошовий, сотенний, отаман, старшина, писар*; в) назви представників окремих військових загонів: *обозний, сторожовий, курінний*; г) назви воїнів, які виконували певну військову службу чи додатковий обов'язок: *обозний, джюра, розвідник, вартувий, дозорець, вивідувач*;

д) назви осіб за професією, які виконували певний вид роботи при війську: *зброяр, гармаш, стрілець, мушкетник, довбиш*; е) назви представників супротивної сторони під час війни: *мурза, паша, ага, орда, яничари*.

У XV-XVII ст. на Україні широкого вжитку набуло слово тюркського походження *козак*, яким називали незалежну людину, шукача пригод, що походив з кріпаків або міської бідноти й утік від феодального гноблення в дикі українські степи, ставши на шлях боротьби спочатку з татаро-турецькими нападниками, а потім і з польсько-шляхетськими загарбниками.

У творах Михайла Чхана лексема *козак* і збірна назва *козацтво* вживаються на позначення січового братства. «*Не спіяло ніщо козаків – так себе називали оті непокірні, непогнуті, що за грізними дніпровськими порогами заснували свій табір – Запорозьку Січ, орлине гніздо, звідки п'яно, непереможно привабливо пахло волею на всю Україну*» [3, с. 222]. Синонімом до *козак* виступають слова *запорожець, січовик*, що вказують на походження козаків із Запорозької Січі на відміну від реєстрових, городових та інших козаків: «*І сиділи в Січі лише кошовий зі своїм січовим урядом ...та записні січовики, що давно махнули рукою на світ білий і ніколи не мислили себе поза Січчю та поза походами*» [3, с. 289].

Оскільки головним героєм твору є Іван Дмитрович Сірко, то досить часто автор вживає замість слів *козаки, запорожці* – *сірківці*.

Іншого значення в сучасній українській мові набуває слово *вояк*, яким автор характеризує представників ворожих таборів: «*поміж наметами сновигали різнонабірні вояки і весело погукували – видно, що там не стільки снили війною, як дійово розважались*» [3, с. 290].

Отаманом у XVII столітті називали виборного ватажка козацтва Запорозької Січі.

Поряд із спеціальною назвою *отаман* засвідчуються і загальна назва *кошовий*: «*Так любила Січ свого кошового, що ніякі знади, ніякі лінощі чи втома не могли похитнути тієї щирої відданості*» [3, с. 245]. Лексема *кошовий* етимологічно споріднена з тюркізмом *кош / кіш*, який у мовленні козаків функціонував у таких значеннях: "військове товариство (громада) козаків, а під час походу тимчасовий табір козацького війська", "головний орган управління Січі, що обирався на загальній раді" та "різновид житла".

Поширеною у словотвірній практиці Чхана дієслівна форма *кошує*: «*Прокошував він (Іван Сірко - А.П.), землю рідну захищаючи, довгий і славний час, і пішов у легенди, які пережили Січ*» [3, с. 223]; «*Січ за його кошев'я була непохитно злютованою і грізною, як бджолина республіка*» [3, с. 239]; «*Цибулю тобі від свиней стерегти – а не кошувати*». [3, с. 239].

У XVI-XVIII ст. зброєносець у привілейованій верхівці козацтва називався *джурою*. Це рангове звання Чхан часто вживає у поєднанні з займенниками *його, вони, ними*: «*Джури його виконували обов'язки і зв'язківців, і зброєносців, і взагалі мали клопотів більше вдесятеро, аніж приписані до куренів братчики*»; «*особливо вони були вишколені як ад'ютанти, ними Сірко, як живими нитками, був пов'язаний в будь – яку мить, в будь – якій січі з куренями*»; [3, с. 245]; «*наймолодший джюра – всім добрий козарлюга – і шаблею і язиком володіє вправно, і неледачий, і пороку нюхав, і солоною водицею чорноморської вже сьорбав*» [3, с. 246]; «*джюри бігають як посолени – батькові накази розносять*»; «*постарів його вірний джюра – де там вже до джуринського моло-*

Рідковживане в літературній мові слово *дозорець* автори "Історичного словника українського языка" (Харків, 1932) семантизують як "той, хто дозирає, наглядає, доглядає": «*дозорець* водивлявся в синє марево – чи не застрибає в траві гостроверха татарська шапка, чи не встане на обрії кушпела від ординського табуна?»; «*Леде затриво-жувала дозорцеві очі якась незвичність, як сполошував він побратимів*»; «*душисть спека дозорців на вишках*» [3, с. 252].

Мотивацією називання слова *обозний* є лексема *обоз* "табір". Як військовий термін *обоз* трактується із семантикою "транспортні засоби у військах, призначені для перевезення боєприпасів, продовольства і т. ін.": «скажи *обозному*, що повелів я на вечір коней з табуна січового сотні три загнудать» [3, с. 274].

Варто відзначити агентивні утворення на позначення назв осіб, які виконували певний вид роботи при війську: *зброяр, гармаші, стрільці, довбиш*: «Коли потрібно було стати до оборони чи вимагала цього тактика бою, ставали в першу лінію оті – найліпші – *стрільці* і безпромашино били на вибір» [3, с. 288]; «*біжи, накажи, щоб вдарили в литаври. Кинувся Максим, розшукав довбиша і заgrimіли січові литаври, зовучи на раду козацтво*» [3, с. 249].

Михайло Чхан використовує соціально-термінологічні лексеми для образної характеристики ворожих сторін, як-от: *яничари* - воїни турецької армії; *мурзи* - татарські князі; *хани і султани* - монархи, феодальні правителі. «... їх було як саранчі – і *кримчаки* живорізні, і *яничари*, і *пани* – *ляхи* гоноровиті та жорстокі, і *російські посіпаки*» [3, с. 222].

На особливу увагу заслуговує лексико-семантична група, що об'єднує назви старовинної зброї, військового спорядження і регалій. Ціла глава роману «Вінець Сіркової звияги (Запорозький вогонь)» подає детальний опис вогнепальної запорозької зброї.

З-поміж "розмаїтої і огнистої" зброї виділяємо *мушкети, пістолі*: «Як відомо, вогнепальна зброя тих часів була примітивною, недосконалою і грала більше допоміжну роль, діючи більше на дух, аніж на тіло вояка. *Пістолі, мушкети, гармати* та інші, стріляючи вогнем. Знаряддя не мали *набоїв*, а заряджались з дула. Спочатку засипався *порох із порохівниці*. То з тих часів і крилатий вираз: «*Є ще порох у порохівницях!*» [3, с. 286-287]; «*Лежить Іван Дмитрович під стіною, на якій висять його пістолі й шаблі (не куплені за таляри, а оплачені кров'ю та звиягою)*» [3, с. 273]; «*В куренях глухо кипіло: ставали стрільці до вікон, рихтували пістолі й самопали, напихваті ставили порох та свинець, підпирали, чим запалили, зашпунтовані від бурі двері*» [3, с. 293].

Грізною зброєю в козаків були гармати: «з *гармат* палити зразу по лівобережцях і по мосту» [3, с. 281]; «*гармати* стояли на пагорбку і їхні чорні очі дивились на забузький степ» [3, с. 283].

Невід'ємним і складовим компонентом військового спорядження були *порох і кулі*: До речі, куля простежується і в метафоричному вживанні: «*летіли смертоносні каплі так густо, як грозові краплі, і жалили болячіше джмелів, і валили ворогів, мов коса траву*» [3, с. 288], а також холодна зброя - *шабля, стріла, спис*: «*Криваво зблискували шаблі та списи, крижаннячи немилосердністю серця турків*» [3, с. 283].

Рідше трапляються назви військового спорядження рицарського періоду: «*Ніякі панцирі, ніякі щити не рятують незграбу від погибелі, тому стійко і одностайно зневажали козаки будь – які обладунки, що прикривали тіло від ударів та куль, цим ще й підкреслюючи свою зневагу до «безносої. Маси, хлопче, ховатися не за щит, а за хист*». [3, с. 287].

Для позначення козацьких збройних сил Чхан використовує термін *військо*, поряд з яким, як синонім, зрідка виступає *армія*. А для номінації воєнного супротивника - старослов'янizm *рать*, що розвинувся, очевидно, в результаті контамінації значень "військо", "війна", "напад", "ворожнеча", а також назви військових угруповань, озброєних людей: *сотня, кіш, орда, армада*.

Термін *армада* автор використовує, як видно з контексту, на позначення «юрби» чи «зграї»: «*таку велику ненаїдь та наволоч, як їхня армада, треба щоденно годувати, а в Дикому полі поживи не знайдеш*» [3, с. 275].

Терміни *залога* і співвідносний йому *застава* виступають із семантикою "передовий сторожовий полк, гарнізон" чи то просто - "охорона": «*майже вся залога перебувала на східному березі, звідки найімовірніше можна було сподіватись гяурського вибрику*» [3, с. 279]; «*міст охороняла добряча залога, але чисельність її невідома була Сіркові* [3,

с. 275]; «*трьохтисячна залога була зметена трьома сотнями козаків*» [3, с. 285].

Поняття "військова сторожа" передає полонізм *варта*: "*Варти, винесеної оглядно в степ, на підступи до табору, не було*" [3, с. 279].

Лексемі *сторожа* притаманним є значення "загін" і "перебуваннядесь протягом певного часу для охорони, пильнуваннякого -, чого-небудь".

У творі засвідчені лексеми, які репрезентують поняття "оборонні укріплення": *фортеця, башта, вежа, бійниця*. Прикметники-конкретизатори вказують на функціональне призначення споруди: «...з *фортечних воріт* тихо та жваво виповзла валка і розчинилась у серпневій млі» [3, с. 276]; «Зверху на *вежі* був поміст, іноді з дашком, обов'язково з перилами, там же наготові стояла діжка зі смолою і постійно *вартував дозорець*: вдивлявся в синє море – чи не застрибає в траві *гостроверха татарська шапка*, чи не встане на обрії *кушпела від ординського табуна?*»; «Огонь помічали на сусідній *вежі*» [3, с. 252].

Лексико-семантична мікрогрупа, що включає слова на позначення стратегії або тактики бойових дій, військових операцій та їх наслідків, досить багата. Із віддієслівних іменників привертають увагу такі: *похід, полон, розбрат, помста, погром, визиск, рятунок, пограбунок, оборона, облога, навала, втрата, вишкіл, наїзди і розбої, перемога, поразка* та ін. Помітна деяка градація в частоті вживання лексем *бій, битва, січа, кровопролиття*. Частотними є слова-синоніми *бій і битва*. Збільшують експресивну силу висловлювання означальні компоненти у словосполученні: *кривава січа*.

Прозовий твір Чхана «Чортомлицькі легенди» - це великий скарб військової лексики, дарований читачеві. Вона допомагає авторові більш реалістично відтворити дійсність життя, боротьбу українського козацтва з ворожими навалами і викликати в читача більш точні уявлення про певну історичну епоху, про те місце, де розвивається дія твору.

Фразеологія - точний стилістичний інструмент, який працює безвідмовно в руках тільки справжнього майстра слова. Таким, безсумнівно, є Михайло Чхан, який ніколи не відступає від свого головного девізу – черпати дорогоцінні перлини мудрості із джерел народної мови. «Чортомлицькі легенди» - один із кращих доказів невичерпності цих джерел для художника, який уміє народний скарб використовувати мудро, доречно, ефективно. Використання фразеологізмів у «Чортомлицьких легендах» є визначним явищем в мові прози Чхана, яка насичена фразеологізмами набагато більше ніж у будь-кого з письменників Придніпров'я. Фразеологізми різного типу спостерігаються майже на кожній сторінці зазначеного твору. Більшість з них являють собою стійкі народні словосполучення різноманітних синтаксичних конструкцій: «*наминає аж за вухами лящить*» [3, с. 225]; «*вовки скаржились на свою вовчу долю*» [3, с. 223]; «*пороху нюхав*» [3, с. 225]; «*шпарити босоніж*»; «*труситься як цуцик в негоду*»; «*був з того ж тіста*» [3, с. 227]; «*обходив десятою дорогою*» [3, с. 227]; «*дивилось як на цяцьку*» [3, с. 224]; «*ніколи теревенити*» [3, с. 225]; «*пельку заткнути*» [3, с. 242]; «*лементує, наче його ріжуть*» [3, с. 242]; «*ріс без панькання*» [3, с. 226]; «*почув нісенітницю*» [3, с. 246]; «*сили не позичати*» [3, с. 247]; «*пече в дурня*» [3, с. 254]; «*на кутні сміятися*» [3, с. 260]; «*вискочили, як Пилип з конопель*» [3, с. 262]; «*чекали, мов кіт біля нори*»; «*в дурні пошисемося*»; «*верзли всячину*» [3, с. 264]; «*тарараму наробили*» [3, с. 247]; «*полетіли шкереберть*» [3, с. 254]; «*засяяли, як п'ятаки нові*» [3, с. 258]; «*зчини велику бучу*» [3, с. 268]; «*погибелі в пащеку*» [3, с. 268]; «*хотів з нього трьох з одного зробити*» [3, с. 269]; «*тягти Лазаря*» [3, с. 274]; «*миготіти п'ятами*»; «*як у воду дивився*»; «*ним тільки вовків відлякувати*» [3, с. 277]; «*чи пан, чи пропав*»; «*влипнемо в турецьке багно, як муха в мед*» [3, с. 281]; «*тримайте свої нюхалки завжди на рідний вітер*» [3, с. 285]; «*п'ік раків з сорому*» [3, с. 247]; «*сушити собі голови*»; «*є ще порох у порохівницях*» [3, с. 286]; «*нагнати холоду в штани*» [3, с. 299]; «*накидати їжаків у матні оксамитові*» [3, с. 309]; «*їв дядька очима*» [3, с. 228]; «*житом – пшеницею ще й всякою пшеницею*» [3, с. 233]; «*влипнемо ... як муха в мед*» [3, с. 225]; «*сидіти сидьма*»; «*ні за холодну воду*»; «*скалитесь, як Хівря до москаля*» [3, с. 257]; «*їсти од пуза*» [3, с. 267]; «*прочухан буде*» [3, с. 230]; «*розведе каламуть*» [3, с. 248]; «*і вухом не ведуть*» [3, с. 254]; «*придумав халепу*» [3, с. 260]; «*пасе оком*» [3, с. 306]; «*ні сіло нім впало*» [3, с. 301] «*піднести бакуну крива вую*» [3, с. 236].

Однак вартим уваги дослідників є створення Чханом нових виразів, які образністю і виразністю не поступаються традиційним: «*вітер викручував віти, як татарин руки полоняникові*» [3, с. 223]; «*де мені тут святих набрати*» [3, с. 224]; «*громом розкотилося по усіх усядах*» [3, с. 224]; «*пісня дзвеніла в серцях*» [3, с. 225]; «*обсипало жаром жа-*

ху» [3, с. 226]; «ласощів особливих не знали» [3, с. 226]; «хоробрості не бракувало» [3, с. 227]; «нашорошив вуха» [3, с. 228]; «страшно, доки не пізнаєш» [3, с. 229]; «не терпів і олівця накриво» [3, с. 233]; «ладен матню в жменю – і рятуй» [3, с. 236]; «людей з пуття збиваєш» [3, с. 237]; «язики на деркачі перетерли»; «ладні йти за ним в будь – яке пекло» [3, с. 238]; «скручувати роги не тільки чортам, а й богам чужинським» [3, с. 238]; «п'ятьма вогнями пропечений» [3, с. 239]; «десятьма вітрами обсвистаний» [3, с. 238]; «стала кісткою в горлі розбою»; «на передсвітанні, коли ще чорти навкулачки б'ються»; «зиркнув гостро»; «тенькнуло серце» [3, с. 240]; «як стусоне, як грюкне» [3, с. 242]; «лад навести»; «шаблі наголо – честь звитяжцям»; «бриніла пісня» [3, с. 244]; «входитимуть в землю вороги, а друзі орлами літатимуть» [3, с. 225]; «так булькає – аж на Самарі вовки оближуються»; «мед понюхаєш, цілий рік сниться» [3, с. 234]; «вміли тоді плескати про дива»; «вміли тоді й вірити плескачам» [3, с. 246]; «наминає, аж за вушками пищить» [3, с. 225]; «ворогів піснею не приколишеш» [3, с. 271]; «з подиву рот не закриває»; «не ради наживи живе козак – задля справи лицарської» [3, с. 246]; «Сьогодні дурну силу погуляла кмітливість» [3, с. 300]; «по потилиці келепом лигнуло» [3, с. 242]; «буханець гупне» [3, с. 356]; «шомполами гладити» [3, с. 358]; «прилипнути очима і душею» [3, с. 309].

Творчий підхід Чхана до використання фразеологічного багатства, синонімії, творче оновлення семантико-стилістичного змісту стійких словосполучень - все це відкрило нові функціональні можливості колоритних народних фразеологічних виразів січового козацтва.

Михайло Чхан, використовуючи загальний фразеологічний матеріал, як і його попередники, вніс у свої твори також немало зібраних та створених ним самим фразеологізмів. Вони стали потужною органічною складовою частиною художніх засобів письменника, доповнюючи і оживляючи опис подій, надаючи емоційності, експресивності та образності мови його творів.

Окрім цього, він ввів у мовну тканину багато приказок, прислів'їв, висловів, взятих живого народного мовлення: «мертвий ворог не страшний: подбай, щоб він жив якнайменше» [3: 231]; «без копійки не коннеш і глинки»; «кинь зернину в ріллю – матимеш лантух збіжжя» [3, с. 234]; «чи міцніше тримається дуб кореня, аніж батько сидла» [3, с. 237]; «сам загинь, а ворога вбий» [3, с. 239]; «грабують – обороняйся»; «мовчи та вчись» [3, с. 242]; «тримайся козаче, будеш отаманом» [3, с. 230]; «штовхай на потилицю, а вона лізе на очі» [3, с. 227]; «не в тім, бачся, диво, що кобила сива, а що в неї лоша чорне»; «жертви воно всяк вміє, та не всяк і ложку нагріє...» [28 : 258]; «шинкар за кумпанію повісився»; «смачна саламаха в морі»; «петельку на шию і язик набік» [3, с. 259]; «не той козак, що повалив, а що сам не спіткнувся»; «той казан, що на плечах, не задля саламахи»; «в яке вікно влізли в те ж і виліземо»; «легка голова легко й злітає» [3, с. 260]; «тебе поки вив'ялиш, то сам зсохнешся на вухналь» [3, с. 264]; «заварити кашу – то півбідни, а не кожному снага з'їсти її»; «язик не шабля: не тушиться, якщо вдався гострим» [3, с. 265]; «змішаються дрижаки з вишкварками, щось путяще буде»; «доки ми кулаком, доки й щастя з козаком» [3, с. 268]; «на свою голову вовче весілля зачепив» [3, с. 269]; «маєш, хлопче, ховатися не за щит, а за хист» [3, с. 287]; «твердий горішок, а хруснути – і честь, і велика потреба» [3, с. 279]; «кожному горищикові – своє вариво» [3, с. 306]; «правда як перець пече, а здоров'я додає» [3, с. 305]; «недобре, коли коса косі заважає» [3, с. 304]; «щирість – така золотинка, що не в кожній душі проростає» [3, с. 305]; «напнутий аркан рветься і найміцніший» [3, с. 300]; «не встигне завести на одну вошу більше і вже кирпу гне» [3, с. 298]; «їдеш в гості – наїдайся вдома» [3, с. 299]; «Кривавість справи – не кров ганьби!» [3, с. 276]; «не бачу нічого, хоч дулі мені тикай під ніс» [3, с. 304] та ін.

Добір фразеологічних одиниць свідчить про ідейно-тематичну спрямованість митця твору, звитягу й свободолобний дух січового товариства.

Майстерно використовує письменник такий художній засіб, як багаточленні дієслівні синонімічні ряди, що означають дію чи стан:

рухатися, бігти: «покурів наймит назад» [3, с. 235]; «рвонув як вистрілений» [3, с. 243]; «шпарко біжить до діла» [3, с. 246]; «шпарко рвонули»; «підхопився, мов опечений» [3, с. 270];

ранити: «дістав бусурманина по животу» [3, с. 270]; цілуватися з кулею [3, с. 266];

ударити: «погладив кулаком по вуху» [3, с. 263]; «буханць гупне» [3, с. 356];

дрімати, спати: «куняти на ходу» [3, с. 247]; «подавити жука»; «комарів сьорбає» [3, с. 258];

втікати: «за Калгою вже й кушпела вляглась» [3, с. 270]; «аж пилом взялось» [3, с. 281];

вдивлятися, слухати: «самі повитріщайтесь, повухатійте» [3, с. 236];

співати: «ревли за столом не гірше тура» [3, с. 236];

сумувати: «обвис хмара хмарою» [3, с. 264]; «аж оселедці позвисають додолю» [3, с. 246];

сп'яніння: «в голові джмеліло» [3, с. 236]; «рукою за повітря не хапався» [3, с. 228];

пиячити: «той у шинку кисне, якщо кишеня не драна» [3, с. 245];

нічого не робити, байдкувати: «вилежується проти неба» [3, с. 245]; «любить тинятися вечорами по курнях – слухати козацькі побрехеньки» [3, с. 246]; «бовтасмось без справи» [3, с. 258];

втомитися: «подався на моторності» [3, с. 247];

планувати: «умислив немалу ворохобну» [3, с. 275];

сміятися: «гримотить іклами» [3, с. 268];

розповідати: «плести – вишивати», «загне, не попаривши: за боки беруться» [3, с. 246];

повчати: «шелестить соломкою в чужій сирті...» [3, с. 258];

думати: «голови макітрюють» [3, с. 259]; «порпатися в довбешиці» [3, с. 224];

задовольнятися: «отаман вдоволено крикає» [3, с. 246];

роздумувати: «не став багатурствувати» [3, с. 277];

жадібність: «трусилися лихоманно над брязкальцями отими – мідними, срібними, золотими» [3, с. 246];

працювати: «тягну, як шкапиняка»; «робив, як віл»; «трудився без спочинку»; «доклав старунку»; «тягнутися в нитку» [3, с. 329];

докоряти, сварити: «вдома парка парять» [3, с. 230];

бути неухажним: «наловити повну душу гав» [3, с. 311];

образити: «слівце сказати масне»; «кидати словами, як багном»; «допекти комусь» [3, с. 275];

сумувати: «душа плаче»; «душа болить» [3, с. 272]; «душа несе тягар»; «серце розривається» [3, с. 230];

Певне місце в творчій практиці М.Чхана посідають народнорозмовні вислови, пов'язані з певними сакральними елементами, а саме:

а) з опорним словом **Бог**: «береженого й Бог береже» [3, с. 236]; «стеку ж того, як у Бога обіцянок – не перегукаєш, не перескачеш» [3, с. 233]; «щебетати так, щоб вся Січ, вся Україна тебе слухала, як Бога»; «божий талант мати» [3, с. 271]; «вже як Бог покладе» [3, с. 278]; «благослови нас Господь»; «звитяга нечувана дарована вам промислом Божим» [3, с. 302]; «не лякались ні Бога, ні біса» [3, с. 222];

б) з опорними словами **сатана, гріх** тощо: «дивиться як чорт на ікону»; «ти там не дуже з чортами носись» [3, с. 224]; «з Вами нам ніякий дідько не страшний» [3, с. 279]; «ушелепались в місто, як чорт з гілки»; «а дідько його рогатий знає!» [3, с. 268]; «все вміли, навіть чорту хвоста зав'язати» [3, с. 259]; «якого дідька полохатись»; «покрутив чорт носом, як від ладану» [3, с. 237].

Широка палітра фразеологізмів зумовлена насамперед національно-культурним компонентом. Серед етнографічних фразеологізмів виділяємо на такі тематичні групи:

1) звичаєва та обрядова лексика: «боронить звичай»; «вступити в закон»; «викохає до заміжжя» [3, с. 265];

2) фразеологізми, поява яких пов'язана з працею чи заняттями людини: «плугом пом'якшити, попушити»; «бороною погладити і позолотити» [3, с. 233]; «бути із шаблею при боці»; «запрягти (когось) у ярмо»; «ремизати, як воли» [3, с. 258];

3) найменування людей за соціальною приналежністю, свояцькою та кровною спорідненістю: «одного кореня»; «один лелека нас приніс» [3, с. 306].

Найбільш уживаним тропом у мовній тканині «Чортотлицьких легенд» є порівняння, які увиразнюють предмет, образ, ознаку, і допомагає глибше розкрити зміст зображуваного.

Порівняння, як логічна операція, виражається такими мовними засобами: складносурядними реченнями, порівняльними зворотами та словосполученнями. Найпошире-

нішим засобом вираження порівняння у творах Чхана є порівняльний зворот. Використовуючи загальноживані (чи постійні) порівняльні звороти зі сполучниками, Чхан творчо продовжує традицію цього тропу в українській літературі. З-посеред сполучників, уживаних автором у цій категорії порівнянь, виступають **як, ніби, мов, немов, наче, неначе**.

За морфологічною природою головного слова, до якого належить порівняльний зворот, активністю відзначаються такі словосполучення:

1) іменникові: «*що й козаки, ніби бджоли*» [3, с. 239]; «*вода і біля берегів чиста, як сльоза*» [3, с. 240]; «*п'їтьма налягала, як повінь*»; «*річка, мов золото, жовта*» [3, с. 230]; «*илях під ним тонує, немов байдак*» [3, с. 83]; «*вигнався Івась як доладно оперевеслений зажинковий сніп*» [3, с. 302]; «*вуха, як лопухи*» [3, с. 271]; «*бджоли, як жарини злючі*» [3, с. 242]; «*роки, як сто гін стернистих, терникуватих та круторяних*» [3, с. 272];

2) дієслівні: «*стовбичитиме, як кіт у драному чоботі*» [3, с. 260]; «*труситься, як цуцик в негоду*» [3, с. 227]; «*молодик зламався, ніби лук*» [3, с. 44]; «*насіли бджоли, як змитаючий степовий ураган*» [3, с. 243]; «*зриваються зорі, мов груші з гілля*» [3, с. 22]; «*засівалась пам'ять, як чиста нивка, живим засівом історії*» [3, с. 228]; «*зробилися очі отамана холодними й пекучими, як лезо шаблі*» [3, с. 241]; «*припав вухом до землі, як дитя до грудей неньки*» [3, с. 240]; «*вив комин, немов віщував набіг*» [3, с. 223]; «*свистіло в шибках, як тисяча татарських стріл*» [3, с. 226]; «*подзвонюють хвиляки, мов сотні скелець*»; «*кубляться соми, немов тяжкі козацькі чорні думи*» [3, с. 83]; «*вищукував сич, як юродивий*» [3, с. 223]; «*джури бігають, як посолени*» [3, с. 245]; «*дощ линує, ніби весь рік збирався*» [3, с. 248]; «*засяяли, як п'ятаки нові*» [3, с. 258]; «*сидимо тихо, як мишенята*» [3, с. 260]; «*вгроз очима в поміст і обвис увесь, як охляле щеня*» [3, с. 250]; «*пристають, як чорт до молодіці*» [3, с. 257]; «*кліпаємо, як коти на шкоді*» [3, с. 262]; «*зчепляться хмари, як татари з козаками*» [3, с. 272]; «*виріс перед ним, як з повітря виліпився*» [28 : 273]; «*спина, вимазана сонцем, блищить, мов полив'яна*» [28 : 303]; «*загін посувався прудко і спритно, як степовий полоз*» [3, с. 276]; «*луплять в білий світ, як у копійку*» [3, с. 267]; «*діяла Січ під його орудою, як добре злагоджений годинниковий пристрій – чітко і послідовно*» [3, с. 245]; «*вітер викручував віти, як татарин руки полоняникові*» [3, с. 223]; «*дибляться роки, мов коні*» [3, с. 44];

3) прикметникові: «*червоний, як блискавки свист*»; «*невразимий, як характерник*» [3, с. 44]; «*ти будь і хоробрим, як тур; і спритним, як ласка; і швидким, як орел*» [3, с. 245]; «*кмітливий, як писар генеральський*»; «*чесний, як сонце*» [3, с. 245]; «*ніч випала темна, чорна, як помисли зрадника*» [3, с. 248]; «*береги широкі, як крила*» [3, с. 220];

4) прислівникові: «*в роті стало сухо, як на черині печі*»; «*темно, як в льоху*» [3, с. 230].

Крім того, порівняння може бути висловлене іменником в орудному відмінку: «*Татарин гадюкою прошеlestів до гайка, зрідка голову піднімаючи, як чорний полоз*» [3, с. 241]; «*повітря пилося медом, райським нектаром*» [3, с. 239]; «*кинувся джура конем*» [3, с. 241]; «*поскаче ота голова кураїною*» [3, с. 276].

Порівняння можуть висловлюватися не у прямій формі, а у формі заперечення: «*Іван Дмитрович неквапом, але незабарне, зібрався*» [3, с. 235]; «*кошувати – не розкошувати*» [3, с. 232]; «*хочеться озватись як до людини, а не до пуп'янка*»; «*Не козацька то вдача: роздвоювати серце*» [3, с. 305].

У текстах Чхана, як і в поезії, так і в художній прозі, найчастіше використовуються прості (непоширені) порівняння, в яких додатковий предмет лише називається або характеризується тільки двома – трьома словами. Зрідка зустрічаються розгорнені (поширені) порівняння, - тут додатковий предмет характеризується досить докладно. «*Чому він повинен ходити присідаючи зі страху, чому повинен труситися як цуцик в негоду*» [3, с. 227]; «*реготали – аж животи їм поболіли, аж сльози ронили в траву*» [28 : 244].

Однією з найважливіших ознак вдалого чханівського порівняння є елемент несподіванки, новизни, оригінальності, що слугує стилістичному розмаїттю образної характеристики, і виражає сутність предмета, надає експресивності й виразності.

У «Чортотлицьких легендах» спостерігається вкраплення і таких фольклорних джерел, як пісні, як-от:

«А що візьму жита лантух повен,
та ще візьму жону молодую,
та поїду, ой, в Дике поле,
бо на землю прямо ж голодную.
А що того, ой, Дикого поля
до самого до Чорного моря -
ой, там росте житечко та й воля,
ой, там нема ніякого горя» [3, с. 233].

«Та спить козак на могилі,
Та сниться йому мати:
-Було б тобі, мій синочку,
В полі не лягати.
Було б тобі та, мій синочку,
Та в Січ поспішати.
Щоб у полі на могилі
Повік не лежати.
-Чи ходити, чи літати,
А колись лягати,
Та по однім.... голосять,
По другому - гармати.
Та не журись, моя ненько!
Начувайся, враже:
Козак ляже – слава встане,
Встане й не поляже...» [3, с. 290].

«Чи не так слава,
Як та молодиця лукава,
Що учора з козаченьком обіймалася,
А сьогодні з паничиком упіймалася...» [3, с. 258].

Однак є тексти пісень, автором яких, на нашу думку, можна вважати самого Михайла Чхана. Певними ознаками вони виокремлюються з-поміж власне народних. У той час, як усна творчість вибирає усе найтипівіше, творить схематичні сюжети і доволі абстрактні узагальнені образи, літературна пісня як індивідуальна творчість побудована на основі особистих переживань чи нетрадиційних ситуацій. Свідченням цього є текст про народження Івана Сірка, введений Чханом у «*Легенду про народження Сірка*»:

«Ой, пора нам, козаченьки,
заспівать пора –
народився нам на славу
синок у Дмитра.
Ой, у Дмитра молодого,
що в того Сірка,
та й хай йому гуляється
та здуха рука.
Та дай Боже тобі, Дмитре,
чого сподівався –
та хай росте, як із води,
твій синок Івась.
Хай виросте соколино,
як правда, крутим.
Та хай буде син матінці,
а нам – побратим.
Начувайтесь, оглядайтесь,
кляті вороги -
буде їсти наш Івасик
вас, мов пироги.
Давай, бабо, давай, бабо,
іще пиріжка –
хай згадують добрим словом
Івана Сірка» [3, с. 225-226].

Для передачі цілого спектра почувань та ідей, не властивих для народної творчості, у піснях літературного походження використовується дещо відмінний арсенал художньо-поетичних засобів. Поряд з традиційними прийомами і тропами тут з'являються й оригінальні авторські: нетрадиційні порівняння й епітети, складна асоціативна метафорика, навіть лексичні неологізми. Це виводить лірику на якісно новий рівень: у ній не лише фіксуються окремі життєві явища (як це робить народна уява), а й наявне філософське осмислення дійсності, висловлюється індивідуальне ставлення:

«Ой, стелися - колосися, мій шовковий степе,
ти без мене цвів – цвістимеш – я ж помру без тебе.
Ой, чи ляжу відпочити, чи впаду вмирати –
ти пригорнеш мене, степе, як рідного брата.
Ти пригорнеш та погладиш ще й напоїш зіллям,
щоб умер чи піднявся, як і перше, вільним.
Нехай, степе, не згодишся ніколи на продаж:
будеш вільним – людей вільних щедріше народиш» [3, с. 235].

У той час, як усна творчість вибирає усе найтипівіше, творить схематичні сюжети і доволі абстрактні узагальнені образи, літературна пісня як індивідуальна творчість має інший рівень індивідуалізації. У легенді «Як Сірків джура скарб шукав» Чхан наводить текст такої пісні, яку склали про себе джури:

«То ж не чайка не біла кигиче –
Побратима козаченько кличе:
- Ходім, брате, ходім на часинку –
Ходім, брате, повагом по ринку.
Та присядем, брате, коло кварти,
Та гукнемо – гей, музики шкварте!
Ой, присядем, брате, та й спочинем,
Та вип'ємо тії по чарчині.
По чарчині чи по корякові –
Будьмо, брате, живі та здорові!
Нехай мріють дівки чорноброві –
Будьмо ще раз живі та здорові!
- Ой, ніколи мені, пане-брате,
У шиночку та горлянку драти,
Ой, ніколи погуляти разом –
Посилає кошовий з наказом.
Посилає, гей, до курінного,
Ой, я маю квапитись до нього!
Ой, на мене чимала надія,
А ще буде свято та й неділя» [3, с. 245-246].

Як бачимо, «хоча і спокуса, дуже звабна, та джура вистояв, бо почуття обов'язку лицарського мав за найвище» - пояснює Чхан.

«Чортотлицькі легенди» - твір надзвичайного мовного багатства. Відзначаючи художні достоїнства твору, варто зазначити щедre використання автором різноманітних художніх засобів, таких як епітет, алегорія, порівняння, метафора, іронія, гіпербола та ін.

У творчій практиці письменника епітет частіше всього виступають прикметники, дієприкметники, рідше - прислівники та іменники.

Те, що прикметник є основним категоріальним засобом вираження епітетів, зумовлено двома чинниками:

- а) його семантикою статичної ознаки (якостей, властивостей, відношень);
- б) зв'язками з іменником, предметність якого він конкретизує через свою ознакову (атрибутивну) семантику.

Можливості прикметника виступати епітетом збільшуються за рахунок того, що один і той самий прикметник може поєднуватися з кількома різними іменниками, а іменник може мати при собі різні прикметники, конкретизувати свій значеннєвий обсяг за рахунок прикметника, здатного до розвитку вторинних функцій. Посилюється епіте-

тна роль прикметника й тим, що він не тільки лексично, а й синтаксично завжди є атрибутом до іменника:

«старий козак»; «сонячна тиша» [3, с. 23]; «гаряча земля» [23]; «гарячі шаблі», «тяжка робота» [3, с. 23]; «вуса густі»; «мирний дід» [3, с. 83]; «залізна дисципліна» [3, с. 239]; «щаслива тайна»; «погана слава»; «чуб парубочий»; «зуб здоровенний» [3, с. 229]; «береги богатирські»; «сухоногий коник» [3, с. 243]; «райський нектар» [3, с. 239]; «нитка обрійна» [3, с. 236]; «тучі смертоносні»; «ніс прямий»; «губи стримані»; «погляд проникливий і гнучкий» [3, с. 302]; «чуб бурсацький» [3, с. 249]; «старий звияжець»; «вітри богатирські гривасті» [3, с. 220]; «залізна воля» [3, с. 227];

У «Чортотлицьких легендах» Чхана досить часто зустрічаються епітети, виражені дієприкметниками. Це здебільшого пасивні дієприкметники доконаного виду, що мають негативну семантику і передають стан розпачу, безнадії. Наприклад: «потрощений ординськими копитами»; «посічений татарськими шаблями» [3, с. 311]; «закіптюжений пожегаром» [3, с. 311]; «регіт верескливий» [3, с. 231]; «голод невтолимий» [3, с. 221]; «спрага невтолима»; «нажахана уява»; «наруга невситима» [3, с. 221].

Зустрічаються й епітети-дієприкметники зі стилістичною конотацією за шкалою позитивної оцінки: «невгасима надія»; «воїн невразимий»; «дух лицарський безбоязливий» [3, с. 300]; «непідкупні звияжці»; «нескорений сміх»; «тиша незрушина»; «невтихаючий герць» [3, с. 222].

Образну функцію епітета у творах Чхана виконують прислівники, що, як правило, виступають виразниками динамічної ознаки (дії, процесу, стану): «рясно снігами замітає» [3, с. 290]; «гойдаються журно»; «бились шалено»; «журно дивиться»; «стримався статечно» [3, с. 224]; «отаман вдоволено крикає» [3, с. 246]; «засміялась демонічно ...тисячогрудо, тисячоверсто Січ»; «хитав докірливо та журливо головою»; «всміхнувся добродично»; «засміялась щасливо» [3, с. 226].

У ролі епітета у Чхана рідше вживається іменник, зумовлюючи процес метафоризації епітета: «сивизна зими»; «чистота помислів».

За ознакою вживаності епітети у «Чортотлицьких легендах» Чхана можуть бути поділені на постійні та контекстуально-авторські. Частіше Чхан вживає оригінальні, авторські епітети, які видаються характерними в предметі за певних обставин у тому конкретному контексті, в якому про цей предмет згадується: «голова скельна» [3, с. 226]; «нашорошена пика» [3, с. 241]; «дрібна річка» [3, с. 83]; «звизняжницьке вміння» [3, с. 300]; «хребетність січова»; «степовицька тривога» [3, с. 303]; «похватність шабельна»; «пильність порубіжна»; ««косарський марш» [3, с. 303]; «споришева дорога» [3, с. 235]; «вояцька мудрість» [3, с. 231]; «непримарний вовк» [3, с. 232]; «неговірки правдолюби» [3, с. 233]; «знаний козак»; «вигорілий чуб»; «затирсений цвинтар» [3, с. 223]; «затеплена роса»; «забобонні вигадки» [3, с. 227]; «буйний різнотрав» [3, с. 240]; «заоселеджена голова» [3, с. 253]; «козака буйна вдача» [3, с. 83]; «лимани сивоберегі»; «потойбічна ворожість»; «падло підкоконне» [3, с. 242]; «думи – товкучі та невідкладні» [3, с. 272].

Використовуються Чханом епітети на позначення кольору. До часто вживаних належить «чорний»: «чорні козацькі думи»; «чорний ірій»; «чорні очі гармат» та «синій», «жовтий» :

*В козаків - тільки втома на схудлих плечах,
Тільки голод гризе – аж жовтіє в очах,
Воду в річці татарськими конями збовтано –
Нарекло товариство ту річку Жовтою...*

*Жовтим пилом припала ота давнина.
І ніхто вже тепер достеменно не зна,
Чом це річка, що стелеться синьою коврою,
Дотепер загадково називається Жовтою* [3, с. 23].

Кольороназви віддзеркалюють глибокий історико-ідеологічний зміст як у назві поеми «**Чорний шлях**», так і в її підзаголовках: «**Чорна орда**», «**Золота орда**», «**Біла орда**», «**Сіра орда**», «**Жовта орда**», «**Коричнева орда**».

Зустрічаються у творах Чхана епітети внутрішньо психологічного сприймання, що передають відчуття ліричного героя, переплітаючись з настроями природи або суголосно, або контрастно: «рутом'ятний день» [3, с. 310]; «вишневі та росяні, вербові та калинові ріки» [3, с. 239]; «завірюха опівнічна» [3, с. 221]; «солов'їна метелиця» [3, с. 307].

Епітет у «Чортотлицьких легендах» інколи не просто виділяє характерну рису предмета, а ще й посилює її. Такі епітети називають посилювальними. Наприклад: «най-величнійша, найісторичніша ріка» [3, с. 220]; «п'ятьма вознями пропечений» [3, с. 239]; «десятьма вітрами обсвистаний» [3, с. 238]; «пречистий плин» [3, с. 220]; «неймовірна дальна» [3, с. 226]; «сивомудрі люди»; «святісінька правда» [3, с. 233]; «душа серцекарайна»; «дужість нестаріюча» [3, с. 220]; «щиросердність козака»; «хитромудрість запорозька» [3, с. 228]; «найвіртуозніший баяндрасник»; «каламуть несусвітенна» [3, с. 248].

Висновки. Настав час відроджувати і належно поцінювати творчість тих забутих митців українського красного слова, гнаних і переслідуваних, замордованих в тюремних застінках радянських гулагів, які були велетами волелюбного і незламного гарту в боротьбі за споконвічні вселюдські ідеали святої правди, благородства і любові до своєї мови, народних традицій, Батьківщини, трансформовані заповіддю Івана Сірка:

«І кожен з нас, як прийде час волі Божої, стане жменею рідної землі, але народить вона – наша Україна – у сто крат більше і добра, і лицарства, якщо не віддамо її напасникам, якщо прикриємо її своєю відвагою! І не золото, а чесна козака крицева шабля тільки їй спроможна виконати волю історії, і поряд з нею якась нікчемна царська золота цяцька, ота блискуча, тільки нагадуватиме, що лишається на рідній землі рідний народ доти, доки не розучиться тримати крицеву шаблю справедливості, доки не розгубить ще дорожчого скарбу – любові до батьківської, до своєї рідної землі!» [3, с. 251].

Список використаних джерел

1. Кириченко Ю. Серце як знак світання. *Зоря*. 1986. 12.09.
2. Савченко В. Бог не під силу хрест не дає. Дніпропетровськ, 1998.
3. Чхан М. Вибране. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2007.

References

1. Kyrychenko, Yu. (1986) Sertse yak znak svitannya [Heart as a sign of dawn]. *Zorya*. 12.09 [in Ukr.].
2. Savchenko, V. (1998) Boh ne pid sylu khrest ne daye [God does not give the cross by force]. Dnipropetrovs'k [in Ukr.].
3. Chkhan, M. (2007) Vybrane [Selected]. Dnipropetrovs'k: VAT «Dniproknyha» [in Ukr.].

SUMMARY

Anatoliy M. Popovskyy. Lexical Richness of Cossack Spirit of Mykhaylo Chkhan. The article deals with general information about life and career of Sicheslav elocutionist Mykhailo Chkhan and focuses on the characteristics of language features in the reproduction of past times of Ukrainian Cossacks both in everyday life and in the fight against enemy invaders.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, patriotism and public consciousness, creative heritage, layers of Sich vocabulary and phraseology, artistic devices.

УДК 341.231.14

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-32-37

Тетяна СИРОЇД[©]

доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна)

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ

У статті проаналізовано загальні й спеціальні міжнародно-правові акти в галузі регламентації права на досягнення найвищого життєвого рівня (права на здоров'я) неповнолітніх, позбавлених волі, зокрема: Декларація прав дитини 1924 р., Декларація прав дитини Організації Об'єднаних Націй 1959 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй 1985 р., що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності серед неповнолітніх 1990 р. (Ер-Ріардські керівні принципи), спеціальні резолюції Генеральної Асамблеї ООН, програмні документи, присвячені захисту прав дітей, позбавлених волі тощо.

Акцентовано на ключових проблемних аспектах захисту права на здоров'я неповнолітніх, позбавлених волі, зокрема: застосування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; завдання шкоди психічному і фізичному здоров'ю дітей, які перебувають у всіх ситуаціях позбавлення волі; поширення інфекцій, що передаються статевим шляхом. Зосереджено увагу на особливих потребах дітей-інвалідів, які знаходяться в місцях позбавлення волі. Зважаючи на наявну проблематику вживання наркотичних засобів, що завдають великої шкоди здоров'ю неповнолітніх, сприяють поширенню інфекційних захворювань серед категорій ув'язнених осіб, наголошено на характеристиці спеціальних норм у цій сфері.

З огляду на ту обставину, що поява й поширення пандемії COVID-19 стала загрозою і викликом сьогодення для здоров'я населення загалом, включно з особами, позбавлених волі, приділено увагу міжнародним актам, які містять рекомендації щодо захисту цієї категорії осіб під час пандемії. Зроблено відповідні висновки і рекомендації, спрямовані на покращення статусу неповнолітніх осіб, позбавлених волі.

Ключові слова: діти, медична допомога, неповнолітні особи, права людини, право на здоров'я, правова основа.

Постановка проблеми. Дитяче здоров'я є актуальною тематикою сьогодення, зважаючи на ту обставину, що саме ця категорія осіб є беззахисною, починаючи з моменту свого народження, який супроводжується високою дитячою смертністю, зараженням ВІЛ/СНІДом та ін., а також у підлітковому віці – періоді, який характеризується швидкими фізичними, когнітивними і соціальними змінами, включно зі статевим і репродуктивним дозріванням; поступовому нарощуванню здатності брати на себе поведінку і ролі дорослих, які передбачають нові обов'язки, що вимагають нових знань і навичок. Хоча підлітки загалом являють собою здорову групу населення, підлітковий вік також створює нові проблеми для здоров'я і розвитку за їх відносної уразливості і тиску з боку суспільства, в тому числі однолітків, з метою прийняття ризикованої поведінки для здоров'я. (Преамбула. Зауваження загального порядку № 4. Здоров'я і розвиток підлітків в контексті Конвенції про права дитини) [1].

Проблематика забезпечення права на здоров'я є вельми актуальною для дітей, позбавлених волі. Ця категорія залишається невидимою і забутою групою в суспільстві, незважаючи на збільшення кількості свідчень того, що ці діти насправді є жертвами по-

© Сироїд Т. Л., 2019

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

syroiid@karazin.ua

дальших порушень прав людини. Незліченна кількість дітей знаходиться в нелюдських умовах і в установах для дорослих, що є явним порушенням їх прав людини, де вони піддаються високому ризику насильства, зґвалтування і сексуального посягання, включно з актами тортур і жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покаранню.

Дітей затримують у молодшому віці і тримають під вартою більш тривалі періоди часу. Особиста ціна цих дітей нерозмірна з погляду руйнівного впливу на їх фізичний і розумовий розвиток, а також на їх здатність вести здорове і творче життя в суспільстві [2].

Вищезазначене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її значущість для захисту прав неповнолітніх осіб, позбавлених волі.

Слід зазначити, що деякі аспекти зазначеної проблематики розглядали вітчизняні й зарубіжні автори, серед яких: Л. Беляєва, М. Буряк, Л. Єрохіна, С. Єгоров, В., Карташкін, Ю. Колосов, Р. Мюллерсон, Л. Фоміна, Т. Ясудович та ін. Водночас істотної уваги цій проблематиці в науковій літературі не приділено. Крім того, поява нових викликів для здоров'я неповнолітніх потребує подальшого дослідження теми з урахуванням сучасних реалій.

Мета статті: з'ясування сучасної міжнародно-правової основи в галузі забезпечення права на здоров'я неповнолітніх осіб, позбавлених волі; окреслення нагальних питань, що потребують вирішення; розробка рекомендацій, спрямованих на покращення становища зазначених осіб.

Виклад основного матеріалу. Потрібно зазначити, що міжнародною спільнотою створено належне правове підґрунтя в галузі захисту загальних прав дитини, включно з правом досягнення найвищого життєвого рівня (права на здоров'я). Серед цих актів треба вказати Декларацію прав дитини 1924 р., в якій уперше на міжнародному універсальному рівні були сформульовані принципи, що стали основою правового статусу дитини. Відповідно до Декларації чоловіки й жінки всіх націй визнають, що людство зобов'язане давати дитині краще, що воно може дати, оголосити і прийняти його як свій обов'язок, незалежно від раси, національності або віросповідання. Дитині повинні бути надані засоби, необхідні для її нормального розвитку, як матеріального, так і духовного; голодну дитину треба нагодувати; хвору дитину треба годувати груддю; відсталій дитині потрібно надати допомогу; сироти повинні бути захищені; дитина повинна бути першою, хто отримав допомогу в тяжкі часи тощо [3].

Слід зазначити, що положення зазначеного акта було покладено в основу Декларації прав дитини ООН 1959 р., якою гарантовано право кожної дитини на забезпечення спеціального захисту, створення сприятливих умов, які дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно, в соціальному плані здоровим і нормальним шляхом і в умовах свободи та гідності (ст. 2); право на відповідне харчування ... і медичне обслуговування (ст. 4) [4].

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. містить положення щодо вжиття особливих заходів охорони і допомоги щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою. Дітей і підлітків має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації. Застосування їх праці в галузі, шкідливій для їх моральності і здоров'я або небезпечній для життя, або такій, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку, повинно бути каране за законом (ч. 3 ст.10) [5].

Право на досягнення найвищого життєвого рівня (право на здоров'я) гарантовано основоположним актом у галузі захисту прав дитини – Конвенцією про права дитини 1989 р. відповідно до якої держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя; документ містить низку зобов'язань держав-учасниць щодо здійснення цього права (ст. 6; ст. 24) [6].

Серед спеціальних актів, що визначають статус неповнолітніх, позбавлених волі, треба зазначити Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), які містять низку норм щодо поводження з неповнолітніми правопорушниками у виправних установах, включно з тими, які знаходяться під вартою в очікуванні судового рішення. Вони закріплюють норму, відповідно до якої під час перебування під вартою неповнолітнім повинен забезпечуватися догляд, захист і вся необхідна індивідуальна допомога – соціальна, психологічна, медична, фізична, а також допомога в галузі освіти та професійної підготовки, які їм можуть знадобитися з урахуванням їх віку, статі та особистості. А та-

кож містять заборону щодо застосування як покарання стосовно неповнолітніх смертного вироку та заборону тілесних покарань (п. 13.5, 17.2, 17.3) [7].

Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріардські керівні принципи) передбачають зобов'язання держав приділяти першочергову увагу планам і програмам для молоді і надавати відповідний обсяг фінансових коштів, послуги, приміщення та персонал для забезпечення належного медичного обслуговування, охорони психічного здоров'я, харчування, житла і надання інших відповідних послуг, зокрема лікування, в галузі попередження зловживання наркотиками й алкоголем, забезпечуючи, щоб молодь отримувала кошти, що виділяються на ці цілі й використовувала їх у своїх інтересах. Зазначено, що поміщення молодих людей у виховно-виправні установи потрібно здійснювати як крайній захід і на мінімально необхідний термін, причому основне значення мають інтереси підлітка. Керівні принципи визначають критерії, що дозволяють офіційне втручання такого типу, що обмежуються такими ситуаціями: а) коли дитині або підлітку завдано фізичної шкоди внаслідок умисних дій батьків або опікунів; б) коли дитина або підліток стали об'єктом сексуальних, фізичних чи моральних зловживань з боку батьків або опікунів; в) коли дитина або підліток залишений без уваги, кинутий або експлуатується батьками або опікунами; г) коли дитині або підлітку внаслідок дій батьків або опікунів загрожує небезпека фізичного або морального характеру; е) коли поведінка дитини чи підлітка створила серйозну фізичну або психологічну загрозу для нього, а батьки, організації, сам неповнолітній, а також громадські служби, що базуються поза місцем його проживання, не можуть усунути цю загрозу, не вдаючись до направлення його у виправний заклад.

Також акцентовано на необхідності прийняття і забезпечення дотримання законодавства, що забороняє жорстоке поводження з дітьми і молодими людьми та їх експлуатацію, а також використання їх як знаряддя у злочинній діяльності; на забороні грубого або такого, що принижує гідність, покарання в сім'ї, в школі або в інших установах (ст. 45-46, 53-54) [8].

Для покращення наявної ситуації щодо дітей, позбавлених волі, вирішення актуальних насущних проблем, у грудні 2014 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію про права дитини A/RES /69/157 [9], в якій Генеральному секретарю ООН було запропоновано провести поглиблене дослідження з цього питання (§ 52.d).

2017 р. ознаменовано прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН резолюції A/RES/72/245, яка містить положення щодо складного завдання викорінювання всіх форм насильства щодо дітей та настійно закликає держави активізувати свої дії щодо захисту дітей, позбавлених волі, від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, забезпечувати, щоб у разі арешту, затримання або тюремного ув'язнення діти отримували належну юридичну допомогу і мали право оскаржувати законність позбавлення волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії, а також право підтримувати контакти зі своєю сім'єю на основі листування або побачень з моменту їх затримання, крім виняткових обставин (ст. 37, п. 1 розділ III Насильство щодо дітей) [10].

У 2019 р. на розсуд світового співтовариства було представлено Глобальне дослідження про становище дітей, позбавлених волі A/74/13, в якому акцентовано на впливі позбавлення волі на здоров'я дітей [11]. Дослідження ґрунтується на матеріалах групи видатних медичних працівників і вчених, в основу якого покладено більше ніж 7 000 наукових статей. Відповідно з даними, зібраними для дослідження, загалом щорічно позбавляються свободи як мінімум 1,3–1,5 млн дітей. Більшість з них знаходяться в спеціалізованих установах (430 000–680 000), інші опиняються в ув'язненні під час здійснення правосуддя (410 000), внаслідок міграції (330 000), в ситуаціях збройних конфліктів (35000) та з міркувань національної безпеки (1 500). Ще 19 000 дітей живуть у тюрмах разом зі своїми основними піклувальниками. Зокрема, ці цифри не включають приблизно 1 000 000 дітей, які утримуються під вартою в поліції, і ще більшу кількість дітей, які фактично втратили свободу в спеціалізованих установах (ст. 86).

Документом зазначено, що особливі умови утримання під вартою завдають прямої шкоди психічному і фізичному здоров'ю дітей, які перебувають у всіх ситуаціях позбавлення волі. Водночас, незважаючи на велику кількість доказів того, що діти, позбавлені волі, мають слабе здоров'я, наукових даних про те, що утримання під вартою є основною причиною проблем зі здоров'ям, як свідчать дослідження, не так багато.

Справа в тому, що ці діти часто належать до найбільш знедолених і таких, що найчастіше піддаються дискримінації групам людей з раніше наявними або супутніми медичними проблемами.

Дослідження свідчать, що поміщення в антисанітарні умови збільшує ризик зараження інфекцією. Поширенню таких захворювань сприяє переповненість місць ув'язнення, в яких перебувають люди з інфекційними захворюваннями й інфекціями, що передаються статевим шляхом. Непотрібні обмеження на пересування й фізичну активність негативно впливають на фізичний розвиток дитини.

Багато дітей, які перебувають у місцях позбавлення волі, особливо в одиночній камері, відчувають посттравматичні стресові розлади. Зловживання й відсутність турботи під час утримання під вартою часто викликають або підсилюють такі психічні і когнітивні порушення, як тривога, депресія, затримка в розвитку і навіть втрата мови. Іноді діти страждають від психічних розладів: у період утримання під вартою такі розлади відбуваються в тих самих дітей в десять разів частіше, ніж у період до ув'язнення. Якщо порівнювати дітей, які перебувають у такій ситуації, і дітей, що живуть у суспільстві, то можна побачити взаємозв'язок між позбавленням волі і зростанням випадків передчасної смерті, яка, частіше за все, настає від передозування наркотиками, самогубств, отримання травм і вчинення насильства (ст. 27-29).

У документі приділено увагу дітям-інвалідам, зокрема зазначено, що вони також піддаються особливим формам позбавлення волі, пов'язаним з інвалідністю. Унаслідок фактичної або передбачуваної наявності патологій такі діти систематично поміщаються в спеціалізовані установи, насильно відправляються в психіатричні лікарні, утримуються в судово-медичних лабораторіях і/або не випускаються з дому й інших спеціальних місць, причому їх перебування найчастіше протікає в жалюгідних умовах. Така практика спостерігається в низці держав, які відрізняються одна від одної за соціально-економічним устроєм і правовими традиціям. При цьому всіх їх об'єднують спільні характеристики, мотиви і причини, що впливають із медичної моделі інвалідності.

Діти-інваліди, позбавлені волі, відчувають на собі підвищений ризик насильства, жорстокого поводження та експлуатації, які можуть бути прирівняні до катування та інших форм жорстокого поводження. Наприклад, з метою контролю та/або покарання співробітники можуть використовувати для їх угамування наручники, піддавати їх ізолюванню і/або наносити їм побої (ст. 33-34).

Актуальною проблемою, що завдає шкоди здоров'ю осіб, позбавлених волі, є й проблема наркотиків. Політична декларація та План дій щодо налагодження міжнародної співпраці з метою вироблення комплексної і збалансованої стратегії боротьби зі світовою проблемою наркотиків зазначають, що для правопорушників, які споживають наркотики, альтернативи кримінальному переслідуванню і тюремному ув'язненню велими обмежені, а лікувальні служби в системі кримінального правосуддя часто не відповідають вимогам. Для покращення становища цих осіб, урядам рекомендовано запровадити такі заходи: розглянути питання можливості всебічного застосування щодо правопорушників механізмів наркологічного лікування й догляду, зокрема організації лікування як альтернативи позбавлення волі; вжити заходів щодо боротьби з корупцією, зниження рівня переповненості в'язниць і попередження доступу до заборонених наркотиків та їх споживання в місцях утримання під вартою; здійснювати в місцях утримання під вартою всеосяжні лікувальні програми; надавати ув'язненим, які страждають наркозалежністю, широкий діапазон послуг з лікування та догляду і відповідних допоміжних послуг, включно із заходами профілактики поширення пов'язаних з наркотиками інфекційних захворювань, медикаментозну та психосоціальну терапію і реабілітацію тощо (розд. 8) [12].

Своєрідним випробуванням для осіб, позбавлених волі, включно з неповнолітніми, стало поширення пандемії COVID-19, яке викриває всі наявні недоліки щодо умов утримання цієї категорії осіб та надання відповідної медичної допомоги. У Спільній заяві міжнародних глобальних установ охорони здоров'я є низка рекомендацій державам, що мають за мету дотримання основних прав людини і забезпечення безпеки осіб, позбавлених волі, включно з неповнолітніми, в умовах пандемії. Серед цих рекомендацій треба вказати такі: зменшити перенаселеність, яка підриває гігієну, охорону здоров'я, безпеку та гідність людини й сприяє поширенню COVID-19; підвищити чистоту та гігієну в місцях позбавлення волі, які є головними для того, щоб запобігти проникненню вірусу або обмежити його поширення; розглянути можливість обмеження позба-

влення волі, включно із запобіжним заходом, крайнім заходом, особливо у разі перенаселення, та активізувати зусилля, спрямовані на заходи, не пов'язані з позбавленням волі. Ці зусилля повинні охоплювати механізми вивільнення людей, яким загрожує особливий ризик COVID-19, це стосується осіб, які вже мають проблеми зі здоров'ям та інших осіб, які можуть бути звільнені без шкоди громадській безпеці, як-от засуджені за незначні ненасильницькі правопорушення, особливо жінки та діти; посилити заходи профілактики та контролю у закритих приміщеннях, а також збільшити доступ до якісних медичних послуг, включно з безперебійним доступом до профілактики та лікування ВІЛ, туберкульозу; здійснювати контроль за особами з проявами симптомів COVID-19 або тих, у кого виявлено позитивний тест, і лікувати відповідно до останніх вказівок та рекомендацій ВООЗ [13].

Висновки. Зважаючи на вищезазначене, потрібно констатувати, що міжнародною спільнотою розроблена ґрунтовна правова основа в галузі забезпечення права на здоров'я неповнолітніх, позбавлених волі, яка має тенденцію щодо удосконалення з появою нових викликів. Нагальним є питання щодо належної реалізації положень міжнародних стандартів, закріплених цими актами, на національному рівні та створення дієвого механізму контролю за їх дотриманням.

Треба розробляти національні програми, метою яких є перехід від тюремного ув'язнення до звільнення, повернення в суспільство та соціальної реінтеграції неповнолітніх осіб.

Потрібно здійснювати додаткові заходи для захисту здоров'я дітей в умовах підвищеного ризику поширення вірусних захворювань, пандемії.

Особлива увага повинна приділятися дітям-інвалідам. Ці категорії потребують інклюзивних заходів, які не передбачені у більшості місць позбавлення волі. Треба створити інфраструктуру, яка дозволить почуватися таким дітям більш зручно і більш комфортно для реалізації особистих потреб існування; здійснювати спеціальну підготовку персоналу, який працюватиме з цією категорією осіб.

Список використаних джерел

1. Замечание общего порядка № 4 (2003 год). Здоровье и развитие подростков в контексте Конвенции о правах ребенка. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/crc/Rcrcomm4.html>
2. Children Deprived of Liberty - The United Nations Global Study. URL : <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/StudyChildrenDeprivedLiberty/Pages/Index.aspx>
3. Женевская декларация прав ребенка. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>
4. Declaration of the Rights of the Child. URL: [https://undocs.org/en/A/RES/1386\(XIV\)](https://undocs.org/en/A/RES/1386(XIV))
5. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml
6. Convention on the Rights of the Child. URL : <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>
7. Руководящие принципы, касающиеся правосудия в вопросах, связанных с участием детей-жертв и свидетелей преступлений. URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml
8. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы). URL : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml
9. Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2014 [on the report of the Third Committee (A/69/484)] 69/157. Rights of the child. URL : https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/157
10. Resolution adopted by the General Assembly on 24 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/435)] 72/245. Rights of the child. URL : https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/72/245
11. Global study on children deprived of liberty Note by the Secretary-General. URL : <https://undocs.org/en/A/74/136>
12. Политическая декларация и План действий по налаживанию международного сотрудничества в целях выработки комплексной и сбалансированной стратегии борьбы с мировой проблемой наркотиков. URL : https://www.unodc.org/documents/commissions/CND/CND_Sessions/CND_52/Political-Declaration2009_V0984965_R.pdf
13. UNODC, WHO, UNAIDS and OHCHR Joint statement on COVID-19 in prisons and other closed settings. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Events/COVID-19/20200513_PS_COVID_and_Prisons_EN.pdf

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Zamechanie obshchego poryadka № 4 (2003 god). Zdorove i razvitie podrostkov v kontekste Konvencii o pravah rebenka [General comment No. 4 (2003). Adolescent health and development in the context of the Convention on the Rights of the Child]. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/crc/Rcrcomm4.html> [in Rus.].
2. Children Deprived of Liberty - The United Nations Global Study. URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/StudyChildrenDeprivedLiberty/Pages/Index.aspx> [in Eng.].
3. Zhenevskaya deklaraciya prav rebenka [Geneva Declaration of the Rights of the Child]. URL: <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm> [in Rus.].
4. Declaration of the Rights of the Child. URL: [https://undocs.org/en/A/RES/1386\(XIV\)](https://undocs.org/en/A/RES/1386(XIV)) [in Eng.].
5. Mezhdunarodnyj pakt ob ekonomicheskikh, socialnykh i kulturnykh pravakh [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtml [in Rus.].
6. Convention on the Rights of the Child. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> [in Eng.].
7. Rukovodyashie principy, kasayushiesya pravosudiya v voprosah, svyazannykh s uchastiem detej-zhertv i svidetelej prestuplenij [Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml [in Rus.].
8. Rukovodyashie principy Organizatsii Obedinennykh Natsij po preduprezhdeniyu prestupnosti sredi nesovershennoletnih (Er-Riyadskie rukovodyashie principy) [United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (Riyadh Guidelines)]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml [in Rus.].
9. Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2014 [on the report of the Third Committee (A/69/484)] 69/157. Rights of the child. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/157 [in Eng.].
10. Resolution adopted by the General Assembly on 24 December 2017 [on the report of the Third Committee (A/72/435)] 72/245. Rights of the child. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/72/245 [in Eng.].
11. Global study on children deprived of liberty Note by the Secretary-General. URL: <https://undocs.org/en/A/74/136> [in Eng.].
12. Politicheskaya deklaraciya i Plan dejstvij po nalazhivaniyu mezhdunarodnogo sotrudnichestva v celyah vyrobotki kompleksnoj i sbalansirovannoj strategii borby s mirovoj problemoj narkotikov [Political Declaration and Plan of Action on International Cooperation for an Integrated and Balanced Strategy Against the World Drug Problem]. URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CND/CND_Sessions/CND_52/Political-Declaration2009_V0984965_R.pdf [in Rus.].
13. UNODC, WHO, UNAIDS and OHCHR Joint statement on COVID-19 in prisons and other closed settings. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Events/COVID-19/20200513_PS_COVID_and_Prisons_EN.pdf [in Eng.].

SUMMARY

Tetyana L. Syroyid. International legal standards for ensuring the right of minors deprived of liberty to health. The article analyzes the general and special international legal acts in the field of regulation of the right to the highest standard of living (right to health) of minors deprived of liberty, in particular: Declaration of the Rights of the Child, 1924, United Nations Declaration of the Rights of the Child, 1959, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966, Convention on the Rights of the Child, 1989, United Nations Minimum Standard Rules on the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules), 1985, United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines), 1990, UN General Assembly special resolutions on the protection of the rights of the child, including children deprived of their liberty, etc.

The emphasis is placed on key problematic aspects of the protection of the right to health of minors deprived of their liberty, in particular: the use of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; harm to the mental and physical health of children in all situations of imprisonment; the spread of sexually transmitted infections. The article focuses on the special needs of children with disabilities. Given the existing problems of drug use, which contribute to the spread of infectious diseases among the categories of prisoners, cause significant harm to the health of minors, attention is focused on the characteristics of special rules in this area.

Given the fact that the emergence and spread of the COVID-19 pandemic has become a modern threat and a challenge to health of population in general, including persons deprived of their liberty, attention is paid to international acts, which set out recommendations to protect this category of persons during the pandemic. Relevant conclusions and recommendations have been made to improve the status of minors deprived of their liberty.

Keywords: children, medical care, minors, human rights, right to health, legal basis.

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-38-47

Володимир ТЕРТИШНИК[©]

доктор юридичних наук, професор
(Університет митної справи
та фінансів, м. Дніпро)

ПРАВО НА ЗЕМЛЮ І ВОЛЮ В ІСТОРИКО- ФІЛОСОФСЬКІЙ РЕФЛЕКСІЇ ТА ІНТЕГРАТИВНІЙ ДОКТРИНІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті на основі системного аналізу сучасного законодавства та законодавчих ініціатив з урахуванням міжнародних правових стандартів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини розкриті проблеми забезпечення юридичної визначеності та розвитку інтегративних засад правової держави в питаннях землекористування та засад права на волю. Показані ризики запровадження вільного обігу земель, запропоновані концептуальні моделі правових норм.

Земля дана людям на засадах природного права і не може бути товаром, оскільки вона не створена товаровиробником і не може мати собівартості. Її, як і свободу, не можна втрачати чи продавати. Земля знаходиться в єдності з природою, природними копалинами, а її можлива приватизація міжнародними корпораціями не гарантує від можливості нищівної експлуатації її надр та інших ресурсів. Земля – це унікальний скарб усього суспільства, який може бути не тільки засобом організації земельного господарства, а й певним гарантом суверенітету держави та волі народу.

Земля і воля є головними складовими української національної ідеї, інтегративними засадами правової держави, найбільш фундаментальними засадами державотворення.

У доктрині волі варто виділити такі її структурні міжгалузеві чи суто галузеві ідеї-принципи, як: свобода вільно і гідно жити та не бути поневоленним; особиста недоторканність; свобода робити все, що не заборонено законом; недопустимість позазаконного примусу; недоторканність приватного життя, право на вільнодумство; право на вільну творчу діяльність.

Земля і воля дані людям на засадах природного права. Земля не може бути товаром, оскільки вона не створена товаровиробником і не може мати собівартості. Її, як і свободу, не можна втрачати чи продавати. Земля – це унікальний скарб усього суспільства, який може бути не тільки засобом організації земельного господарства, а й певним гарантом суверенітету держави та волі народу.

Подані пропозиції щодо удосконалення конституційних норм та інститутів галузевого законодавства.

Ключові слова: земля, воля, прецедент, юридична визначеність, верховенство права.

Постановка проблеми. Земля і воля є одними з найбільших цінностей українського народу, право на які він невтомно і мужньо з жагою до життя виборював з давніх часів і дотепер, відстоював в лихоліттях історії, має зберегти для своїх потомків сьогодні. Ці цінності потребують сьогодні більш чіткого законодавчого визначення та закріплення в національній системі права та удосконалення механізмів надійного захисту.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій розкриває наявність проблем забезпечення права на землю і волю та розмаїття думок учених з цих питань [3–22]. Але історичні рефлексії та сучасні реформаторські процеси потребують більш інтегративного аналізу проблеми.

Мета статті – визначення основних алгоритмів зміцнення гарантій захисту права людини на волю і землю.

Виклад основного матеріалу. Земля і люди є найбільшим цивілізаційним надбанням нашого народу, якому дісталась нелегка доля боротьби за ці цінності. Принагідно нагадаємо, що у 1594–1596 рр. сотник Запорізької Січі Северин Наливайко підняв найпотужніше повстання, яке охопило території від Волині на заході до Чернігова та м. Лубни на сході, від Молдавії на півдні до Мінська і Могильова на півночі. Повсталі вимагали дати їм 3 види «волі», як її розуміли в ті роки: 1) жити, оскільки польський шляхтич мав право забити до смерті свого кріпака; 2) мати свою землю і господарювати на

© Тертишник В. М., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2993-0450>

kreativlad@i.ua

ній (усі тогочасні землі перебували у володінні шляхтичів); 3) свободи віросповідання.

Жага своєї землі та реальної волі здавна притаманні українцям, а благодатна земля наша сприяла появі на складних етапах історії легендарних отаманів визвольного руху: то Іван Сірко, то ціла плеяда козаків-запорожців, то Северин Наливайко, то Устим Кармелюк, то Олесь Довбуш, то Костя Пестушко, Пилип Хмара, Мефодій Залізняк та інші повстанці Холодного Яру, то Нестор Махно... Жага своєї Землі та людської Волі були ідейними дороговказами і рушійними силами багатьох історичних звитяг.

Свого часу більшовики починали революцію із заманливих гасел: «Владу – народу», «Землю – селянам» ... Все це з огляду на подальші їх дії при владі виявилось типовим політичним шахрайством. Владу взяли собі, а у найбільш працьовитих людей, прозваних куркулями, відібрали і землю, і майно, а часто і волю.

Ідеологи тих часів підло закинули в маси заклик «хто був ніким – той стане всім» і... «процес пішов». На добротних українських землях «ніким» зазвичай могли бути лише ледарі, дегенерати, п'яниці, рахітики ... Саме ця «еліта» пішла під химерними гаслами у владу, реалізуючи концепт негативної селекції, здійснила «гуманістичний» переворот на частині планети.

Назвавши найбільш працьовитих і волелюбних землеробів словом з відтінком ворожнечі – «куркулями», обіцяльники «землі народу» насильно переселяли людей з обжитих земель, і «щоб не зажирили від того раю», а скоріше – щоб не мали ні грошей, ні волі на організацію спротиву нікчемній владі, відібрали майно і віру у справедливість. Як наслідок, багато людей заради волі полишили свою землю. «Немає нічого страшнішого за необмежену владу в руках обмеженої людини», – афористично писав український поет Василь Симоненко.

Реалізуючи гасла «розрушимо все до самих до підвалин», більшовизм пронісся над добротними землями, наче смерч, знищуючи на своєму шляху до самого фундаменту надбудови старого суспільства й держави, пролетів, наче ординське плем'я, витоптавши навіть паростки гуманістичної цивілізації. Оті «ніхто» передавали в спадщину своїм політичним внучатам не тільки свої «достоїнства», а й свої здобутки у владі, яка з роками все більше ставала основним засобом збагачення. Реалізована вождями концепція держави століття поспіль врешті-решт завершилась так званою «перестройкою», спробами реверсного руху, особливо в питаннях власності. Народ не може дозволити собі ходити по колу століттями. У нас немає права залишити внуків і правнуків без своєї землі.

Сьогодні ми спостерігаємо тенденції реверсного руху, особливо в питаннях власності. Нові партії з більшовицьким запалом готові реалізувати «нові» (давно забуті) гасла, в тому числі і «землю селянам». І чим менше залишається селян на селі, тим все частіше і радикальніше ставиться питання гарантування «для них» власності на землю.

Земля і воля народу є тісно пов'язаними. Важко уявити волю без своєї землі під ногами, та й земля без волі може бути, хіба що у кріпаків та батраків.

Сьогодні реформа має стосуватись як правовідносин «людина–держава–земля», так і організації самої влади, де накопичилось немало проблем. Державу можна порівняти з великим човном, рух якого мають забезпечити мудрі штурмани. Давня східна мудрість говорить: «Якщо енергійно працювати лівими веслами – човен розіб'ється об правий берег, якщо сильно гребти правими веслами – човен розвалиться на міліні лівого берега...». Мабуть, у державному управлінні не варті ніякі різкі зміни курсу і революційні потрясіння. Потрібна мудра виважена стратегія розвитку.

З огляду на такий корисний для збереження державного суверенітету законодавчий імператив, сьогодні необхідно навести порядок, насамперед, у виконанні конституційних приписів щодо власності українського народу на землю і її надра.

По-перше, продаж землі (яка свого часу була незаконно вилучена з власності народу) має бути заборонений до вирішення основного питання – розбудови правової соціальної держави.

По-друге, розробка надр має бути виключно в юрисдикції підприємств державної власності. Досі одним з економічних негативів в Україні був саме напівкримінальний бізнес із розробки надр. За даними Інституту міжнародної економіки Петерсона, з усіх найбільш багатих людей України більше 55 % з них отримали свої багатства завдяки зв'язкам із владою та завдяки добуванню і експорту природних ресурсів, тоді як в Норвегії, Фінляндії, Данії, Японії та багатьох країнах з високим рівнем життя населення такі форми збагачення взагалі не спостерігаються.

По-третє, з урахуванням антимонопольного законодавства і допущених його порушень під час приватизації, негайному поверненню в державну власність підлягають усі без винятку обленерго та інші стратегічні підприємства, які забезпечують енергетичну незалежність держави. Вирішуючи цю проблему, влада може врешті-решт навести лад з тарифами на оплату енергоносіїв та зняти соціальну напругу в суспільстві.

Здобутком народу України є положення ст. 13 Конституції України: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією».

Варто наголосити, що Закон України від 18 січня 2001 року № 2242-III забороняв до прийняття нового Земельного кодексу України відчуження земельних часток (паїв), окрім випадків спадкування та вилучення для суспільних потреб. Наразі перехідні положення Земельного кодексу України забороняють відчуження у будь-який спосіб земель сільськогосподарського призначення, крім випадків спадкування, обміну та вилучення для суспільного використання. Вони також забороняють будь-які зміни цільового призначення такої землі, крім випадків, коли вони надаються інвестору за угодою про розподіл продукції. Перехідні положення передбачають, що ці обмеження діють до набрання чинності Законом України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення».

Незважаючи на це, окремі політики все частіше ініціюють питання розпродажу землі. До цієї проблеми було привернуто увагу навіть Європейського суду з прав людини, позиція якого у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (Заяви № 846/16 та № 1075/16, остаточне рішення 22 серпня 2018 року) так і не дала чітких відповідей на правові і соціальні проблеми, що виникають. З обставин справи відомо, що заявники ніколи не працювали на землі, але в порядку спадкового права отримала державний акт на право власності на цю землю. У справі «Зеленчук і Цицюра проти України» (рішення від 22 серпня 2018 року) ЄСПЛ визначив: якщо законодавчий орган зробив вибір шляхом прийняття законів, які він вважає такими, що відповідають загальному інтересу, можливе існування альтернативних рішень саме по собі не підриває обґрунтованість оскаржуваного законодавства, оскільки його можуть вимагати конкретні обставини, суд не має встановлювати, чи було законодавство найкращим рішенням, за умови, що органи влади дотрималися меж своєї свободи розсуду (п. 128); Суд вважає, що держава-відповідач має вжити належні законодавчі та/або інші заходи загального характеру з метою забезпечення справедливого балансу між інтересами власників земель сільськогосподарського призначення, з одного боку, та загальними інтересами суспільства, з іншого боку, відповідно до принципу захисту майнових прав за Конвенцією. Але Суд не має визначати, в який спосіб слід урівноважити ці інтереси. Рішення Суду не слід розуміти як таке, що зобов'язує невідкладно запровадити необмежений ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні (п. 150).

Прийняте рішення ЄСПЛ здійснено в умовах недостатньо чіткого юридичного визначення статусу землі в нашій державі, заплутаності законодавчих норм та їх реформаторській мінливості, відсутності виваженої доктрини земельного законодавства.

У земельних правовідносинах в Україні потрібно без зволікань навести елементарний правовий порядок у питаннях власності на землю, користування паями, орендних правовідносин та господарювання на землі.

Літом мені довелося побувати в колись живописному екологічно чистому куточку української землі, нові господарі якої тепер сіють в основному кукурудзу та соняхи. Завезли китайську хімію, обробили поля. Повимирали в окрузі не тільки бджоли, а й зникли комарі. Рибалки не можуть накопати черв'яків – зникли. Біоценоз чорноземного шару землі порушений. Земля стає як попіл. Землю не те, що продавати таким жадібним до наживи господарям, землю треба вилучати у таких варварів та стимулювати сумлінну працю добропорядних фермерів. Господарювати на землі можна довіряти лише фермерам, до того ж які живуть на цій землі і, банально кажучи, п'ють воду з криниць тієї землі, на якій сіють і жнуть. Не випадково, наприклад, у Польщі, той, хто бажає купити землю, повинен мати не тільки сільськогосподарські навички, але й проживати в місцевості, у якій бажає придбати землю.

Проживання власника чи орендаря на придбаній чи орендованій ним землі є важливою запорукою екологічної безпеки, а водночас і запорукою формування належної

інфраструктури сіл. Наявна система земельних та аграрно-господарських відносин, безумовно, потребує комплексного розгляду й удосконалення. Окремої підтримки з боку держави потребує скотарство (яке, крім всього, дає органічні добрива для землі), держава має забезпечити відновлення бджільництва та стимулювати цю корисну працю аматорів і сумлінних розбудовників квітучої країни (можливо, варто запровадити модель підтримки за аналогом зеленої енергетики).

Проте Верховна Рада України прийняла закон, яким передбачено право продажу землі як громадянам України, так і юридичним особам, в складі яких, не виняток, можуть бути іноземці, або наша «еліта» з подвійним громадянством.

Наразі йде енергійна робота з прийняття додаткових законодавчих актів щодо змін і доповнень до Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення», створення правової бази референдної демократії. Виникає багато ризиків забезпечення конституційних засад права народу на землю. Спробуємо на основі системного аналізу виявити можливі ризики такого підходу.

Віртуальне піклування про те, що цим законом депутати начебто піклуються про забезпечення права наших поважних бабусь продати свій пай, не витримує критики. Під час об'єднання сільських громад багато селян не можуть знайти сліди своїх орендних угод і інших документів, якими підтверджено їх право на землю. Вони не можуть домогтись не тільки орендної плати за пай, а й довести, що вони «власники землі». У жителів села виникають великі проблеми під час оформлення документів щодо права на земельну частку, щодо установлення кадастрового номера їх земельного паю. Тут непочатий край роботи для слідчих органів і антикорупційних інституцій.

Принаймні нагадаємо, що Законом України від 23 березня 2017 р. №1983-VIII №2302-д, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах» у правовому полі України запроваджується так звана процедура squeeze-out (сквіз-аут), тобто законна процедура примусового викупу акцій у дрібних акціонерів особами, які стали домінуючими власниками акцій.

У багатьох може виникати запитання: «А до чого тут процедура squeeze-out (сквіз-аут)?». Логічно виникає риторичне запитання: «А чи передбачені якісь запобіжники від того, що українська юридична особа за участі іноземних акціонерів та з їх капіталом спочатку на законних підставах не придбає значний обсяг земель з вітчизняного земельного фонду, а вже потім окремі її акціонери, застосовуючи процедуру squeeze-out (сквіз-аут), не викуплять акції дрібних акціонерів і не стануть одноособовими господарями відповідної юридичної установи та власниками придбаної нею української землі?».

Досі чіткої відповіді законодавців на це запитання немає. Здійснення процедури примусового викупу акцій у дрібних акціонерів монополістами в багатьох аспектах мало чим відрізняється від ознак зловживання монополістичним становищем, є різновидом узаконеного рейдерства. *Наголосимо*, що відповідно до ст. 41 Конституції України «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. *Право приватної власності є непорушним*. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності... допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану». Спроба на законодавчому рівні дозволити розпродаж землі в умовах законодавчого хаосу та правозахисного колапсу може виявитись новітньою технологією squeeze-out (сквіз-аут), по суті аферою століття або епохи.

Моделюємо ситуацію далі. Земля знаходиться в єдності з її надрами, водними та іншими природними ресурсами, багата не тільки чорноземом, а й копалинами. Важливо звернути увагу на те, що згідно з ч. 1 ст. 90 Земельного кодексу України власник землі має, між іншим, право... «г) *використовувати* у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі»... Те, що є змога власнику землі «пиляти ліс» чи добувати воду з мінеральних джерел майже не визиває сумнівів. Але нечіткий концепт «використовувати інші корисні властивості землі» не тільки не відповідає принципу юридичної визначеності, а й може відкривати шлях до різних зловживань правом.

Прикий приклад ліквідації зачатків екологічної катастрофи на території Стебниківського «Полімінералу» у місті Стебник, яка могла призвести до зникнення мінеральних вод Трускавця і Східниці та зруйнувати окремі населені пункти цього регіону, та яка виникала через несумлінну розробку калійних солей, яскраво показує, що дрібниць в

питаннях землекористування не буває.

З огляду на можливі обсяги придбання землі юридичними особами за участі іноземних корпорацій, виникає багато питань, зокрема, чи передбачена система достатніх запобіжників від можливості не стільки сіяти на землі волошки, а й добувати сланцевий газ, організувати золотодобування, добувати вугілля чи нафту... Скупка великих обсягів землі іноземними чи офшорними компаніями може мати загрозу не тільки *нищівної експлуатації природних ресурсів*, в тому числі добучу сланцевого газу чи інших копалин, а й екологічній безпеці країни.

У земельних правовідносинах, навіть під час вирішення проблеми продажу землі, варто було б відповісти на такі головні питання: *хто, коли, для чого, як, за яку ціну, з якими наслідками?*

Хто буде організовувати продаж землі? Поряд з сумлінними держслужбовцями, це не очищені від корупції чиновники з повним хаосом законодавчого поля та колапсу правоохоронних органів. Мабуть, логічно ставити питання про необхідність забезпечити дієву антикорупційну політику в державі загалом та у сфері землекористування зокрема, провести аудит землі й забезпечити належний державний контроль за земельними ресурсами та законністю виконання юрисдикції державними інституціями. Скасування функції прокуратури щодо нагляду за законністю в діяльності органів влади і місцевого самоврядування не отримало досі нового інституційного наповнення. Варіанти зі створенням інституту префектів чи омбудсменів можуть розглядатись за умови їх створення і забезпечення дієвості ще до відкриття вільного обігу землі. Але дієвість має бути забезпечена й процедурно, й матеріально, й засобами протидії можливого силового спротиву рейдерів або інших зацікавлених в незаконних діях осіб.

Коли запроваджується вільний обіг землі? В умовах військового конфлікту та правового безладу (одні воюють за землю в окопах – інші збираються її розпродавати) – не зараз.

Для чого пропонується здійснити розпродаж землі? Оприлюднена мета вільного обігу землі не збігається з інтересами суспільства. Поспішність та утаємничення роботи щодо законопроектів указують на хибні кроки.

У порівняльно-правовому контексті слід звернути увагу на те, що в семи європейських державах (Австрія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словачка Республіка та Словенія) для передання права власності на землю або надання переваги перед іншими покупцями від покупця вимагається освіта або попередній досвід роботи в сільськогосподарському секторі.

Досвід країн Європи, де земля ніколи не відбиралась насильно у землеробів, показує, що тут створюються певні запобіжники від огульного її розпродажу. Наприклад, процедура надання дозволу на придбання землі в Австрії спрямована на збереження ефективного використання землі для сільського господарства, тому для отримання дозволу покупець має забезпечити гарантії того, що він або вона дійсно сумлінно оброблятиме придбану землю. Немаловажно і те, як будуть використовуватись прибутки від землекористування – на розвиток інфраструктури села (наприклад, за умов господарювання на землі фермерів, які живуть на своїй землі), чи прибутки будуть осідати в зарубіжних банках та офшорах, що характерно для діяльності багатьох агрохолдингів.

Як моделюється продаж землі? Без завершення створення системного всеохоплюючого земельного кадастру, жорсткого контролю та надійних гарантій для тих, хто вже працює на землі, в умовах хаосу з наявними документами розпаювання землі в селах, наявних проблем об'єднання громад та функціонування органів місцевого самоврядування.

Мабуть, насамперед, потрібно завершити створення системного земельного кадастру, створити державний земельний банк, провести аудит земель, усунути наслідки рейдерських та шахрайських дій з паями громадян та ретельно перевірити угоди щодо оренд землі, перевірити, наскільки належно використовується земля орендарями, забезпечити виконання ст. 121 Земельного кодексу України щодо права українських громадян на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності та водночас забезпечити в ініційованих реформаторських процесах дотримання ст. 22 Конституції України (недопущення звуження наявних прав, зокрема й спільного права народу на власність над землею).

За яку ціну буде продаватись найкраща на планеті земля? За найнижчу в Європі, фактично за безцінь (тоді як з роками ціна на землю буде неухильно збільшуватись).

З якими наслідками буде реалізований розпродаж землі в сучасних реаліях? За наявних обставин – з такими самими, як і приватизація заводів та інших підприємств, але з набагато більшою шкодою державній безпеці, добробуту та суверенітету.

Зазначимо, що в Резолюції 1803 (XVII) Генеральної Асамблеї ООН «Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами» (14 грудня 1962 року) зазначено: «Право народів і націй на невід’ємний суверенітет над їх природними багатствами і ресурсами повинно здійснюватися в інтересах їх національного розвитку та благополуччя населення».

Закон про продаж землі прийнятий та чекає рішення Конституційного Суду. Але боротьба за землю продовжується. Попереду Всенародний референдум і спроби внести зміни до Конституції України. Поспіхом запроваджене оподаткування земельних ділянок уже сьогодні супроводжується тиском на власників паїв та спонуканням їх до продажу за дешево своєї земельної власності крупним землевласникам.

Зазначимо, що продаж землі рівнозначна продажі свободи. Свобода може бути лише на своїй землі, а не на проданій запродавцю. Земля у панів уже була. Закінчилась відомими проявами: кріпацтвом і повстаннями селян. Пропагуючи продаж землі, варто уважно вивчити досвід розпродажу заводів. Розпродаж землі, якщо буде, то буде не гектарами, а областями, з розпадом держави на князівства. Це в історії уже було – феодальна роздробленість... Що було потім, теж відомо. Прийшли монголо-татари... Що було далі, теж відомо... Прийшли сектанти ідеї «хто був нічим, той стане усім»... У нас немає права залишити внуків і правнуків без своєї землі.

У вирішенні дилеми «продавати чи господарювати» варто знати, що якщо сорок мільн гектарів орної землі не продавати, а навіть просто здавати в оренду по триста доларів за гектар, можна отримувати 12 млрд доларів щорічно до бюджету держави. Якщо господарювати з розумом, то можна й більше. Якщо ж продати всю цю землю один раз, можна залишитись без України... Наша земля – кращий інвестор і гарант незалежності України. Це знають селяни, але на бажають знати реформатори.

Фактично земля не є товаром, бо вона не створена товаровиробником. Вона дана людям на засадах природного права, як і дана свобода. Її, як і свободу, не можна втрачати чи продавати. Земля – це унікальний скарб усього суспільства, який може бути не тільки засобом організації земельного господарства, а й певним гарантом суверенітету держави та волі народу. Українська Земля – це скарб, якому немає ціни в сучасному глобальному світі, а в недалекому майбутньому цей скарб стане безцінним засобом існування людства.

Володимир Іванович Вернадський називав нашу золоту оранію «четвертим царством» природи та її біоосним тілом, а сенатор Джон Маккейн не випадково зізнавався: «Я думаю, що вода і земля стануть питаннями № 1 у XXI столітті».

Земля не є і не може бути товаром. Товар створюється людьми. Наші поля з їх унікальною фізіологією найкращого у світі за своїм мікроелементним складом чорнозему, створені самою Планетою Земля. Продавати Землю – це рівнозначно продавати себе і свою волю на цій Землі.

Українська земля – найкраща земля на планеті, це скарб, який створювався не одним тисячоліттям та дістався нам усім у спадщину від наших пращурів, дідів і прадідів, скарб, який з роками набирає цінності в глобальному світі на виснажливому глобальному ландшафті планети. І ми не маємо права залишити наших внуків без можливості користуватись таким спадком.

«Розлучати українця із землею – це як розщеплювати атом. Рвоне», - застерігає президент Українського центру глобальних та національних стратегій Василь Базів [3].

Частина перша статті 14 Конституції України передбачає, що земля є основним національним багатством і перебуває під особливою охороною держави. Тобто земля не розглядається як звичайний товар, в традиційному розумінні «купівлі-продажу товарів».

Земля – це унікальний скарб усього суспільства, який може бути не тільки засобом організації земельного господарства, а й певним гарантом суверенітету держави та волі народу.

Пропонується ст. 14 Конституції України викласти так: «Земля є основним і невідчужуваним національним багатством українського народу, що перебуває під особливою охороною держави. Земля є гарантом суверенітету української держави, не може розглядатись як товар у цивільних угодах.

Право власності на землю сільськогосподарського призначення гарантується і реалізується виключно лише для громадян України і лише щодо надання права володіння і

користування землею відповідно до закону, за винятком вилучення такої землі державою для суспільних потреб. Право на землю сільськогосподарського призначення для громадян України реалізується наданням їм права на безстрокову оренду землі для використання за призначенням, передачі цього права в спадщину, передачі права власності на землю до держави через Земельний банк України на договірних, визначених у законі, умовах».

Земля і Воля є інтегративною ідеєю в житті українського народу, визначальним чинником його самобутності й ідентичності. Вона потребує законодавчого визначення як засади взаємовідносин людини і держави в демократичній правовій державі.

Жага Волі і Землі були ідейними дороговказами і рушійними силами багатьох історичних звитяг. Земля і Воля ставали найбільш вагомими ідеями національної свідомості, які були органічно пов'язаними ідеєю блага народу.

Воля є інтегративною ідеєю в житті українського народу, визначальним фактором його самобутності й ідентичності.

До осяння концепту волі прагнули і психологи, і філософи, і юристи. Якщо психологи розглядали волю переважно як здібність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення, то інші мислителі розширювали світоглядний зміст цього феномена, інколи підносячи його до рівня джерела як свідомості, так і буття.

Воля більш широке поняття ніж поняття «свобода» чи «особиста недоторканність».

Свобода – юридична можливість людини поводитись відповідно до своїх волевиявлень, робити все, що бажається, але тільки те, що не заборонено законом і не спричиняє шкоди правам і свободі інших людей. Право є мірою й засобом забезпечення волі та свободи людини.

Воля, в правовому сенсі, – це особиста свобода у зовнішньому просторі буття та особиста недоторканність (у вузькому сенсі – свобода пересування, не бути під арештом); це право вільно і гідно жити («вільному воля»), тобто не бути поневоленим (не перебувати в рабстві, кріпацтві, холопстві («І сниться їй той син Іван... Уже не панський, а на волі», – Тарас Шевченко); право бути на достатньому рівні незалежним у своєму житті і своїх діях від інших (панів, вельмож, олігархів) – жити і діяти без примусу; це право жити гідно; право на відсутність безпідставних обмежень – робити все, що не заборонено («Щоб бути вільним, необхідно підкорятись законам» – античний афоризм); право розпоряджатися своєю свободою і своїми іншими правами на свій розсуд; це також і право на приватне життя; право на вільне спілкування і висловлювання своїх поглядів, на вільну творчу діяльність, адже у розумних людей є, зазвичай, творчий потенціал, який потребує свободи, творчість завжди потребує і вільних думок, і вільного простору. Воля є головною складовою української національної ідеї, інтегративною засадою правової держави.

В інтегративній доктрині волі можна виділити такі її структурно-функціональні загально-правові та міжгалузеві чи суто галузеві ідеї-принципи: особиста свобода (вільно і гідно жити, не бути поневоленим), особиста недоторканність, незалежність, свобода робити все, що не заборонено законом і не обмежує совість, недопустимість позаконного примусу, право на приватне життя, право на вільне спілкування і висловлювання своїх поглядів, право на вільну творчу діяльність.

Вважаємо за доцільне ч. 1 ст. 3 Конституції України викласти в такій редакції: «Людина, її життя і здоров'я, воля, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Ст. 4 Конституції України доцільно викласти так: «Кожна людина є вільною і має право на особисту свободу та гідне життя, робити все, що не заборонено законом, не бути поневоленим чи примушеним робити те, що не передбачено законом, право на захист свого приватного життя, на вільне спілкування і свободу поглядів, на вільну творчу діяльність. Воля, права і свободи кожної людини знаходяться під особливою охороною держави, її судових та правоохоронних органів.

В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом. Громадянин України не може видаватись іншим державам».

Разом із суто галузевим принципом презумпції невинуватості обвинувачуваного в Основному законі держави має бути закріплений більш інтегративний та більш змістовний принцип – принцип презумпції добропорядності людини.

У контексті цього в ст. 28 Конституції України пропонуємо викласти такі положення:

«Кожна людина користується правом на волю, честь і гідність, а також вважається добропорядною, доки інше не визначено в законній силі судовому рішенні.

Поширювана про людину інформація, що її порочить, вважається недостовірною, якщо інше не встановлено в передбаченому законом порядку.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню, примушений до участі у діях, які принижують гідність людини. Жодна затримана особа не може зазнавати під час допиту насильства, погроз або таких методів розслідування, які порушують її здатність вільно приймати рішення або висловлювати судження. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом.

Держава не повинна висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй там може загрозовувати застосування катувань чи безпідставне позбавлення волі».

Висновки. Земля і Воля є інтегративними засадами української правової держави, яка потребує чіткого доктринального осмислення та юридичного визначення в Конституції України, деталізації в інститутах окремих галузей права. Галузеве законодавство потребує конкретизації гарантій забезпечення права на волю та землю з урахуванням конституційних норм та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Європейського суду з прав людини. URL: <http://old.minjust.gov.ua/19612>.
3. Базів В. Українська земля у горнілі грядущих викликів глобального виживання людства. *Ua.info*. URL: https://uainfo.org/blognews/1493035896-skarb-natsiyi-vidkritiy-list-petroporoshenku.html?fbclid=IwAR1F8epRAVTKvvlIRVEIntDzoR2Qu_w53c3frBgCsGsmBjRb3T6qK6rjRWRM.
4. Беженар Г. М., Бердніков Є. С., Бондар Л. О., Гавриш Н. С., Гуревський В. К. Земельне право України : підручник. Київ : Істина, 2003. 446 с.
5. Балюк Г. І., Коваленко Т. О., Носік В. В. Земельне право України : підручник / за ред. В. В. Носіка. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 511 с.
6. Килимник І. І., Міхно О. І. Земельне право України : навч. посіб. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. 166 с.
7. Коломосьць Т. О., Колпаков В. К. Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції». Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 588 с.
8. Боняк В. О., Завгородній В. А., Самотуга А. В., Філяніна Л. А. Конституційне право України : навч. посіб. для підгот. до іспиту за кредитно-модульною системою навчання. 2-е вид., перероб. і допов. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутрішніх справ, 2017. 293 с.
9. Кулинич П. Ф. Право власності на землю. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. 768 с.
10. Ластовський В. В. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Київ : Незборима нація, 1996. 316 с.
11. Семчик В. І., Кулинич П. Ф., Шульга М. В. Земельне право України: Академічний курс : підруч. для студентів юрид. спеціальностей вищих навч. закладів. Київ : Ін Юре, 2008. 600 с.
12. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012.
13. Тертишник В. М. Воля в інтегративній системі засад правової держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спеціальний випуск. 2019. Ч. 1. С. 15–19.
14. Тертишник В. М. Земля в національній доктрині державотворення. *Наше право*. 2019. №1. С. 5–10.
15. Тертишник В. М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі : підручник / за заг. ред. д. юрид. наук, академ. НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ : Алерта, 2018. 480 с.
16. Тертишник В. М., Корнієнко М. В. White-Collar Crime в «модних піджаках». *Європейські перспективи*. 2018. № 3. С. 55–54. URL: <http://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2018/12/zhumal-yevropejski-perspektyvy-2018-3.pdf>
17. Ченцов В. В., Тертишник В. М. Реабілітація жертв незаконних кримінальних переслідувань, політичних репресій та зловживань владою : підруч. для слухачів магістратури. Київ : Алерта, 2016. 324 с.
18. Шевчук С. В. Судовий прецедент у діяльності Європейського Суду з прав людини. *Бюлетень Міністерства Юстиції України*. 2007. № 5. С. 110–112.
19. Шопенгауэр А. Понятие воли. Избранные произведения. Москва : Просвещение, 1992. С. 41.
20. Юридичний енциклопедичний словник / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.
21. Ягунов Д. Практика ЄСПЛ (питання кримінального та цивільного судочинства, захисту власності, приватного і сімейного життя). 4-е вид., перероб., і допов. Одеса : Фенікс, 2019. 502 с.
22. Sachko O. V. A conceptual model of the legal definition of rule of law / *Norwegian journal of development of the international science*. 2019. № 26. part 3. p. 28–33.

Надійшла до редакції 21.08.2020

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Pryiniata Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 28 chervnia 1996 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141. [in Ukr.].
2. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Judgment of the European Court of Human Rights]. URL: <http://old.minjust.gov.ua/19612> [in Ukr.].
3. Baziv V. Ukrainska zemlia u hornyli hriadushchikh vyklykiv hlobalnoho vyzhyvannia liudstva [Ukrainian land in the crucible of the upcoming challenges of global human survival]. Ua.info. URL: https://ua.info.org/blognews/1493035896-skarb-natsiyyi-vidkritiy-list-petru-poroshenku.html?fbclid=IwAR1F8epRAVTkvvIRVEIntDzoR2Qu_w53c3frBgCsGsmBjRb3T6qK6jrWRM [in Ukr.].
4. Bezhenar H. M., Berdnikov Ye. S., Bondar L. O., Havrysh N. S., Hurevskiy V. K. Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine] : pidruchnyk. Kyiv : Istyna, 2003. 446 s. [in Ukr.].
5. Baliuk H. I., Kovalenko T. O., Nosik V. V. Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine] : pidruchnyk / za red. V. V. Nosika. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2008. 511 s. [in Ukr.].
6. Kylymnyk I. I., Mikhno O. I. Zemelne pravo Ukrainy [Land law of Ukraine] : navch. posib. Kharkiv : KhNUMH im. O. M. Beketova, 2015. 166 s. [in Ukr.].
7. Kolomoiets T. O., Kolpakov V. K. Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy «Pro zapobihannia koruptsii» [Scientific and practical commentary on the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption"]. Kyiv : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2019. 588 s. [in Ukr.].
8. Boniak V. O., Zavhorodnii V. A., Samotuha A. V., Filianina L. A. Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine] : navch. posib. dlia pidhot. do ispytu za kredytno-modulnoiui systemoiu navchannia. 2-e vyd., pererob. i dopov. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutrishnikh sprav, 2017. 293 s. [in Ukr.].
9. Kulynych P. F. Pravo vlasnosti na zemliu [Land ownership]. Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. / red. kol. Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 1998–2004. 768 s. [in Ukr.].
10. Lastovskiy V. V. Heroizm i trahediia Kholodnoho Yaru [Heroism and tragedy of the Cold Gorge]. Kyiv : Nezbornyma natsiia, 1996. 316 s. [in Ukr.].
11. Semchik V. I., Kulynych P. F., Shulha M. V. Zemelne pravo Ukrainy: Akademichnyi kurs [Land Law of Ukraine: Academic Course] : pidruch. dlia studentiv yuryd. spetsialnostei vyshchikh navch. zakladiv. Kyiv : In Yure, 2008. 600 s. [in Ukr.].
12. Slyvka S. S. Filosofiia prava [Philosophy of law] : navch. posib. Kyiv : Atika, 2012. [in Ukr.].
13. Tertyshnyk V. M. Volia v intehtatyvniui systemi zasad pravovoi derzhavy [Will in the integrative system of the rule of law]. Aktualni problemy vitchyznianoii yurysprudentsii. Spetsialnyi vypusk. 2019. Ch. 1. S. 15–19. [in Ukr.].
14. Tertyshnyk V. M. Zemlia v natsionalnii doktryni derzhavotvorennia [Land in the national doctrine of state formation]. Nashe pravo. 2019. №1. S. 5–10. [in Ukr.].
15. Tertyshnyk V. M. Pravnycha dopomoha ta zakhyst u kryminalnomu protsesi [Legal assistance and protection in criminal proceedings] : pidruchnyk / za zah. red. d. yuryd. nauk, akadem. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv : Alerta, 2018. 480 s. [in Ukr.].
16. Tertyshnyk V. M., Komiienko M. V. White-Collar Crime v «modnykh pidzhakakh» [White-Collar Crime in "fashionable jackets"]. Yevropeiski perspektyvy. 2018. № 3. S. 55–54. URL: <http://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2018/12/zhurnal-yevropejski-perspektyvy-2018-3.pdf> [in Ukr.].
17. Chentsov V. V., Tertyshnyk V. M. Reabilitatsiia zhertv nezakonnykh kryminalnykh peresliduvan, politychnykh represii ta zlovzhyvan vladoiu [Rehabilitation of victims of illegal prosecution, political repression and abuse of power] : pidruch. dlia slukhachiv mahistratury. Kyiv : Alerta, 2016. 324 s. [in Ukr.].
18. Shevchuk S. V. Sudovyi pretsedent u diialnosti Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny [Judicial precedent in the activities of the European Court of Human Rights]. Biuletin Ministerstva Yustytzii Ukrainy. 2007. № 5. S. 110–112.
19. Shopengauer A. Ponyatie voli. Izbrannye proizvedeniya [Will concept. Selected works]. Moskva : Prosveshchenie, 1992. S. 41. [in Rus.].
20. Iurydychnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Legal encyclopedic dictionary] / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv : «Ukr. entsykl.», 1998. T. 1: A–H. 672 s. [in Ukr.].
21. Iahunov D. Praktyka YeSPL (pytannia kryminalnoho ta tsyvilnoho sudochynstva, zakhystu vlasnosti, pryvatnoho i simeinoho zhyttia) [The case law of the European Court of Human Rights (issues of criminal and civil proceedings, protection of property, private and family life)]. 4-e vyd., pererob., i dopov. Odesa : Feniks, 2019. 502 s. [in Ukr.].
22. Sachko O. V. A conceptual model of the legal definition of rule of law / Norwegian journal of development of the international science. 2019. № 26. part 3. r. 28–33. [in Eng.].

SUMMARY

Volodymyr M. Tertyshnyk. The right to land and will in historical and philosophical reflection and integral state's doctrine. The article on the basis of systemic analysis of modern legislation and legislative initiatives taking into account international legal standards and case practice of the European Court of Human Rights, disclosed the problems of ensuring legal certainty and Development of integrative principles of the legal State in matters land use. Submitted proposals for the

right to land, showing the risks of introduction of free land, proposed conceptual models of legal norms.

Will and the land are the main components of the Ukrainian national idea, integral principles of a legal State, the most fundamental principles of State-building.

The article revealed the problems of ensuring legal certainty and the development of principles of a legal State with regard to international legal standards and precedent practice of the European Court of human rights, submitted proposals to ensure the right to freedom and the land, the proposed conceptual model of constitutional norms.

Will and the land are the main components of the Ukrainian national idea, integral principles of a legal State, the most fundamental principles of State-building.

In doctrine will highlight the following its structural or purely industry ideas-principles: the freedom to freely and with dignity to live and not be enslaved; personal integrity; freedom to do whatever is not prohibited by law; prohibition of coercion; privacy, right to free thinking; the right to the free creative activity

Earth is given to people on the basis of natural law and can not be a commodity, because it is not established commodity producer and can not have a cost. It is like freedom and can not be lost or sold. The Earth is in unity with nature, natural in minerals, and its possible privatization by international corporations does not guarantee the possibility of crushing exploitation of its subsoil and other resources. Land-a unique treasure of the entire society, which can be not only a means of organizing land economy, but also a certain guarantor of sovereignty of the State and the will of the people.

The land and the will of these people on the basis of natural law. The Earth may not be the commodity because it is not created by the commodity producer and may not have a cost. Its like the freedom you can not to lose or sell. The Earth is a unique treasure of the whole society, which may not be the only means of organization of the land, but also a certain guarantor of sovereignty and the will of the people.

The article revealed the problems of ensuring legal certainty and the development of principles of a legal State with regard to international legal standards and precedent practice of the European Court of human rights, submitted proposals to ensure the right and the land, the proposed conceptual model of constitutional norms.

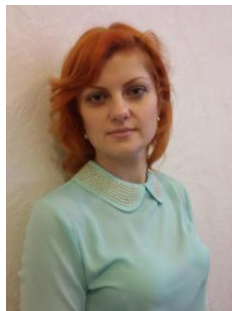
In the context of this article. 28 of the Constitution of Ukraine offer to lay out the following statement: "every person enjoys the right to freedom, honor and dignity, and is considered to be a decent unless otherwise defined in the legal force of a judicial decision." "The Government should not expel, return or issue any person to another State if there are reasons beyond reasonable doubt to believe that there could threaten the torture or false imprisonment".

In article 4 of the Constitution it is advisable to put the following thesis: "every man is free and has the right to personal freedom and dignity, to do anything not prohibited by law, do not be enslaved or forced to do what is not provided by law. Everyone has the right to protection of their privacy, to freedom of communication and freedom of opinion, free creative activity. The will, rights and freedoms of every person are under the special protection of the State and its judicial and law enforcement authorities.

Keywords: *earth, will, precedent, legal certainty, the rule of law.*

УДК 340.12: 347.919.2

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-47-51

Олена ОРЛОВА®

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПРАВНИКА

У статті досліджено юридичну клінічну освіту як інноваційну форму правничої освіти. Проаналізовано вплив юридичної клініки на формування правової свідомості та культури майбутнього юриста, становлення його як фахівця. Розглянуто процес модернізації юридичної освіти в Україні, зроблено акцент на практичній підготовці майбутніх правників, у якій значну роль відіграє клінічна освіта.

Ключові слова: *юридична клініка, юридична клінічна освіта, правнича освіта, правосвідомість, правова культура.*

© Орлова О.О., 2020

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7707-4612>

elenaorlova@ukr.net

Постановка проблеми. Сьогодні значна увага науковців, практиків та викладачів права прикута до реформи юридичної освіти. «Проблемою, яка потребує розв'язання, є невідповідність змісту юридичної освіти і якості підготовки в правничих школах сучасним вимогам ринку праці та викликам, що стоять перед сучасним демократичним суспільством, глобальним тенденціям розвитку та завданням професійної діяльності правників у різних сферах діяльності», – зазначено в проєкті Концепції юридичної освіти [1]. Випускники правничих шкіл України, влаштувавшись на роботу, досить часто відчують недостатній рівень практичних навичок. Сучасний навчальний процес перевантажений вивченням масиву нормативно-правових актів і не достатньо орієнтований на юридичну практику випускників-спеціалістів та поверхово стимулює індивідуальну навчальну активність студентів. Навіть випускники найпрестижніших юридичних вишів стикаються з проблемою працевлаштування, оскільки вимогою більшості роботодавців є наявність в особи практичного досвіду діяльності за спеціальністю [2, с. 41].

Одним зі шляхів розв'язання вказаної проблеми є поєднання навчання здобувачів вищої юридичної освіти з участю в діяльності юридичних клінік. І ми цілком погоджуємося в цьому аспекті з авторами проєкту Концепції юридичної освіти та Ю. М. Савеловою, яка зазначає, що функціонування юридичних клінік при закладах вищої освіти юридичного спрямування цілком виправдовує себе, оскільки, з одного боку, до них за безоплатною правовою допомогою звертається значна кількість малозабезпечених осіб, а з іншого – випускники юридичних клінік, закінчивши навчання в закладі вищої освіти, набувають певного досвіду професійної практичної діяльності, що дозволяє їм бути конкурентоспроможними на ринку праці [3].

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Значним науковим та теоретико-прикладним дослідженням діяльності юридичних клінік є дисертація та монографія М. Т. Лоджук, у яких він, зокрема, зосереджує увагу на загальнотеоретичній характеристиці змісту правового регулювання діяльності юридичних клінік в Україні [4, 5]. Окремим аспектам вдосконалення правничої освіти та впровадження в навчальний процес дисциплін і курсів щодо юридичної клінічної діяльності та практики присвячені доробки А. О. Галає [6–9].

Віддаючи належне внеску науковців у дослідження юридичної клінічної освіти, доцільно зазначити, що питання впливу юридичних клінік на підвищення рівня правової свідомості та культури ще опрацьовані недостатньо.

Відповідно до проєкту Концепції розвитку юридичної освіти від 28 лютого 2020 року, для досягнення стратегічної цілі 5 («Правничі школи забезпечують набуття здобувачами вищої юридичної освіти високого рівня прикладних практичних навичок на вмінь») передбачено сприяння розвитку юридичних клінік у вигляді окремих структурних підрозділів закладів вищої освіти та впровадження в освітній процес навчальних курсів з юридичної клінічної практики, а одним з індикаторів досягнення є збільшення відсотка залучення здобувачів освіти до участі в юридичних клініках, кількості активно функціонуючих юридичних клінік [1].

Отже, наявність юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти, їх діяльність та значимість для вдосконалення практичної підготовки майбутніх правників вказує на беззаперечну необхідність вивчення та дослідження юридичної клінічної освіти.

Метою статті є дослідження юридичної клінічної освіти (діяльності юридичних клінік) як інноваційної форми правничої освіти та необхідної складової у становленні майбутнього юриста.

Виклад основного матеріалу. Юридична клініка виникла в результаті переосмислення методики підготовки майбутніх юристів. Практика традиційного навчання на юридичних факультетах засвідчувала, що викладання теорії правових наук, навіть найкращими спеціалістами, не може забезпечити всього комплексу знань і особливо навчити здобувачів вищої освіти застосовувати їх у практичній роботі [10, с. 6].

«Юридична клініка є структурним підрозділом вищого навчального закладу III–IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом „Право“, і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів», – зазначено в Типовому положенні про юридичну клініку [11].

Клінічна юридична освіта деякою мірою компенсує окремі недоліки системи вищої юридичної освіти, адже акцентує увагу не на теоретичних здобутках юридичної науки, а на реально функціонуючому праві.

Що стосується поняття «юридична клінічна освіта», то воно не закріплено на но-

рмативному рівні. Вдалим, на нашу думку, є визначення, яке надають А. О. Галай, С. К. Гречанюк, Є. Ю. Соболев: юридична клінічна освіта – це апробований механізм сприяння якості та надання практичного спрямування юридичній освіті, що проявляється у створенні для студентів можливості під час навчання набувати навичок майбутньої професії, виконуючи аналітичну й безпосередню правозахисну та правопросвітню роботу в юридичній клініці [9, с. 20].

Яку ж мету переслідує юридична клініка та які завдання стоять перед юридичною клінічною освітою?

Погоджуємося з визначенням мети юридичної клініки, поданим у Положенні про юридичну клініку «Істина» ДДУВС від 27.04.2017 № 295, під якою розуміється закріплення студентами(курсантами)-консультантами теоретичних знань та набуття ними практичних умінь і навичок професії юриста, формування в них поваги до принципів права, підвищення рівня правової культури населення, а також надання безоплатної правової допомоги особам, які її потребують [12].

Відповідно до Типового положення про юридичну клініку, основними її завданнями є:

- надання студентам можливості набуття навичок практичної діяльності за фахом;
- створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої практики;
- надання представникам соціально вразливих верств суспільства безоплатних юридичних консультацій;
- проведення заходів із правової освіти населення;
- забезпечення можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з питань їх діяльності;
- створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням, засобами масової інформації та юридичною клінікою, що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян [11].

Юридична клініка дозволяє студентам навчитися якісно й ефективно надавати юридичну допомогу, зокрема працювати з клієнтами, складати необхідні документи тощо.

Відповідно до Звіту про діяльність Асоціації юридичних клінік України за жовтень 2019 року – лютий 2020 року, до якого увійшла інформація від 57 клінік, правова допомога в них здійснювалась за напрямками:

- надання правової інформації – 8648 випадків;
- юридичне консультування – 8960 випадків;
- представництво інтересів у суді та інших органах – 326 випадків;
- підготовка процесуально-правових документів – 2672 випадків;
- підготовка правових несудових документів – 1946 випадків;
- практичні навички отримали 2265 студентів [13].

Саме в юридичній клініці студенти отримують певні навички юридичної практики та уявлення про те, чого потребують люди і як можна захистити їхні права. Як правило, їхню роботу контролюють викладачі, які мають значний досвід у практичному застосуванні права; вони допомагають студентам отримати практичний досвід.

Діяльність юридичних клінік ґрунтується на принципах верховенства права, законності, об'єктивності, гуманізму, безоплатності надання правової допомоги, конфіденційності, компетентності у виконанні студентами-консультантами своїх обов'язків, уникнення конфлікту інтересів, домінантності інтересів клієнта, повного інформування відвідувачів про правила роботи юридичної клініки, практичної орієнтованості отриманих знань, доступності викладення правового матеріалу, орієнтації на формування конкретних умінь та навичок [14].

Можна констатувати, що оперування та актуалізація таких принципів в освітньому процесі позитивно впливає на формування високого рівня правової культури та правової свідомості майбутніх правників. Юридичну клініку можна розглядати як осередок, який сприяє формуванню правової свідомості та культури майбутнього юриста, становленню його як фахівця.

Крім того, студенти-консультанти в межах діяльності юридичної клініки займаються правопросвітньою та правовиховною діяльністю, а саме: проводять правопросвітницькі заходи, семінари-дискусії, тренінги для учнів загальноосвітніх шкіл, під час яких висвітлюють алгоритм дій щодо протидії насильству в закладах освіти, вдома, на вулиці та наголошують на правах, які має дитина; розробляють правороз'яснювальні та консу-

льтаційні матеріали для засобів масової інформації; поширюють буклети та листівки з різних правових питань.

Рівень культури майбутнього юриста залежить від рівня сформованої в нього професійної правової свідомості, правових цінностей та ідеалів, набутих у процесі навчання в закладі вищої освіти.

Юридичні клініки дозволяють студентам творчо реалізуватися, розкрити свій інтелектуальний потенціал; вони є ланкою між традиційним навчальним процесом і майбутньою практичною діяльністю.

Висновки. Отже, юридична клініка є особливим різновидом правової просвіти (для населення) та інноваційною формою правничої освіти (для здобувачів вищої освіти юридичних закладів вищої освіти). Для останніх юридична клініка – це можливість навчатися спілкуватися з клієнтом без перевантаження розмови юридичною термінологією, налагоджувати неформальне спілкування, мислити об'єктивно, без застосування стереотипів, уникати обіцянок та невинуватих гарантій, можливість підібрати норму права та кваліфікувати реальну ситуацію, а не штучну фабулу з підручника, сформувати вміння дослухатися до клієнта, визначити кінцеві цілі та способи їх досягнення.

Збільшення кількості активно функціонуючих юридичних клінік, виокремлення в усіх закладах вищої освіти юридичних клінік в окремий структурний підрозділ зі штатом, запровадження викладання обов'язкового курсу з юридичної клінічної освіти буде сприяти становленню майбутнього правника. Ми підтримуємо точку зору про те, що юридичні клініки повинні стати обов'язковим елементом освітньої професійної програми підготовки правників, як бакалаврів, так і магістрів.

Список використаних джерел

1. Комітет з питань освіти, науки та інновацій. 2020. Проект Концепції розвитку юридичної освіти. URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html.
2. Сенчак І. І. Проблеми законодавчого визначення статусу юридичних клінік в Україні. *Адвокат*. 2012. № 11(146). С. 40–46.
3. Савелова Ю. М. Поняття «юридичної клінічної освіти» в Україні. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=488%3A060313-06&catid=60%3A1-0313&Itemid=75&lang=ru.
4. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2014. 24 с.
5. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 328 с.
6. Галай А. О. Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України. *Право України*. 2009. № 1. С. 16–21.
7. Хрестоматія юридичної клінічної освіти: Збірка текстів для читання: навч. посібн. / авт.-укл. А. О. Галай. Київ: Асоціація юридичних клінік України, 2011. 418 с.
8. Галай А. О. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 39–48.
9. Галай А. О., Гречанюк С. К., Соболь Є. Ю. Street law від юридичних клінік як ефективна програма неформальної правничої освіти для підлітків. *Наука і освіта*. 2017. № 4. С. 20–28.
10. Практикум з юридичної клінічної діяльності: навч. посібн. / за заг. ред. д. ю. н., проф. Л. Р. Наливайко. Дніпро: Літограф. 2017. 177 с.
11. Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2006 року № 592. *Юридичний журнал*. 2006. № 9. С. 16–17.
12. Положення про юридичну клініку «Істина» Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: наказ ректора від 27.04.2017 № 295. Дніпро: Видавництво ДДУВС.
13. Звіт про діяльність Асоціації юридичних клінік України за жовтень 2019 року – лютий 2020 року. URL: <https://legalclinics.in.ua/zvit-pro-diyalnist-asotsiatsiyi-yurydychnyh-klink-ukrayiny-zazhovten-2019-roku-lyutyj-2020-roku/>.
14. Стандарти діяльності юридичних клінік України: Всеукраїнський з'їзд Асоціації юридичних клінік України від 19 червня 2014 року, протокол № 2. URL: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klink-ukrayiny/>.

Надійшла до редакції 07.08.2020

References

1. Komitet z pytan osvity, nauky ta innovatsii (2020). Proiekt Kontseptsii rozvytku yurydychnoi osvity [Committee on Education, Science and Innovation. Draft Concept for the Development of Legal Education]. URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html [in Ukr.].
2. Senchak, I.I. (2012). Problemy zakonodavchoho vyznachennia statusu yurydychnykh klinik v Ukraini [Problems of legislative determination of the status of legal clinics in Ukraine]. *Advokat*. 11(146), 40-46 [in Ukr.].
3. Savelova, Yu.M. (2013). Poniattia «iurydychnoi klinichnoi osvity» v Ukraini [The concept of

«legal clinical education» in Ukraine]. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=488%3A060313-06&catid=60%3A1-0313&Itemid=75&lang=ru [in Ukr.].

4. Lodyzhuk, M.T. (2014). Pravove rehulivuvannya diialnosti yurydychnykh klinik v Ukraini: zahalnoteoretychne doslidzhennia [Legal regulation of legal clinics in Ukraine: a general theoretical study]. Odesa [in Ukr.].

5. Lodyzhuk, M.T. (2015). Yurydychni kliniky v Ukraini: osvita ta pravova dopomoha [Legal clinics in Ukraine: education and legal aid]. Odesa: Feniks [in Ukr.].

6. Halai, A.O. (2009). Shliakhy vprovadzhennia kursu yurydychnoi klinichnoi osvity u navchalnyi protses vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy [Ways to introduce the course of legal clinical education in the educational process of higher educational institutions of Ukraine]. Pravo Ukrainy, 1, 16-21. [in Ukr.].

7. Halai, A.O. (2011). Khrestomatiia yurydychnoi klinichnoi osvity: Zbirka tekstiv dlia chytannia [A textbook of legal clinical education: A collection of texts for reading]. Kyiv: Asotsiatsiia yurydychnykh klinik Ukrainy [in Ukr.].

8. Halai, A.O. (2014). Stanovlennia yurydychnoi klinichnoi osvity v Ukraini ta u deiakyykh inshykh krainakh svitu [Formation of legal clinical education in Ukraine and in some other countries of the world]. Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, 4, 39-48 [in Ukr.].

9. Halai, A.O., Hrehaniuk, S.K., Sobol, Ye.Iu. (2017). Street law vid yurydychnykh klinik yak efektyvna prohrama neformalnoi pravnychoi osvity dlia pidlitkiv [Street law from legal clinics as an effective program of non-formal legal education for adolescents]. Nauka i osvita, 4, 20-28 [in Ukr.].

10. Nalyvaiko, L.R. (2017). Praktykum z yurydychnoi klinichnoi diialnosti [Workshop on legal clinical activities]. Dnipro: Litohraf [in Ukr.].

11. Ministry of Education and Science of Ukraine (2006). Typove polozhennia pro yurydychnu kliniku vyshchoho navchalnoho zakladu Ukrainy [Typical regulations on the legal clinic of a higher educational institution of Ukraine]. Yurydychnyi zhurnal, 9, 16-17. [in Ukr.].

12. Polozhennia pro yurydychnu kliniku «Istyna» DDUVS (2017). [Regulations on the legal clinic «Truth» DDUVS]. Dnipro: Vydavnytstvo DDUVS [in Ukr.].

13. Zvit pro diialnist Asotsiatsii yurydychnykh klinik Ukrainy za zhovten 2019 roku – liutyi 2020 roku (2020). [Report on the activities of the Association of Legal Clinics of Ukraine for October 2019 - February 2020]. URL: <https://legalclinics.in.ua/zvit-pro-diialnist-asotsiatsii-yurydychnykh-klinik-ukrayiny-za-zhovten-2019-roku-lyutyi-2020-roku/> [in Ukr.].

14. Standarty diialnosti yurydychnykh klinik Ukrainy (2014). [Standards of activity of legal clinics of Ukraine]. Vseukrainskyi zizd Asotsiatsii yurydychnykh klinik Ukrainy. URL: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diialnosti-yurydychnykh-klinik-ukrayiny/> [in Ukr.].

SUMMARY

Olena O. Orlova. Legal Clinical Education as a Necessary Component of a Future Lawyer Formation. Legal clinical education as an innovative form of legal education is studied in the article. The analysis of the influence of the legal clinic on the formation of the legal consciousness and culture of the future lawyer, his formation as a specialist is carried out. The process of modernization of legal education in Ukraine, where the emphasis is on the practical training of future lawyers, and where clinical education plays a crucial role is considered.

It is substantiated that legal clinic is a necessary component in obtaining the profession of a lawyer; consolidation of theoretical knowledge and acquisition of practical skills by students, implementation of legal education activities, provision of free legal aid to people in need are grounded.

It is proved that the presence of legal clinics within the structure of higher education institutions, their activities and importance for improving the practical training of future lawyers indicates the indisputability of the necessity to study and research legal clinical education.

Emphasis is placed on the need to improve the system of future lawyers training. It is legal clinical education that is the best form of legal influence on a person, and is an integral part of the overall reform of higher education, which is being carried out today in Ukraine and aims to train lawyers with high level of competencies and legal awareness.

Legal clinics allow students to be creatively realized, to reveal their intellectual potential; and are a link between the traditional educational process and future practical activities.

Increase the number of legal clinics, separation of legal clinics into a separate structural unit with the staff in all higher education institutions, the introduction of teaching of a mandatory course in legal clinical education will contribute to the formation of a future lawyer.

Legal clinic is a special kind of legal education (for the population) and an innovative form of legal education (for the applicants for law schools).

Keywords: legal clinic, legal clinical education, legal education, legal awareness, legal culture.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 349.42:631.147
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-52-57

Віктор МУШЕНОК[©]
доктор юридичних наук, доцент
(Київський національний
торгівельно-економічний університет)

ПРАВОВА ОХОРОНА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ ВІД НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на підставі аналізу окремих норм Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» здійснено дослідження стану нормативно-правового регулювання мінімізації негативного впливу виробничої діяльності сільськогосподарських суб'єктів на природні ресурси та надано пропозиції щодо вдосконалення окремих норм зазначеного вище закону в частині запровадження заходів, зниження негативного впливу на довкілля результатів інтенсифікації процесів у сільському господарстві.

Ключові слова: довкілля, екологізація законодавства, правова охорона, природні ресурси, сільськогосподарська діяльність.

Постановка проблеми. В Україні здійснюються комплексні заходи державної підтримки процесу виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції як важливого ресурсу для забезпечення продовольчої безпеки, що є важливим елементом національної безпеки. Відповідно, забезпечення підтримки сільськогосподарських товаровиробників та соціально-економічний розвиток сільських територій отримали закріплення в низці нормативно-правових актів нашої держави.

Однак визначена державою пріоритетність нормативно-правового регулювання виробництва матеріальних ресурсів (продукції рослинництва, тваринництва, рибництва, бджільництва тощо) сільськогосподарськими суб'єктами, на нашу думку, мінімізувала державний контроль за збереженням стану природних ресурсів, яким завдається шкода у процесі застосування технологій сучасного інтенсивного сільськогосподарського виробництва. Зазначена негативна тенденція суспільно-економічного розвитку підлягає нормативно-правовому врегулюванню, оскільки засоби забезпечення такого розвитку прямо суперечать нормі ст. 50 Конституції України про право кожного «на безпечне для життя і здоров'я довкілля та вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів...» [1].

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Загальні питання правової охорони природних ресурсів та мінімізації негативного впливу на них у результаті виробничої сільськогосподарської діяльності протягом значного історичного періоду стали предметом дослідження таких представників адміністративної, екологічної, аграрної правової науки, як В. І. Андрейцев, М. М. Бринчук, С. І. Бугера, О. Л. Дубовик, Н. Г. Жаворонкова, В. А. Зуєв, І. І. Каракаш, Т. О. Коломиець, І. П. Кузьмич, В. І. Курило, В. В. Носік, Д. С. Піддубна, О. Ю. Піддубний, В. І. Семчик, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, М. В. Шульга, В. З. Янчук та ін.

Деталізуючи стан дослідження проблематики, зазначимо, що більш новітні публі-

© Мушенюк В.В., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0411-7567>
mushenook@gmail.com

кації науковців-правників присвячені аналізу недостатньо врегульованих законодавством двох основних складових правового регулювання суспільно-економічних відносин в аграрній сфері: 1) власності на природні ресурси – як юридичній категорії (еколого-правові аспекти земельної реформи [2]; адміністративно-правовому регулюванню земельних відносин [3]; праву власності на природні об'єкти та їх ресурси [4]; праву на окремі види природних ресурсів [5] тощо; 2) раціональному використанню природних ресурсів – перехід суб'єктів сільськогосподарського виробництва на інтенсивний шлях розвитку [6]; державна підтримка сільського господарства [7, 8]; здійснення органічного господарювання та поява нових екологічних загроз: зміна клімату, виникнення парникового ефекту, використання генетично модифікованих організмів та нових біотехнологій тощо [9–14].

Аналіз позицій зазначених вище та інших вітчизняних науковців щодо рівня правового регулювання охорони природних ресурсів під час організації та здійснення сільськогосподарської діяльності дає можливість сформулювати висновки про те, що основна проблема полягає не лише в недостатньому правовому регулюванні суспільно-економічних відносин у цій сфері, а й у недотриманні та незнанні сільськогосподарськими виробниками наявних регулятивних, рекомендаційних та заборонних норм чинного вітчизняного законодавства.

Усвідомлення необхідності подальшого вдосконалення (екологізації) законодавства, яке може регулювати ступінь негативного впливу виробників сільськогосподарської продукції на природні ресурси як засоби такого виробництва та їх збереження й відновлення, є не в повній мірі вирішеною частиною загальної проблематики державного правового регулювання вітчизняних екологічних відносин та викликає інтерес автора до їх наукового дослідження.

Мета статті – дослідження стану правового регулювання уникнення та мінімізації негативного впливу на природні ресурси в результаті діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва та визначення перспектив удосконалення окремих норм (рекомендаційних приписів) вітчизняного аграрно-екологічного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Охорона довкілля в системі реалізації соціально-економічних функцій сільськогосподарського виробництва як виду суспільно корисної діяльності являє собою систему правових, організаційно-господарських, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання, збереження та відтворення всіх видів природних ресурсів, запобігання негативного впливу виробничої та інших видів діяльності в сільському господарстві на навколишнє середовище й ліквідацію таких наслідків. Виходячи з цього авторського твердження, із метою більш детального дослідження комплексної проблеми правової охорони довкілля від негативного впливу сільськогосподарської діяльності, здійснимо теоретико-правовий аналіз такої дефініції дослідження, як «природні ресурси», та окреслимо основні аспекти їх взаємодії із сільським господарством як видом суспільно-економічної діяльності.

У межах досліджуваної проблематики характеристику категорії «природні ресурси» доцільно надати, використовуючи Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII, у якому зазначено, що «державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і не використовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ)» (стаття 5) [15].

Оскільки сільськогосподарські виробники постійно перебувають у тісній взаємодії з різними видами природних ресурсів, то відносини між такими суб'єктами та об'єктами слід характеризувати як відносини взаємозалежності. Адже здійснення сільськогосподарської діяльності впливає на навколишнє середовище, але одночасно й обумовлено існуванням його природних ресурсів, необхідних для забезпечення кількісного та якісного заняття рослинництвом і тваринництвом. Тобто від стану природних ресурсів безпосередньо залежить якість і рівень розвитку сільськогосподарського виробництва. Як приклад зазначимо, що неналежний стан земельних ресурсів може призвести до зміни екосистеми та, відповідно, вилучення із сільськогосподарського використання значної частини території земель сільськогосподарського призначення.

Отже, природні ресурси є ключовими чинниками здійснення сільськогосподарської діяльності, а їх «складне переплетення в межах географічних і біологічних систем сприяє збереженню не тільки своєрідності ландшафту, а й біорізноманіття, яке відіграє

найважливішу роль, забезпечуючи наявність і сталість генетичних ресурсів, необхідних для здійснення сільськогосподарської діяльності» [16, с. 457].

Наразі, узагальнюючи взаємозв'язки природних ресурсів та сільського господарства, зазначимо, що в основі останнього лежить інтенсивне використання різних природних ресурсів, що безпосередньо впливає на їх якісний стан, а тому підлягає державному нормативно-правовому врегулюванню, контролю та підтримці.

Слід вказати, що з цього приводу знаходимо підтвердження авторської позиції серед інших представників вітчизняної наукової спільноти. Зокрема, у межах дослідження широкого кола взаємозв'язків аграрних та інших видів правовідносин Х. А. Григор'єва визначає «серед обставин і факторів, що обумовлюють потребу у державній підтримці сільського господарства, є екологічні: інтенсифікація виробництва, яка тягне за собою збільшення навантаження на навколишнє природне середовище» [8, с. 13].

Розширюючи цю наукову позицію, зазначимо, що такий негативний вплив на стан природних ресурсів носить комплексний характер. Цей вплив не обмежується лише земельними та водними ресурсами, оскільки виробництво та застосування в сільськогосподарському виробництві хімічних і мінеральних добрив, засобів захисту рослин, стимуляторів росту тощо викликають загибель птахів, дрібних тварин і навіть створюють загрозу здоров'ю людини. Тобто сучасні «традиції» сільськогосподарських виробників щодо порушення технології вирощування рослинницької продукції, недотримання норм застосування агрохімікатів тощо неодмінно призводять до забруднення ґрунтів, вод, атмосферного повітря, знищення представників пташиного, тваринного світу та людини як біологічної істоти шляхом накопичення залишку цих шкідливих речовин у навколишньому природному середовищі, продуктах харчування й кормах для тварин.

Здійснена авторська характеристика сучасного стану прородоресурсно-аграрних відносин актуалізує проблематику вдосконалення нормативно-правового регулювання впливу сільськогосподарської виробничої діяльності на довкілля в цілому та на окремі природні ресурси, чим доповнює цілісність картини про стан екологічної проблематики в аграрній сфері.

У Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII, який, набравши чинності з 01 січня 2020 року, наразі є основним нормативно-правовим актом, що регулює питання пріоритетності збереження довкілля та подолання незбалансованої експлуатації природних ресурсів, міститься лише часткова інформація про проблеми негативного впливу сільськогосподарського виробництва на стан природних ресурсів: «...порушення екологічно збалансованого співвідношення між категоріями земель, надмірна розораність території та порушення природного процесу ґрунтоутворення, використання недосконалих технологій в сільському господарстві, орієнтація на досягнення коротко- та середньострокових економічних вигод, ігноруючи природоохоронну складову та негативні наслідки у довгостроковій перспективі» [17].

Подібний стан правового регулювання природоресурсно-аграрних відносин у частині охорони природних ресурсів від негативного впливу факторів сільськогосподарського виробництва здійснюється переважно нормами екологічного законодавства. На рівні законодавчих актів у більшості випадків ці норми носять загальний характер, майже не встановлюючи будь-яких особливостей для сфери сільськогосподарського виробництва. Питання про розвиток спеціального правового регулювання та про екологізацію норм вітчизняного аграрного законодавства за очевидного посилення на навколишнє середовище негативного впливу процесів сільськогосподарського виробництва не втрачає актуальності.

Виходячи з викладеного вище, із метою вдосконалення системи нормативно-правового регулювання охорони природних ресурсів та правової мінімізації негативного впливу на них сільськогосподарської діяльності, ми пропонуємо внести доповнення до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року такого змісту:

1. Доповнити абзац «Охорона земель і ґрунтів» Розділу I «Існуючі проблеми та сучасний стан довкілля в Україні» інформацією про вплив сільськогосподарської діяльності на ґрунти в разі застосування сучасних хімічних добрив і засобів захисту рослин у процесі використання сільськогосподарських земель. Зокрема, необхідно вказати, що підвищення продуктивності орних земель та отримання високих і стабільних урожаїв галузі рослинництва можливі тільки за умови внесення достатніх доз мінеральних та

органічних добрив, що забезпечують позитивний баланс основних елементів живлення. Збалансованість та обсяги їх застосування набувають першорядного значення. Завдяки збільшенню обсягів застосування мінеральних та органічних добрив намітається позитивні тенденції поліпшення агрохімічних властивостей ґрунтів, очищення підземних вод, поліпшення стану інших природних ресурсів.

У подальшій перспективі на законодавчому рівні слід також забезпечити обмеження негативного впливу, який може здійснювати на навколишнє середовище використання мінеральних та органічних добрив. Адже такий вплив може в перспективі проявлятися не лише погіршенням якості ґрунтів, поверхневих і підземних вод, а й рослинницької продукції. Як зазначають В. К. Збарський і В. І. Мацибора, «використання мінеральних та органічних добрив поки не має значних екологічних наслідків, так як внесення в даний час обсягів добрив відповідають або нижче потребностей сільськогосподарської галузі» [6, с. 116].

2. Із метою законодавчого закріплення в перспективі напряму технологічного розвитку сільського господарства (зокрема галузі рослинництва) шляхом упровадження технологій із біологізації (екологізації) землеробства та забезпечення виробництва органічної сільськогосподарської продукції, доповнити Розділ III «Стратегічні цілі та завдання» абзацом Ціль 6. «Охорона природних ресурсів від негативного впливу сільськогосподарської діяльності» такого змісту:

«Серед заходів зниження негативного впливу на природні ресурси в процесі інтенсифікації сільськогосподарського виробництва необхідно здійснити: 1) напрацювання науково обґрунтованих схем розміщення економічно доцільних видів виробництва сільськогосподарської продукції з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов; 2) технічне переоснащення з переходом на адаптивні ресурсозберіжні технології в рослинництві, тваринництві та переробці сільськогосподарської продукції; 3) розвиток системи спостережень за станом земель (ґрунтів), поверхневих і підземних вод, дикої фауни та флори, а також за виникненням та інтенсивністю джерел їх забруднення; 4) досягнення та підтримання оптимальних агрохімічних властивостей земель сільськогосподарського призначення; 5) реалізацію заходів щодо боротьби з деградацією та хімічним забрудненням ґрунтів, у тому числі розробку (за зразком країн-членів Європейського Союзу) регламентів використання земель сільськогосподарського призначення, що забезпечують збереження ґрунтової родючості, запобігання водної та вітрової ерозії, змиву мінеральних добрив у водойми та ґрунтові води; 6) розширення обсягів використання екологічно безпечних механізмів захисту рослин від хвороб, шкідників і бур'янів, заснованих на широкому використанні агротехнічних і біологічних методів захисту; 7) розробку і впровадження в сільськогосподарське виробництво безвідходних і маловідходних технологій, а також збільшення площ земель сільськогосподарського призначення для здійснення органічного, біологічного, біодинамічного землеробства та ведення органічного сільськогосподарського виробництва; 8) недопущення скидання в атмосферу, відкриті земельні ділянки та водойми відходів виробництва й переробки сільськогосподарської продукції; 9) збереження наявних та відновлення втрачених сільськогосподарських земель; 10) охорону та стале використання біорізноманіття як основи генетичних ресурсів рослин і тварин для сталого ведення сільського господарства тощо».

Висновки. Під час зростання антропогенного навантаження з боку сільського господарства на природні ресурси екологічна складова в аграрній політиці держави повинна набувати пріоритетного значення. Активна інтенсифікація сільськогосподарського виробництва вимагає вироблення чітких критеріїв визначення стану екологічної безпеки, закріплення в законодавстві понять і вимог щодо ефективної охорони природних ресурсів. Тобто правова охорона природних ресурсів від негативного впливу сільськогосподарської діяльності повинна являти собою законотворчу та виконавчу діяльність державних органів, а також правомірні дії юридичних осіб та громадян, які спрямовані на збереження та відновлення навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів та їх відтворення, запобігання забрудненню, деградації, пошкодженню, виснаженню, руйнуванню, знищенню та іншому шкідливому впливу, а також ліквідації його наслідків.

Конкретизація дій органів державної влади у сфері охорони природних ресурсів від негативного впливу сільськогосподарської діяльності, а також зацікавленість у їх здійсненні самими сільськогосподарськими виробниками полягає в напрацюванні та законодавчому затвердженні функціонування спеціальних фондів раціонального вико-

ристання природних ресурсів, наданні пільгових кредитів на здійснення природоохоронних заходів, забезпечення пільгового оподаткування, цільового фінансування екологічних програм, здійснюваних суб'єктами аграрного сектору економіки України з державного та місцевих бюджетів.

Перспективами подальших наукових досліджень є вивчення та запровадження у вітчизняне законодавство передового досвіду правового регулювання природоресурсно-аграрних відносин у країнах Європейського Союзу. Адже в європейській еколого-аграрній політиці охорона довкілля значиться серед основних функцій організації та здійснення сільськогосподарської діяльності, оскільки здійснення такої діяльності в сучасних умовах є неможливим без використання спеціальних правових заходів природоохоронного характеру.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. 254к/96-ВР. URL: zakon.rada.gov.ua.
2. Андрейцев В. И. Земельная реформа: Приватизация. Экология. Право: сб. эксклюзивных очерков и нормативно-правовых актов. Киев, 1997. 256 с.
3. Курило В. І., Світличний О. П., Кичилук Т. С., Хуторянський О. В. Проблеми адміністративно-правового регулювання земельних відносин в Україні: монографія. Київ: НУБіП України, 2014. 568 с.
4. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 438 с.
5. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посібн. / за ред. д. ю. н., проф. Н. І. Титової. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
6. Економіка сільського господарства / за ред. В. К. Збарського і В. І. Мацибори. Київ: Аграр Медіа Груп, 2013. 314 с.
7. Курило В. І., Мушенюк В. В. Фінансово-правове регулювання державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: стан та перспективи удосконалення: монографія / за заг. ред. В. І. Курила. Ніжин, 2012. 160 с.
8. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.
9. Піддубна Д. С. Органічне господарювання: наукова концепція аграрно-екологічних та цивільно-господарських відносин: монографія. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2017. 254 с.
10. Піддубна Д. С. Правове регулювання органічного господарювання: навч. посібн. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2017. 679 с.
11. Піддубна Д. С., Шеховцова В. В., Куракін О. М. Економіко-правова безпека суб'єктів органічного господарювання: підручник / за заг. ред. д. ю. н. проф. А. П. Гетьмана. Київ: ВД «Дакор», 2019. 364 с.
12. Піддубний О. Ю. Проблеми правовідносин у сфері біотехнологій: монографія. Київ: Іридiум, 2014. 351 с.
13. Дейнега М. А., Краснова Ю. А., Новак Т. С., Піддубний О. Ю. Правове регулювання екологічної безпеки у сільському господарстві. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2015. 350 с.
14. Піддубний О. Ю. Проблеми правовідносин у сфері біотехнологій: монографія. Київ: Іридiум, 2014. 351 с.
15. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
16. Кузьмич І. П., Манкевич І. П., Шингель Н. А., Шаршун Е. В. Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий и эффективного функционирования агро-промышленного комплекса / науч. ред. И. П. Кузьмич. Минск: Бизнесофсет, 2013. 480 с.
17. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.

Надійшла до редакції 20.05.2020

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 r. 254k/96-VR [The Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 254k/96-VR]. URL: zakon.rada.gov.ua [in Ukr.].
2. Andreytsev V. Y. Zemelnaya reforma: Pryvatyzatsyya. Ekolohyya. Pravo. [Land reform: Privatization. Ecology. Right.]: sb. éksklyuzyvnykh ocherkov y normatyvno-pravovykh aktov. Kiev, 1997. 256 s. [in Ukr.].
3. Kurylo V. I., Svitlychnyy O. P., Kychylyuk T. S., Khutoryansky O. V. Problemy administrativno-pravovoho rehulyuvannya zemelnykh vidnosyn v Ukraini [Problems of administrative and legal regulation of land relations in Ukraine]: monohrafiya. Kyiv: NUBiP Ukrainy, 2014. 568 s. [in Ukr.].

4. Karakash I. I. Pravo vlasnosti na pryrodni obyekty ta yikh resursy v Ukraini [Ownership of natural objects and their resources in Ukraine]: monohrafiya. Odesa: Yurydychna literatura, 2017. 438 s. [in Ukr.].
5. Zemli silskohospodarskoho pryznachennya: prava hromadyan Ukrainy [Agricultural lands: the rights of citizens of Ukraine. Scientific and educational manual]: nauково-navchalnyy posibnyk / za red. d. yu. n., prof. N. I. Tytovoyi. Lviv: PAIS, 2005. 368 s. [in Ukr.].
6. Ekonomika silskoho hospodarstva [Economics of agriculture] / za red. V. K. Zbarskoho i V. I. Matsyory. Kyiv: Ahrar Media Hrup, 2013. 314 s. [in Ukr.].
7. Kurylo V. I., Mushenok V. V. Finansovo-pravove rehulyuvannya derzhavnoyi pidtrymky silskohospodarskoho vyrobnytstva v Ukraini: stan ta perspektyvy udoskonalennya [Financial and legal regulation of state support of agricultural production in Ukraine: status and prospects for improvement]: monohrafiya / za zah. red. V. I. Kuryla. Nizhyn, 2012. 160 s. [in Ukr.].
8. Hryhoryeva Kh. A. Derzhavna pidtrymka silskoho hospodarstva Ukrainy: problemy pravovoho zabezpechennya [State support of agriculture of Ukraine: problems of legal support]: monohrafiya. Kherson: Vydavnychy dim «Helvetyka», 2019. 596 s. [in Ukr.].
9. Piddubna D. S. Orhanichne hospodaryuvannya: naukova kontseptsiya aharno-ekolohichnykh ta tsyvilno-hospodarskykh vidnosyn [Organic management: scientific concept of agrarian-ecological and civil-economic relations]: monohrafiya. Kryvyi Rih: Vyd. R. A. Kozlov, 2017. 254 s. [in Ukr.].
10. Piddubna D. S. Pravove rehulyuvannya orhanichnoho hospodaryuvannya [Legal regulation of organic farming]: navchalnyy posibnyk. Kryvyi Rih: Vyd. R. A. Kozlov, 2017. 679 s. [in Ukr.].
11. Piddubna D. S., Shekhovtsova V. V., Kurakin O. M. Ekonomiko-pravova bezpeka subyektiv orhanichnoho hospodaryuvannya [Economic and legal security of organic businesses]: pidruchnyk / za zah. red. d. yu. n. prof. A. P. Hetmana. Kyiv: VD «Dakor», 2019. 364 s. [in Ukr.].
12. Piddubnyy O. Yu. Problemy pravovidnosyn u sferi biotekhnolohiy [Problems of legal relations in the field of biotechnology]: monohrafiya. Kyiv: Irydium, 2014. 351 s. [in Ukr.].
13. Deyneha M. A., Krasnova Yu. A., Novak T. S., Piddubnyy O. Yu. Pravove rehulyuvannya ekolohichnoyi bezpeky u silskomu hospodarstvi [Legal regulation of environmental safety in agriculture]. Kyiv: Vydavnychy tsentr NUBiP Ukrainy, 2015. 350 s. [in Ukr.].
14. Piddubnyy O. Yu. Problemy pravovidnosyn u sferi biotekhnolohiy [Problems of legal relations in the field of biotechnology]: monohrafiya. Kyiv: Irydium, 2014. 351 s. [in Ukr.].
15. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: Zakon Ukrainy vid 25 chervnya 1991 r. № 1264-XII. [On environmental protection: Law of Ukraine of June 25, 1991 № 1264-XII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> [in Ukr.].
16. Kuzmich Y. P., Mankevych Y. P., Shynhel N. A., Sharshun E. V. Pravovye problemy obespecheniya ustoychivoho razvytya selskykh terrytoriy y éffektyvnogo funktsyonyrovannya ahro-promyshlennoho kompleksa [Legal problems of ensuring sustainable development of rural areas and efficient functioning of the agro-industrial complex] / nauch. red. Y. P. Kuzmich. Mynsk: Byznosofset, 2013. 480 s. [in Rus.].
17. Pro Osnovni zasady (stratehiyu) derzhavnoyi ekolohichnoyi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: Zakon Ukrainy vid 28 lyutoho 2019 r. № 2697-VIII [On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030: Law of Ukraine of February 28, 2019 № 2697-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> [in Ukr.].

SUMMARY

Viktor V. Mushenok. Legal protection of natural resources from the negative impact of agricultural activity. The article considers the existing mechanisms of legal regulation of the impact of agricultural activities on the environment, as well as the preservation of natural resources necessary to ensure quantitative and qualitative employment in crop production and animal husbandry in agriculture. The position that the quality and level of development of agricultural production directly depends on the state of natural resources is confirmed. The generalization is made that the development of special legal regulation of greening of the norms of the domestic agrarian legislation at obvious strengthening of influence on environment of negative influence of processes of agricultural production does not lose urgency.

The following proposals for improving certain provisions of the Law of Ukraine «On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030» are provided. Legislative consolidation of measures is proposed: reduction of negative impact on the environment of the results of intensification of processes in agriculture; technological development of agricultural production in the field of crop production through the introduction of technologies for biologization (greening) of agriculture and ensuring the production of organic agricultural products; increasing the productivity of arable land and obtaining high and stable yields of the crop industry, provided that sufficient doses of mineral and organic fertilizers, etc. Defined as a prospect for further research – the study and borrowing from domestic legislation of best practices of legal regulation of agricultural relations in the European Union.

Keywords: environment, greening of legislation, legal protection, natural resources, agricultural activity.

УДК 347.77/.78

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-58-64

Ганна СПИЦИНА®
доктор юридичних
наук, доцент

Алла ГОРДЕЮК®
кандидат
юридичних наук,
доцент

(Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»)

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Проаналізовано сучасні класифікації об'єктів права інтелектуальної власності, що визначені у положеннях міжнародних нормативних актів та пропонуються науковцями, які досліджують проблемні питання у сфері інтелектуальної власності.

Визначено, що найбільш поширеною є класифікація, де основним критерієм розподілення об'єктів за групами є віднесення їх до певних інститутів права інтелектуальної власності: авторського права і суміжних прав та права промислової власності. Однак науковці при цьому мають свій підхід щодо виділення груп та підгруп об'єктів класифікації та включення в них певних об'єктів, зокрема визначають неоднакові нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності у відповідній групі або зазначають на особливий правовий режим наукового відкриття, не включаючи його в жодну класифікаційну групу.

Зроблено висновки щодо уточнення критеріїв сучасної класифікації об'єктів права інтелектуальної власності, що здатне сприяти всебічному вивченню їх правової природи та коректному розумінню сутності інтелектуальної власності; стосовно доцільності доповнення переліку об'єктів права інтелектуальної власності, визначеному в ст. 420 Цивільного кодексу України, об'єктами, які використовуються тільки у мережі «Інтернет» (доменне ім'я, вебсайт), з оглядом на процеси інформатизації суспільства та необхідність подолання прогалин у чинному законодавстві.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, об'єкти права інтелектуальної власності, класифікація об'єктів права інтелектуальної власності, критерії класифікації об'єктів права інтелектуальної власності, групи та підгрупи об'єктів авторського права і суміжних прав, групи та підгрупи об'єктів права промислової власності, доменні імена, вебсайти.

Постановка проблеми. На сьогодні інтелектуальна творча діяльність набуває все більшого значення майже у всіх сферах цивільно-правових відносин, пов'язаних з розвитком інформаційного суспільства, тому створення у державі розвинутої системи інтелектуальної власності з правовим забезпеченням, що є її реальним підґрунтям та надає можливість ефективно функціонувати – це одне з найбільш важливих завдань у сучасних реаліях.

На сьогодні актуальним є питання щодо відсутності прогалин у чинному законодавстві з права інтелектуальної власності, а також певні теоретичні аспекти, зокрема стосовно особливостей класифікації об'єктів інтелектуальної власності, з оглядом на її значення у всебічному вивченні правової природи відповідних об'єктів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Для формування чинних правових положень та наукових напрацювань сучасних фахівців у

© Спіцина Г.О., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-6677-6915>
spitsyna_hanna@ukr.net

© Гордеюк А.О., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/000-0001-7423-3673>
alla.law.gor@gmail.com

сфері інтелектуальної власності велике основоположне значення мали праці Вольтера, Дідро, Канта та інших філософів, в яких розглядалися питання філософії права, зокрема отримав розвиток термін «інтелектуальна власність». Серед вітчизняних науковців, що присвятили свої праці проблемам інтелектуальної власності, В. М. Антонов, О. П. Орлюк, О. Д. Святоцький, О. П. Світличний, О. І. Харитонova, О. С. Яворська та ін. [1–4].

Дослідження сучасних вчених у сфері інтелектуальної власності здійснюються за різними напрямками, зокрема:

- вивчення та аналіз актуальних проблем правового регулювання в зазначеній сфері (С. Ю. Бурлаков, О. П. Орлюк, О. Д. Святоцький та інші) [2; 5, с. 65–69];
- визначення особливостей суб'єктивного складу у сфері інтелектуальної власності (Р. Б. Шишка, О. І. Харитонova та інші) [6; 7, с. 329–335];
- вивчення правової природи об'єктів права інтелектуальної власності та особливостей їх використання в умовах інформатизації держави та суспільства (Д. В. Бойко, В. В. Бонтлаб, О. І. Харитонova) [8, с. 633–635; 15; 16];
- дослідження проблем охорони та захисту прав інтелектуальної власності (О. А. Підпригора) [9, с. 23–28] та інші напрями.

Однак залишається чимало актуальних проблемних аспектів, що потребують теоретичного осмислення, яке здатне вплинути на вдосконалення правового регулювання інтелектуальної власності. З огляду на це доцільно звернути увагу на питання класифікації об'єктів інтелектуальної власності у зв'язку з тим, що:

- аналітичний пошук у цьому напрямку сприятиме виявленню чітких критеріїв щодо відношення відповідних об'єктів до певних інститутів та субінститутів у системі права інтелектуальної власності;
- системне комплексне дослідження дозволить за різними ознаками зробити висновки щодо особливостей правової природи об'єктів права інтелектуальної власності, які визначені законодавцем у Цивільному кодексі України (далі – ЦКУ) [10];
- інформатизація суспільства та держави актуалізує виділення нових самостійних об'єктів інтелектуальної власності, які використовуються тільки у мережі «Інтернет», та доцільність доповнення ними переліку об'єктів права інтелектуальної власності, що визначається ст. 420 ЦКУ.

Зазначені обставини і зумовили дослідження у цій праці теоретико-прикладних та правових проблем класифікації об'єктів права інтелектуальної власності.

Мета. 1. Уточнення критеріїв класифікації об'єктів права інтелектуальної власності, що має сприяти більш коректному уявленню про систему цієї підгалузі цивільного права та всебічному вивченню особливостей правової природи об'єктів, що належать різним інститутам і субінститутам права інтелектуальної власності.

2. Виділення та обґрунтування позиціонування як самостійних об'єктів у системі права інтелектуальної власності таких, що в умовах інформатизації суспільства використовуються тільки у мережі «Інтернет» і мають посідати своє місце у переліку об'єктів права інтелектуальної власності, визначеному законодавцем, та відповідно й у класифікації об'єктів.

Виклад основного матеріалу. У різних країнах світу не однаковий підхід до визначення поняття об'єктів інтелектуальної власності, їх позиціонують як результат інтелектуальної творчої діяльності (Франція, Велика Британія, США та інші) або як об'єкти виключних прав на використання (Австрія, Бельгія, Швеція та інші) [2, с. 68]. В Україні легального поняття об'єкта інтелектуальної власності законодавець не надає ані в ЦКУ, ані в спеціальних законах, що регулюють відносини у сфері авторського або патентного права, однак у наукових працях і навчальній літературі відповідній дефініції приділяється увага. Отже, фахівці вважають, що об'єктами права інтелектуальної власності є визначені в законодавстві результати інтелектуальної творчої діяльності, які є новими та оригінальними. При цьому зазначають, що процес створення деяких об'єктів не обов'язково має творчий характер, зокрема комерційних найменувань, торговельних марок, географічних зазначень походження товарів [4, с. 89].

У Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), прийнятій у Стокгольмі 14 липня 1967 року, був визначений перелік об'єктів права інтелектуальної власності, на який спираються відповідні законодавства країн-учасників цієї Конвенції, в тому числі України. Отже, в ст. 2 Конвенції було встановлено, що інтелектуальна власність включає права, що належать до: літературних, художніх і наукових творів; виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних

передач; винаходів у всіх галузях людської діяльності; наукових відкриттів; промислових зразків, торговельних марок, фірмових найменувань і комерційних позначень; захисту від недобросовісної конкуренції, а також всі інші права, які стосуються інтелектуальної діяльності у промисловій, науковій, літературній та художній галузях [11].

У ст. 420 чинного ЦКУ визначається такий перелік об'єктів права інтелектуальної власності: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування; торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці [10].

Для вивчення правової природи зазначених об'єктів та упорядкування їх у системі права інтелектуальної власності доцільно звернути увагу на їх класифікацію. Зокрема, відповідно до Юридичного науково-практичного словника-довідника, класифікація (лат. *Classificatio* – розподіляти за класами) в юриспруденції – це технічний засіб, який полягає в розподілі юридичних явищ на групи, види тощо, де критерієм (гр. *kritikos* – мірило, характерна ознака) можуть бути різні підстави [12, с. 28]. Тобто дослідження у цьому напрямі спрямоване на виявлення критеріїв класифікації, які мають сприяти формуванню різнобічного уявлення про об'єкти права інтелектуальної власності, що, своєю чергою, надає змогу більш чітко розуміти сутність категорії «інтелектуальна власність».

Отже, відповідно до ст. 2 Конвенції про створення ВОІВ, всі об'єкти інтелектуальної власності можна віднести до двох груп: об'єкти авторського права і суміжних прав; об'єкти промислової власності [11]. Тобто критерієм поділення об'єктів за групами є сфера їх застосування або цивільного (господарського) обороту. Більшість об'єктів авторського права і суміжних прав є результатом інтелектуальної творчої діяльності в духовній сфері, а об'єкти промислової власності – у сфері науково-технічної творчості.

В Угоді про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) від 1983 року класифікація об'єктів інтелектуальної власності передбачає такі групи: авторське право та суміжні права; товарні знаки; географічні позначення; промислові зразки; патенти; топографії інтегральних мікросхем; охорона закритої інформації; контроль за антиконкурентною практикою у договірних ліцензіях [13]. Ця класифікація, вочевидь, передбачає економічний підхід до визначення об'єктів інтелектуальної власності з позиції того, що вони розглядаються як товар.

Вітчизняні науковці, що займаються вивченням проблем у сфері інтелектуальної власності, пропонують своє бачення класифікації її об'єктів. Наприклад, П. М. Цибульов, В. П. Чеботарьов виділяють: *інститут авторського права і суміжних прав*, об'єктами якого є твори літератури, науки та мистецтва, виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; *інститут права промислової власності*, який містить винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки (знаки для товарів та послуг), комерційні (фірмові) найменування; *нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності*, до яких належать сорти рослин, породи тварин, раціоналізаторські пропозиції, топографії інтегральних мікросхем, наукові відкриття, комерційні таємниці [14, с. 9]. Таку класифікацію, що передбачає розподілення об'єктів за певними інститутами права інтелектуальної власності, можна назвати поширеною в юридичній літературі, вона є достатньо повною і коректною, але потребує певного уточнення та доопрацювання.

Тож за приналежністю об'єкта до одного з інститутів інтелектуального права, а також за особливостями надання їх творцю правової охорони усі відомі об'єкти О. С. Яворська вважає доцільним класифікувати, виділяючи такі їх групи: *об'єкти авторського права та суміжних прав* (твори літератури, науки, мистецтва, комп'ютерні програми, бази даних тощо); *об'єкти патентного права* (винахід, корисна модель, компонування інтегральних мікросхем); *правові засоби індивідуалізації суб'єктів господарювання, товарів, робіт та послуг* (комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки, географічні зазначення); *результати селекційних досягнень* (сорти рослин, породи тварин); об'єкти з локальною новизною (комерційна таємниця, ноу-хау, компонування інтегральних мікросхем); *наукові відкриття* як окремий об'єкт, що має відмінний правовий режим від усіх інших перелічених груп об'єктів [4, с. 91]. Підхід авторки до класифікації об'єктів вважаємо конструктивним, але, на нашу думку, до групи об'єктів патентного права не потрібно відносити компонування мікросхем, тому що

цей об'єкт не патентується, і законодавець не передбачає для нього видання за результатами державної реєстрації такого охоронного документа, як патент. При цьому слушною є думка авторки класифікації щодо номіналу групи об'єктів, які індивідуалізують учасників цивільного обороту (торговельні марки, комерційні (фірмові) найменування, географічні зазначення) тому, що назва, що запропонована нею (правові засоби індивідуалізації суб'єктів господарювання, товарів, робіт та послуг), у повній мірі відображає призначення цих об'єктів.

Світличний О. П. також об'єднує об'єкти права інтелектуальної власності у групи відповідно до належності певним інститутам: об'єкти авторського права і суміжних прав; об'єкти промислової власності, об'єкти селекційних досягнень у рослинництві і тваринництві; засоби індивідуалізації учасників господарського обігу, товарів та послуг [3, с. 127–244].

Заслугує уваги позиція В. М. Антонова щодо визначення місця певного об'єкта (або групи об'єктів) у системі інтелектуальної власності. Зокрема, науковець пропонує таку класифікацію інтелектуальної власності: промислова власність (Industry property) – винаходи, торгові знаки, промислові зразки; захист від недобросовісної конкуренції; нетрадиційні об'єкти (сорт рослин, раціоналізаторські пропозиції, топології інтегральних мікросхем тощо); суміжні права (Related right) – виконавці, виробники фонограм, організації мовлення, гудвіл (імідж, ділова репутація); авторське право (Copyright) – літературні твори, музичні твори, художні твори, фототвори, аудіовізуальні твори, переклади, адаптації тощо, комп'ютерні програми, інформаційні технології, бази даних, вебдизайн, усні твори тощо [1, с. 12]. Автор створив цю класифікацію інтелектуальної власності з огляду на виділення ним у її структурі таких компонентів: продукт творчих зусиль; сукупність прав на інтелектуальний продукт; об'єкт інтелектуальної власності [1, с. 11].

Аналіз положень міжнародних нормативних актів з права інтелектуальної власності, а також наукових доробків цивілістів за зазначеною тематикою дозволив пропонувати класифікацію об'єктів права інтелектуальної власності за декількома критеріями, а саме залежно від: визначення об'єкта права інтелектуальної власності в цивільному законодавстві України, об'єктом її певного інституту; правової природи об'єктів, які в обов'язковому порядку підлягають патентуванню або державній реєстрації, або на них поширюється презумпція авторства; виду охоронного документа, що видається державною установою з права інтелектуальної власності за результатами державної реєстрації або патентування певного об'єкта.

Отже, на нашу думку, під час здійснення сучасної класифікації об'єктів права інтелектуальної власності за зазначеними вище критеріями треба виділяти такі їх групи та підгрупи: *об'єкти авторських і суміжних прав*, які своєю чергою потрібно поділяти на *об'єкти авторських прав* (твори літератури, науки, мистецтва, а також комп'ютерні програми, бази даних) і *об'єкти суміжних прав* (виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення); *об'єкти права промислової власності*, де треба виділяти підгрупу *об'єктів патентного права*, в яку включати як результати технічної творчості (винаходи, корисні моделі), об'єкт художнього конструювання (промисловий зразок), об'єкти селекційних досягнень (сорт рослин, породи тварин), правовий режим яких передбачає патентування майнових права, а також підгрупу *об'єктів права інтелектуальної власності, що індивідуалізують учасників цивільного (господарського) обороту, товари та послуги* (торговельні марки (знаки для товарів та послуг), комерційні (фірмові) найменування, географічні позначення). До інституту промислової власності коректно відносити і підгрупу *нетрадиційних об'єктів права інтелектуальної власності* (наукові відкриття, топографії інтегральних мікросхем, раціоналізаторські пропозиції), тобто такі, що через їх особливий правовий режим не правомірно відносити ані до об'єктів патентного права, ані до об'єктів, що індивідуалізують учасників цивільного обороту, товари та послуги, однак вони за своєю правовою природою та призначенням мають посідати відповідне місце у групі об'єктів права промислової власності.

У межах цього дослідження доцільно звернути увагу на об'єкти, які законодавець на сьогодні не включає у перелік об'єктів права інтелектуальної власності, визначений ст. 420 ЦКУ[10]. Однак у наукових працях і навчальній літературі фахівці зазначають, що перелік об'єктів у ст. 420 ЦКУ не є вичерпним (замкнутим), а є відкритим, тобто він може бути доповнений відповідними об'єктами [2, с. 69; 4, с. 90]. Зокрема, слушною є

думка О. С. Яворської, В. В. Бонтлаба, Д. В. Бойко, які пропонують позиціонувати доменні імена (domain name) як самостійні об'єкти права інтелектуальної власності, а саме як засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг у мережі «Інтернет» та включити їх до переліку об'єктів права інтелектуальної власності, що визначені ст. 420 ЦКУ [10; 4, с. 90; 15, с. 2–3, 9; 16, с. 4]. Вважаємо, що треба погодитися з позицією науковців, і з огляду на інформатизацію сучасного суспільства та віртуалізацію правовідносин у межах класифікації об'єктів права інтелектуальної власності відносити доменні імена до підгрупи об'єктів права промислової власності, що індивідуалізують учасників цивільного (господарського) обороту, товари та послуги, але не ототожнювати їх із знаками для товарів і послуг, які слугують відповідними ідентифікаторами в реальному світі, а доменні імена мають виконувати аналогічне призначення у віртуальному просторі [17, с. 78].

Також вважаємо доцільним включити у систему об'єктів права інтелектуальної власності, що визначені законодавцем (ст. 420 ЦКУ), а саме в інститут авторського права і суміжних прав такий об'єкт, як вебсайт (інтернет-сайт). Його поняття надається у законі України «Про авторське право і суміжні права», а саме: вебсайт – сукупність даних електронної (цифрової) інформації, інших об'єктів авторського і (або) суміжних прав тощо, пов'язаних між собою і структурованих у межах адреси вебсайту і (або) облікованого запису власника цього вебсайту, доступ до якого здійснюється через адресу мережі «Інтернет», що може складатися з доменного імені, записів про каталоги або виклики і (або) числової адреси за інтернет-протоколом [18]. Отже, з поняття виходить, що вебсайт становить складний об'єкт, у якому передбачена наявність певних елементів, що забезпечують його зміст та функціонування, а до інституту авторських і суміжних прав інтелектуальної власності його по суті відносить законодавець [17, с. 76].

Висновки. Отже, дослідження у напрямі визначення особливостей сучасної класифікації об'єктів права інтелектуальної дозволило акцентувати увагу на окремих принципових положеннях з цієї тематики та зробити такі висновки:

- об'єктами права інтелектуальної власності є визначені у законодавстві результати інтелектуальної творчої діяльності, які є новими та оригінальними, при цьому фахівці зазначають, що процес створення деяких об'єктів не обов'язково має творчий характер, зокрема це стосується комерційних найменувань, торговельних марок, географічних позначень походження товарів, з чим можна погодитися;

- перелік об'єктів, що підлягають правовій охороні на міжнародному рівні, визначено в Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), прийнятій у Стокгольмі 14 липня 1967 року, в Угоді про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) від 1983 року, а на національному рівні – в ст. 420 ЦКУ;

- аналіз положень міжнародного права та наукових доробок вітчизняних науковців за зазначеною тематикою статті дозволив виділити та пропонувати такі критерії класифікації об'єктів права інтелектуальної власності: залежно від визначення об'єкта права інтелектуальної власності в законодавстві України об'єктом її певного інституту; залежно від правової природи об'єктів, які обов'язково підлягають патентуванню або державній реєстрації, або на них поширюється презумпція авторства та залежно від виду охоронного документа, що видається державною установою з права інтелектуальної власності за результатами державної реєстрації або патентування певного об'єкта;

- керуючись вищезазначеними критеріями, доцільно виділяти такі групи, а в їх межах підгрупи об'єктів права інтелектуальної власності: *об'єкти авторських і суміжних прав*, які своєю чергою треба поділяти на *об'єкти авторських прав* і *об'єкти суміжних прав*; *об'єкти права промислової власності*, де треба виділяти *об'єкти патентного права*, *об'єкти права інтелектуальної власності, що індивідуалізують учасників цивільного (господарського) обороту, товари та послуги*; *нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності* (наукові відкриття, топографії інтегральних мікросхем, раціоналізаторські пропозиції), тобто такі, що через їх особливий правовий режим не правомірно відносити ані до об'єктів патентного права, ані до об'єктів, що індивідуалізують учасників цивільного обороту, товари та послуги, однак вони за своєю правовою природою та призначенням мають посідати відповідне місце серед об'єктів права промислової власності;

- у реаліях інформатизації суспільства та віртуалізації правовідносин доцільно доповнити перелік об'єктів права інтелектуальної власності, що визначений ст. 420

ЦКУ, такими об'єктами, як доменне ім'я та вебсайт, що використовуються тільки у мережі «Інтернет». У системі класифікації об'єктів права інтелектуальної власності треба відносити доменні імена до групи об'єктів права промислової власності, підгрупи об'єктів, що індивідуалізують учасників цивільного (господарського) обороту, товари та послуги у віртуальному просторі, а вебсайти включити в систему об'єктів авторських і суміжних прав, враховуючи, що законодавець надає поняття вебсайту у Законі України «Про авторське право і суміжні права» й тим самим закріплює його правове положення у відповідному правовому інституті.

Список використаних джерел

1. Антонов В. М. Інтелектуальна власність і комп'ютерне авторське право. Київ : КНТ, 2005. 520 с.
2. Орлюк О. П., Андрощук Г. О., Бутнік-Сіверський О. Б. Право інтелектуальної власності: Академічний курс : підруч. для студ. вищих навч. закладів. Київ : Видавничий дім «ІН Юре», 2007. 696 с.
3. Світличний О. П. Право інтелектуальної власності : підручник. Київ : НУБіП України, 2017. 355 с.
4. Інтелектуальне право України / за заг. ред. проф. О. С. Яворської. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. 608 с.
5. Бурлаков С. Ю. Правове регулювання відносин інтелектуальної власності (предмет і метод). *Форум права*. 2013. № 3. С. 65–69. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.him_2013_3_13.pdf
6. Шишка Р. Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків : Націон. ун-т внутріш. справ, 2004. 32 с.
7. Харитонов О. І. Суб'єкти та об'єкти правовідносин інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 329–335.
8. Харитонов О. І. Суб'єкти правовідносин в мережі *Інтернет*. *Традиції та новації юридичної науки: минуле сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. від 19 травня 2017 року. С. 633–635.
9. Підпригора О. А. Окремі проблеми правової охорони інтелектуальної власності в Україні. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 23–28.
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-І. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
11. Всемирная организация интеллектуальной собственности. Основы интеллектуальной собственности. Киев : Изд. дом «Ін Юре», 1999. 600 с.
12. Скакун О. Ф., Бондаренко Д. А. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия). Харьков : Эспада, 2007. 488 с.
13. Угода про торговельні аспекти інтелектуальної власності : Міжнародний документ від 15.04.1994 р. URL: http://zacon5.rada.gov.ua/laws/show/981_018.
14. Цибульов П. М., Чеботарьов В. П. Популярно про інтелектуальну власність: абетко. Київ : ТОВ «Альфа-ПІК», 2004. 56 с.
15. Бойко Д. В. Правова природа доменних імен Інтернет : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 19 с.
16. Бонтлаб В. В. Цивільно-правове регулювання доменних імен : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 20 с.
17. Гордеюк А. О. Проблема вдосконалення правового регулювання веб-сайтів і доменних імен в умовах інформатизації суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2019. № 2. С. 73–83.
18. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-12. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Antonov V. M. Intelektualna vlasnist i kompiuterne avtorske pravo [Intellectual property and computer copyright]. Kyiv : KNT, 2005. 520 s. [in Ukr.].
2. Orliuk O. P., Androshchuk H. O., Butnik-Siverskyi O. B. Pravo intelektualnoi vlasnosti: Akademichnyi kurs [Intellectual property law: Academic course] : pidruch. dlia stud. vyshchikh navch. zakladiv. Kyiv : Vydavnychiy dim «ІN Yure», 2007. 696 s. [in Ukr.].
3. Svitlychnyi O. P. Pravo intelektualnoi vlasnosti [Intellectual property rights] : pidruchnyk. Kyiv : NUBiP Ukrainy, 2017. 355 s. [in Ukr.].
4. Intelektualne pravo Ukrainy [Intellectual law of Ukraine] / za zah. red. prof. O. S. Yavorskoi. Ternopil : Pidruchnyky i posibnyky, 2016. 608 s. [in Ukr.].
5. Burlakov S. Yu. Pravove rehuliuivannia vidnosyn intelektualnoi vlasnosti (predmet i metod) [Legal regulation of intellectual property relations (subject and method)]. *Forum prava*. 2013. № 3. S. 65–69. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.him_2013_3_13.pdf [in Ukr.].

6. Shyshka R. B. Okhorona prav subiektiv intelektualnoi vlasnosti u tsyvilnomu pravi Ukrainy [Protection of the rights of intellectual property subjects in the civil law of Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03. Kharkiv : Natsion. un-t vnutrish. sprav, 2004. 32 s. [in Ukr.].
7. Kharytonova O. I. Subiekty ta obiekty pravovydnyosyn intelektualnoi vlasnosti [Subjects and objects of intellectual property legal relations]. Aktualni problemy derzhavy i prava. 2011. Vyp. 59. S. 329–335. [in Ukr.].
8. Kharytonova O. I. Subiekty pravovydnyosyn v merezhi Internet [Legal entities on the Internet]. Tradytsii ta novatsii yurydychnoi nauky: mynule suchasnist, maibutnie : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. vid 19 travnia 2017 roku. S. 633–635. [in Ukr.].
9. Pidopryhora O. A. Okremi problemy pravovoi okhorony intelektualnoi vlasnosti v Ukraini [Some problems of legal protection of intellectual property in Ukraine]. Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava. 2002. № 2. S. 23–28. [in Ukr.].
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 roku № 435-I. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 40–44. St. 356. [in Ukr.].
11. Vsemirnaya organizaciya intelektualnoj sobstvennosti. Osnovy intelektualnoj sobstvennosti [World Intellectual Property Organization. Fundamentals of Intellectual Property]. Kiev : Izd. dom «In Yure», 1999. 600 s. [in Rus.].
12. Skakun O. F., Bondarenko D. A. Yuridicheskij nauchno-prakticheskij slovar-spravochnik (osnovnye terminy i ponyatiya) [Legal scientific and practical dictionary-reference book (basic terms and concepts)]. Harkov : Espada, 2007. 488 s. [in Rus.].
13. Uhoda pro torhovelni aspekty intelektualnoi vlasnosti [Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property] : Mizhnarodnyi dokument vid 15.04.1994 r. URL: http://zacon5.rada.gov.ua/laws/show/981_018. [in Ukr.].
14. Tsybulov P. M., Chebotarov V. P. Populiarno pro intelektualnu vlasnist: abetko [Popular about intellectual property: the alphabet]. Kyiv : TOV «Alfa-PIK», 2004. 56 s. [in Ukr.].
15. Boiko D. V. Pravova pryroda domennykh imen Internet [Legal nature of Internet domain names] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv, 2005. 19 s. [in Ukr.].
16. Bontlab V. V. Tsyvilno-pravove rehuliuвання domennykh imen [Civil law regulation of domain names] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv, 2006. 20 s. [in Ukr.].
17. Hordeyuk A. O. Problema vdoshkonalennia pravovoho rehuliuвання veb-saitiv i domennykh imen v umovakh informatyzatsii suspilstva [The problem of improving the legal regulation of websites and domain names in the context of informatization of society]. Humanitarnyi chasopys. 2019. № 2. S. 73–83. [in Ukr.].
18. Pro avtorske pravo i sumizhni prava [About copyright and related rights] : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3792-12. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1994. № 13. St. 64. [in Ukr.].

SUMMARY

Hanna O. Spitsyna, Alla O. Hordeyuk. Features of modern classification of intellectual property items. This article determines modern classification of intellectual property objects, which identified in international regulations and presumed by scientists, studying problematic issues in sphere of intellectual property.

The defined, which the most common is classification, with distribution criterion of objects in group to the institutions of intellectual property: copyright and related rights; industrial property law. The individual scientists have their own approach regarding inclusion in different classification groups.

The offered with given the content of international law and scientific research of scientists, classify of intellectual property objects by several criteria in depending: from the assignment of objects to a specific legal institutions of intellectual property; from the legal nature of objects which without fail subject to patenting or state registration or on them spread of presumption of authorship; from the title of protection, which issued based on patenting result or state registration of specific objects. By these criteria expediently to highlight such groups and subgroups of intellectual property objects: objects of copyright and related rights with separate subgroup copyright objects and subgroup related rights objects; objects of the institution of industrial property law, where to highlight the patent law objects, the objects, where individualize of participants in civil transaction, goods, services and subgroup of unconventional objects.

Determined the need in modern realities of virtualization of legal realities to additions to the list intellectual property objects, which is defined in article 420 Civil code of Ukraine, such facilities of domain name and website. The domain name include in subgroups of industrial property law objects, which individualize of participants in civil transaction, goods and services, and website include in group objects of copyright and related rights, guided by the legislator's position. The legislator secured concept of website in the law of Ukraine «On copyright and related rights».

Keywords: *intellectual property, intellectual property objects, clasification of intellectual property objects, criteria classification of intellectual property objects, copyright and related rights objects, industrial property law objects.*

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ

УДК 351

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-65-72

Юрій ПАЙДА[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Кам'янець-Подільський податковий інститут)

ПУБЛІЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Здійснено аналіз поняття та правової природи публічної адміністрації. Аналіз наукових праць дозволив констатувати, що термін «публічна адміністрація» розглядається у двох аспектах – структурному та процедурному (або функціональному). Досліджено засади адміністративно-правового регулювання публічної адміністрації в Україні та поняття, принципи адміністративно-правового регулювання публічної адміністрації. Встановлено, що сутнісними ознаками публічної адміністрації є: публічна адміністрація підпорядковується політичній владі; публічна адміністрація діє (повинна діяти) в публічних інтересах; публічна адміністрація наділена prerogative публічної влади.

Ключові слова: публічна адміністрація, адміністративно-правове регулювання, державне управління, суб'єкт управління, виконавча влада, публічне управління, державна адміністрація.

Постановка проблеми. В новітніх публікаціях та літературі з адміністративного права вже усталеними стали терміни «публічне управління», «належне врядування» та «публічна адміністрація». Безумовно, це відбулося під впливом реформ та приведення вітчизняної системи публічного управління до європейських стандартів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання адміністративно-правового регулювання публічної адміністрації було предметом дослідження багатьох вчених. Його, зокрема, вивчали В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.М. Горшеньов, І.П. Голосніченко, Т.О. Карабін, А.Р. Кирсанов, В.К. Колпаков, П.І. Кононов, О.В. Кузьменко, С.В. Лихачов, І.М. Лазарев, В.В. Михольська, Д.М. Овсянко, В.М. Сорокін, М.М. Тищенко та ін. Втім зазначене питання потребує додаткового системного дослідження, що і є метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу

1. Поняття та правова природа публічної адміністрації

В адміністративному праві поряд із традиційним терміном «державне управління» з'явилися терміни «публічне управління» та «публічна адміністрація». Виникає питання про поняття та правову природу інституту «публічної адміністрації».

Для ретельного аналізу, насамперед варто з'ясувати поняття термінів «об'єкт» та «суб'єкт». У філософському розумінні суб'єкт – це істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності і до цілеспрямованої діяльності [1, с. 442]; у менеджменті суб'єкт управління – це орган або особа, що здійснюють керівний вплив, органи законодавчої та судової влади [2, с. 32].

У сучасній навчальній юридичній літературі при визначенні поняття суб'єкта управління не існує принципових відмінностей. В одних джерелах – це структурно окреслені спільноти людей з органами управління, що формуються ними, та керівним складом

© Пайда Ю.Ю., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-6424-6419>

vovo4ka23@ukr.net

(на персональному рівні), наділеним управлінськими функціями, який здійснює управлінську діяльність [3, с. 11–12], в інших – це джерело керівного впливу, той, хто виконує функції керівництва і впливає на об'єкт з метою переведення його у новий стан, елемент (керуюча система) системи управління, що генерує процес її функціонування [4, с. 9].

Отже, поняття «об'єкт управління» передбачає особу (людину), групу людей, які здійснюють послідовну діяльність у формі цілеспрямованого, організаційного впливу на об'єкт управління.

На відміну від наведених визначень, суб'єкт управління у Концепції адміністративної реформи в Україні ототожнено з органами виконавчої влади – самостійним видом органів публічної влади, що, згідно з конституційним принципом поділу функціонування публічної влади, мають своїм головним призначенням здійснення функцій однієї з гілок влади – виконавчої [5, с. 26].

В.К. Шкарупа у своїх творах констатує, що об'єктом адміністративно-правових відносин є суспільні відносини, що уособлюють характер діяльності окремих суб'єктів права, юридичні наслідки їх поведінки, певні правові інтереси, у т.ч. майнового чи немайнового характеру та ін. При цьому він також окремо виділяє такий додатковий елемент, як предмет правовідносин, якими можуть бути окремі речі, предмети, майно тощо [6, с. 26]. Об'єктом адміністративно-правового регулювання є не лише поведінка суб'єкта в цілому, а й майнові та немайнові блага, що є опосередкованим об'єктом правовідносин [7, с. 25–26].

Із конституційним закріпленням поділу влади, проведенням адміністративної реформи в Україні виникає необхідність чіткого визначення співвідношення понять управління і виконавчої влади (суб'єкта управління та органу виконавчої влади), тому ми спробуємо дослідити, як ці категорії взаємодіють між собою.

Ми поділяємо думку деяких науковців, які визначають, що: 1) державне управління – це вид публічного управління, який базується на владно-організаційній діяльності певних органів (посадових осіб) та здійснюється і за межами системи органів виконавчої влади: а) всередині апаратів будь-яких органів влади – з боку їх керівних посадових осіб щодо інших службовців органу; б) всередині державних підприємств, установ і організацій – з боку їх адміністрацій щодо іншого персоналу; 2) функції виконавчої влади здійснюються суб'єктами не лише виключно державної влади, оскільки можуть бути делеговані державою органам місцевого самоврядування, окремим недержавним інститутам (наприклад, деяким громадським організаціям); 3) функції виконавчої влади об'єктивно властиві місцевому самоврядуванню як формі реалізації так званої публічної влади [8, с. 10–11].

Тобто частина функцій державного управління реалізується поза виконавчою владою, а поняття «державне управління» є більш широким порівняно з поняттям «виконавча влада» та більш вузьким порівняно з поняттям «публічне управління» [9, с. 8].

Водночас поняття «публічна адміністрація» ширше ніж «державна адміністрація», оскільки остання не охоплює органів місцевого самоврядування. Крім того, термін «публічна адміністрація» має глибинну сутність, оскільки передбачає реалізацію публічних, тобто народних інтересів.

У літературі має місце розгляд публічної адміністрації у двох аспектах, – структурному та процедурному. Відповідно до структурного підходу, публічна адміністрація охоплює сукупність різних організацій, що виконують публічні функції (насамперед йдеться про органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування). У контексті структурного підходу термін адміністрація застосовується доволі часто і в Україні, зокрема, в нашому законодавстві закріплено такі назви органів як обласні державні адміністрації та ін.

Що стосується процедурного підходу, то польський експерт у сфері адміністративної реформи М. Кулеші вважає, що: «публічна адміністрація — це сукупність організаційних дій, діяльності та заходів, які виконуються різними суб'єктами та інституціями на основі закону та у межах, визначених законом для досягнення публічного інтересу» [10].

Крім того, в українській науковій та навчальній літературі мають місце різні підходи до розуміння терміна «публічна адміністрація». Так, наприклад, М.П. Гурковський ототожнює публічні адміністрації з публічними органами управління [11, с. 127]. М.С. Рибак вважає, що публічна адміністрація – це законодавчо визначена система широкого кола уповноважених суб'єктів, наділених адміністративно-управлінськими функціями, основною метою діяльності яких є забезпечення публічних інтересів та інтересів суспі-

льства в цілому [12, с. 130].

У європейському праві визначення поняття «публічна адміністрація» розглядають у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі під «публічною адміністрацією» розуміються «регіональні органи, місцеві та інші органи публічної влади», «центральні уряди» та «публічна служба». Під органами публічної влади при цьому розуміються: «інституції регіонального, місцевого або іншого характеру, інші органи, діяльність яких регулюється нормами публічного права або діями держав-членів; органи, наділені достатніми суверенними повноваженнями країни, які з формальної точки зору не є частиною адміністративного апарату держави-члена, але структура та завдання якого визначені в законі (причому ці завдання належать до сфери функціонування держави)».

У широкому сенсі до «публічної адміністрації», крім органів публічної влади, відносять ті органи, які не належать до неї організаційно, але виконують делеговані нею функції. Водночас, як зазначається у Резолюції щодо публічної (державної) відповідальності, до «публічної влади» (або органів публічної влади) належить будь-яка установа публічного права (державна, регіональна та місцеві органи державної влади, незалежні публічні підприємства) та будь-які фізичні особи під час виконання ними повноважень офіційних органів [13, с. 375].

П.О. Угровецький із урахуванням європейського досвіду розглядає категорію «орган публічної адміністрації» у так званому функціональному значенні, що охоплює орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, прокуратуру, а також підприємство, установу, організацію та іншого суб'єкта, який наділений владними повноваженнями [14, с. 25].

А.П. Хряпинський зазначає, що до органів публічної адміністрації доцільно відносити суб'єктів, які були створені державою, органами місцевого самоврядування, або яким було делеговано повноваження щодо реалізації публічних функцій у всіх сферах функціонування суспільства тощо. Тобто, систему органів публічної адміністрації становлять органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, публічно-правові установи та публічно-правові фонди, суб'єкти делегованих повноважень [15, с. 52].

Таким чином, публічна адміністрація – це організація та діяльність органів і установ, які діють виключно в рамках повноважень та у спосіб, визначений законом, з метою забезпечення публічних інтересів. Під публічною адміністрацією можна розуміти органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також суб'єкти, що їх держава наділила функціями публічного управління, які здійснюють виконання публічно-управлінських функцій і метою яких є забезпечення інтересів держави та суспільства в цілому, при цьому їхня діяльність здійснюється в межах закону. Сутнісними ознаками публічної адміністрації є: 1) публічна адміністрація підпорядковується політичній владі (тобто, парламенту, главі держави); 2) публічна адміністрація забезпечує виконання і застосування законів (тобто реалізовує на практиці політичні рішення парламенту); 3) публічна адміністрація діє (повинна діяти) в публічних інтересах; 4) публічна адміністрація наділена прерогативами публічної влади (тобто, владними повноваженнями, які дозволяють давати обов'язкові вказівки приватним особам).

2. *Поняття та принципи адміністративно-правового регулювання публічної адміністрації.* Категорія правового регулювання постає як одна з засадничих категорій всіх галузей права (саме слово «регулювати» (лат. «regulo» – впорядкову) означає упорядковувати, вносити порядок, систему в якусь діяльність).

Наразі в юридичній літературі, як висловилися О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, сформувалося майже єдине розуміння правового регулювання як сукупності різноманітних форм та засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюються в інтересах усього суспільства або певного колективу чи особистості з метою підпорядкування поведінки окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку [16]. Ю. С. Шемшученко та С. В. Бобровник вважають, що правове регулювання – це один із основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави [17, с. 40–41].

Р.С. Ярошевська вважає, що під адміністративно-правовим регулюванням розуміється цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства й держави [18, с. 202].

З тим, що адміністративно-правове регулювання – це цілеспрямований вплив

норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави погоджується й П.В. Литовченко [19, с. 130].

На думку Н.В. Дараганова, під правовим регулюванням, зокрема й під адміністративно-правовим, слід розуміти сукупність прийомів та способів правового впливу держави на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства та держави [20, с. 99].

Адміністративно-правове регулювання – це дуже складне, комплексне й багатогранне явище і водночас процес. Слід зазначити, що основним інструментом державного регулювання є правові норми. Природа адміністративно-правового регулювання базується на природі державної влади і державно-владній природі норм адміністративного права, серед яких переважають імперативні правові норми.

Правове регулювання публічних адміністрацій здійснюється Конституцією України [21], Законами України «Про центральні органи виконавчої влади» [22], «Про Кабінет Міністрів України» [23], «Про місцеві державні адміністрації» [24], «Про державну службу» [25], Постановою Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [26] тощо.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» [22] систему центральних органів виконавчої влади становлять міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади. Система центральних органів виконавчої влади є складовою системи органів виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією України, законами України. Кабінет Міністрів України затверджує Регламент, який визначає порядок проведення засідань, підготовки та прийняття рішень, інші процедурні питання його діяльності, а також визначає порядок розроблення, виконання та моніторингу виконання програмних документів КМУ.

Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи кількох сферах. Інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики.

Діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини й громадянина, безперервності, законності, забезпечення єдності державної політики, відкритості та прозорості, відповідальності.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади у своїй діяльності керуються Конституцією України, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України. Положення про міністерства, інші центральні органи виконавчої влади затверджує Кабінет Міністрів України.

Відповідно до Постанови Кабінету міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» в останній редакції від 01.01.2020 [26] систему міністерств в Україні складають: Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство енергетики та захисту довкілля України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство інфраструктури України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство оборони України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Міністерство розвитку громад та територій України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, Міністерство цифрової трансформації України, Міністерство фінансів України, Міністерство юстиції України.

До центральних органів виконавчої влади належать: Адміністрація Державної прикордонної служби України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державна авіаційна служба України, Державна архівна служба України, Офіс фінансового контролю, Державна казначейська служба України, Державна міграційна служба України, Державна митна служба України, Державна податкова служба України, Державна екологічна інспекція України, Державна регуляторна служба України, Державна служба геології та надр України, Державна служба експорт-

ного контролю України, Державна служба статистики України, Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, Державна служба України з безпеки на транспорті, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна служба України з питань праці, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна служба фінансового моніторингу України, Державна соціальна служба України, Державна служба якості освіти України, Державна служба морського та річкового транспорту України, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, Державна фіскальна служба України, Державне агентство автомобільних доріг України, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство резерву України, Державне агентство рибного господарства України, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Державне агентство України з питань кіно, Державне агентство інфраструктурних проектів України, Державна архітектурно-будівельна інспекція України, Державна інспекція енергетичного нагляду України, Державне космічне агентство України, Державна інспекція ядерного регулювання України, Державне бюро розслідувань, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Антимонопольний комітет України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Національне агентство з питань державної служби України, Національна комісія зі стандартів державної мови, Національна поліція України, Національна служба здоров'я України, Український інститут національної пам'яті, Фонд державного майна України, Пенсійний фонд України, Державне агентство України з питань мистецтв, Державне агентство України з питань мистецької освіти, Державне агентство розвитку молоді та громадянського суспільства України, Державне агентство спорту України, Державне агентство розвитку туризму України, Державна інспекція культурної спадщини України, Державна служба охорони культурної спадщини України.

Відповідно до ЗУ «Про місцеві державні адміністрації» виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і належить до системи органів виконавчої влади. Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують: 1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня; 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян; 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку; 4) підготовку та схвалення прогнозів відповідних бюджетів, підготовку та виконання відповідних бюджетів; 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування; 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Місцеві державні адміністрації діють на засадах: відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність; верховенства права; законності; пріоритетності прав людини; гласності; поєднання державних і місцевих інтересів.

Місцеві державні адміністрації розташовані відповідно в обласних і районних центрах, містах Києві та Севастополі. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Проведене дослідження дозволило нам отримати низку **висновків**. Поняття «державне управління» є більш широким порівняно з поняттям «виконавча влада» та більш вузьким порівняно з поняттям «публічне управління». Водночас поняття «публічна адміністрація» ширше ніж «державна адміністрація», оскільки остання не охоплює органів місцевого самоврядування.

Аналіз наукових праць дозволив констатувати, що термін «публічна адміністрація» розглядається у двох аспектах, – структурному та процедурному (або функціональному). Відповідно до структурного підходу, публічна адміністрація охоплює сукупність

різних організацій, що виконують публічні функції (насамперед йдеться про органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування). Що стосується процедурного підходу, то публічна адміністрація в такому аспекті розглядається як сукупність організаційних дій, діяльність яку здійснюють різні суб'єкти на основі та у межах, визначених законом, для досягнення публічного інтересу.

На нашу думку, під публічною адміністрацією слід розуміти органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також суб'єкти, що їх держава наділила функціями публічного управління, які здійснюють виконання публічно-управлінських функцій і метою яких є забезпечення інтересів держави та суспільства в цілому, при цьому їхня діяльність здійснюється в межах закону.

Сутнісними ознаками публічної адміністрації є: публічна адміністрація підпорядковується політичній владі (тобто парламенту, главі держави); публічна адміністрація забезпечує виконання і застосування законів (тобто реалізовує на практиці політичні рішення парламенту); публічна адміністрація діє (повинна діяти) в публічних інтересах; публічна адміністрація наділена прерогативами публічної влади (тобто владними повноваженнями, які дозволяють давати обов'язкові вказівки приватним особам).

Правове регулювання публічних адміністрацій здійснюється Конституцією України, Законами України «Про центральні органи виконавчої влади» [22], «Про Кабінет Міністрів України» [23], «Про місцеві державні адміністрації» [24], «Про державну службу» [25], постановою Кабінету міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [26] тощо.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади. Система центральних органів виконавчої влади є складовою системи органів виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України. Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади. Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Список використаних джерел

1. Новий тлумачний словник української мови : в 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконт, 1998. Т. 4: Р–Я. 942 с.
2. Єрмолін В. До питання про співвідношення понять виконавчої влади і державного управління. *Право України*. 2002. № 9. С. 29–32.
3. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник. Харків : Унт внутр. справ, 1998. 480 с.
4. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підруч. 3-є вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 752 с.
5. Авер'янов В. Б. Адміністративна реформа і правова наука. *Право України*. 2002. № 3. С. 20–27.
6. Забарний Г. Г., Калюжний Р. А., Терещук В. О., Шкарупа В. К. Адміністративне право України: посіб. для підгот. до іспитів. Київ: Вид. Паливода, 2001. 194 с.
7. Біленко М. С. Корпоративні права господарюючих суб'єктів як адміністративно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 92–95.
8. Державне управління та адміністративне право в сучасній Україні: Актуальні проблеми реформування ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова, І. Б. Коліушка. Київ: Вид-во УАДУ, 1999. 52 с.
9. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління : навч. посібник. Київ: Вид-во УАДУ, 1998. 160 с.
10. Європейські принципи державного управління. Київ : Вид-во УАДУ, 2000. 15 с.
11. Гурковський М. П. Система суб'єктів реєстраційної діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 127–136.
12. Рибак М. С. Методологія аналізу сутності та змісту категорії «публічна адміністрація». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 1. Том 2. С. 128–131.
13. Білоконь Т. М., Даценко В. М., Доценко О. С. Судовий контроль за діяльністю публічної адміністрації в Україні: теорія та практика : монограф. Вінниця : ВНТУ, 2017. 112 с.
14. Угровецький П. О. Адміністративні акти органів прокуратури : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2011. 195 с.
15. Хряпінський А. П. Адміністративно-правові засади контрольно-наглядової діяльності у сфері містобудування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Херсон, 2014. 198 с.
16. Зайчук О. В. Теорія держави і права: академічний курс: підруч. URL : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1201.htm.
17. Шемшученко Ю. С. Правове регулювання. Юрид. енциклопедія. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 40–41.

18. Ярошевська Р. С. Містобудівна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 201-204.
19. Литовченко П.В. Поняття адміністративно-правового регулювання у сфері комунального господарства. *Митна справа*. 2012. № 2 (80). частина 2, книга 2. 130 с.
20. Дараганова Н.В. Поняття «адміністративно-правове регулювання охорони праці в Україні». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 35. Частина II. Том 2. С. 98–101.
21. Конституція України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 30.01.2020).
22. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.
23. Про Кабінет Міністрів України : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.
24. Про місцеві державні адміністрації : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.
25. Про державну службу : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.
26. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF>.

Надійшла до редакції 04.08.2020

References

1. Novyi tumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [New explanatory dictionary of the Ukrainian language] : v 4 t. / uкл. V. Yaremenko, O. Slipushko. Kyiv: Akonit, 1998. T. 4: R–Ia. 942 s. [In Ukr.]
2. Yermolin, V. (2002) Do pytannya pro spivvidnesnist poniat vykonavchoi vlady i derzhavnoho upravlinnia [About the relationship between the concepts of executive power and public administration]. *Pravo Ukrainy*. № 9. S. 29–32. [In Ukr.]
3. Bandurka, O. M. (1998) Upravlinnia v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy [Management in Internal Affairs bodies of Ukraine]: pidruchnyk. Kharkiv: Un-t vnutrishnikh sprav. 480 s. [In Ukr.]
4. Kolpakov V.K. (2001) Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative Law of Ukraine]: pidruchnyk. V.K. Kolpakov. 3-tie vyd., ster. K.: Yurinkom Inter. 752 s. [In Ukr.]
5. Averianov V.B. (2002) Administratyvna reforma i pravova nauka [Administrative reform and legal science]. *Pravo Ukrainy*. № 3. S. 20–27. [In Ukr.]
6. Zabarnyi, H. H., Kaliuzhnyi, R. A., Tereshchuk, V. O., Shkarupa, V. K. (2001) Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative Law of Ukraine]: posib. dlia pidhotovky do ispytiv. Kyiv: Vyd. Palyvoda. 194 s. [In Ukr.]
7. Bilenko M.S. (2017) Korporatyvni prava hospodariuiuchykh subiektiv yak administratyvno-pravove rehuliuвання [Corporate rights of economic entities as administrative and legal regulation]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii..* № 3. S. 92-95. [In Ukr.]
8. Derzhavne upravlinnia ta administratyvne pravo v suchasniy Ukraini: Aktualni problemy reformuvannya [Public administration and administrative law in modern Ukraine: actual problems of reforming]. Za zah. red. V. B. Averianova, I. B. Koliushko. Kyiv: Vyd-vo UADU, 1999. 52 s. [In Ukr.]
9. Nyzhnyk, N. R. (1998) Systemnyi pidkhid v orhanizatsii derzhavnoho upravlinnia [Public administration and administrative law in modern Ukraine] : navchalnyi posibnyk. Kyiv: Vyd-vo UADU. 160 s. [In Ukr.]
10. Yevropeiski pryntsypy derzhavnoho upravlinnia [European principles of public administration] . Kyiv: Vyd-vo UADU, 2000. 15 s. [In Ukr.]
11. Hurkovskiy, M. P. (2012) Sistema subiektiv reyestratsiynoyi diyalnosti [System of subjects of registration activity]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. №. 1. S. 127–136. [in Ukr.]
12. Rybak, M. S. (2017) Metodolohiya analizu sutnosti ta zmistu katehoriyi «publichna administratsiya» [Methodology of analysis of the essence and content of the category "public administration"]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii..* № 1. Tom 2. S. 128-131. [in Ukr.]
13. Bilokon, T. M., Datsenko, V. M., Dotsenko, O. S. (2017) Sudovi kontrol za diyalnistyu publichnoyi administratsiyi v Ukraini: teoriya ta praktyka [Judicial control over the activities of public administration in Ukraine: theory and practice]: monohrafiya. Vinnytsya: VNTU. 112 s. [in Ukr.]
14. Uhrovetskyi, P. O. (2011) Administratyvni akty orhaniv prokuratury [Administrative acts of prosecutor's offices]: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv. 195 s. [in Ukr.]
15. Khriapynskiy, A. P. (2014) Administratyvno-pravovi zasady kontrolno-nahliadovoi diyalnosti u sferi mistobuduvannya [Administrative and legal principles of control and supervision activities in the field of urban planning]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kherson, 2014. 198 s. [in Ukr.]
16. Zaichuk, O. V. Teoriya derzhavy i prava: akademichniy kurs [Theory of State and Law: Academic Course]: pidruchnyk. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1201.htm. [in Ukr.]
17. Shemshuchenko, Yu. S. (2003) Pravove rehuliuвання [Legal regulation]. Yuryd. entsyklopediia . Kyiv: Ukr. entsyklopediia. T. 5. S. 40–41. [in Ukr.]

18. Yaroshevska, R. S. (2015) Mistobudivna diialnist, yak ob'iekt administratyvno-pravovoho rehuliuвання [Urban building activity as an object of administrative and legal regulation]. *Porivnialno-analitychne pravo*. 2015. № 2. S. 201-204. [in Ukr.]
19. Lytovchenko, P. V. (2012) Ponyattia administratyvno-pravovoho rehuliuвання u sferi komunalnoho hospodarstva [The concept of administrative and legal regulation in the field of public utilities]. *Mytna sprava*. № 2 (80). chastyna 2, knyha 2. 130 s. [in Ukr.]
20. Darahanova, N. V. (2015) Poniattia «administratyvno-pravove rehuliuвання okhorony pratsi v Ukraini» [The concept of "administrative and legal regulation of labor safety in Ukraine"]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya PRAVO*. 2015. Vypusk 35. Chastyna II. Tom 2. S. 98–101 [in Ukr.]
21. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (data zvernennia 30.01.2020) [in Ukr.]
22. Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady [On central executive bodies] : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> [in Ukr.]
23. Pro Kabinet Ministriv Ukrainy [On the Cabinet of Ministers of Ukraine] : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (data zvernennia 30.01.2020). [in Ukr.]
24. Pro mistsevi derzhavni administratsiï [On local state administrations] : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (data zvernennia 30.01.2020). [in Ukr.]
25. Pro derzhavnu sluzhbu [On public service] : Zakon Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19>. [in Ukr.]
26. Pro optymizatsiiu systemy tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady [On optimizing the system of central executive bodies] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF>. [in Ukr.]

SUMMARY

Yuriy Yu. Payda. Public administration as an object of administrative and legal regulation.

The concept and legal nature of public administration have been analyzed. The analysis of research works has allowed to state that the term "public administration" is considered in two aspects - structural and procedural (or functional) where public administration should be understood as executive bodies, local self-government bodies, as well as entities endowed by the state with public administration functions that perform public administration functions and whose purpose is to ensure the interests of the state and society as a whole, and their activities carried out within the law. The principles of administrative and legal regulation of public administration in Ukraine and the concepts, principles of administrative and legal regulation of public administration have been studied. The author has found out that the essential features of public administration are: public administration is subordinated to political power (i.e., parliament, head of state); public administration ensures the implementation and application of laws (i.e., implements the political decisions of parliament); public administration acts (should act) in the public interest; public administration is endowed with the prerogatives of public authority (that is, powers that allow mandatory instructions to be given to individuals). While the system of central executive bodies consists of the ministries of Ukraine and other central executive bodies the system of central executive bodies is a component of the system of executive bodies, the highest body of which is the Cabinet of Ministers of Ukraine. The local state administration is a local executive body and is part of the system of executive bodies. The local state administration, within the limits of its powers, exercises executive power on the territory of the respective administrative-territorial unit, as well as exercises the powers delegated to it by the relevant council.

Keywords: public administration, administrative and legal regulation, public management, the actor of management, executive power, state administration.

УДК 342.951:351.85

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-73-78

**Андрій
СОБАКАРЬ**[©]
доктор юридичних
наук, професор

**Анастасія
АКСЮТІНА**[©]
викладач

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ІНСТИТУТ «КУЛЬТУРНОГО СЕРВІСУ» В МЕХАНІЗМІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМИ ПОСЛУГАМИ

Досліджено проблеми повноцінного забезпечення населення соціально-культурними послугами, використовуючи необхідні адміністративно-правові інструменти. Сформовано концептуальне уявлення про зміст публічно-правового забезпечення розвитку інституту «культурного сервісу» та процесу надання населенню якісних соціально-культурних послуг, а також ролі в ньому публічної адміністрації. Підкреслено важливу роль в якісному задоволенні культурних потреб громадян держави, без підтримки якої не можна повною мірою усвідомити соціальну корисність культурних благ, значущість яких сприймається споживачами їх цінністю як елемент процесу підвищення культурного рівня населення. З'ясовано характерні ознаки культурної сфери як об'єкта публічного адміністрування.

Розглянута ситуація в культурній галузі дозволила окреслити сучасні детермінанти гальмування розвитку інституту «культурного сервісу» як складової механізму публічно-правового забезпечення населення якісними й доступними культурними послугами, серед яких: відсутність рівних умов для доступу українських громадян до послуг культурного характеру; обезцінювання загально визнаних культурних цінностей та орієнтирів; недостатнє використання потенціалу установ культури, а також низький інвестиційний рівень культурної галузі; відсутність ефективного громадського контролю у сфері надання населенню культурних послуг; постійні законодавчі зміни, які заважають досягненню бажаного рівня адаптованості системи управління суб'єктами культурної сфери до умов зовнішнього середовища тощо.

Зроблено висновок про те, що розвиток інституту «культурного сервісу» має формуватися в механізмі публічно-правового забезпечення населення соціально-культурними послугами з урахуванням вихідних засад, сформульованих у Концепції реформування системи забезпечення населення культурними послугами, з обов'язковим доповненням принципами незалежної оцінки якості надання культурних послуг, інформаційної відкритості культурних послуг тощо.

Ключові слова: культура, мистецтво, послуга, культурна послуга, публічна послуга, публічна адміністрація, механізм публічно-правового забезпечення, публічне адміністрування.

Постановка проблеми. Процес реформування соціокультурної сфери в контексті демократизації українського суспільства призвів до зміни парадигми державної соціально-культурної політики: від збереження й утримання мережі закладів культури – до забезпечення надання послуг і створення умов доступності культурних благ; від освіти населення – до формування духовного потенціалу суспільства. Ці процеси відбуваються на тлі поновлення соціальних відносин, викликаних розвитком інформаційних технологій і впровадженням їх в усі сфери життя суспільства. Розширюється ринок масової культури, все більше витісняючи традиційні форми дозвілля, внаслідок чого трансформу-

© Собакарь А.О., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7618-0031>
aasobakar77@ukr.net

© Аксютіна А.В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4493-5599>
k_cpd@dduvs.in.ua

ється соціокультурне середовище, змінюються ціннісні пріоритети й масова свідомість, смаки та інтереси людей. Під впливом глобалізації і поширення зразків глобальної культури виникають нові запити населення, формується відповідний їм ринок послуг культури, на якому державні інституції поступово втрачають свої позиції. Проблема втрати ними провідних позицій на ринку послуг ускладнюється наявними диспропорціями в забезпеченні доступності для населення соціально-культурних благ. З одного боку, віддаленість від культурних центрів, нерозвинена система комунікацій, низький рівень матеріального достатку не дозволяють реалізувати великій кількості населення своє конституційне право на доступ до культурних цінностей; з іншого боку – намітилася тенденція, пов'язана з активним включенням нових інформаційних технологій, що розсовують обрії культурного розвитку і ресурсну базу дозвільної активності. Хоча загалом це не змінює соціокультурну ситуацію, яка, як і раніше, характеризується пасивним домашнім дозвіллям. Ці обставини вимагають нових принципів і підходів до розвитку інституту «культурного сервісу» та формування належного публічно-правового забезпечення населення соціально-культурними послугами на основі вивчення його культурних потреб.

Отже, вище викладене дозволяє стверджувати про наявність і виняткову значущість інституту «культурного сервісу», який є об'єктивно важливим засобом забезпечення населення необхідними культурними послугами, оскільки саме в межах культурного простору і саме за допомогою сервісної інфраструктури формуються найважливіші світоглядні ідеї та задовольняються культурні потреби громадян.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. зараз немає концептуального уявлення про зміст публічно-правового забезпечення розвитку цього інституту та надання населенню якісних соціально-культурних послуг, а також ролі у цьому процесі публічної адміністрації. Хоча важливі аспекти правового забезпечення реалізації соціально-культурних прав і свобод громадян досліджували багато відомих правників, зокрема треба згадати наукові праці В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, І. В. Арістової, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, В. М. Бевзенка, О. І. Безпалової, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, В. Т. Білоуса, І. Л. Бородіна, А. С. Васильєва, В. В. Галунька, В. М. Гаращука, І. П. Голосніченка, С. Т. Гончарука, Є. В. Додіна, О. І. Дрозда, В. О. Заросила, В. В. Зуй, Р. В. Ігоніна, Д. П. Калаянова, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, М. В. Коваліва, В. В. Ковальської, Л. В. Коваля, Т. О. Коломєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, С. Ф. Константинова, О. В. Кузьменко, С. О. Кузнichenка, В. І. Курила, М. В. Лошицького, Д. М. Лук'янця, Р. С. Мельника, О. М. Мердової, Т. П. Мінки, Р. В. Миронюка, С. О. Мосьондза, О. М. Музичука, В. Я. Настюка, В. І. Олефіра, О. І. Остапенка, В. П. Петкова, С. В. Петкова, Д. В. Приймаченка, Т. О. Проценка, О. П. Рябенко, Л. А. Савченко, Р. А. Сербина, А. О. Собакаря, С. Г. Стеценка, М. М. Тищенко, О. І. Харитонової, В. К. Шкарупи, О. С. Юніна та ін. Водночас проблематика публічно-правового забезпечення населення культурними послугами комплексно не досліджувалась, оскільки переважна більшість вчених у своїх доробках висвітлюють її фрагментарно.

Тому **метою** статті є необхідність дослідження проблем повноцінного забезпечення населення соціально-культурними послугами, використовуючи необхідні адміністративно-правові інструменти.

Виклад основного матеріалу. У забезпеченні високого рівня розвитку людського потенціалу найважливішу роль відіграє інститут «культурного сервісу», оскільки саме в його просторі і за його безпосередньої участі формуються найважливіші характеристики людського буття.

Досвід розвитку більшості країн підтверджує, що нерозвиненість сфери культурних послуг уповільнює процес розвитку сучасної людини як працівника, особистості, громадянина і сім'янина. Висока «економія» на послугах обертається великими втратами в самому матеріальному виробництві, ускладнює реалізацію людського чинника з позиції моделі «людського капіталу». Ці втрати можуть відчуватися в різкому падінні загальної культури і духовності суспільства. Все це позначається на зниженні можливостей реалізації творчого, інтелектуального потенціалу людини як головної продуктивної сили сучасного суспільства. Саме тому сучасне суспільство має звернути увагу на особистісно-персональну значущість культурного сервісу.

Клієнтоорієнтований підхід характерно вписується в концепцію такої країни, що надає своїм громадянам публічні послуги. Саме така модель зараз і вибудовується в

Україні. Орієнтація на споживача покликана узгодити культурні продукти з інтересами сучасної людини, зробити їх адекватними динаміці способу життя, в кінцевому підсумку підвищити затребуваність послуг установ культури. Водночас не будь-яке підлаштування під потреби може сприяти суспільному розвитку, адже швидкість, з якою втрачають свою привабливість напрацьовані на попередніх стадіях суспільного розвитку ціннісні й моральні орієнтири, набагато перевищує процес становлення позитивних і конструктивних їм альтернатив, адаптованих до нових реалій. Такі деструктивні процеси надалі трансформуються в культурні запити певної частини населення, які знаходять реалізацію через надання відповідних культурних послуг. Останні стали можливими завдяки інноваціям, а отже, завдання полягає не в тому, щоб утримати сучасну людину в межах колишніх культурних запитів, а в тому, щоб запропонувати такий культурний продукт, який буде привабливим і саме тоді сформує конструктивні цінності.

Важлива роль в якісному задоволенні культурних потреб громадян безумовно належить державі, без підтримки якої не можна повною мірою усвідомити соціальну корисність культурних благ, значущість яких сприймається споживачами їх цінністю як елемент процесу підвищення культурного рівня населення, зокрема: сама наявність таких суспільних цінностей переконує будь-якого громадянина усвідомлювати свою причетність до можливості користування культурною спадщиною, а відтак і зберігати культурні надбання попередніх поколінь, бути частиною формування й зміцнення національної самобутності й гордості країни.

У сфері культури саме держава встановлює мінімальний набір соціальних гарантій і нормативів, які певною мірою конкретизовані в Законі України від 5 жовтня 2000 року «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії» та до яких відповідно до ст. 13, 21 у сфері обслуговування закладами культури належать:

- перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;
- показники якості надання населенню послуг закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;
- нормативи забезпечення населення закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;
- нормативи фінансування поточних витрат на одного мешканця, а для окремих видів соціальних послуг – на одну особу, що підлягає цьому виду обслуговування;
- нормативи фінансування поточних витрат на утримання мережі закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, організацій, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування;
- нормативи державних капітальних вкладень на будівництво закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, організацій, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування тощо [1; 2, с. 102–103].

Характерними ознаками культурної сфери як об'єкта публічного адміністрування, вчені називають:

- множинність проявів (до об'єктів культури належать кінематографія, театр, цирк, архівні установи, бібліотечна справа тощо);
- регулюванню підлягає не сам творчий процес, а діяльність, спрямована на організацію творчої діяльності, процес оприлюднення результатів творчості;
- необхідність гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань;
- поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури;
- важливість збереження цілісної мережі закладів, підприємств, організацій та установ культури й цілісного інформаційно-культурного простору, ефективного використання наявних культурних і творчих ресурсів;
- намагання подолати «залишковий принцип» ставлення до культури у суспільстві та в здійсненні державної політики [3, с. 364].

Реалії сьогодення досить гостро ставлять питання посилення ролі держави в процесі розвитку культури, створення ефективної системи для задоволення культурних потреб та надання послуг різними соціально-віковими категоріями населення; вдосконалення ринкових механізмів розвитку культурно-мистецької сфери [4, с. 15–16; 5, с. 85–86].

За даними соціологічних досліджень, навіть попри те, що зважаючи на виробництво культурного сектора (4,04 % від загального обсягу виробництва) та культурного споживання (0,88 % від загальних обсягів споживання), Україна на сьогодні є чистим експортером куль-

турних товарів та послуг. Більшість респондентів (87,8 %) переконливо стверджують, що культура відіграє для модернізації українського суспільства роль не культурного блокування, а навпаки – внутрішнього стимулу оновлення всіх сфер життя суспільства відповідно до викликів часу. При цьому перевага української культури як концептуально-духовної парадигми перетворень виражається в здатності забезпечувати виживання країни в історії. Втрата цієї культури як генотипу нашої цивілізації неминуче призведе до історичної і цивілізаційної поразки України в глобалізованому світі [6, с. 26–40].

На сьогодні Україна має розгалужену систему культурно-мистецьких закладів, кількість яких, на жаль, щороку зменшується. Зокрема, з 1991 року кількість бібліотек зменшилась з 25,3 тис. одиниць до 16,8 у 2017 році, клубних закладів – з 24,7 до 17,1 тис., мистецьких шкіл – з 1445 до 1280 [7].

З огляду на тенденцію часткового скорочення базової мережі закладів культури, відповідно залишає бажати кращого й рівень надання населенню культурних послуг як за кількісними, так і за якісними показниками. З 1990 року до сьогодні кількість культурних закладів та відповідно наданих населенню культурних послуг поступово зменшується. Зокрема, якщо у 1990 році кількість глядачів на виставах становила 17,6 млн осіб, то у 2017 році цей показник становив 6,2 млн осіб, кількість слухачів на концертах впала з 15 до 2,8 млн осіб, кількість відвідувачів музеїв – з 31,8 до 16,4 млн осіб, бібліотечний фонд – з 419 до 236 млн примірників, кількість глядачів на сеансах – з 552 до 11 млн осіб тощо.

На жаль, сьогодні в Україні не приділяється належної уваги розвитку національної культурної індустрії та українському мистецтву, не створюються умови для залучення інвестицій у сферу культури, не визначаються чіткі пріоритети її розвитку, які б відповідали викликам сьогодення, в управлінні закладами культури не відбувається якісних змін [8, с. 123–131].

Водночас цікавими є дослідження національного інституту стратегічних досліджень, за даними якого відвідування церковних служб було найбільш популярним видом культурної діяльності для 54 % респондентів, які відвідують церкву, принаймні, раз на місяць, та для 12,5 %, які відвідують церкву, принаймні, раз на рік. Ця діяльність об'єднує всі категорії населення: бідних і багатих, з вищою чи середньою освітою, міських або сільських жителів тощо [9].

Безумовно, на думку опитаних, «простого декларування права населення на отримання необхідних культурних благ недостатньо». Головним все ж таки залишається ступінь реального залучення людини в культурне середовище, активну участь його в культурному процесі. Тільки третина населення усвідомлено і цілеспрямовано планує свою участь в культурній діяльності (регулярно роблять це серед них тільки 7,1 %), кожен третій витрачає кошти на культуру спонтанно, кожен п'ятий громадянин не може собі дозволити цього, 13,2 % не бачать в цьому потреби. Ситуація, за якої участь третини населення в культурному процесі випадкова, а кожен третій не може (або не хоче) займатися цією діяльністю, свідчить про глибоке відчуження великої частини громадян від культури. Ще більш серйозною підставою для занепокоєння є висновок про те, що «лише п'ята частина населення у віці 16 років і старше має змогу повноцінно організувати своє культурне дозвілля».

Отже, аналіз статистичних показників попиту суспільства на культурні послуги за останні роки дозволяє констатувати зміни пріоритетів й орієнтацію людей до необмеженого інформаційного продукту, що спонукало заклади культури до створення сучасного культурного продукту та призвело до підвищення «культурної активності» суспільства. Водночас такі зміни вплинули на необхідність формування дієвих важелів впливу в галузі культури на всіх гілках влади та створення інноваційної моделі її розвитку.

Розглянута ситуація в культурній галузі свідчить про те, що сучасними детермінантами гальмування розвитку інституту «культурного сервісу» як складової механізму публічно-правового забезпечення населення якісними і доступними культурними послугами є:

- відсутність рівних умов для доступу українських громадян до послуг культурного характеру;
- обезцінювання загально визнаних культурних цінностей та орієнтирів;
- недостатнє використання потенціалу установ культури, а також низький інвестиційний рівень культурної галузі;
- відсутність ефективного громадського контролю у сфері надання населенню культурних послуг;
- постійні законодавчі зміни, які заважають досягненню бажаного рівня адапто-

ваності системи управління суб'єктами культурної сфери до умов зовнішнього середовища тощо.

Безперечно, відповідальність за високу якість реалізації культурних потреб громадян, а також їх естетичного виховання бере на себе держава, яка через уповноважені органи публічного адміністрування забезпечує населення якісними та доступними соціально-культурними послугами.

Зі свого боку, відповідальність держави за високу якість культурних послуг для населення реалізується законодавчими актами, які надають публічній адміністрації повноваження щодо встановлення норм і стандартів культури. Саме публічна адміністрація є сполучною ланкою в механізмі адміністративно-правового забезпечення населення культурними послугами, необхідність якого не викликає сумнівів, адже спрямоване на задоволення суспільно значущих публічних інтересів у досліджуваній сфері шляхом надання різноманітних публічних послуг, юридично і соціально значущих дій в інтересах соціуму, держави й громадян [10, с. 200].

Висновки. Отже, сфера культурних послуг слугує потужним чинником генерації та реалізації людських потреб усіх рівнів, а їх важливість для особистості в поєднанні з соціальною та гуманістичною спрямованістю робить культурні послуги ефективним засобом соціалізації особистості.

З огляду на вищевикладене, дослідження соціальних характеристик сфери послуг, аналіз сфери культурних послуг загалом та її регіональних особливостей зокрема, розгляд інституту «культурного сервісу» з позицій постіндустріальних тенденцій, специфіки його функціонування в умовах українського суспільства та відповідно діяльності на цьому тлі публічної адміністрації набуває характеру нагальної потреби.

Для реалізації проголошених Конституцією України гарантій щодо свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захисту інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, в країні діє доволі розгалужене законодавство, яке містить великий масив нормативно-правових актів різних рівнів. Однак, незважаючи на це, стан задоволення культурних потреб громадян в Україні свідчить про деякі упущення держави у сфері правового регулювання доступу населення до створення, використання, розповсюдження, збереження культурної спадщини та культурних цінностей.

Розвиток інституту «культурного сервісу» має формуватися в механізмі публічно-правового забезпечення населення соціально-культурними послугами з урахуванням вихідних засад, сформульованих у Концепції реформування системи забезпечення населення культурними послугами, з обов'язковим доповненням принципами незалежної оцінки якості надання культурних послуг, інформаційної відкритості культурних послуг, соціальної і територіальної рівності громадян в отриманні культурних послуг, забезпечення єдності методологічних засад у сфері надання населенню культурних послуг, організації постійного контролю за якістю надання культурних послуг, забезпечення прозорості адміністрування процесу надання культурних послуг, спрощеності системи надання адміністративних послуг у сфері культури, децентралізації повноважень у сфері культури та надання культурних послуг тощо, які надалі посідатимуть чільне місце у відповідному законодавчому акті.

Список використаних джерел

1. Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 р. № 2017-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 409.
2. Задихайло О. А. Організація управління культурою в Україні (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 208 с.
3. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 624 с.
4. Копієвська О. Р. Правовий вплив на суспільні відносини в культурно-мистецькій сфері. *Держава і право*. 2007. Вип. 38. С. 14–20.
5. Шестак В. С. Адміністративно-правове забезпечення реалізації культурної функції держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2012. 472 с.
6. Карпунин О. И., Комиссаров С. Н. Состояние российской культуры: экспертные оценки и мнение населения. *Гуманитарий Юга России*. 2018. Т. 7. № 6. С. 26–40.
7. Про схвалення Концепції реформування системи забезпечення населення культурними послугами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 січня 2019 р. № 27-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-2019-%D1%80>
8. Борисенко Д. В. Державна політика у сфері культури: її сутність та особливості реаліза-

ції. *Теорія та практика державного управління*. 2017. Вип. 4. С. 123–131.

9. Аналітичний звіт щодо стану сфери культури та культурної політики України. URL: [https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/DOCS/_EaP_Culture_Base-line_Report_UKRAINE_\(Ukrainian\).pdf](https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/DOCS/_EaP_Culture_Base-line_Report_UKRAINE_(Ukrainian).pdf)

10. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции : монография. Москва: Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001. 355 с.

Надійшла до редакції 21.08.2020

References

1. Pro derzhavni sotsialni standarty i derzhavni sotsialni harantii [About state social standards and state social guarantees] : Zakon Ukrainy vid 05.10.2000 r. № 2017-III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2000. № 48. St. 409. [in Ukr.].

2. Zadykhailo O. A. Orhanizatsiia upravlinnia kulturoiu v Ukraini (administratyvno-pravovyi aspekt) [Organization of culture management in Ukraine (administrative and legal aspect)] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv, 2005. 208 s. [in Ukr.].

3. Stetsenko S. H. Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative law of Ukraine] : navch. posib. Kyiv : Atika, 2007. 624 s. [in Ukr.].

4. Kopievska O. R. Pravovyi vplyv na suspilni vidnosyny v kulturno-mystetskii sferi [Legal influence on public relations in the cultural and artistic sphere]. Derzhava i pravo. 2007. Vyp. 38. S. 14–20. [in Ukr.].

5. Shestak V. S. Administratyvno-pravove zabezpechennia realizatsii kulturnoi funktsii derzhavy [Administrative and legal support for the implementation of the cultural function of the state] : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.07. Kharkiv, 2012. 472 s. [in Ukr.].

6. Karpuhin O. I., Komissarov S. N. Sostoyanie rossijskoj kultury: ekspertnye ocenki i mnenie naseleniya [The state of Russian culture: expert assessments and public opinion]. Gumanitarij Yuga Rossii. 2018. T. 7. № 6. S. 26–40. [in Rus.].

7. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia systemy zabezpechennia naselennia kulturnymy posluhamy [About approval of the Concept of reforming of system of providing the population with cultural services] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 sichnia 2019 r. № 27-r URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-2019-%D1%80> [in Ukr.].

8. Borysenko D. V. Derzhavna polityka u sferi kultury: yii sutnist ta osoblyvosti realizatsii [State policy in the field of culture: its essence and features of implementation]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia. 2017. Vyp. 4. S. 123–131. [in Ukr.].

9. Analitichnyi zvit shchodo stanu sfery kultury ta kulturnoi polityky Ukrainy [Analytical report on the state of culture and cultural policy of Ukraine]. URL: [https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/DOCS/_EaP_Culture_Base-line_Report_UKRAINE_\(Ukrainian\).pdf](https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/DOCS/_EaP_Culture_Base-line_Report_UKRAINE_(Ukrainian).pdf) [in Ukr.].

10. Tihomirov Yu. A. Teoriya kompetencii [Competence theory] : monografiya. Moskva: Izd. g-na Tihomirova M. Yu., 2001. 355 s. [in Rus.].

SUMMARY

Andriy O. Sobakar, Anastasiya V. Aksyutina. Institute of "cultural service" in the mechanism of public and legal support of the population with social and cultural services. The article examines the problems of full provision of the population with socio-cultural services, using the necessary administrative and legal tools.

A conceptual idea of the content of public law support for the development of the institution of "cultural service" and the process of providing quality socio-cultural services to the population, as well as the role of public administration in it.

The important role in qualitative satisfaction of cultural needs of citizens of the state is emphasized, without support of which it is impossible to realize full social usefulness of cultural goods which significance is perceived by consumers by their value as an element of process of increase of cultural level of the population. The characteristic features of the cultural sphere as an object of public administration are clarified.

The considered situation in the cultural sphere allowed to outline the modern determinants of inhibiting the development of the institution of "cultural service" as a component of the mechanism of public law provision of quality and affordable cultural services, including: lack of equal conditions for Ukrainian citizens to access cultural services; devaluation of generally recognized cultural values and landmarks; insufficient use of the potential of cultural institutions, as well as low investment level of the cultural sector; lack of effective public control in the provision of cultural services to the population; constant legislative changes that prevent the achievement of the desired level of adaptation of the management system of cultural entities to environmental conditions, etc.

It is concluded that the development of the institute of "cultural service" should be formed in the mechanism of public-law provision of social and cultural services, taking into account the basic principles formulated in the Concept of reforming the system of cultural services, with mandatory addition to the principles of independent quality assessment, information openness of cultural services, etc.

Keywords: culture, art, service, cultural service, public service, public administration, mechanism of public legal support, public administration.

УДК 347.939

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-79-82

В'ячеслав ГАРКУША®
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ ПОРЯДКУ ДОБОРУ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ НА ПОСАДУ СУДДІ

Розглянуто стан сучасного кадрового забезпечення судової гілки влади, проблемним питанням порядку добору та призначення на посаду судді. Зокрема, проаналізовано законодавство, яке визначає порядок добору на посаду судді, а також етапи такого добору. Визначено недоліки законодавства та надано пропозиції щодо вдосконалення та оптимізації зазначеної процедури.

Запропоновано прийняти Закон України, яким внести зміни в порядок формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів України; ужити заходів щодо обрання її членів та завершити добір на посаду судді місцевого суду, а також продовжити конкурс на зайняття вакантних посад в апеляційних судах.

Надано пропозиції щодо спрощення процедури добору на посаду судді місцевого суду. Обґрунтовано здійснення спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді тільки за спеціальністю, яку обрав кандидат. Завдяки цьому можна мінімум удвічі скоротити строк спеціальної підготовки – із 12 до 6 місяців.

Також обґрунтовано недоцільність проведення 2 іспитів під час добору – вступного та кваліфікаційного. Їх варто об'єднати та одразу після відбіркового проводити кваліфікаційний іспит, визначати рейтинг кандидатів, на підставі якого влаштовувати конкурс на вакантні посади суддів у конкретних судах. Відповідно до обраних кандидатами спеціалізацій потрібно здійснювати спеціальну підготовку з проходженням стажування в тому суді, у якому кандидат переміг у конкурсі. Під час такої підготовки слід проводити спеціальну перевірку кандидата та перевірку його на доброчесність. У разі успішного виконання програми спеціальної підготовки та проходження спеціальної перевірки кандидата Вища кваліфікаційна комісія суддів України (або ж Вища рада правосуддя) вносить Президентові подання про призначення на посаду. Співбесіду з кандидатом доцільно проводити тільки в тому випадку, коли за результатами спеціальної перевірки будуть установлені обставини, що потребують додаткових пояснень кандидата.

Ключові слова: добір та призначення на посаду судді, кандидат на посаду судді, формування судового корпусу.

Постановка проблеми. Порядок добору та призначення на посаду судді на сьогодні регламентується статтею 70 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 [1] (далі – Закон України № 1402-VIII) та містить 15 стадій.

Необхідність складної процедури добору на посаду судді та високі вимоги, які висуваються до кандидатів на цю посаду, обумовлені завданнями, які стоять перед суддею, та важливістю ухвалених ним рішень для людей та держави в цілому.

Водночас у наш час існує проблема «кадрового голоду» в судах першої та апеляційної інстанцій. Так, у країні не вистачає більше ніж 2 тисячі суддів, що складає понад 30 % від загальної їх кількості. Існують суди, роботу яких призупинено, тому що в них не має жодного судді, у деяких судах працює один чи два судді, навантаження на яких у 3–5 разів більше за нормативне.

Щоправда, така ситуація пояснюється не тільки складністю процедури добору, а ще й політичними рішеннями, оскільки кожна нова влада починає нову судову реформу, коли попередня ще не закінчилась. Такі реформи завжди обґрунтовуються низькою суспільною довірою до судової гілки влади. Але про високий рейтинг не можна навіть говорити, коли об'єктивно немає можливості вчасно розглянути справу через надмірне навантаження або ж узагалі її коли-небудь розглянути, якщо в суді немає жодного судді. Правосуддя не може здійснюватися без суддів. Проте на

© Гаркуша В.В., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0982-0825>
garkushavyacheslav@gmail.com

сьогодні судова гілка влади позбавлена можливості поповнити свій кадровий резерв, тому що Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» [2] припинено повноваження членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Згодом окремі положення цього Закону Рішенням Конституційного Суду України від 11.03.2020 № 4-р/2020 (справа № 1-304/2019(7155/19)) [3] визнано неконституційними, а новий закон, який би вніс зміни в порядок формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, не прийнято. Ці обставини спричинили фактичне зупинення діяльності цього постійно діючого органу ще з листопада 2019 року, а з ним і добору на посаду судді, який було розпочато ще в квітні 2017 року. Також унаслідок зупинення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відсутня можливість переведення суддів в інші суди та проходження ними кваліфікаційного оцінювання. Така ситуація призводить до того, що судді тривалий час не мають повноважень та, відповідно, позбавлені можливості здійснювати правосуддя.

При цьому від політичних діячів лунають різні пропозиції щодо необхідності запровадження нової судової реформи – від виборності суддів до повернення суддів у відставку для подолання тимчасової кадрової кризи судової влади.

Зазначені питання є актуальними для забезпечення доступу до правосуддя, становлення верховенства права в нашій країні та формування незалежного та неупередженого суду, а отже, потребують комплексного дослідження.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням реформування судової гілки влади приділяли увагу багато вчених, зокрема С. Балан, О. Антонюк, О. Хотинська-Нор, Н. Чудик, С. Коросед, Я. Романюк, Р. Сопільник, М. Фоменко та інші, однак питання порядку добору та призначення на посаду судді потребують додаткового дослідження з огляду на сучасну кадрову кризу правосуддя.

Метою статті є розгляд сучасного стану кадрового забезпечення судів першої та апеляційної інстанції, наявного порядку добору та призначення на посаду судді, виявлення проблемних питань зазначеної процедури та розроблення на цій основі пропозицій щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Остання судова реформа розпочата 2016 року, коли було прийнято Закон України № 1402-VIII. Новий профільний Закон змінив у тому числі й порядок добору та призначення на посаду судді. А в квітні 2017 року було оголошено добір на посаду судді місцевого суду з урахуванням прогнозованих 600 вакантних посад. Ураховуючи положення ч. 2 ст. 70 та ч. 3 ст. 77 Закону України № 1402-VIII, Вища кваліфікаційна комісія суддів України визначила, що строк проходження спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, які мають стаж роботи на посаді помічника судді щонайменше три роки, складатиме 3 місяці, для інших кандидатів – 9 місяців. Скорочені строки проходження спеціальної підготовки були обумовлені необхідністю швидкого заповнення великої кількості вакантних посад. Частина учасників із числа кандидатів, які мають стаж роботи на посаді помічника судді щонайменше три роки, пройшла майже всі етапи добору. Рекомендації щодо призначення їх на посаду судді разом із рекомендаціями щодо кандидатів із другого та третього добору (загальна кількість 467 осіб) Вища кваліфікаційна комісія суддів України передала на розгляд Вищій раді правосуддя. Інша ж частина кандидатів на посаду судді з четвертого добору (367 осіб) зупинилась на стадії встановлення результатів кваліфікаційного іспиту, оскільки із 7 листопада було припинено повноваження членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

На наш погляд, вирішення окресленої проблеми в короткостроковому періоді вбачається в якнайшвидшому прийнятті Закону України, яким потрібно внести зміни в порядок формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, обрання її членів та завершення добору на посаду судді місцевого суду, а також продовження конкурсу на зайняття вакантних посад апеляційних судів.

У подальшому вважаємо за необхідне спростити процедуру добору на посаду судді місцевого суду. Це пояснюється тим, що подолати всі 15 етапів добору, навіть за відсутності будь-яких додаткових обставин, можливо не менше ніж за 2 роки. До того ж, гадаємо, не раціонально здійснювати спеціальну підготовку кандидатів на посаду судді за всіма спеціалізаціями, а саме кримінальної та цивільної – для судів загальної юрисди-

кції, а також адміністративної та господарської – для адміністративних та господарських судів відповідно. Спеціальна підготовка повинна проходити тільки за спеціальністю, яку обрав кандидат. Завдяки цьому можна мінімум удвічі скоротити строк спеціальної підготовки – із 12 до 6 місяців.

Також вважаємо, що недоцільно проводити 2 іспити – вступний, а потім кваліфікаційний. По-перше, це займає довше часу. По-друге, трапляються випадки, коли кандидат пройшов усі етапи, витратив свій час, зусилля, звільнився з роботи, навчався в Національній школі суддів України, змінивши при цьому місце свого проживання, а суддею так і не став. І це не тому, що кандидат погано навчався, а тому що він просто не виграв конкурс на обрану посаду. Зважаючи на зазначене, вважаємо, що вступний та кваліфікаційний іспит повинні бути об'єднані таким чином: теоретичний іспит у вигляді тестування має визначити необхідну кількість кандидатів з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад (відбірковий іспит), після цього кандидати обирають спеціалізацію та складають практичний іспит. Сума балів за теоретичний та практичний іспит повинна визначити рейтинг кандидатів, на підставі якого проводиться конкурс на вакантні посади суддів у конкретних судах.

Відповідно до обраних кандидатами спеціалізацій слід організовувати спеціальну підготовку з проходженням стажування в тому суді, де кандидат переміг у конкурсі. Під час такої підготовки потрібно проводити спеціальну перевірку кандидата та перевірку на доброчесність. У разі успішного виконання програми спеціальної підготовки та проходження спеціальної перевірки кандидата Вища кваліфікаційна комісія суддів України (або ж Вища рада правосуддя) вносить Президенту подання про призначення на посаду. Співбесіду з кандидатом слід проводити тільки в тому випадку, коли за результатами спеціальної перевірки будуть встановлені обставини, що потребують додаткових пояснень кандидата.

Отже, такий спрощений варіант запропонованої процедури дозволить проводити добір кандидатів на посаду судді менше ніж за рік, не втративши при цьому якості добору та підготовки кандидатів. На наше переконання, такий строк буде оптимальним для якісного кадрового забезпечення судової гілки влади.

Для того щоб не було спокуси в окремих політиків проводити різновекторні реформи судової гілки влади, потрібно на законодавчому рівні закріпити стратегію розвитку та поліпшення здійснення судочинства протягом не менше 10 років. Зміни до законодавства та коригування окремих норм можливі лише в межах прийнятої стратегії.

Висновки. Ураховуючи зазначене, вважаємо, що запропоновані зміни до законодавства стосовно порядку добору та призначення на посаду судді не тільки поліпшать кадрове забезпечення судової гілки влади та збільшать доступність до суду, але й зміцнять його незалежність та сприятимуть забезпеченню прав та свобод людини і громадянина, підвищать довіру до суду.

Список використаних джерел

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
2. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування: Закон України від 16.10.2019 № 193-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20>.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, «Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193-IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20>.

Надійшла до редакції 21.05.2020

References

1. Pro sudoustriy i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges]: Zakon Ukrayiny vid 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> [in Ukr].
2. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro sudoustriy i status suddiv» ta deyakikh zakoniv Ukrayiny shchodo diyal'nosti orhaniv suddiv's'koho vryaduvannya [On Amendments to the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" and some laws of Ukraine on the activities of judicial

authorities]: Zakon Ukrainy vid 16.10.2019 № 193-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20> [in Ukr].

3. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podannym Verkhovnoho Sudu shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrainy (konstytutsiynosti) okremykh polozhen' zakoniv Ukrainy «Pro sudoustriy i status suddiv» vid 2 chervnya 2016 roku № 1402-VIII, «Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy "Pro sudoustriy i status suddiv" ta deyakikh zakoniv Ukrainy shchodo diyal'nosti orhaniv suddivs'koho vryaduvannya» vid 16 zhovtnya 2019 roku № 193-IX, «Pro Vyshchu radu pravosuddya» vid 21 hrudnya 2016 roku № 1798-VIII [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional petition of the Supreme Court on the constitutionality of certain provisions of the laws of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" of June 2, 2016 № 1402-VIII, "On Amendments to the Law of Ukraine" On Judiciary and the Status of Judges "and some laws of Ukraine on the activities of judicial authorities" of October 16, 2019 № 193-IX, "On the High Council of Justice" of December 21, 2016 № 1798-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20> [in Ukr].

SUMMARY

Vyacheslav V. Harkusha. Peculiarities of the procedure of selection and appointment of a judge. The deals with state of modern staffing of the judiciary, the problematic issues of the selection and appointment of a judge. In particular, the legislation that determines the procedure for selection for the position of a judge, as well as the stages of such selection are analyzed. The shortcomings of the legislation have been identified and proposals have been made to improve and optimize this procedure.

It is proposed to adopt the Law of Ukraine, which will amend the procedure for forming the High Qualification Commission of Judges of Ukraine. Take measures to elect members of the High Qualifications Commission of Judges of Ukraine and complete the selection for the position of a judge of a local court, as well as continue the competition for vacant positions of appellate courts.

It is proposed to simplify the selection procedure for the position of a local court judge. It is reasonable to carry out special training of candidates for the position of a judge only in the specialty chosen by the candidate. Due to this, you can at least halve the period of special training - from 12 to 6 months.

It is also justified inexpediency to conduct 2 exams during the selection - entrance and then qualification. It is proposed to unite them and immediately after the selection exam to conduct a qualifying exam, to determine the rating of candidates, on the basis of which to hold a competition for vacant positions of judges in specific courts. Taking into account the specializations chosen by the candidates, it is proposed to carry out special training with an internship in the court where the candidate won the competition. During the special training, a special examination of the candidate and his / her integrity must be performed. In case of successful implementation of the special training program and passing the special examination of the candidate, the High Qualification Commission of Judges of Ukraine (or the High Council of Justice) submits to the President applications for appointment. It is proposed to conduct an interview with the candidate only in the event that the results of a special inspection will establish the circumstances that require additional explanations of the candidate.

It is also proposed to enshrine at the legislative level a strategy for the development and improvement of the administration of justice for at least 10 years. Changes to the legislation and adjustment of certain norms are possible only within the framework of the adopted strategy.

Keywords: *selection and appointment to the position of a judge, candidate for the position of a judge, formation of a judicial corps.*

УДК 342.951

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-83-89

Володимир ІВАНЦОВ[®]

кандидат юридичних наук, доцент

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОКРЕСЛЕННЯ ПЕРЕЛІКУ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ЗНАЧЕННЯ
ДЛЯ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ПРАКТИКИ
(на прикладі органів Державної служби України
з надзвичайних ситуацій)**

Проаналізовано положення чинних нормативно-правових актів, які стосуються окреслення переліку правоохоронних органів в Україні. Теоретико-правові засади встановлення належності державного органу до переліку правоохоронних органів отримано завдяки оцінці статусу Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Зокрема, доведено, що органи ДСНС не належать до правоохоронних органів, а їх посадових осіб не можна визнати працівниками правоохоронного органу. Наголошено, що запропонований автором правовий підхід може бути цілком застосовний до інших суб'єктів владних повноважень, що в перспективі надасть можливість окреслити вичерпне коло правоохоронних органів України.

Ключові слова: правоохоронні органи, державний орган, правоохоронні функції, правовий статус, Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. У зазначеному положенні знаходить свій вияв правоохоронна спрямованість діяльності держави в цілому. Таким чином, охорона права від посягань визначається конституційним обов'язком усіх державних інститутів.

Охоронну функцію права реалізує правоохоронна діяльність держави, яка за змістом у юридичній літературі виокремлюється в широкому та вузькому сенсі. У широкому сенсі правоохоронну діяльність провадить кожен орган держави в межах своєї компетенції. У вузькому сенсі правоохоронна діяльність – це спеціалізована діяльність із правової охорони суспільних відносин, якою займаються спеціально утворені для цього правоохоронні органи.

Такий науковий підхід повністю відповідає положенню Конституції України (ст. 3), відповідно до якого правоохоронна спрямованість притаманна діяльності будь-якого органу держави, але не кожен орган буде визнаватися правоохоронним у розумінні чинного національного законодавства, для якого правоохоронна діяльність є основною.

На підтвердження зазначеного слід додати, що правоохоронна діяльність виходить за межі діяльності лише правоохоронних органів, що і не оспорується в науковій юридичній літературі. Окремі її функції виконують законодавча та виконавча гілки влади, Президент України, інститути громадянського суспільства тощо. Тому суб'єктами правоохоронної діяльності визначаються: держава через законодавчий, виконавчі, судові органи, Президента України та прокуратуру; деякі громадські організації та об'єднання; окремі громадяни, яким державою делеговано певні повноваження з урахуванням відповідного розподілу між ними компетенцій, форм і засобів здійснення.

Разом із тим чинне законодавство вдається до використання термінів «правоохо-

© Іванцов В.О., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2904-0466>

v.a.ivantsov@gmail.com

ронний орган», «працівник правоохоронного органу», що безпосередньо корелюються із правозастосовною діяльністю, що, у свою чергу, свідчить про безумовну актуальність цього дослідження. Наприклад, установлення належності державних органів до переліку правоохоронних органів нерозривно пов'язано з окресленням меж: непоширення положень Закону України «Про державну службу» (п. 17 ч. 3 ст. 3) [2]; підслідності органів державного бюро розслідувань (ч. 4 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України [3]) тощо.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Що стосується виокремлення в системі державних органів правоохоронних органів, то на сьогодні це питання залишається одним із найбільш спірних у юридичній літературі. Так, загальні й окремі питання діяльності правоохоронних органів, реалізації правоохоронної функції держави розглядали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В. Б. Авер'янов, С. М. Алфьоров, О. М. Артем'єв, О. М. Бандурка, Є. О. Бараш, Д. М. Бахрах, В. М. Бевзенко, О. І. Безпалова, А. І. Берлач, М. М. Бубрика, М. Г. Вербенський, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, Т. О. Коломоець, В. К. Колпакса, А. Т. Комзюк, В. В. Конопльов, О. В. Кузьменко, А. М. Куліш, Я. В. Лазур, В. А. Ліпкан, В. Я. Малиновський, Р. С. Мельник, О. І. Миколенко, О. М. Музичук, В. І. Олефір, В. М. Плішкін, А. М. Подоляка, О. В. Рябова, О. Ю. Салманова, О. Ю. Синявська, О. Ф. Скакун, С. Г. Стеценко, В. В. Сухонос, Л. П. Сушко, В. С. Четверіков, В. В. Чумак, К. О. Чишко, Ю. С. Шемшученко, І. М. Шопіна та ін.

Не вдаючись до дискусії щодо наукових підходів до визначення правоохоронних органів та правоохоронної діяльності, наголосимо лише на існуванні великої кількості думок, які різняться між собою за змістом, суттю, критеріями, ознаками, жодна з яких не може бути взята за єдину правильну. Така багатоманітність думок пов'язана з тим, що в чинному українському законодавстві правоохоронні органи згадуються досить часто, проте загальне визначення цього поняття відсутнє, як і відсутнє визначення їх характерних ознак та критеріїв віднесення.

З огляду на це **мета** статті полягає в окресленні теоретико-правових засад установлення належності органів державної влади до переліку правоохоронних органів у розрізі практичної реалізації положень чинних нормативно-правових актів. Досягнення поставленої мети вважаємо за доцільне здійснити на прикладі Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), що обумовлено сукупністю таких чинників. По-перше, ДСНС належить до центральних органів виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується через Міністра внутрішніх справ (традиційно Міністерство внутрішніх справ України сприймається як відомство правоохоронної спрямованості). По-друге, органи ДСНС здійснюють специфічну діяльність, розкриття змісту якої обумовлює проблему віднесення останніх до переліку правоохоронних органів та, відповідно, їх посадових осіб до працівників правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Проаналізуємо чинне законодавство, щоб виокремити правоохоронні органи з-поміж інших органів держави та на предмет віднесення тих чи інших посадовців державних органів до працівників правоохоронних органів.

У Конституції України термін «правоохоронні органи» вживається лише один раз у ч. 3 ст. 17: «Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом» [1]. Тобто Конституція України пов'язує діяльність правоохоронних органів із забезпеченням державної безпеки та захистом державного кордону України.

Крім Конституції України, термін «правоохоронні органи» згадується і в інших нормативно-правових актах, спрямованих на регламентацію відносин у сфері національної безпеки та оборони.

Так, відповідно до пп. 16–18 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», правоохоронні органи належать до сектору безпеки та оборони, сил безпеки, сил оборони [4]. Крім того, у цьому Законі розрізняються правоохоронні органи та державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями. Наприклад, згідно з ч. 5 ст. 18 Національна гвардія України є військовим формуванням із правоохоронними функціями; за ч. 6 ст. 18 Державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення; за ч. 1 ст. 19 Служба безпеки України є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями [4]. Інші органи, які згадуються в цьому акті, не названі правоохоронними, але в окремих

положеннях зроблено акцент на таких їх функціях, як забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидія злочинності, підтримання громадської безпеки й правопорядку, державна охорона органів державної влади України, забезпечення безпеки посадових осіб та охорона об'єктів, визначених законом. Це, зокрема, стосується Міністерства внутрішніх справ України (ст. 18), Національної поліції України (ч. 4 ст. 18), Управління державної охорони України (ст. 21).

У зазначеному Законі також не визначено чіткого переліку правоохоронних органів та не наведено їх основних ознак. У Законі акцентовано на тих державних структурах, які мають повноваження в секторі безпеки. Причому такі повноваження в секторі безпеки реалізуються не лише правоохоронними органами, а й іншими державними структурами, для яких не характерна правоохоронна діяльність.

Загалом такий підхід щодо виокремлення серед складових сектору безпеки поряд з іншими видами діяльності правоохоронної характерний для законодавства більшості іноземних країн, зокрема європейських. До складників сектору безпеки відносять сили підтримання правопорядку – поліцейські органи та спецслужби (розвідувальні, контррозвідувальні).

Термін «правоохоронні органи» згадується і в Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [5]. Так, у ч. 1 ст. 2 зазначено, що правоохоронні органи – це органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Наведене визначення не тільки не дозволяє чітко встановити перелік правоохоронних органів, а й призводить до більшої плутанини, оскільки зазначає, що до правоохоронних органів належать і органи, що здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Підкреслимо, наприклад, що правозастосовна функція притаманна діяльності більшості органів публічної влади, що полягає у виданні індивідуально-конкретних правових приписів та здійснюється в спеціально визначених законом формах.

Таким чином, у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» не подано визначення поняття «правоохоронні органи», а зроблено лише спробу умовно окреслити перелік суб'єктів, щодо яких встановлюється система особливих заходів державного захисту від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло та майно зазначених осіб і їх близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю цих осіб.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 18.04.2012 № 10-рп/2012 [6] зазначив, що, згідно з абз. 2 п. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», захисту підлягають працівники суду і правоохоронних органів, зазначених в абз. 1 цього пункту, а також співробітники кадрового складу розвідувальних органів України, працівники Антимонопольного комітету України та уповноважені особи Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, які беруть безпосередню участь, зокрема, у виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання й попереднього слідства та прокурорів (підпункт «д»). Напрями діяльності, указані в цьому абзаці, не можна вважати додатковими підставами для віднесення органів, що провадять таку діяльність, до правоохоронних. Визначивши ці напрями, законодавець розширив коло осіб, які поряд із працівниками суду і правоохоронних органів підлягають державному захисту відповідно до Закону, що є цілком виправданим з огляду на його завдання. Також Конституційний Суд України в цьому рішенні зазначив, що, відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», працівник правоохоронного органу є особою, яка у зв'язку з її службовою діяльністю підлягає особливому державному захисту відповідно до мети Закону, а значить, ми не можемо застосовувати це положення для тлумачення поняття «працівники правоохоронних органів», яких визначено іншими нормативно-правовими актами [6].

В окремих нормативно-правових актах також зроблено спробу окреслити коло правоохоронних органів (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2006 № 550 «Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною

аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами» [7], наказ Державної судової адміністрації від 29.07.2011 № 120 «Про затвердження Інструкції про порядок проведення контрольних заходів контрольно-ревізійним відділом Державної судової адміністрації України» [8]). У зазначених актах наведено умовний перелік правоохоронних органів, який можна застосовувати лише у відносинах, на регламентацію яких ці правові акти спрямовані.

Усе вище викладене свідчить про недостатність наявних в українському законодавстві дефініцій для однозначної ідентифікації як правоохоронної діяльності, так і правоохоронних органів. У такому випадку віднесення того чи іншого органу до правоохоронних повинно здійснюватися окремо, з урахуванням визначеного в нормативно-правових актах правового положення такого органу та його основних функцій і завдань (наприклад, ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [9], ст.ст. 1, 3 Закону України «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України» [10] тощо).

Якщо наділення певного суб'єкта статусом правоохоронного органу нормативно не відбулося, слід виходити з аналізу призначення та основних функцій, які покладаються на той чи інший орган. До правоохоронних органів можна віднести такі державні органи, виконання якими однієї чи кількох головних правоохоронних функцій є визначальним у їх діяльності і які у зв'язку з цим потребують специфічного матеріально-технічного та іншого забезпечення. Такий підхід застосовується в регламентації правового положення органів Національної поліції. Так, Закон України «Про Національну поліцію» визначає, що Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку [11]. І хоча в тексті Закону не зазначено, що поліція є правоохоронним органом, але повноваження поліції, передбачені Розділом IV Закону, не викликають сумнівів щодо правоохоронної спрямованості діяльності цього органу.

Що стосується ДСНС та її органів, то жоден із чинних нормативно-правових актів не відносить ці органи до правоохоронних, як і не пов'язує їх діяльність із правоохоронною спрямованістю. Відповідно до Положення, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052, Державна служба України з надзвичайних ситуацій є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності [12].

До основних завдань ДСНС належать: 1) реалізація державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності; 2) здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб; 3) внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики в зазначених сферах; 4) реалізація в межах повноважень, передбачених законом, державної політики у сфері волонтерської діяльності (п. 3 Положення про державну службу України з надзвичайних ситуацій [12]).

Таким чином, в акті, що визначає основні елементи правового статусу ДСНС, відсутня пряма вказівка про віднесення цього органу до правоохоронних, а так само не покладається обов'язок виконання правоохоронних функцій. Основні завдання ДСНС зводяться до реалізації повноважень у сфері цивільного захисту, захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Кодексу цивільного захисту України, забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту здійснюється єдиною державною системою цивільного захисту, яка складається з функціональних і територіальних підсистем та їх ланок [13]. Безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи

цивільного захисту здійснює ДСНС (ч. 2 п. 5 Положення про єдину державну систему цивільного захисту, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 № 11 [14]).

Постійно діючими органами управління цивільного захисту, до повноважень яких належать питання організації та здійснення заходів цивільного захисту, є: на державному рівні – Кабінет Міністрів України, ДСНС, а також центральні органи виконавчої влади, що створюють функціональні підсистеми, та підрозділи з питань цивільного захисту у складі їх апаратів; на регіональному рівні – Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, підрозділи з питань цивільного захисту, які утворюються у їх складі, територіальні органи ДСНС; на місцевому рівні – районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських (міст республіканського Автономної Республіки Крим, міст обласного та районного значення) рад, підрозділи з питань цивільного захисту, які утворюються у їх складі, виконавчі органи селищних та сільських рад, підрозділи територіальних органів ДСНС.

Таким чином, ДСНС, а також її регіональні та місцеві органи, належать до органів цивільного захисту, основним призначенням яких є не реалізація правоохоронних функцій, а функцій з організації та здійснення заходів цивільного захисту.

Крім того, уже згадуваний Закон України «Про національну безпеку України» виділяє сектор безпеки й оборони, до якого і відносить сили цивільного захисту (п. 16 ч. 1 ст. 1). Конкретно сектор безпеки складається з правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту та інших органів, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України. Указаним нормативно-правовим актом розмежовані функції та призначення правоохоронних органів та органів цивільного захисту, до яких належить ДСНС та її органи.

Віднесення ДСНС до сил безпеки порушує питання про визначення її ролі та місця у вирішенні кризових ситуацій будь-якого рівня, зокрема й тих, що загрожують національній безпеці. Саме на таке призначення органів ДСНС робиться акцент і в юридичній літературі під час дослідження питання правового статусу цього органу (О. Л. Хитра [15], К. А. Мяснянкіна [16]).

Проведене нами дослідження дало підстави зробити такі **висновки**:

1. Наявна недосконалість дефініцій українського законодавства для однозначної ідентифікації як правоохоронної діяльності, так і переліку правоохоронних органів.

2. Теоретико-правові засади встановлення належності державного органу до переліку правоохоронних органів у розрізі практичної реалізації положень чинних нормативно-правових актів полягають у такому:

2.1) віднесення того чи іншого органу до правоохоронних повинно здійснюватися в кожному конкретному випадку окремо, з урахуванням визначеного в нормативно-правових актах правового положення (статусу) такого органу;

2.2) якщо наділення певного суб'єкта статусом правоохоронного органу нормативно не відбулося, слід виходити з аналізу призначення (завдань) та основних функцій, які покладаються на той чи інший орган, і, відповідно, повноважень, якими такий орган наділений (до правоохоронних органів можна віднести такі державні органи, виконання якими однієї чи кількох головних правоохоронних функцій є визначальним у їх діяльності).

3. Ґрунтуючись на викладеному правовому підході, було беззаперечно з'ясовано, що відповідно до чинного законодавства:

3.1) органи ДСНС не належать до правоохоронних органів, оскільки віднесені до єдиної державної системи цивільного захисту (на органи ДСНС не покладаються правоохоронні завдання та/або функції; вони не наділені правоохоронними повноваженнями);

3.2) посадових осіб органів ДСНС не можна визнати працівниками правоохоронного органу.

4. Запропонований нами правовий підхід установлення належності державного органу до переліку правоохоронних органів може бути цілком застосовний до інших суб'єктів владних повноважень, що в перспективі надасть можливість окреслити вичерпне коло правоохоронних органів України.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.96 № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 07.09.2020).
2. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 07.09.2020).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.09.2020).
4. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 09.09.2020).
5. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.93 № 3781-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text> (дата звернення: 09.09.2020).
6. У справі за конституційним зверненням громадянина Кузьменка Віталія Борисовича щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 364 Кримінального кодексу України (справа щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби): рішення Конституційного Суду України від 18.04.2012 № 10-рп/2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-12#Text> (дата звернення: 09.09.2020).
7. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами : постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2006 № 550. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.09.2020).
8. Про затвердження Інструкції про порядок проведення контрольних заходів контрольно-ревізійним відділом Державної судової адміністрації України: наказ Державної судової адміністрації від 29.07.2011 № 120. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0120750-11#Text> (дата звернення: 11.09.2020).
9. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 12.09.2020).
10. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 07.03.2002 № 3099-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text> (дата звернення: 12.09.2020).
11. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 12.09.2020).
12. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2015 № 1052. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-p#Text> (дата звернення: 13.09.2020).
13. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 13.09.2020).
14. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 № 11. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-p#n10> (дата звернення: 13.09.2020).
15. Хитра О. Л. Роль та місце державної служби України з надзвичайних ситуацій у вирішенні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 207–215.
16. Мяснянкіна К. А. Адміністративно-правовий статус територіальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2017. 16 с.

Надійшла до редакції 07.09.2020

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny [The Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (data zvernennya: 07.09.2020) [in Ukr.].
2. Pro derzhavnu sluzhbu [On civil service]: zakon Ukrayiny vid 10.12.2015 № 889-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (data zvernennya: 07.09.2019) [in Ukr.].
3. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedural Code of Ukraine] vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennya: 08.09.2020) [in Ukr.].
4. Pro natsional'nu bezpeku Ukrayiny [On the national security of Ukraine]: Zakon Ukrayiny vid 21.06.20182469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (data zvernennya: 09.09.2020) [in Ukr.].
5. Pro derzhavnyy zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv [On state protection of court and law enforcement officers] : Zakon Ukrayiny vid 23.12.1993 № 3781-XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text> (data zvernennya: 09.09.2020) [in Ukr.].
6. U spravi za konstytutsiynym zvernenniam hromadyanyna Kuz'menka Vitaliya Borysovycha shchodo ofitsiynoho tлумachennya polozhennya chastyny tret'oyi statti 364 Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny (sprava shchodo zastosuvannya kvalifikuyuchoyi oznaky «pratsivnyk pravookhoronnoho orhanu» do pratsivnyka derzhavnoyi vykonavchoyi sluzhby) [In the case of the constitutional appeal of citizen Kuzmenko Vitaliy Borysovykh regarding the official interpretation of the provisions of part three

of Article 364 of the Criminal Code of Ukraine (case concerning the application of the qualifier "law enforcement officer" to a civil servant)] : rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy vid 18.04.2012 № 10-pp/2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-12#Text> [in Ukr.].

7. Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya inspektuvannya Derzhavnoyu audytors'koyu sluzhboyu, yiyi mizhrehional'nymy terytorial'nymy orhanamy [On approval of the Procedure for carrying out inspection by the State audit service, its interregional territorial bodies] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.04.2006 № 550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2006-%D0%BF#Text> (data zvernennya: 11.09.2020) [in Ukr.].

8. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi pro poryadok provedennya kontrol'nykh zakhodiv kontrol'no-reviziynym viddilom Derzhavnoyi sudovoyi administratsiyi Ukrainy [On approval of the Instruction on the procedure for conducting control measures by the control and revision department of the State Judicial Administration of Ukraine] : nakaz Derzhavnoyi sudovoyi administratsiyi vid 29.07.2011 № 120. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0120750-11#Text> (data zvernennya: 11.09.2020) [in Ukr.].

9. Pro Natsional'ne antykoruptsiyne byuro Ukrainy [On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1698-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (data zvernennya: 12.09.2020) [in Ukr.].

10. Pro Viys'kovu sluzhbu pravoporyadku u Zbroynykh Sylakh Ukrainy [On the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 07.03.2002 № 3099-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text> (data zvernennya: 12.09.2020) [in Ukr.].

11. Pro Natsional'nu politsiyu [On the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 № 580-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (data zvernennya: 12.09.2020) [in Ukr.].

12. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy [On approval of the Regulation on the Civil Service of Ukraine for Emergencies] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.12.2015 № 1052. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-p#Text> (13.09.2020) [in Ukr.].

13. Kodeks tsyvil'noho zakhystu Ukrainy [Code of Civil Protection of Ukraine] vid 02.10.2012 № 5403-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (13.09.2020) [in Ukr.].

14. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro yedynu derzhavnu systemu tsyvil'noho zakhystu [On approval of the Regulation on the unified state system of civil protection] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.01.2014 r. № 11. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-p#n10> (13.09.2020) [in Ukr.].

15. Khytra, O. L. (2018) Rol' ta mistse derzhavnoyi sluzhby Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy u vy-rishenni kryzovykh sytuatsiy, shcho zahrozhuyut' natsional'niy bezpetsi [The role and place of the civil service of Ukraine in emergencies in resolving crises that threaten national security]. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2. S. 207-215 [in Ukr.].

16. Myasnyankina, K. A. (2017) Administratyvno-pravovyy status terytorial'nykh pidrozdiliv Derzhavnoyi sluzhby Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy [Administrative and legal status of territorial subdivisions of the State Service of Ukraine for Emergencies] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Dnipro. 16 s. [in Ukr.]

SUMMARY

Volodymyr O. Ivantsov. Current problems of outlining the list of law enforcement agencies of Ukraine: theoretical and legal principles and significance for law-enforcement practice (on the example of the State Emergency Service of Ukraine). It is emphasized that the current legislation uses the terms "law enforcement agency", "law enforcement officer", which is directly correlated with law enforcement activities, which in turn indicates the unconditional relevance of the current study.

This article analyzes the current legislation in order to separate law enforcement agencies from other government agencies, in order to assign certain positions of government agencies to law enforcement officers. As a result, the imperfections of the definitions of Ukrainian legislation for unambiguous identification of both law enforcement activities and the list of law enforcement agencies have been established.

Theoretical and legal bases for establishing the affiliation of a state body to the list of law enforcement agencies in terms of practical implementation of current regulations are obtained by assessing the status of the Civil Service of Ukraine for Emergencies, namely: the assignment of a body to law enforcement should be carried out separately, taking into account the legal position (status) of such body defined in normative legal acts; if the endowment of a certain entity with the status of a law enforcement body has not occurred normatively, it is necessary to proceed from the analysis of the purpose (tasks) and basic functions assigned to a particular body and, accordingly, the powers vested in such a body.

It has been proved that SES bodies do not belong to law enforcement bodies, as they belong to the unified state system of civil protection (SES bodies are not assigned law enforcement tasks and / or functions; they are not endowed with law enforcement powers), and their officials cannot be recognized as law enforcement officers. It is emphasized that the legal approach proposed by the author to establish the affiliation of a state body to the list of "law enforcement agencies" may be fully applicable to other subjects of power, which in the future will provide an opportunity to outline the comprehensive range of law enforcement agencies in Ukraine.

Keywords: law enforcement agencies, state body, law enforcement functions, legal status, State Service of Ukraine for Emergencies.

УДК 351.74

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-90-95

**Дмитро
КАЗНАЧЕСЬ®**
кандидат
юридичних наук,
доцент

**Олена
ЛОПАЄВА®**
викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано особливості службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в Україні, випадки порушення законодавства, що були допущені під час виконання певних службово-бойових завдань, професійного навчання кадрів. Здійснено характеристику напрямів удосконалення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку та надано обґрунтування переваг і недоліків цих напрямів у сучасних умовах.

Ключові слова: службово-бойова діяльність, охорона правопорядку, правопорядок, підготовка особового складу, контроль, нагляд.

Постановка проблеми. Формування демократичної, соціальної, правової держави обумовлює докорінну зміну суспільних відносин на сучасному етапі розвитку України. Поступово оновлюються система норм права й методи функціонування державного апарату відповідно до головного принципу, проголошеного Конституцією України, – верховенства права, і закріпленої в статті 3 Основного закону найвищої цінності – життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки людини [1].

Зазначені зміни неможливі без належної організації та здійснення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Різні аспекти службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку були предметом наукових досліджень багатьох українських учених, серед яких слід відзначити О. Бандурку, С. Буткевича, А. Долженкова, Ю. Дубко, А. Копана, В. Крутова, С. Кузніченка, В. Лаптія, Н. Саакяна та ін. Проте в сучасній українській правовій науці не вистачає теоретичних досліджень із питань удосконалення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку.

Мета дослідження – проаналізувати основні напрями вдосконалення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в Україні, визначити склад сил охорони правопорядку та законодавче поняття службово-бойової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Зміни останніх років у соціально-економічній і політичній сферах істотно актуалізували проблему зміцнення законності й правопорядку, забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави. Однак, як показує практика, цілі та принципи правової держави до цього часу не стали реальністю. Більш того, у сучасний період держава не в змозі здійснювати надійний захист життя, здоров'я та гідності особи, забезпечити суворе й неухильне дотримання й виконання законодавства та вести рішучу боротьбу з різного роду правопорушеннями, які є «живильним середовищем» для злочинних посягань. Про це свідчить стійка тенденція до зростання кількості

© Казначесв Д. Г., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5193-7176>
kaznacheev71@gmail.com

© Лопасєва О. М., 2020
k_tsp@dduvs.in.ua

правопорушень. У зв'язку з цим важливим завданням є формування виваженої та обгрунтованої системи службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку як складової частини правоохоронної політики держави, яка чинить серйозний вплив на широке коло суспільних відносин [2, с. 29].

Відповідно до закріпленої на сьогодні в українській юридичній літературі доктрини, службово-бойова діяльність у широкому сенсі полягає в профілактичних, охоронних, режимних, захисних, ізоляційно-обмежувальних заходах і спеціальних діях (операціях) правоохоронних органів спеціального призначення, їх військових та інших передбачених законом збройних формувань, які ведуться під керівництвом центрального органу виконавчої влади (головного, центрального управління й т. под.) з метою забезпечення територіальної цілісності держави, її конституційного ладу, громадської безпеки, законності й правопорядку, а також забезпечення недоторканності державного кордону України, охорони та оборони особливо важливих об'єктів, боротьби з організованою злочинністю й тероризмом у плановому, регулярному порядку та під час проведення спеціальних заходів (операцій) у разі крайньої потреби, надзвичайних ситуацій та у воєнний час із впровадженням правоохоронних, військових та інших методів [3, с. 7].

Залежно від специфіки правоохоронного органу буде відрізнятися сутність і зміст його службово-бойової діяльності. Так, на думку А. Ф. Долженкова, змістом бойової діяльності органів правопорядку є: безпосереднє забезпечення збройних нарядів поліції, участь в операціях щодо розшуку та затримання озброєних злочинців, звільнення заручників і захоплених об'єктів, припинення терористичних актів, групових і масових порушень громадського порядку в разі надзвичайного (воєнного) стану та інших надзвичайних ситуацій із підвищеним рівнем суспільної небезпечності [4, с. 62]. Із позиції інших дослідників, функції правоохоронного органу в комплексі складають службову та бойову діяльність.

І. О. Кириченко під службовою діяльністю розуміє здійснення особовим складом усіх структурних підрозділів функціональних обов'язків, а до бойової діяльності відносить виконання нарядами та підрозділами правоохоронних органів спеціальних завдань щодо боротьби з озброєними злочинцями й створеними групами, а також здійснення інших дій, пов'язаних із застосуванням зброї або спеціальних засобів [3, с. 17].

Службово-бойова діяльність здійснюється силами охорони правопорядку, тобто спеціальними правоохоронними органами або підрозділами, які мають у своєму складі спеціальні збройні або військові формування, здатні виконувати завдання особливої важливості та складності. Досить точно в науковій літературі подано визначення таким суб'єктам правоохоронної діяльності, як правоохоронні органи спеціального призначення. Їх застосовують як у плановому, регулярному порядку, так і під час проведення спеціальних заходів, дій у надзвичайних обставинах із впровадженням правоохоронних, військових та інших методів [3, с. 6–7].

Діяльність сил охорони правопорядку у випадку ускладнення оперативної обстановки (проведення спеціальних операцій, введення надзвичайних адміністративно-правових режимів) практично завжди пов'язана з обмеженням прав і свобод людини. Без таких обмежень діяльність спеціально уповноважених державних органів щодо нормалізації обстановки значно ускладнюється. Обмеження прав людини визначається як легітимна діяльність держави, спрямована на виконання її охоронної функції щодо введення деяких обмежень у реалізацію прав і свобод із метою захисту конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони й безпеки держави. При цьому погодимося з думкою, що частіше обмежуються права, а визначаються межі їх реалізації [5, с. 21].

Базовим, вихідним положенням щодо застосування обмежень в умовах дії надзвичайних режимів є положення ст. 64 Конституції України, згідно з яким конституційні права і свободи людини й громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Основним законом України [1]. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть установлюватися обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку їх дії. На конституційному рівні визначено чіткі параметри застосування обмежень прав і свобод громадян в умовах дії воєнного чи надзвичайного стану, які складають правову основу для подальшого законодавчого регулювання цих питань. Не будемо конкретизувати, які саме права і свободи обмежуються, проте відзначимо, що в теперішніх умовах особливого значення набуває механізм корекції поведінки суб'єктів службово-бойової діяльності в разі порушення ними встановлених правових норм та перевищення дискреційних повноважень.

Таким чином, дотримання законності під час виконання певних службово-бойових завдань має пріоритетне значення.

В аспекті вдосконалення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку в Україні варто застосовувати міжнародні нормативні акти та джерела міжнародного права. Так, важливими додатковими джерелами міжнародного права є документи «м'якого права». «М'яке право» включає не обов'язкові для виконання документи, прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. Документи «м'якого права» можуть служити для зміцнення прихильності держав до міжнародних угод, підтвердження міжнародних норм або створення правової бази для подальших договорів. Прикладами документів «м'якого права», що мають особливе значення для охорони правопорядку, є «Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (Кодекс поведінки)» [6] та «Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (Основні принципи)» [7].

Хоча насправді застосування міжнародного права на внутрішньодержавному рівні може варіюватися залежно від національної правової системи, держава все ж не може посилатися на свою конституцію або інші національні закони для обґрунтування невиконання своїх зобов'язань із міжнародного права. Підписавши міжнародний договір, держава зобов'язана привести своє національне законодавство у відповідність із цим договором. Крім того, вона повинна забезпечити дотримання міжнародних зобов'язань посадовими особами та державними установами. Якщо держава не зробить цього, вона понесе відповідальність. А така відповідальність має особливе значення, коли мова йде про правоохоронну діяльність та сили охорони правопорядку.

Незважаючи на чіткі правові стандарти, охорона правопорядку не є точною дисципліною, яка дає чіткі відповіді на будь-які запитання. Оскільки співробітникам правоохоронних органів доводиться мати справу з широким колом ситуацій, пов'язаних із безліччю інтересів, що досить часто суперечать один одному, їм надана деяка свобода дій, яка накладає на них значну відповідальність за прийняття правильних рішень. Той факт, що співробітники правоохоронних органів часто перебувають у напружених або небезпечних ситуаціях і вимушені регулярно мати справу з людьми, які порушують закон або підозрюються в його порушенні, означає, що вони повинні дотримуватися високих морально-етичних стандартів, які гарантують, що співробітники правоохоронних органів та сил підтримання правопорядку завжди будуть діяти відповідно до закону [8, с. 385].

В обстановці, коли відбуваються серйозні злочини і труднощі роботи сприяють розвитку групової моралі й індивідуальних стандартів, занадто легко прийняти підхід «мета виправдовує засоби». Тому керівництву сил охорони правопорядку необхідно усвідомлювати неминучий ризик того, що така групова мораль стимулюватиме «сіру правоохоронну діяльність», яка, можливо, не завжди буде повністю відповідати вимогам закону.

У складній і небезпечній обстановці роботи з охорони правопорядку недостатньо просто встановити високі моральні стандарти. Наявність наказів і прийнятого порядку дій чітко визначає, що очікується від кожного окремого співробітника правоохоронного органу, й ефективне їх виконання абсолютно необхідно для того, щоб забезпечити суворе дотримання правових норм під час здійснення охорони правопорядку в будь-який час.

Аналізуючи порушення законодавства, допущені під час виконання певних службово-бойових завдань, відзначимо, що вони здебільшого виникають у випадках, коли співробітники й військовослужбовці сил охорони правопорядку в разі виконання невідкладних дій керуються лише метою якнайшвидшого виявлення або припинення правопорушень, затримання або доставлення правопорушників, відновлення порушених прав і свобод громадян, ліквідації (мінімізації) наслідків певної надзвичайної ситуації [8, с. 386].

Тому найбільшу кількість порушень законодавства допускають під час з'ясування обставин скоєння правопорушень, виявлення речових доказів та інших проявів протиправної поведінки. У більшості випадків незаконні дії проявляються в необґрунтованому обмеженні прав і свобод громадян, безпідставних оглядах, затриманнях та обшуках, необ'єктивному, несвочасному або неповному інформуванні про результати вжитих заходів, а іноді – і складенні документів із недостовірними даними й фальсифікацією доказової бази.

Зважаючи на це необхідна розробка теоретичних і практичних проблем службово-бойової підготовки в рамках плану заходів щодо реалізації концепції розвитку сил охорони правопорядку, що передбачає вдосконалення діючої системи підготовки кадрів. Принципово нові вимоги, що пред'являються до якості навчання особового складу, вимагають перегляду

сформованої моделі службово-бойової підготовки в навчальних закладах.

Так, питання підготовки кадрів сил охорони правопорядку дещо врегульовані в нормативно-правових актах, як-от наказ МВС України від 26 січня 2016 року № 50 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» [9].

В умовах різкого загострення криміногенної обстановки значно зросли вимоги до якості перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників сил охорони правопорядку в Україні. Вивчення та порівняльний аналіз бойової підготовки особового складу показують, що поки вона не розрахована на отримання глибоких знань та особливо – на набуття стійких умінь і навичок дій у психологічно напружених ситуаціях різного виду, й побудована з розрахунку на несистематичні заняття. На відміну від навчання методики й тактиці у звичайних умовах, під час навчання тактиці в екстремальних ситуаціях використовується, як правило, скорочена програма. Помилково вважати, що якщо працівник сил охорони правопорядку вміє ефективно нести службу у звичайних умовах, то це автоматично проявиться і в екстремальних ситуаціях.

Основне протиріччя в системі професійного навчання полягає в невідповідності між зростанням вимог до кадрів і рівнем їх службового професіоналізму. Таким чином, основними протиріччями, що впливають на розвиток навчальних технологій у процесі викладання дисциплін у сфері охорони правопорядку, є протиріччя між: умовами діяльності працівників, які швидко змінюються, зростанням професійних вимог і відставанням практичних навичок у сфері вогневої та фізичної підготовки; підготовкою співробітників до дій у звичайних і психологічно напружених ситуаціях, у тому числі бойових; якісним змістом підготовки та технічним забезпеченням навчального процесу; сформованою навчально-методичною моделлю бойової підготовки та принципово новими вимогами до підготовки кадрів.

Проведене дослідження поставлених проблем дозволяє зробити такі **висновки**:

- зміст службово-бойової підготовки необхідно максимально конкретизувати в навчальних програмах, які затвердити на законодавчому рівні;
- вимоги, що пред'являються до якості навчання, повинні відповідати навчально-методичній моделі організації та проведення занять із сучасної бойової підготовки;
- для пришвидшення навчання та підвищення його ефективності доцільно узагальнити вітчизняні й зарубіжні інноваційні технології з подальшими рекомендаціями щодо їх практичного застосування.

Гарантією правового захисту службовця сил охорони правопорядку під час несення бойової служби виступає його статус як представника влади, який перебуває під захистом держави. Ніхто не має права втручатися в його службову діяльність, крім посадових осіб, уповноважених на те законодавством. Він має право на судовий захист своїх прав і свобод.

Особливістю нормативного регулювання контролю й нагляду за службово-бойовою діяльністю сил охорони правопорядку є законодавче закріплення функцій і повноважень контролюючих органів та органів нагляду, що обумовлено виключною важливістю цієї сфери для забезпечення державою прав і свобод людини, публічної та національної безпеки.

Таким чином, необхідні визначення напрямів удосконалення цієї сфери діяльності, посилення нормативно-правового контролю, розробка нових науково обґрунтованих і практично відпрацьованих підходів щодо посилення ефективності охорони правопорядку в Україні. Вирішення цього завдання вимагає комплексного підходу до переосмислення ролі й місця органів та сил охорони правопорядку в системі гарантій забезпечення прав і свобод громадян, удосконалення форм і методів службово-бойової діяльності, визначення шляхів підвищення ефективності здійснення останньої.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.96. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Шмаков О. М. Сили охорони правопорядку в службово-бойовій діяльності силових структур. *Честь і закон*. 2013. № 2. С. 27–30.
3. Кириченко І. О. Пути совершенствования научного сопровождения служебно-боевой деятельности сил охраны правопорядка. *Честь и закон*. 2009. № 1. С. 3–23.
4. Долженков А. Ф., Саакян Н. Б. Боевая деятельность ОВД в современных условиях. *Вестник Одесского института внутренних дел*. 2000. № 3. С. 59–64.
5. Мацюк В. В. Правове регулювання службово-бойової діяльності сил охорони

правопорядку в умовах надзвичайних ситуацій соціального характеру. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 217–225.

6. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 34/169 від 17 грудня 1979 року). *Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Тридцать четвертая сессия*. Дополнение № 46 (A/34/46). С. 238–240. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282 (дата звернення: 19.05.2020).

7. Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку. Резолюція восьмого Конгресу ООН, прийнята 07.09.90. «Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ» в документах міжнародних організацій. Українсько-американське бюро захисту прав людини, Амстердам – Київ, 1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334 (дата звернення: 19.05.2020).

8. Микитенко В. В. Забезпечення прав і свобод людини у службово-бойовій діяльності сил охорони правопорядку: до постановки проблеми. *Форум права*. 2013. № 3. С. 384–389.

9. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: наказ МВС України від 26 січня 2016 року № 50.

Надійшла до редакції 28.07.2020

References

1. Konstytutsiya Ukrainy (1996). [The Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141 [in Ukr.].

2. Shmakov O. M. (2013). Syly okhorony pravoporyadku v sluzhbovo-boyoviy diyal'nosti sylovykh struktur. [Law enforcement forces in the service and combat activities of law enforcement agencies.] *Chest' i zakon*. 2013. № 2. S. 27–30 [in Ukr.].

3. Kirichenko I. O. (2009). Puti sovershenstvovaniya nauchnogo soprovozhdeniya sluzhebno-boyevoy deyatel'nosti sil okhrany pravoporyadka. [Ways to improve the scientific support of the service and combat activities of the law enforcement forces]. *Chest' i zakon*. 2009. № 1. S. 3–23 [in Russ.].

4. Dolzhenkov A. F., Saakyan N. B. (2000). Boyevaya deyatel'nost' OVD v sovremennykh usloviyakh. [Combat activity of the ATS in modern conditions]. *Vestnik Odesskogo instituta vnutrennikh del*. 2000. № 3. S. 59–64 [in Russ.].

5. Matsyuk V. V. (2015). Pravove rehulyuvannya sluzhbovo-boyovoyi diyal'nosti syl okhorony pravoporyadku v umovakh nadzvychaynykh sytuatsiy sotsial'noho kharakteru. [Legal regulation of service and combat activities of law enforcement forces in emergency situations of a social nature]. *Problemy zakonnosti*. 2015. Vyp. 128. S. 217–225 [in Ukr.].

6. Kodeks povedinky posadovykh osib z pidtrymannya pravoporyadku (1979). [Code of Conduct for Law Enforcement Officials], (zatverdzhenny rezolyutsiyeyu Heneral'noyi Asambleyeyi OON № 34/169 vid 17 hrudnya 1979 roku). *Orhanyzatsiya Ob'edynennykh Natsyy. Heneral'naya Assambleya. Ofytsyal'nye otchety. Trydtsat' chetvertaya sessiya*. Dopolnenye № 46 (A/34/46). S. 238–240. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282 (data zvernennya: 19.05.2020) [in Ukr.].

7. Osnovni pryntsyipy zastosuvannya syly ta vohnepal'noyi zbroyi posadovymy osobamy z pidtrymannya pravoporyadku (1990) [Basic principles of using force and firearms by law enforcement officials]. Rezolyutsiya vos'moho Konhressa OON, pryynyata 07.09.90. "Prava lyudyny i profesiyni standarty dlya pratsivnykiv militsiyi ta penitentsiarnykh ustanov" v dokumentakh mizhnarodnykh orhanizatsiy. Ukrayins'ko-amerykans'ke byuro zakhystu prav lyudyny, Amsterdam – Kyiv, 1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334 (data zvernennya: 19.05.2020) [in Ukr.].

8. Mykytenko V. V. (2013). Zabezpechennya prav i svobod lyudyny u sluzhbovo-boyoviy diyal'nosti syl okhorony pravoporyadku: do postanovky problemy [Ensuring human rights and freedoms in the service and combat activities of law enforcement forces: to pose the problem]. *Forum prava*. 2013. № 3. S. 384–389 [in Ukr.].

9. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro orhanizatsiyu sluzhbovoyi pidhotovky pratsivnykiv Natsional'noyi politysiy Ukrainy (2016) [On approval of the Regulations on the organization of in-service training of employees of the National Police of Ukraine]: nakaz MVS Ukrainy vid 26 sichnya 2016 roku № 50 [in Ukr.].

SUMMARY

Dmytro H. Kaznacheyev, Olena M. Lopayeva. Ways of improvement military-combat activity of law enforcement units in Ukraine. The article analyzes the features of service and combat activities of law enforcement forces in Ukraine, mistakes were made during the professional training of personnel. The concept of essence and maintenance of service and combat activity of law enforcement agencies depending on their specificity is given.

The description of the directions of improvement of service and combat activity of law enforcement forces in Ukraine is carried out, the substantiation of advantages and disadvantages of these directions in modern conditions is given. Emphasis was placed on improving the service and combat activities of law enforcement forces in Ukraine through the wider application of international regulations and sources of international law, especially those UN General Assembly resolutions on the conduct of law enforcement officials and the basic principles of force and firearms by officials. to maintain law and order, which may vary depending on the national legal system. An analysis of violations of the law committed in the performance of certain combat missions, which mostly occur in cases where law enforcement officers and servicemen in the performance of urgent actions are guided only by the early

detection or cessation of offenses, detention or delivery of offenders, restoration of violations, citizens, elimination (minimization) of the consequences of a certain emergency situation.

It is noted that in most cases illegal actions are manifested in unreasonable restrictions on the rights and freedoms of citizens, unjustified inspections, detentions and searches, biased, untimely or incomplete information about the results of measures taken, and sometimes - drawing up documents with inaccurate data and falsification of evidence. In view of this, it is necessary to develop theoretical and practical problems of combat training in the framework of the action plan for the implementation of the concept of law enforcement, which provides for the improvement of the existing training system. Fundamentally new requirements for the quality of personnel training require a revision of the existing model of service and combat training in educational institutions with specific training conditions.

Keywords: military-combat activity, law enforcement, rule of law, personnel training, control, supervision.

УДК 342.341

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-95-101

Станіслава МИРОНЮК[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ ТА ВИДИ СЕРВІСНИХ ПОСЛУГ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Здійснено аналіз законодавчо визначених та потенційно ймовірних видів сервісних послуг, які надаються підрозділами Національної поліції. Виокремлено підстави, які вказують на необхідність розширення та нормативного закріплення сервісних послуг, які можуть надаватися підрозділами Національної поліції, наведено їх поняття та виокремлено принципи їх надання.

Ключові слова: *сервісно-обслуговуюча діяльність органів публічної влади, сервісні послуги Національної поліції, принципи сервісної діяльності Національної поліції.*

Постановка проблеми. Зважаючи на нову «обслуговуючу» функцію поліції, основним замовником поліцейських послуг є народ України, за рахунок сплати податків утримує поліцію, а тому повинен мати законодавчо визначені гарантії якісного сервісного обслуговування поліцією потреб населення у сфері забезпечення правопорядку та безпеки. Ст. 3 Закону України «Про Національну поліцію» нормативно визначені завдання поліції, які полягають у наданні поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки й порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Отже, законодавець вперше в законодавчому акті застосував поняття «поліцейські послуги», що вказує на позитивну тенденцію щодо переорієнтації діяльності певних підрозділів поліції на соціальну складову і що започатковує новий напрям діяльності поліції, який полягає в наданні соціальних та сервісних послуг суспільству та окремим його членам у межах здійснення правоохоронної діяльності [1]. Навіть наскрізний аналіз законодавства, а саме ст. 23 Закону вказує, що з 30 завдань поліції 11 з них, тобто майже 40 %, так чи інакше пов'язані з наданням поліцією соціальних та сервісних послуг в тих чи тих різновидах правоохоронної сфери, що ще раз вказує на суттєвість соціальної та сервісної функції поліції.

Отже, все вищезазначене вказує на необхідність вироблення ефективної та науково обгрунтованої національної моделі реалізації сервісної функції поліції. У межах вирішення цього комплексного завдання доцільно з'ясувати поняття, принципи та види сервісних послуг Національної поліції, що і визначає завдання дослідження в межах да-

ної наукової мету статті. Для досягнення загальної мети дослідження через виконання його завдань, необхідно визначити, що *предметом дослідження* будуть теоретико-правові понятійні категорії, вироблені теоретико-правовою та адміністративно-правовою наукою, які дають змогу визначити поняття сервісних послуг органів публічної влади загалом та Національної поліції зокрема; а також методи систематизації, які будуть використані для виокремлення видів таких послуг.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемні питання надання адміністративних, зокрема поліцейських, послуг були предметом наукових досліджень у наукових працях В. Б. Авер'янова, С. М. Алфьорова, М. І. Ануфрієва, О. М. Бандурки, В. О. Басс, О. І. Безпалової, В. М. Бесчастного, Ю. П. Битяка, Д. О. Власенка, В. В. Галунька, Ю. В. Гаруста, В. М. Гаращука, О. П. Гетманець, І. П. Голосніченка, В. Л. Грохольського, М. П. Гурковського, С. М. Гусарова, С. Л. Дембіцької, С. Ф. Денисюка, О. Ю. Дрозда, О. В. Джафарової, Е. В. Женеску, О. Ю. Іващенко, М. О. Колесникової, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, М. В. Корнієнка, О. М. Ключова, К. Б. Левченко, М. В. Лошицького, О. І. Миколенка, Я. Б. Михайлюка, А. В. Міськевича, А. А. Манжули, О. М. Музичука, О. В. Негодянки, М. Б. Остраха, В. П. Пархоменка, В. В. Петювки, Г. М. Писаренка, А. М. Подольки, Т. О. Проценка, А. І. Сасенка, В. І. Сіверіна, О. В. Таможнього, К. А. Фуглевича, В. Д. Щербаня. Однак комплексного аналізу поняття, змісту та видів сервісних послуг поліції в межах монографічного дослідження виконано не було. Тому відсутність монографічної літератури свідчить, що цей напрям є новим і недостатньо розвинутим, а також про складність питання і недостатню увагу до нього вчених-правознавців.

Виклад основного матеріалу. На виконання завдань дослідження в межах цієї наукової статті необхідно з'ясувати поняття сервісних послуг Національної поліції, розкрити їх зміст та виокремити їх види.

Контент-аналіз вітчизняного законодавства свідчить, що поняття сервісної діяльності відсутнє. Аналіз довідникових джерел вказує на те, що під сервісом розуміється: обслуговування населення, забезпечення його побутових потреб [2]; (англ. service – прислужування, праця, служба, від лат. servitium – рабство, неволя) – система (комплекс) екон., орг., тех., правових та ін. заходів, спрямованих на обслуговування і ремонт тех. і трансп. засобів, складних побут. товарів, комунал. обладнання, комп'ютер., техніки тощо [3]. Сервісна діяльність тлумачиться як вид діяльності, спрямованої на задоволення потреби людей шляхом надання індивідуальних послуг, сервісною діяльністю займаються індивідуальні підприємці і сервісні організації (у тому числі державні органи), результатом їх праці є послуга як результат безпосередньої взаємодії виконавця і споживача (замовника), а також власної діяльності виконавця щодо задоволення потреби людини [4, с.9]. Під сервісною діяльністю органів публічної влади розуміють функцію публічного врядування, сутність якої полягає в наданні управлінських послуг фізичним та юридичним особам, які є їх одержувачами – клієнтами (споживачами), а публічні службовці – надавачами (виконавцями), що реалізують ці послуги від імені держави [5, с. 123]. Навіть Вікіпедія сервісну функцію тлумачить як діяльність по наданню послуги (англ. service) [6]. Вищезначене дозволяє зробити проміжний висновок, що будь-яка сервісна діяльність органу публічної влади – це діяльність державних інституцій щодо надання публічних (адміністративних) послуг. Щодо тлумачень сервісної діяльності органів публічної влади, які вироблені наукою адміністративного права та державного управління, то вони дуже схожі з невеликими відхиленнями. Зокрема, академік В. Б. Авер'янов зазначав, що сервісна діяльність органів публічної влади – це діяльність відповідних державних органів, що пов'язана з розглядом і вирішенням різних індивідуальних звернень приватних (фізичних і юридичних) осіб із приводу реалізації їхніх суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів; наданням конкретним приватним особам адміністративних (управлінських) послуг у вигляді дозвольно-ліцензійних, реєстраційних та інших подібних дій; прийняттям індивідуальних зобов'язуючих рішень щодо приватних осіб із питань виконання ними різних обов'язків, передбачених законом, а також вирішенням так званих «публічних» справ (наприклад, із питань відселення людей під час будівництва шляхів, мостів, енергетичних мереж, відведення земель для загальнодержавних потреб тощо); здійсненням позасудового розгляду адміністративно-правових спорів у порядку адміністративного розгляду скарг приватних осіб; вжиттям щодо громадян заходів адміністративного примусу, насамперед заходів адміністративної відповідальності [7, с.167]. В. Р. Біла зазначає, що публічно-сервісна діяльність органів

публічної адміністрації щодо задоволення певних потреб особи, яка здійснюється за її зверненням, полягає в реалізації її суб'єктивних прав суб'єктами владних повноважень та полягає в наданні адміністративних (управлінських) послуг [8, с. 244]. Зі свого боку, О. В. Джафарова, досліджуючи публічно-сервісну функцію поліції, вказує на доцільність розглядати публічно-сервісну діяльність Національної поліції в широкому та вузькому розуміннях [9, с. 57]. У широкому розумінні як нормативно визначену діяльність спеціально створеної державної інституції, яка спрямована на виконання завдань та функцій держави щодо забезпечення прав і свобод людини, а також захист інтересів суспільства й держави, підтримання публічного порядку та безпеки, протидії злочинності; у вузькому – діяльність, спрямована на надання публічних послуг у сфері публічної безпеки і порядку, що здійснюється за заявою фізичних і юридичних осіб та спрямована на набуття, зміну чи припинення прав або обов'язків у відповідній сфері публічних відносин [9, с. 55]. Підтримуючи вищевказану позицію, В. А. Троян систематизує публічно-сервісну діяльність Національної поліції за такими напрямками: 1) публічно-сервісна діяльність, пов'язана з видачею документів дозвоільного характеру щодо вогнепальної зброї, боєприпасів, інших предметів; 2) публічно-сервісна діяльність у сфері дорожнього руху; 3) публічно-сервісна діяльність у сфері охоронної діяльності (охорона майна громадян, організацій, а також об'єктів, що підлягають обов'язковій охороні тощо) [10, с. 93].

Погоджуючись з позицією вищевказаних вчених, зазначимо, що зважаючи на значну кількість нормативних актів, що регламентують діяльність МВС та Національної поліції у сфері надання послуг, а також наукових підходів до розуміння поняття «адміністративні послуги», необхідно чітко вказати на співвідношення таких понять, як «поліцейські послуги» та «сервісні послуги». На нашу думку, усі послуги, які надаються Національною поліцією та іншими центральними органами виконавчої влади, є адміністративними, оскільки вони пов'язані з реалізацією владних повноважень органами публічної адміністрації, МВС та Національною поліцією (у сфері внутрішніх справ), що спричиняє набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків фізичної (юридичної) особи відповідно до закону. Водночас підтримуємо позицію Д. Йосифовича, який зазначає, що послуги, що надає Національна поліція, виконуючи свої основні завдання, визначені Законом України «Про Національну поліцію», треба вважати поліцейськими, а послуги, що надаються Національною поліцією та МВС у сфері внутрішніх справ з метою створення умов для реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою, доцільно вважати сервісними [11, с. 134]. Резюмуючи вищеозначене, запропонуємо власне поняття сервісно-обслуговуючої діяльності Національної поліції як визначеної законом та упорядкованої на підзаконному рівні діяльності щодо надання адміністративних сервісних послуг, спрямованих на реалізацію прав фізичних та юридичних осіб та задоволення потреб засобом комунікації з Національною поліцією [12, с. 235].

Сервісно-обслуговуюча діяльність Національної поліції, тобто діяльність з надання сервісних послуг, базується на таких принципах:

- принцип єдиного вікна, який передбачає виключення або максимально можливе обмеження участі заявників у процесах збору з різних інстанцій та надання в різні інстанції різних документів і довідок, що підтверджують права заявників на отримання сервісної послуги. Цей принцип набув обов'язковості з прийняттям Закону «Про адміністративні послуги», який визначив необхідність надання схожих за своєю сутністю адміністративних послуг через звернення до центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП) [13]. За таким принципом на сьогодні діють сервісні центри МВС, діяльність яких регулюється відповідним Положенням [14];

- принцип дебіюрократизації (невтручання), який передбачає обмеження втручання посадових осіб в процедуру надання сервісної послуги, що досягається можливістю подання заявки онлайн, подання документів через електронну чергу, отримання документів кур'єрською доставкою та інше (так званий принцип «мінімальної наявності людського чинника»);

- принцип підвищення ефективності, доступності та відкритості інформації щодо діяльності публічного органу по наданню сервісної послуги (принцип транспарентності), який покладає на сервісний орган обов'язок оприлюднювати проміжкові результати надання сервісної адміністративної послуги (СМС інформування, повідомлення на електронну пошту заявника послуги про прийняття документів до виконання, про результати

виконання звернення), що передбачено Законом України «Про доступ до публічної інформації» [15];

- принцип єдиних критеріїв оцінювання якості публічних послуг, який реалізується шляхом проведення регулярних моніторингів, оприлюднення результатів розгляду звернень за отриманням послуги, результатів опитувань одержувачів публічних послуг та ін.;

- принцип доступності публічних послуг реалізується через можливість споживачів послуги мати легкий доступ до органів публічної влади в зручний час, причому інформація про порядок надання послуг має надаватися простою й зрозумілою мовою (наприклад, мережа регіональних сервісних центрів МВС є досить розгалуженою, один центр не більше ніж на 3–5 адміністративних районів);

- принцип запобігання та протидії корупції під час надання послуги (зокрема, такі запобіжники: електронна черга, знаходження адміністраторів надання послуг та клієнтів в єдиному відкритому залі, оплата послуги через банківські установи, наявність камер спостереження та фото- відеозапису, мінімізація телефонного права та ін.);

- принцип економії часу, який передбачає чіткий часовий регламент на надання кожної сервісної послуги, чітко прописаний в інформаційній картці надання сервісної послуги, що знаходиться в доступному місці ЦНАП;

- принцип оскарження, який полягає в тому, що процедура (рішення, дія чи бездіяльність органу публічної влади) по наданню сервісної послуги може бути оскаржена до суду, а захист прав заявника послуги буде здійснюватись у судовому порядку під час розгляду адміністративної справи у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАСУ) [16].

Потрібно зауважити, що нормативне закріплення поняття та видів «сервісних послуг» як різновиду адміністративних послуг, що надаються МВС (у тому числі НПУ), на сьогодні відсутнє, спроба їх унормувати з'явилась з моменту прийняття Верховною Радою України у першому читанні проєкту Закону України «Про сервісні послуги та сервісні центри Міністерства внутрішніх справ України» від 6 квітня 2015 року № 2567 [17], який наразі знятий з розгляду ВРУ. Цим Проєктом Закону пропонувалось закріпити види сервісних послуг, які надаються МВС (50 видів послуг), основними з яких є: видача реєстраційного свідоцтва на зброю; видача дозволу (оформлення документів) на відкриття та функціонування об'єктів дозвільної системи; видача посвідчення водія транспортного засобу; видача міжнародного посвідчення водія транспортного засобу; реєстрація, перереєстрація колісних транспортних засобів усіх категорій, мототранспорту, причепів, мопедів з видачею свідоцтва про реєстрацію або його дублікату, зняття з обліку транспортного засобу; видача довідки про відсутність (наявність) судимості або обмежень, передбачених кримінально-процесуальним законодавством України; визначення ринкової вартості зброї, транспортних засобів тощо. Водночас зараз найбільш вдалою спробою об'єднати адміністративні (сервісні) послуги, які надаються МВС (НПУ), є створення сервісних центрів МВС, метою діяльності яких є надання сервісних послуг щодо задоволення потреб фізичних і юридичних осіб в отриманні послуг, запровадження сучасних технологій, поліпшення обслуговування споживачів послуг з оформлення дозволів, посвідчень, свідоцтв, довідок, дублікатів документів, полегшення отримання цих послуг для громадян, запобігання проявам корупції у цій сфері. Водночас цим нормативним актом закріплені не всі види сервісних послуг, які надаються МВС (НПУ).

Щодо сервісних послуг, які надаються підрозділами Національної поліції, то їх система більш-менш нормативно визначена. Зокрема, Постановою КМУ від 4 червня 2007 р. № 795 «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання», визначено перелік платних послуг, які надаються безпосередньо підрозділами Національної поліції, зокрема до них належать: 1) видача дозволів на придбання і перевезення вогнепальної зброї, боєприпасів, інших предметів, на які поширюється дозвільна система фізичним та юридичним особам; 2) видача дозволу на зберігання і носіння (реєстрація, перереєстрація) нагородної зброї, мисливської, холодної, пневматичної зброї, інших предметів, на які поширюється дозвільна система; 3) переоформлення зброї за місцем її обліку з одного власника на іншого; 4) видача дозволу (оформлення документів) на відкриття та функціонування об'єктів дозвільної системи, що працюють з вибуховими матеріалами, піротехнічних майстерень та інших об'єктів

відповідно до Положення про дозвільну систему, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р. № 576; 5) видача дублікатів документів дозвільного характеру, у разі їх втрати або пошкодження; 6) видача ліцензії на виробництво та ремонт вогнепальної зброї невійськового призначення і боєприпасів до неї, холодної зброї, пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, торгівля вогнепальною зброєю невійськового призначення та боєприпасами до неї, холодною зброєю, пневматичною зброєю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів на секунду, на виробництво спеціальних засобів, заряджених речовинами слезоточивої та дратівної дії, індивідуального захисту, активної оборони та їх продаж, надання послуг з охорони власності та громадян, на провадження діяльності, пов'язаної з виробництвом, торгівлею піротехнічними засобами, на провадження діяльності, пов'язаної з наданням послуг стрільбищами невійськового призначення та функціонування мисливських стендів; 7) переоформлення ліцензії, видача дубліката ліцензії, видача копії ліцензії; 8) оформлення та видача дозволу на перевезення надгабаритних, великовагових вантажів та документів щодо погодження маршрутів дорожнього перевезення небезпечних вантажів [18]. Зараз, не вдаючись до аналізу правових підстав та порядку надання сервісних послуг, які надаються підрозділами Національної поліції, потрібно зазначити, що на відміну від соціальних послуг, які входять в коло основних функцій поліції і здійснюються на безоплатній основі, сервісні послуги надаються в порядку надання платних адміністративних послуг, однак надаються не з метою отримання прибутку, а з метою компенсації витрат на залучення поліцейських та ресурсів поліції для забезпечення певного сервісу, наприклад, супроводження поліцейськими автомобілями переміщення автодорогами великогабаритних вантажів.

Висновки. З огляду на вищевикладене потрібно зазначити, що під сервісними послугами, які надаються підрозділами Національної поліції, треба визнати комплекс адміністративних послуг, що здійснюються, як правило, на платних засадах за сприяння кадрового, ресурсного, інформаційного забезпечення поліції з метою реалізації законних прав і свобод громадян та юридичних осіб. Реалізація цих послуг має здійснюватись на основі дотримання єдиних принципів надання адміністративних послуг та на підставі інформаційних карток надання кожної сервісної послуги, які мають бути розроблені на виконання вимог Закону України «Про адміністративні послуги», затверджені наказом голови Національної поліції або міністра МВС та доступні для споживачів таких послуг.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. Ст. 379.
2. Академічний тлумачний словник (1970–1980) : в 11 т. URL: <http://sum.in.ua/s/servis> (дата звернення: 20.09.2020).
3. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П. С. 736 с.
4. Романович Ж. А., Калачев С. Л. Сервисная деятельность : учебник / под общ. ред. Ж. А. Романовича. Москва : ИТК «Дашков и К °», 2005. 165 с.
5. Куйбіда В. С., Білінська М. М., Петроє О. М. Публічне управління: термінологічний словник : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.
6. Послуга (англ. *service*). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B0> (дата звернення: 20.09.2020).
7. Авер'янов В. Б., Деречь В. А., Школик А. М. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юстініан, 2007. 288 с.
8. Біла В. Р. Особливості адміністративно-договірних відносин за участю органів Державної податкової служби. *Радник*. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/493-stetsenko/21399-2012-06-19-22-07-49> (дата звернення: 20.09.2020).
9. Джафарова О. В. Щодо розуміння категорії «публічно-сервісна діяльність» Національної поліції. *Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 22 листоп. 2016 р.) / Донец. юрид. ін-т МВС України. Кривий Ріг, 2016. С. 55–58.
10. Троян В. А. Поняття та види публічно-сервісної діяльності Національної поліції України. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). с. 90–94.
11. Йосифович Д. Надання адміністративних послуг Міністерством внутрішніх справ

України та Національною поліцією. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : юридичні науки. 2017. № 1. С. 131–137.

12. Миронюк С. А. Поняття та види соціальних та сервісних послуг Національної поліції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 231–234.

13. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. С. 1705.

14. Про затвердження Положення про територіальний сервісний центр МВС : наказ МВС України від 29.12.2015 № 1646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0156-16#Text> (дата звернення: 20.09.2020).

15. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. С. 1491.

16. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

17. Про сервісні послуги та сервісні центри Міністерства внутрішніх справ України : Проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54676 (дата звернення: 20.09.2020).

18. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються підрозділами Міністерства внутрішніх справ, Національної поліції та Державної міграційної служби, і розміру плати за їх надання : Постанова КМУ від 4 червня 2007 р. № 795. *Офіційний вісник України*. 2007. № 42. Ст. 1671. С. 69.

Надійшла до редакції 17.09.2020

References

1. Pro Natsionalnu politsiuu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 2 lyupnia 2015 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2015. № 40-41. St. 379. [in Ukr.].

2. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk (1970–1980) [Academic Explanatory Dictionary (1970–1980)] : v 11 t. URL: <http://sum.in.ua/s/servis> (data zvernennia: 20.09.2020). [in Ukr.].

3. Yurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia] : u 6 t. / red. kol. Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2003. T. 5 : P. S. 736 s. 4. [in Ukr.].

4. Romanovich Zh. A., Kalachev S. L. Servisnaya deyatel'nost' [Service activities] : uchebnyk / pod obsh. red. Zh. A. Romanovicha. Moskva : ITK «Dashkov i K °», 2005. 165 s. [in Rus.].

5. Kuibida V. S., Bilynska M. M., Petroie O. M. Publichne upravlinnia: terminologichnyi slovnyk [Public administration: a glossary] : navch. posib. Kyiv : NADU, 2018. 224 c. [in Ukr.].

6. Posluha [Service] (anhl. service). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3%D0%B0> (data zvernennia: 20.09.2020). [in Ukr.].

7. Averianov V. B., Derets V. A., Shkolyk A. M. Derzhavne upravlinnia: yevropeyski standarty, dosvid ta administratyvne pravo [Public administration: European standards, experience and administrative law] / za zah. red. V. B. Averianova. Kyiv : Yustinian, 2007. 288 s. [in Ukr.].

8. Bila V. R. Osoblyvosti administrativno-dohovirnykh vidnosyn za uchastiu orhaniv Derzhavnoi podatkovoi sluzhby [Features of administrative-contractual relations with the participation of the State Tax Service]. *Radnyk*. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/493-stetsenko/21399-2012-06-19-22-07-49> (data zvernennia: 20.09.2020). [in Ukr.].

9. Dzhafarova O. V. Shchodo rozuminnia katehorii «publichno-servisna diialnist» Natsionalnoi politsii. Bezpeka dorozhnogo rukhu: pravovi ta orhanizatsiini aspekty [Regarding the understanding of the category "public service activities" of the National Police] : materialy XI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kryvyi Rih, 22 lystop. 2016 r.) / Donetsk. yuryd. in-t MVS Ukrainy. Kryvyi Rih, 2016. S. 55–58. [in Ukr.].

10. Troian V. A. Poniattia ta vydy publichno-servisnoi diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy [Concepts and types of public service activities of the National Police of Ukraine]. *Pravo i bezpeka*. 2016. № 4 (63). s. 90–94. [in Ukr.].

11. Yosyfovych D. Nadannia administrativnykh posluh Ministerstvom vnutrishnikh sprav Ukrainy ta Natsionalnoi politsiiei [Provision of administrative services by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Police]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Seriia : yurydychni nauky. 2017. № 1. S. 131–137. [in Ukr.].

12. Myroniuk S. A. Poniattia ta vydy sotsialnykh ta servisnykh posluh Natsionalnoi politsii [Concepts and types of social and service services of the National Police]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2019. № 3. S. 231–234. [in Ukr.].

13. Pro administrativni posluhy [About administrative services] : Zakon Ukrainy vid 6 veres. 2012 r. № 5203-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 32. S. 1705. [in Ukr.].

14. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro terytorialnyi servisnyi tsentr MVS [On approval of the Regulations on the territorial service center of the Ministry of Internal Affairs] : nakaz MVS Ukrainy vid 29.12.2015 № 1646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0156-16#Text> (data zvernennia: 20.09.2020). [in Ukr.].

15. Pro dostup do publichnoi informatsii [On access to public information] : Zakon Ukrainy vid

13 sich. 2011 r. № 2939-VI. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2011. № 32. S. 1491. [in Ukr.].

16. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Procedure of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 3 zhovtnia 2017 roku № 2147-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 48. St. 436. [in Ukr.].

17. Pro servisni posluhy ta servisni tsentry Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy [About service services and service centers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] : Proiekt Zakonu Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54676 (data zvernennia: 20.09.2020). [in Ukr.].

18. Pro zatverdzhennia pereliku platnykh posluh, yaki nadaiutsia pidrozdilamy Ministerstva vnutrishnikh sprav, Natsionalnoi politsii ta Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby, i rozmiru platy za yikh nadannia [On approval of the list of paid services provided by the units of the Ministry of Internal Affairs, the National Police and the State Migration Service, and the amount of payment for their provision] : Postanova KМУ vid 4 chervnia 2007 r. № 795. Ofitsiyni visnyk Ukrainy. 2007. № 42. St. 1671. S. 69. [in Ukr.].

SUMMARY

Stanislava A. Myronyuk. Concepts, principles and types of services of the National Police.

The article is analyzed of the legislatively meaningful and potential types of service services, which are based on the reasons of the National Police. It is imperative to provide, as to indicate the need for the expansion of the normative consolidation of service services, as it is possible to press on the components of the National Police, introduced by the understanding and the principle of the support.

The article clarifies the need to develop an effective and scientifically sound national model for the implementation of the service function of the National Police. The own concept of service activity of the National Police as defined by law and regulated by law activities for the provision of administrative services aimed at realizing the rights of individuals and legal entities and meeting the needs of means of communication with the National Police is proposed.

The following principles of service activity of the National Police are singled out and disclosed: single window, debureaucratization (non-interference), increase of efficiency, availability and openness of information on activity of public body on service provision, availability of criteria for quality assessment of public services, availability of public services, prevention and counteraction corruption in the provision of services, saving time, appealing the procedure for providing the service.

It was found that the services of the National Police can be divided into the following types: related to the issuance of permits for firearms, ammunition and other items; in the field of traffic; in the field of security activities (protection of property of citizens, organizations, as well as objects subject to mandatory protection, etc.); in the field of admission to driving.

It is proved that the implementation of these services should be carried out on the basis of compliance with the unified prynces of administrative services, and on the basis of information cards for each service to be developed to meet the requirements of the Law "On Administrative Services", approved by the Order of the National Police. available to consumers of such services.

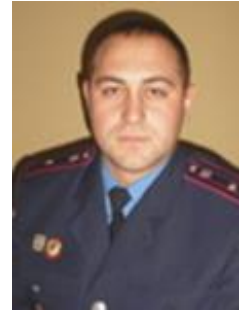
Keywords: *service and service activities of public authorities, service services of the National Police, principle of service activities of the National Police.*

УДК 342.98(477)
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-102-107

Василь САВЧЕНКО[©]
кандидат
юридичних наук,
доцент
(Івано-Франківський
юридичний інститут
Національного
університету
«Одеська юридична
академія»)

Ігор РАВЛЮК[©]
доцент кафедри
(Прикарпатський
факультет
(м. Івано-
Франківськ)
Національної
академії
внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ СЛУЖБОВОЇ ПІДГОТОВКИ СПІВРОБІТНИКІВ ФЕДЕРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ ТА ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СИЛ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ФРН

Розглянуто особливості службової підготовки співробітників федеральних органів поліції Федеративної Республіки Німеччина. З'ясовано вимоги, які ставлять до кандидата на службу в поліції, основні нормативи, які повинні бути виконані поліцейськими з фізичної та вогневої підготовки. Проаналізовано особливості професійної підготовки поліцейських сил спеціального призначення, зокрема команд спеціальних операцій, мобільних цільових груп, переговорних груп, технічних цільових груп та Спеціального підрозділу Федеральної прикордонної служби. Зроблено висновок, що на особливу увагу заслуговує професійна підготовка поліцейських у підрозділах, призначених для боротьби з тероризмом та захопленням заручників.

Ключові слова: нормативи, поліція, сили спеціального призначення, службова підготовка, ФРН.

Постановка проблеми. Службова підготовка як система заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням специфіки та профілю його службової діяльності [1], посідає чільне місце в діяльності поліцейського. Важливе значення для успішного виконання покладених на нього завдань має тактична, вогнева та фізична підготовка. Саме це є одним із визначальних факторів, від яких залежить ефективність виконання професійних функцій. Поліцейський, задіяний до виконання службових та професійних обов'язків, повинен психологічно та фізично бути готовим до несподіваного, нестандартного розвитку ситуації. Важливою є впевненість у собі, у своїх знаннях, уміннях, навиках та можливостях [2, с. 94].

Чимало корисного можна запозичити і з досвіду службової підготовки зарубіжних колег у межах спільних тренінгів, навчань, змагань, теоретичного обміну досвідом. Варто взяти до уваги практику підготовки поліцейських у Федеративній Республіці Німеччина, правоохоронні органи якої працюють вельми ефективно й надійно захищають життя, здоров'я, права, свободи та законні інтереси громадян.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Незважаючи на актуальність, питання щодо вдосконалення діяльності Національної поліції України, службової підготовки поліцейських на основі вивчення досвіду провідних країн Європи в сучасних наукових роботах висвітлені поверхово. Дослідженню окремих питань підготовки поліцейських за кордоном присвятили свої публікації вітчизняні та зарубіжні науковці В. Д. Басай, П. Н. Бірюков, О. І. Галаган, М. Я. Гуцуляк, А. Е. Жалінський, А. В. Молдован, А. А. Реріхт, В. І. Самарін, Я. І. Соловій, М. Г. Стойко, В. Д. Юрчишин, В. І. Фелик, Б. А. Філімонов та інші. Однак варто зауважити, що особливості підготовки співробітників поліції у ФРН фактично не розглядалися, що вказує на

© Савченко В.А., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2728-9794>
dekanat_if@onua.edu.ua

© Равлюк І.І., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0424-8746>
pf@naiau.kiev.ua

актуальність досліджень в цьому напрямі.

Метою статті є вивчення досвіду тактико-спеціальної, фізичної та бойової підготовки працівників федеральних органів поліції, а також поліцейських сил спеціального призначення ФРН, що обумовлено необхідністю вдосконалення службової підготовки поліцейських в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 30 Основного закону ФРН, структура та організація органів поліції є питанням земель. Федерація тільки до певної міри володіє власними поліцейськими органами. Серед них: Федеральне управління кримінальної поліції; Федеральна прикордонна охорона; поліція Бундестагу; Федеральне відомство охорони Конституції; галузеві органи з поліцейськими повноваженнями (головні митні управління; головні фінансові управління; Митна кримінальна служба; Митно-прикордонна служба; Управління лісництва та мисливства; органи цивільної оборони та інші) [3, с. 131].

Відповідно до § 116 Основного закону та Закону «Про федеральну службу» до кандидатів на посаду держслужбовця ставлять такі вимоги: громадянство Німеччини або будь-якої з країн Європейського Союзу; надання гарантії в будь-який час заступитися за свободу, конституційний і демократичний лад Німеччини. Крім того, додатково до співробітників поліції ставлять такі вимоги: зріст не нижче 163 сантиметрів (для жінок), 165 сантиметрів (для чоловіків) і не вище 195 сантиметрів; придатність до служби в поліції за висновком лікаря; наявність водійських прав категорії Б; відсутність судимостей; придатність до служби в поліції за силою духу й характером.

Необхідно також відповідати таким вимогам: готовність до роботи, соціальна компетентність, мобільність і рухливість, хороший фізичний і моральний стан, розуміння демократії, здатність до фізичних і психічних навантажень, здатність до роботи в колективі, комунікабельність, громадянська мужність, уміння приймати рішення, позитивний зовнішній вигляд [4].

В основу підготовки поліцейських кадрів Німеччини покладено принцип довічного найму. Службова діяльність і навчання співробітника планується і спрямовується в суто перспективному плані. При цьому передбачається постійне підвищення його кваліфікації [5]. Максимальний строк служби в поліції складає 60 років.

Підтримання фізичної форми є обов'язком кожного федерального поліцейського. Тому всі правоохоронці федеральної поліції зобов'язані брати участь у заняттях спортом. Працівники федеральної поліції щороку мають у своєму розпорядженні 84 години спортивних занять. Зрештою, це близько 1,6 годин на тиждень, причому спортом можна займатися в робочий час. До них належать: 46,5 годин ситуаційних та оперативних тренувань, 30 годин спортивних занять та 7,5 годин стрільби. Федеральні управління поліції організовують регулярні навчальні курси з визначеними датами та місцями. Окрім того, поліцейських спонукають до тренувань і в позаслужбовий час, щоб постійно тримати себе у формі. І це виправдано, оскільки федеральній поліції доводиться щорічно проходити перевірку у спринті (100-метровий біг) та в зоні витривалості (12-хвилинний пробіг або альтернативно плавання на 1 000 метрів).

Мінімальні вимоги базуються на досягненнях німецького спортивного значка категорії «Срібло». Німецький спортивний значок (DSA) як нагорода від Німецької олімпійської конфедерації спорту (DOSB) – це найвища нагорода за межами змагальних видів спорту, її вручають як знак досягнення за середні та різнобічні фізичні показники. Нормативи, які потрібно виконувати, базуються на основних моторних навичках, витривалості, силі, швидкості та координації. Плавання завжди є обов'язковим. У деяких федеральних землях наявність такого значка у претендента є умовою прийому на службу в поліцію.

Як приклад: для того щоб отримати значок «Срібло» у віковій категорії від 25 до 29 років, потрібно скласти на вибір такі нормативи з чотирьох категорій:

- 1) витривалість:
 - біг 3 000 м – 15,10 хв;
 - плавання 800 м – 20,00 хв;
 - велосипедний крос 20 км – 44,30 хв;
- 2) сила:
 - штовхання ядра вагою 7,26 кг – 8,25 м;
 - стрибок із місця – 2,25 м;
- 3) швидкість:
 - біг 100 м – 14,8 с;

- плавання 25 м – 23 с;
- велосипедний заїзд 200 м – 18 с;
- 4) координація:
 - стрибок у висоту – 1,40 м;
 - стрибок у довжину – 4,60 м [6].

Важливим аспектом професійної підготовки поліцейських у ФРН є базове або поглиблене засвоєння прийомів рукопашного бою, а також вогнева підготовка.

Загалом у всіх підрозділах співробітники поліції мають належні умови для проведення стрільби: наявність необхідної кількості стрільбищ, тирів, досвідчених інструкторів, відвідування різного роду тренінгів, проведення змагань тощо. Так, для прикладу, у федеральній землі Нижня Саксонія з 1 січня 2017 року діє нова «Концепція навчання поліції», яка розмежовує такі три цільові групи щодо підготовки працівників поліції:

а) усі правоохоронці, які контактують із громадськістю та піддаються підвищеному потенційному ризику під час виконання своїх обов'язків; пріоритетним є підготовка членів патрульної служби та оперативних підрозділів;

б) інші відділи, які диференціюються відповідно до певної сфери діяльності;

в) інші носії зброї (наприклад, співробітники штабів чи аналітичних підрозділів).

Кожен член цільової групи повинен продемонструвати щонайменше 40 годин тренувань протягом 24 місяців. Вони передбачають:

- виконання контрольної вправи з вогнепальної зброї;
- участь у навчанні з вогнепальної зброї (не менше 3 заходів на рік);
- участь у навчанні з питань захисту та оперативного водіння;
- участь у системному навчанні.

Основна увага повинна бути зосереджена на участі в системному навчанні.

Зазвичай типовою вправою зі стрільби вважається так звана PDV-211 із використанням двох магазинів та 16 набоїв (один із них холостий) по мішенях різного кольору та з різної відстані за час до 4 с. Таким чином можна максимально набрати 170 балів. Загалом поліцейські мають можливість практикуватися в різних видах стрільби: на влучність, на швидкість, по рухомих та нерухомих мішенях, за різного освітлення, із різних типів зброї тощо.

У кожній землі уряд забезпечує належне оснащення та матеріально-технічне забезпечення поліцейських. Скажімо, у Гамбурзі діє один із найсучасніших та найефективніших навчальних центрів у Європі, у якому, наприклад, можна вести вогонь у різних напрямках на 180 градусів [7].

Більш жорсткі вимоги ставлять до поліцейських сил ФРН спеціального призначення, до яких належать:

1. Команди спеціальних операцій (Spezialeinsatzkommandos, SEK).

Їх використовують для охорони офіційних осіб, забезпечення безпеки під час судових засідань, у всіх операціях із високим ризиком небезпеки та інших складних ситуаціях – захоплення заручників, погрози вбивством, захоплення особливо небезпечних або озброєних злочинців, викрадення людей, терористичні загрози.

Фізична підготовка та високий рівень психологічної стійкості – основні вимоги до співробітника. І навіть тоді членство в SEK має лише обмежений термін. Як правило, активний період закінчується не пізніше 40 років, після чого офіцери повертаються до звичайної служби в поліції [8].

2. Мобільні цільові групи (Mobile Einsatzkommandos, MEK).

Основне завдання MEK – приховане спостереження за підозрюваними в кримінальних провадженнях у разі вчинення тяжких злочинів, особливо у сфері організованої злочинності та антитероризму, захист під прикриттям слідчих у разі потенційно проблемних контактів зі злочинцем, стеження за порушником за кордоном.

3. Переговорні групи (Verhandlungsgruppen, VG). Застосовуються під час захоплення заручників, у разі загрози вчинення терористичного акту, здійснення самогубства, а також для надання поліцейської підтримки людям у виняткових психологічних ситуаціях.

4. Технічні цільові групи (Technische Einsatzgruppen, TEG), призначені для техніко-оперативної підтримки та консультацій [9].

5. Спеціальний підрозділ Федеральної прикордонної служби (Grenzschutzgruppe, GSG 9).

Це елітний підрозділ спецназу Федеральної поліції Німеччини, на повноваженнях

та підготовці якого варто зупинитися більш детально. GSG 9 був створений після подій на Олімпійських іграх 1972 року в Мюнхені, коли палестинські терористи захопили одинадцять ізраїльських спортсменів та тренерів. Захоплення заручників закінчилося нещастям: урешті-решт загинули всі заручники, п'ять із восьми терористів та один спостерігач. Тоді федеральний уряд вирішив створити спеціальний підрозділ для кращого реагування на терористичні загрози. У той час у Бундесвері існували спеціальні підрозділи, але Основний закон не дозволяв їх розміщувати на внутрішньому рівні. Так була створена прикордонна група GSG 9.

Спецгрупа перебуває в прямому та єдиному підпорядкуванні Міністра внутрішніх справ Німеччини, командир спецпідрозділу цілодобово готовий до початку дій. Група готова відправитися в будь-яку точку земної кулі за заявкою міністра внутрішніх справ держави, де стався інцидент. Подібна організація управління участю допомагає уникнути непотрібного залучення GSG 9 до незначних операцій, відреагувати на які здатні підрозділи нижчого рангу боездатності та інших цільових напрямлень.

GSG 9 комплектується добровольцями з Федеральної поліції Німеччини. Налічує у своїх рядах 300 співробітників, які поділені на три оперативних загони:

- GSG 9/1 – спеціалізується на проведенні антитерористичних операцій у стандартних умовах (100 чол. особового складу);
- GSG 9/2 – антитерористичні операції на суднах та інших морських об'єктах (100 чол. особового складу);
- GSG 9/3 – група десантників-парашутистів (50 чол. особового складу).

Кожен загін поділяється на оперативні групи, що налічують по п'ять чоловік. Ці групи не статичні – залежно від умов можуть бути сформовані спеціалізовані групи, що складаються з необхідних у конкретній ситуації бійців із різними навичками та здібностями. Крім оперативних груп, у складі GSG 9 є штабна група, вертолітна ланка, навчальний загін, загін зв'язку та інформації, група техніків і підрозділ постачання.

У процесі відбору до GSG 9 у першу чергу визначають придатність кандидата. Чотириденний тест на придатність проводять навесні кожного року після проходження медичної комісії. Тест на придатність містить вправи для перевірки фізичної сили, швидкості та витривалості кандидата. Зокрема необхідно:

- пробігти 5 000 м швидше, ніж за 23 хв;
- пробігти 100 м – швидше, ніж за 13,4 с;
- здійснити стрибок із місця не менше, ніж на 2,40 м;
- виконати сім підтягувань на перекладині;
- вижати штангу лежачи: мінімум п'ять повторень із 75 % ваги власного тіла, але не менше 50 кг;
- подолати військову смугу перешкод.

Практика показує, що в цей період відсівається приблизно два кандидати з трьох. На решту чекає 22-тижнева навчальна програма, у ході якої особлива увага приділяється згуртовуванню команд, снайперській підготовці, удосконаленню фізичної та розумової витривалості. Особовий склад вивчає тактику й озброєння, тренується у проведенні охоронних заходів, водінні транспортних засобів, захопленні літаків, поїздів, наданні першої медичної допомоги, отримує інші навички. Характерною рисою цього етапу є той факт, що робота ведеться з кожним курсантом індивідуально, тобто йде підготовка бійця-одинака.

Особливе місце в цьому списку відводиться, звичайно ж, вогневій підготовці. Для бійців спецназу особливо важливим показником є результати стрільби, уміння володіти декількома видами зброї, тому майбутніх фахівців навчають практично всім видам вогневої підготовки, зокрема вести вогонь із вертольотів, машин, вагонів поїздів, під вогнем противника, із дахів будівель і споруд, у воді і т. д. На кожні три години денних стрільб припадає одна година нічних. На базі групи в Санкт-Августині неподалік від Бонна для проведення занять є споруди, обладнані тренажерами для відпрацювання найрізноманітніших ситуацій, що вимагають застосування зброї, а також стрільбище.

Спеціальний курс психології тероризму допомагає курсантам детально розібратися в особливостях поведінки, взаємин і мотивації членів екстремістських груп. Важливим предметом є вивчення тактики психологічного впливу на терористів в умовах конкретної оперативної обстановки. Лекції чергуються з практичними заняттями, на яких «програються» варіанти такого впливу залежно від обстановки; ситуації, як правило, беруться із життя.

Наприкінці цього етапу – знову серія заліків та іспитів із таких дисциплін: руко-

пашний бій, загальна фізична підготовка (марш-кидок, крос по пересіченій місцевості, плавання, підводне плавання, альпінізм, парашутна підготовка), криміналістика і право. Незадовільна оцінка хоча б із одного з предметів означає відрахування з навчального заgonу. На практиці число відрахованих на цьому етапі становить ще близько 10 % від загального числа претендентів.

Для тих же, хто гідно витримав усі попередні етапи, існує спеціальний тримісячний курс підготовки у складі штурмових груп та оперативних загонів. Саме в цей період курсанти вчаться застосовувати отримані раніше знання й навички на практиці. Допомагають їм у цьому досвідчені інструктори і тренери, які пройшли стажування в зарубіжних спецслужбах. Групи виїжджають на полігони, де імітується захоплення будівлі або транспортного засобу, у яких засіла банда терористів, звільнення заручників, переслідування озброєних груп у лісистій і заболоченій місцевості або в горах. Курсантів навчають діяти в обстановці, максимально наближеній до реальної, працювати в повну силу. Чимало часу відводиться водолазній, гірничорятувальній і парашутно-десантній підготовці, вивченню підривної справи, способів надання медичної допомоги у разі різних травм і поранень. Вивчається особлива тактика ведення бою в місті, спільно виробляються нові стратегії та нові схеми вирішення тих чи інших бойових завдань.

На думку командування GSG 9, високої боєздатності та злагодженості дій бійців сприяє функціональна взаємозамінність. Тому будь-хто з них повинен володіти якомога більшою кількістю спеціальностей: снайпера, підривника, провідника службово-розшукового собаки, зв'язківця, фельдшера, водія. Вивчають бійці й іноземні мови, оскільки дуже часто їм доводиться вести переговори з терористами їх рідною мовою.

Під час виконання бойових завдань співробітники користуються приладами нічного бачення, різними підслуховувальними пристроями, засобами виявлення та захисту від впливу хімічної, бактеріологічної та радіологічної зброї. Особлива увага приділяється радіотехнічному забезпеченню, тому що вважається, що без надійного та захищеного від підслуховування радіозв'язку сьогодні не можна виконати навіть найпростіше оперативне завдання [10].

Висновки. Огляд системи та особливостей проходження служби в органах поліції ФРН показує, що до службової підготовки в Німеччині висувають суворі вимоги як на етапі відбору кандидатів на службу, так і під час проходження служби. На особливу увагу заслуговує професійна підготовка поліцейських у силах спеціального призначення, зокрема створених для боротьби з тероризмом та захопленням заручників. Це становить актуальність і для України, оскільки в різних регіонах нашої держави почастишали подібні злочинні прояви.

Список використаних джерел

1. Наказ МВС України від 26.01.2016 № 50 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text>.
2. Римик В., Вербовий В. Сутність професійно-прикладної фізичної підготовки майбутніх поліцейських. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Фізична культура*. 2019. Вип. 34. С. 93–103.
3. Сучасний кримінальний процес країн Європи: монографія / [О. Б. Войнарович, В. В. Луцик, В. А. Савченко та ін.; за ред. В. В. Луцика, В. І. Самаріна]. Харків: Право, 2018. 792 с.
4. Бирюков П. Н. Полиция Федеративной Республики Германия. *Евразийский юридический журнал*. 2009. № 11 (18). URL: <https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/politsiya-gosudarstv-mira/politsiya-federativnoj-respubliki-germaniya>.
5. Мартыненко О. Профессиональное обучение полиции Германии (по материалам МВД Украины). *Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1399024677>.
6. Christiane Weseloh. Sport & Fitness bei der Polizei. URL: <https://trainer-magazine.com/sport-fitness-bei-der-polizei>.
7. Beantwortung der Mündl. Anfrage der FDP zur Polizei Niedersachsen. *Fokus*. 15.06.2017. № 44. URL: https://www.mi.niedersachsen.de/startseite/aktuelles/aus_dem_landtag/beantwortung-der-muendl-anfrage-der-fdp-zur-polizei-niedersachsen--154763.html.
8. Neumayer Ingo. Die deutsche Polizei. Spezialeinheiten. URL: https://www.planet-wissen.de/gesellschaft/die_deutsche_polizei/pwiespezialeinheiten100.html.
9. Tack Jochen. Spezialeinheiten. URL: <https://polizei.nrw/artikel/spezialeinheiten>.
10. Силы специального назначения полиции Федеративной Республики Германия. Группа GSG 9. *Soldier of Fortune*. URL: of-mag.ru/spec_arms/germania_GSG9.html.

Надійшла до редакції 03.09.2020

References

1. Nakaz MVS Ukrainy vid 26.01.2016 № 50 «Pro zatverdzhennya Polozhennya pro orhanizatsiyu sluzhbovoyi diyalnosti natsionalnoyi poliyzyi Ukrainy». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text>.
2. Rymyk V., Verbovyi V. Sutnist profesiyno-prikladnoi fizichnoi pidhotovki maybutnih politseyskyh. Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriya: Fizychna kultura. 2019. Vyp. 34. S. 93–103.
3. Suchasnyy kryminalnyy protses u Yevropi: monohrafiya / [O. B. Voynarovych, V. V. Lutsyk, V. A. Savchenko ta in.]; za red. V. V. Lutsyka, V. I. Samarina. Kharkiv: Pravo, 2018. 792 s.
4. Biryukov P. N. Politsiya Federativnoy Respubliki Germaniya. Yevraziyskiy yuridicheskiy zhurnal. 2009. № 11 (18). URL: <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/politsiya-gosudarstv-mira/politsiya-federativnoj-respubliki-germaniya>.
5. Martynenko O. Professionalnoye obuchenije politsii Germanii (po materialam MVD Ukrainy). Prava lyudyny v Ukraini. Informatsiynyy portal Kharkivskoyi pravozakhysnoyi hrupy. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1399024677>.
6. Christiane Weseloh. Sport & Fitness bei der Polizei. URL: <https://trainer-magazine.com/sport-fitness-bei-der-polizei>.
7. Beantwortung der Mündl. Anfrage der FDP zur Polizei Niedersachsen. Fokus. 15.06.2017. № 44. URL: https://www.mi.niedersachsen.de/startseite/aktuelles/aus_dem_landtag/beantwortung-der-muendl-anfrage-der-fdp-zur-polizei-niedersachsen-154763.html.
8. Neumayer Ingo. Die deutsche Polizei. Spezialeinheiten. URL: https://www.planet-wissen.de/gesellschaft/die_deutsche_polizei/pwiespezialeinheiten100.html.
9. Tack Jochen. Spezialeinheiten. URL: <https://polizei.nrw/artikel/spezialeinheiten>.
10. Sily spetsialnogo naznacheniya politzii Federativnoy Respubliki Germaniya. Gruppa GSG 9. *Soldier of Fortune*. URL: of-mag.ru/spec_arms/germania_GSG9.html.

SUMMARY

Vasyl A. Savchenko, Ihor I. Ravlyuk. Peculiarities of professional training of employees of the federal police and special police forces of Germany. The article considers the peculiarities of professional training of employees of the federal police of the Federal Republic of Germany. The requirements for a candidate for police service have been clarified, as well as the basic standards that must be met by police officers in physical and fire training.

Keeping fit is the responsibility of every federal police officer. Therefore, all federal police officers are required to participate in sports. Federal police departments organize regular training courses with specific dates and locations. In addition, police officers are encouraged to train outside of office hours to keep fit. And this is justified, because the federal police have to be tested annually in the sprint and endurance zone.

The minimum requirements are based on the achievements of the German sports badge of the "Silver" category. The German Sports Badge (DSA) is an award from the German Olympic Sports Confederation. This is the highest award outside of competitive sports and is given as a sign of achievement for average and versatile physical performance. The standards to be met are based on basic motor skills, endurance, strength, speed and coordination. Swimming is always a must. In some federal states, the presence of such a mark in the applicant is a condition of recruitment to the police.

The peculiarities of professional training of special police forces are analyzed, including special operations teams, mobile target groups, negotiating groups, technical target groups and the Special Unit of the Federal Border Guard Service. Of particular note is the last of them, designed to combat terrorism and hostage-taking. Functional interchangeability promotes high combat effectiveness and coordination of actions of fighters. Therefore, each of them must have as many specialties as possible: sniper, demolition worker, search dog guide, liaison officer, paramedic, driver. Fighters also study foreign languages, as they often have to negotiate with terrorists in their native language.

Keywords: standards, police, special forces, service training, Germany.

УДК 342.9

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-108-113

Олена ЮШКЕВИЧ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ ЩОДО ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КЕРУВАННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ В СТАНІ АЛКОГОЛЬНОГО СП'ЯНІННЯ

Здійснено загальний огляд законодавчих засад притягнення до адміністративної відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння. З'ясовано прогалини у чинному законодавстві щодо притягнення до відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння. Проаналізовано відповідну судову практику. Висвітлено особливості застосування поліцією спеціальних технічних засобів, за допомогою яких у водіїв транспортних засобів виявляють ознаки алкогольного сп'яніння. Сформульовано пропозиції щодо внесення змін у відповідні нормативно-правові акти.

Ключові слова: поліція, відповідальність, керування транспортними засобами, стан алкогольного сп'яніння, судова практика, спеціальні технічні засоби.

Постановка проблеми. За статистичними даними Національної поліції України у 2019 році в Україні було скоєно 160 675 дорожньо-транспортних пригод, з яких за керування автотранспортними засобами у нетверезому стані – 1216 дорожньо-транспортних пригод, в яких 1616 людей травмовано, а 106 людей загинуло [1]. Слід визнати, що нетверезі водії керують автомобілями, не дивлячись на передбачену юридичну відповідальність та донедавна значно підвищені штрафні санкції. З іншого боку, чимало випадків, коли співробітники Національної поліції України порушують законодавчі вимоги щодо перевірки водіїв на виявлення стану алкогольного сп'яніння. Це пояснюється наявністю прогалин у чинному законодавстві. Внаслідок цього суддям потрібно постійно знаходити баланс у питанні дотримання прав працівників поліції та нетверезих водіїв задля того, щоб попередити (припинити) порушення закону працівниками поліції та забезпечити дотримання законодавчих заборон нетверезими водіями відповідно.

Питання притягнення до відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння неодноразово були предметом досліджень не лише науковців, а й практикуючих адвокатів та суддів, що розглядають справи про адміністративне правопорушення за ст. 130 КУпАП. Так, адвокат М.В. Ермаков аналізував тактику захисту за ст. 130 КУпАП [3], гарантіям права на справедливий суд при розгляді справ про адміністративні правопорушення за статтею 130 КУпАП присвячено працю голови Бахмацького районного суду Чернігівської області П. Пархоменко [4], чималу увагу на сайті юридичного інтернет-ресурсу «Протокол» автори приділяють аналізу судової практики притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 130 КУпАП [5].

Вказані наукові дослідження мають велике теоретичне й практичне значення в аспекті загальної характеристики правового регулювання адміністративної відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння. Водночас слід констатувати, що комплексному аналізу існуючим недолікам правового регулювання у сфері притягнення до адміністративної відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння увага майже не приділялася, а стрімке зростання кількості правопорушень за участю осіб у стані алкогольного сп'яніння зумовлює здійснення додаткових наукових розробок і визначає актуальність обраної теми. З огляду на вищесказане, **метою статті** є з'ясування прогалин у чинному законодавстві щодо притягнення до відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння та формулювання пропозицій

© Юшкевич О.Г., 2020

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-0024-6070>

el.iushkevich@gmail.com

щодо внесення відповідних змін. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні **завдання**: проаналізувати чинне законодавство, наукові дослідження діючих суддів та практикуючих адвокатів, судову практику у сфері притягнення до адміністративної відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння.

Виклад основного матеріалу. Законодавчу базу щодо притягнення до відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння на сьогодні складають: Кодекс України про адміністративні правопорушення [2], ст. 16 Закону України "Про дорожній рух" від 30.06.1993 № 3353-ХІІ [6], пп. 2.5, 2.9 а, г Постанови Кабінету Міністрів України "Про Правила дорожнього руху" [7], Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку направлення водіїв транспортних засобів для проведення огляду з метою виявлення стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, і проведення такого огляду" від 17.12.2008. № 1103 [8], Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку тимчасового вилучення посвідчення водія на транспортний засіб та його повернення" від 17.12.2008. № 1086 [9], Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України "Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції" від 09.11.2015 № 1452/735 [10], Наказ Міністерства внутрішніх справ України "Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі" від 07.11.2015 № 1395 [11] тощо.

Аналіз вищезазначених нормативно-правових актів дозволяє виділити ряд прогалин щодо притягнення до відповідальності за керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння.

Так, ч. 1 ст. 130 КУпАП [2] передбачає наявність трьох складів адміністративного правопорушення – 1) керування транспортними засобами особами в стані алкогольного сп'яніння, 2) передача керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння, 3) відмова особи, яка керує транспортним засобом, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан алкогольного сп'яніння. На практиці, як правило, спірні питання виникають щодо такого складу адміністративного правопорушення як встановлення факту передачі керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння. Оскільки у п. 2.1 Правил дорожнього руху [7] у переліку документів для керування чужим автомобілем доручення на право керування транспортним засобом відсутнє. Крім того, факт передачі керування транспортним засобом довести досить складно, навіть, якщо особа дала показання поліцейським про те, що дійсно передала керування особі, яка перебуває в стані сп'яніння, а в суді змінює свідчення, довести інше майже неможливо. Досить закономірно, що, на сьогодні, практично відсутня практика складення протоколів про адміністративні правопорушення за ч. 1 ст. 130 КУпАП [2] за передачу керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані сп'яніння.

Наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України "Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції" від 09.11.2015 № 1452/735 [10] визначено чітку процедуру огляду особи на стан сп'яніння, зокрема проведення огляду поліцейським на місці зупинки транспортного засобу з використанням спеціальних технічних засобів або у разі відмови водія транспортного засобу від проходження огляду на стан сп'яніння на місці зупинки транспортного засобу або його незгоди з результатами огляду, проведеного поліцейським, надання поліцейським направлення особі на огляд водія транспортного засобу лікарем закладу охорони здоров'я. Проте, не дивлячись на це, водії при проведенні огляду поліцейським нібито погоджуються із результатами огляду поліцейськими, але через певний час самостійно проходять огляд на стан сп'яніння в медичній установі та представляють суду акт огляду, в якому лікар підставою проведення огляду зазначає «особисте звернення», і при цьому результати огляду чомусь бувають прямо протилежні результату огляду, проведеного поліцейськими, і вимагають закрити провадження у справі про адміністративне правопорушення

за ст. 130 КУпАП [2]. В свою чергу, суд відповідно до ч. 5 ст. 266 КУпАП [2] вважає особу такою, що не перебувала в стані сп'яніння, незважаючи на позитивний висновок огляду, проведеного поліцейськими, та закриває провадження у справі про адміністративне правопорушення за ст. 130 КУпАП [2] за відсутності складу адміністративного правопорушення.

Протягом тривалого часу не стихають суперечки між суддями та адвокатами щодо застосування поліцією спеціальних технічних засобів, за допомогою яких у водіїв транспортних засобів виявляють ознаки алкогольного сп'яніння, та врахування під час винесення постанови у справі про адміністративні правопорушення наказу МВС "Про затвердження Переліку технічних засобів, що використовуються в підрозділах Державтоінспекції МВС для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху" № 33 від 01.03.2010 [12].

Аналіз судової практики дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, судді, у більшості випадків, вважають показання приладів Drager Alcotest 6810, 6820 належними доказами у справах про притягнення до адміністративної відповідальності та притягають особу до адміністративної відповідальності. Крім того, в судових рішеннях зазначається, що Drager ALCOTEST внесено до Державного реєстру медичної техніки та виробів медичного призначення і дозволений для застосування на території України, що встановлено з Свідчення про державну реєстрацію від 29.12.2014 №14455/2014 Державної служби з лікарських засобів [13]. Також, із наявного у матеріалах справи Сертифікату відповідності засобів вимірювальної техніки затвердженому типу №UA-MI/2-4574-2014 встановлено, цей сертифікат засвідчує, що ідентифіковані належним чином газоаналізатори ALCOTEST..., Interlock XT, код УКТ ЗЕД 9027 80 17 00, які серійно виробляються фірмою Drager Safety AG s Co. KGaA, Німеччина, відповідають затвердженому типу, зареєстрованому в державному реєстрі засобів вимірювальної техніки за номером У788-14, а також вимогам технічної документації виробника. А отже, газоаналізатор Drager ALCOTEST 6820 призначений для контролю вмісту алкоголю у видихуваному повітрі є сертифікованим приладом та пройшов повірку [14].

Але є й виключення, коли у судовому рішенні зазначено, що відповідно до Державного реєстру медичної техніки та виробів медичного призначення Газоаналізатор «Drager Alcotest 6810» не містить оцінки відповідності та державної реєстрації. Між тим, відповідно до наказу МОЗ України від 10.02.2010 року № 95, строк дії свідчення приладу «Drager Alcotest 6810» про державну реєстрацію №7261/2007 від 10.02.2010 року, вичерпаний 10.02.2015 року. Таким чином, огляд водія ОСОБА_1 на стан алкогольного сп'яніння проводився за допомогою технічного приладу марки «Drager Alcotest 6810», який не відноситься до числа дозволених для застосування газоаналізаторів на території України. Із урахуванням викладеного, огляд ОСОБА_1 за допомогою технічного приладу марки «Drager Alcotest 6810», проведений із порушенням вимог Інструкції та положень ст.266 КУпАП, у зв'язку із чим, результати проведеного огляду не могли бути використані судом, як беззаперечний доказ вини водія ОСОБА_1 у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч.1 ст.130 КУпАП [2; 15].

По-друге, щодо наказу МВС "Про затвердження Переліку технічних засобів, що використовуються в підрозділах Державтоінспекції МВС для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху" № 33 від 01.03.2010 [12] суди зазначають, що вказаний наказ розповсюджується на підрозділи Державтоінспекції МВС України для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху, проте Департамент патрульної поліції України та його підрозділи не належать до підрозділів Державтоінспекції МВС України, а отже таке посилання суд не приймає до уваги [14; 16].

Іншої думки адвокати. Так, А. Донець, М. Ульяновська вважають, що працівники патрульної поліції мають дотримуватися чинного законодавства та, у разі наявності ознак, проводять огляд водія на стан алкогольного сп'яніння за допомогою спеціальних технічних засобів, які дозволені до застосування чинним законодавством у вигляді спільного наказу Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України про встановлення переліку спеціальних технічних засобів, які мають використовувати працівники поліції у разі виявлення нетверезого водія [17]. На сьогодні такого наказу не видано.

На жаль, у більшості випадків розгляду справ із нетверезими водіями, слід констатувати факти неявки у більшості справ поліцейських для такого розгляду як учасників провадження за правилами КУпАП [2] та сторін за правилами КАС України [18]. Адже

їх пояснення щодо складеного ними матеріалу про адміністративне правопорушення суд мав би враховувати при розгляді справ про адміністративні правопорушення та в адміністративному судочинстві. Цим користуються особи, що притягаються до адміністративної відповідальності, даючи свідчення, які суперечать складеним матеріалам справи про адміністративне правопорушення, активно залучають свідків, що підтверджують їхню невинуватість.

Слід також звернути увагу на негнучкість санкції ст. 130 КУпАП [2], зокрема, відсутність встановленої законом нижньої та верхньої меж адміністративного стягнення в залежності від ступеня вини, характеру вчиненого правопорушення, особи правопорушника, його майнового стану, обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання. Зазначене, на думку судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області А. Іванова, ставить суддів у дуже тяжке становище, коли при винесенні рішення по справі про адміністративне правопорушення суддя нічого із переліченого не може врахувати [16]. Не можна сказати, що покарання, передбачене, наприклад, санкцією ч. 1 ст. 130 КУпАП [2], занадто суворе чи м'яке. Основний його недолік у тому, що воно негнучке, і під одну гребінку попадають і особи, які керували транспортними засобами з 0,21 проміле алкоголю в видихуваному повітрі чи ті, які через конфлікт з поліцейськими та нерозуміння закону відмовились пройти медичне обстеження, та ті, хто керували в стані сильного сп'яніння, вчинили ДТП, не зупинилися на вимоги працівників поліції тощо. На переконання судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області А. Іванова, це неправильно, цілком порушений принцип індивідуалізації покарання. Кожне правопорушення за обставинами скоєння або особа правопорушника за своїми ознаками має свої особливості. Відтак, і адміністративне стягнення має бути максимально конкретизованим, індивідуалізованим, виходячи з обставин справи та враховуючи особу правопорушника. Чим грубіше правопорушення, тим тяжчим мусить бути стягнення. Якщо навпаки, адміністративне стягнення має бути м'якшим, навіть до звільнення від адміністративної відповідальності чи від стягнення [16].

Висновки. Підсумовуючи, слід констатувати необхідність вдосконалення чинного законодавства у сфері притягнення до відповідальності за керування транспортними засобами в стані алкогольного сп'яніння. Ми пропонуємо внесення наступних змін:

1) до КУпАП щодо встановлення нижньої та верхньої меж адміністративного стягнення в санкції ст. 130 КУпАП задля врахування при винесенні рішення по справі про адміністративне правопорушення ступеня вини особи, яка притягається адміністративної відповідальності, характеру вчиненого правопорушення, особи правопорушника, його майнового стану, обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання;

2) до КУпАП та КАС України про притягнення до дисциплінарної відповідальності за неявку до суду для розгляду справи про адміністративне правопорушення та проведення службових перевірок у разі визнання судом факту неправомірного складення протоколу про адміністративне правопорушення;

3) до п. 2.1 Правил дорожнього руху щодо розширення переліку документів, які повинен мати при собі водій механічного транспортного засобу, зокрема, на право керування чужим транспортним засобом для встановлення факту передачі керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння;

5) до Наказу Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України "Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції" від 09.11.2015 № 1452/735 щодо усунення можливості водію, який при проведенні огляду поліцейським погодився із результатами огляду поліцейськими, через певний час самостійно проходити огляд на стан сп'яніння в медичній установі та представляють суду акт огляду.

Окремо, слід запропонувати Міністерству внутрішніх справ України видати наказ про затвердження Переліку технічних засобів, що використовуються в Національній поліції України для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху для усунення непорозумінь у законності застосування поліцією спеціальних технічних засобів, за допомогою яких у водіїв транспортних засобів виявляють ознаки алкогольного сп'яніння.

Список використаних джерел

1. Статистика ДТП в Україні за період з 01.01.2019 по 31.12.2019. URL: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
3. Ермаков М. В. Тактика захисту за ст. 130 КУпАП. URL: https://protocol.ua/ua/taktika_zahistu_za_st_130_kupap/, Игнатов Д.И Анализ судебной практики по делам о вождении в нетрезвом виде. URL: <http://advokat-ignatov.kherson.ua/blog/get>.
4. Пархоменко П. Деякі гарантії права на справедливий суд при розгляді справ про адмінп-правопорушення за статтею 130 КУпАП. URL: <https://aj.court.gov.ua/press/interview/755352/>.
5. Грабчук О. В. Особа вважається невинуватою у вчиненні адміністративного правопорушення, якщо співробітники поліції порушили процедури огляду на стан сп'яніння та складення протоколу про адміністративного правопорушення (Апеляційний суд Житомирської області, 11 січня 2017 року). URL: https://protocol.ua/ru/sud_osoba_vvagaetsya_nevinuvatoyu_u_vchinenni_admin_pravoporushennya_yakshcho_spivrobittniki_politsii_porushili_protседuri_oglyadu_na_stan_sp_yaninnya_ta_skladennya/.
6. Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.
7. Про Правила дорожнього руху: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>.
8. Про затвердження Порядку направлення водіїв транспортних засобів для проведення огляду з метою виявлення стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, і проведення такого огляду: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2008. № 1103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-2008-%D0%BF>.
9. Про затвердження Порядку тимчасового вилучення посвідчення водія на транспортний засіб та його повернення: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2008. № 1086. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086-2008-%D0%BF>.
10. Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції: Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України від 09.11.2015 № 1452/735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15>.
11. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2015 № 1395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15>.
12. Про затвердження Переліку технічних засобів, що використовуються в підрозділах Державтоінспекції МВС для виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху: наказу МВС № 33 від 01.03.2010. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/137804-problemi-prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-statteyu-130-kupap>.
13. Свідоцтво Державної служби з лікарських засобів про державну реєстрацію від 29.12.2014 №14455/2014. URL: <http://www.saturn-data.com/ukr/products/631/0/869/>.
14. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 08.11.2018 Справа № 2040/6983/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/77792235/>.
15. Постанова Київського апеляційного суду від 07.02.2020 Справа № 759/21201/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87702353>.
16. Іванов А. Проблеми притягнення до відповідальності за статтею 130 КУпАП. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/137804-problemi-prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-statteyu-130-kupap>.
17. Донець А., Ульяновська М. Підказки для адвокатів із захисту за ст. 130 КУпАП. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/pidkazki-dlya-advokat-iz-zahistu-za-st-130-kupap.html>.
18. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

Надійшла до редакції 07.08.2020

References

1. Statystyka DTP v Ukraini za period z 01.01.2019 po 31.12.2019. URL: <http://patrol.police.gov.ua/statystyka/>.
2. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
3. Ermakov M. V. Takyka zakhystu za st. 130 KUpAP. URL: https://protocol.ua/ua/taktika_zahistu_za_st_130_kupap/, Yhnatov D.Y Analiz sudobnoi praktyky po delam o vozhdenny v netrezvom vyde. URL: <http://advokat-ignatov.kherson.ua/blog/get>.
4. Parkhomenko P. Deiaki harantii prava na spravedlyvyi sud pry rozghliadi sprav pro

adminpravoporushennia za statteiu 130 KUPAP. URL: <https://aj.court.gov.ua/press/interview/755352/>.

5. Hrabchuk O. V. Osoba vvazhaetsia nevinuvatoi u vchynenni administratyvnoho pravoporushennia, yakshcho spivrobotnyky politsii porushyly protsedury ohliadu na stan spianinnia ta skladennia protokolu pro administratyvnoho pravoporushennia (Apeliatsiyni sud Zhytomyrskoi oblasti, 11 sichnia 2017 roku). URL: https://protocol.ua/ru/sud_osoba_vvagaetsya_nevinuvatoyu_u_vchynenni_admin_prapoporushennya_yakshcho_spivrobotnyky_politsii_porushyli_protседury_oglyadu_na_stan_sp_yaninnya_ta_skladennya/.

6. Pro dorozhnii rukh: Zakon Ukrainy vid 30.06.1993 № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.

7. Pro Pravyla dorozhnogo rukhu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.10.2001 № 1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF>.

8. Pro zatverdzhennia Poriadku napravlennia vodiiv transportnykh zasobiv dlia provedennia ohliadu z metoiu vyavlennia stanu alkoholnogo, narkotychnoho chy inshoho spianinnia abo perebuvannia pid vplyvom likarskykh preparativ, shcho znyzhuiut uvahu ta shvydkist reaktsii, i provedennia takoho ohliadu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.12.2008. № 1103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-2008-%D0%BF>.

9. Pro zatverdzhennia Poriadku tymchasovoho vyluchennia posvidchennia vodiia na transportnyi zasib ta yoho povernennia: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.12.2008. № 1086. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086-2008-%D0%BF>.

10. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vyavlennia u vodiiv transportnykh zasobiv oznak alkoholnogo, narkotychnoho chy inshoho spianinnia abo perebuvannia pid vplyvom likarskykh preparativ, shcho znyzhuiut uvahu ta shvydkist reaktsii: Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 09.11.2015 № 1452/735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15>.

11. Pro zatverdzhennia Instruksii z oformlennia politseiskymy materialiv pro administratyvni pravoporushennia u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu, zafiksovani ne v avtomatychnomu rezhymi: Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 07.11.2015 № 1395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15>.

12. Pro zatverdzhennia Pereliku tekhnichnykh zasobiv, shcho vykorystovuiutsia v pidrozdlakh Derzhavtoinspektii MVS dlia vyavlennia ta fiksuвання porushen pravyl dorozhnogo rukhu: nakazu MVS № 33 vid 01.03.2010. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/137804-problemi-prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-statteyu-130-kupap>.

13. Svidotstvo Derzhavnoi sluzhby z likarskykh zasobiv pro derzhavnu reiestratsiiu vid 29.12.2014 №14455/2014. URL: <http://www.saturn-data.com/ukr/products/631/0/869/>.

14. Rishennia Kharkivskoho okruzhnogo administratyvnoho sudu vid 08.11.2018 Sprava № 2040/6983/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/77792235/>.

15. Postanova Kyivskoho apeliatsiynoho sudu vid 07.02.2020 Sprava № 759/21201/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87702353>.

16. Ivanov A. Problemy prytiahnennia do vidpovidalnosti za statteiu 130 KUPAP. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/137804-problemi-prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-statteyu-130-kupap>.

17. Donets A., Ulianovska M. Pidkazky dlia advokativ iz zakhystu za st. 130 KUPAP. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/pidkazki-dlya-advokativ-iz-zahistu-za-st-130-kupap.html>.

18. Kodeks administratyvnoho sudochynstva vid 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

SUMMARY

Olena H. Yushkevych. Legislative lacunas in holding persons responsible for driving vehicles under the influence of alcohol. A general review of the legal framework for holding persons administratively responsible for driving vehicles under the influence of alcohol has been carried out.

Lacunas in the current legislation on holding persons responsible for driving vehicles under the influence of alcohol have been identified. Thus, there is nowadays virtually no practice of drawing up reports on administrative offenses for transferring control of a vehicle to a person who is in a state of alcohol intoxication. The legislative alternative presupposing the police inspecting a vehicle on the scene using specialist equipment or medical staff examining the driver of that vehicle leads, in certain cases, to the closure of the administrative offense proceedings in the actual absence of the administrative offense case to answer. The relevant judicial practice has been analyzed.

The distinctive features of the use by the police of specialist equipment, by means of which the drivers of vehicles are detected to have signs of alcohol intoxication, have been highlighted. Opposing views have been given on the issue of classifying certain equipment, currently used by the police officers, as specialist.

Proposals regarding amendments to the respective regulations have been formulated. In particular, this is the establishment of the lower and upper limits of administrative penalties; taking disciplinary action against respective persons for failure to appear in court for hearing an administrative offense case, as well as conducting internal reviews in case the court recognizes the fact of unlawful drawing up of the report on an administrative offense; the expansion of the list of documents that must be carried by the driver of a motor vehicle, etc.

Keywords: police, responsibility, driving vehicles, alcohol intoxication, judicial practice, specialist equipment.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.82

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-114-118

Костянтин МАРИСЮК[®]
доктор юридичних наук, професор
(Національний університет
«Львівська політехніка»)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Здійснено спробу дослідити наукові підходи до поняття загальних засад призначення покарання. Хоча загальні засади призначення покарання прямо передбачені у КК України у статті з відповідною назвою, але все одно виникають певні розбіжності щодо того, які саме положення цієї статті до них належать. З цього приводу існує декілька думок. Згідно з першою – загальні засади призначення покарання містяться лише у ч. 1 ст. 65 КК України, яка передбачає п'ять окремих загальних засад: 1) призначення покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини Кримінального кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 53 Кримінального кодексу; 2) призначення покарання відповідно до положень Загальної частини Кримінального кодексу; 3) призначення покарання із врахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; 4) призначення покарання із врахуванням особи винного; 5) призначення покарання із врахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Відповідно до іншої думки загальні засади призначення покарання містяться лише у ч. 1 ст. 65 КК України, яка передбачає три загальні засади, тобто призначення покарання із врахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, вважається однією загальною засадою. Зроблено висновок, що під загальними засадами призначення покарання слід розуміти цілісну систему загальних правил, якими в сукупності зобов'язаний керуватись суд у кожному випадку обрання виду та міри покарання особі, винній у вчиненні кримінального правопорушення.

Ключові слова: призначення покарання, кримінальне правопорушення, покарання, кримінальна відповідальність, загальні засади призначення покарання.

Постановка проблеми. Кримінальне покарання вважається найсуворішим заходом державного примусу. Вибір судом виду та міри покарання особі має великий, а іноді й вирішальний вплив на все її життя. Саме тому інститут призначення покарання посідає одне з найважливіших місць у науці кримінального права та вимагає особливої уваги під час здійснення практичної діяльності. Обираючи особі покарання, суд повинен бути наділений достатньою свободою судового розсуду для врахування конкретних особливостей вчиненого кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила. Водночас така свобода повинна обмежуватись певними встановленими законодавцем правилами. До таких правил, насамперед, належать загальні засади призначення покарання. Від належного дотримання цих загальних засад залежить, наскільки призначене покарання буде справедливим, а також необхідним та достатнім для виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання загальних засад призначення покарання слугували предметом наукових розвідок великої кількості вітчизняних науковців, як-от М. Бажанов, В. Василяш, О. Горох, Т. Денисова, Т. Іванюк, А. Музика, О. Омельчук, В. Полтавець та ін.

© Марисюк К. Б., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7483-3836>
marysyuk@i.ua

Незважаючи на таку кількість публікацій, присвячених зазначеним вище питанням, велика кількість проблем і досі є спірними та не знаходять одностайності у колах науковців та практиків.

Мета. Усвідомлюючи, що в межах однієї короткої наукової статті неможливо розкрити всі питання, пов'язані з проблематикою загальних засад призначення покарання відповідно до положень Загальної частини Кримінального кодексу України, ми звернемо увагу лише на найбільш значущі та цікаві на наш погляд, та й то тільки в частині базових положень, залишивши все інше для подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб визначити, що слід розуміти під загальними засадами призначення покарання, потрібно розібратись, що таке призначення покарання загалом.

У літературі цьому питанню присвячено мало уваги. На думку Є. Благова, це зумовлено тим, що «або все настільки просто, що не заслуговує особливого висвітлення, або навпаки, все настільки складно, що навіть не варто робити спроби, або вся справа в ситуації, що склалась, що здається найбільш ймовірним» [1, с. 302]. Вчений також вважає, що призначення покарання є судовою діяльністю, яка полягає у прийнятті рішень про вид та розмір покарання та про врахування при цьому певних обставин [1, с. 303]. Проте таке визначення все ж не достатньо розкриває усю сутність та особливості призначення покарання.

О. Омельчук у цьому разі як синонімічний вживає термін «застосування покарання» [2, с. 360], що є не зовсім правильним, оскільки застосування покарання, крім призначення, включає також і його виконання [3, с. 12]. При цьому вчений розуміє застосування покарання як «завершальний етап процесу обрання судом при винесенні обвинувального вироку конкретного виду, міри кримінально-правового впливу на особу, визнану винною у вчиненні кримінального правопорушення, тобто передбаченого кримінальним законом суспільно-небезпечного діяння, вчиненого умисно або з необережності» [2, с. 360]. Це визначення великою мірою відображає особливості призначення покарання, проте здається не виправданою деталізація у ньому ознак кримінального правопорушення.

Найбільш вдалою можна вважати позицію А. Наумова, яку підтримує і Т. Непомняща, згідно з якою призначення покарання полягає у виборі судом в обвинувальному вироку конкретного виду покарання і визначення його розміру щодо особи, яка вчинила передбачене кримінальним законом кримінальне правопорушення [3, с.12].

Існує декілька підходів щодо вибору поняття, за допомогою якого дається визначення загальних засад призначення покарання. У науковій літературі під цим поняттям науковці розуміють: правила, критерії, вимоги, положення, принципи, а також інші категорії. Також відповідно до поглядів деяких вчених загальні засади визначаються через декілька з вказаних категорій.

М. Бажанов вважав, що загальні засади призначення покарання – це встановлені законом критерії, якими повинен керуватись суд під час призначення покарання в кожній конкретній справі [4, с. 23–24]. Визначав загальні засади як критерії і С. Бородин. Проте цю думку критикують з огляду на те, що слово «критерій» означає міру чи ознаку, на підставі якої проводиться оцінка, визначення чи класифікація чогось, і тому не може використовуватись для пояснення суті загальних засад [5].

Цікавою є позиція Л. Круглікова, з якою солідарні А. Музика та О. Горох, згідно з якою під загальними засадами розуміють і правила, і адресовані суду вимоги, і нормативно-правові положення, і критерії, на які має спиратись суд під час обрання покарання. Така позиція обґрунтовується тим, що словесне визначення загальних засад призначення покарання не є принциповим, адже кожен із термінів відображає певний аспект цього поняття [6, с. 179]. Проте В. Полтавець виправдано заперечує можливість одночасного використання таких понять як «критерій», «вимога», «положення», «розпорядження», «правило» для визначення сутності загальних засад, аргументуючи тим, що вказані поняття не є тотожними, і хоча й не суперечать поняттю загальних засад, але не відбивають у повному обсязі всіх їхніх обов'язкових ознак [7, с. 44–45].

Низка вчених визначають загальні засади через поняття принципів призначення покарання. Наприклад, А. Наумов вказує, що загальні засади є «загальними принципами призначення покарання, у яких законодавчо закріплені і критерії такого призначення» [8, с. 372].

Т. Сахарук вказує на неможливість визначення загальних засад через такі категорії, як правила чи критерії і під ними розуміє «порядок визначення міри покарання, що

відповідає тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особі винного та обставинам, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, який забезпечується державою, розрахований на невизначене коло однотипних випадків і є обов'язковим для всіх і кожного в умовах певної ситуації» [9, с. 10]. З такою позицією важко погодитись, оскільки загальні засади самі по собі не є порядком визначення міри покарання, а лише регламентують цей порядок.

Серед названих думок найбільш слушною здається та, за якою загальні засади визначають як правила. Зокрема, Є. Благов визначає загальні засади призначення покарання як передбачені кримінальним законом за визначене у гіпотезі кримінальне правопорушення і такі, що не залежать від особливостей конкретних справ, правила призначення покарань, наявних у санкції відповідної статті Особливої частини кримінального законодавства [1, с. 312]. Визначають загальні засади як правила також Т. Непомняща [3, с. 16], В. Полтавець [7, с. 45].

Деякі вчені визначають загальні засади водночас і як правила, і як вимоги. Таку позицію підтримує В. Василяш, який під загальними засадами розуміє чітко визначені «вимоги (правила), якими повинен керуватись суд, призначаючи покарання у кожній конкретній справі» [10]. Як вихідні вимоги (відправні правила) визначає загальні засади і В. Куц [11, с. 181]. Все ж поняття правила та вимоги нетотожні. Якщо звернутись до виконаного семантичного дослідження цих термінів, то вимогою є «прохання, розпорядження в рішучій категоричній формі», а під правилами слід розуміти «положення, настанови, принципи, якими керуються» [7, с. 44]. На підставі такого тлумачення стає очевидним, що під загальними засадами слід розуміти саме правила.

До ознак загальних засад призначення покарання можна віднести такі:

- 1) обов'язковість для суду;
- 2) вихідний характер;
- 3) дозволяють суду визначити за яких умов, з урахуванням яких підстав, у якому порядку та в яких межах повинні бути обрані підсудному певний вид і конкретна міра покарання;

- 4) універсальний характер – застосовуються в усіх без винятку випадках і щодо кожного підсудного, тоді як інші приписи стосовно призначення покарання використовуються судом лише в окремих випадках;

- 5) становлять собою систему [12, с. 246].

Хоча загальні засади призначення покарання і прямо передбачені у КК України у статті з відповідною назвою, при цьому все одно виникають певні розбіжності щодо того, які саме положення цієї статті до них належать.

З цього приводу існує декілька поглядів. Згідно з першим – загальні засади призначення покарання містяться лише у ч. 1 ст. 65 КК України, яка передбачає п'ять окремих загальних засад:

- 1) призначення покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини Кримінального кодексу, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених ч. 2 другою ст. 53 Кримінального кодексу;

- 2) призначення покарання відповідно до положень Загальної частини Кримінального кодексу;

- 3) призначення покарання із врахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення;

- 4) призначення покарання із врахуванням особи винного;

- 5) призначення покарання із врахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Таку позицію підтримують більшість науковців, серед яких В. Василяш [10], А. Музика, О. Горох [6, с. 180], В. Полтавець [7, с. 45].

Відповідно до іншого погляду загальні засади призначення покарання містяться лише у ч.1 ст. 65 КК України, яка передбачає три загальні засади, тобто призначення покарання із врахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, вважається однією загальною засадою. Таку позицію, зокрема, підтримують О. Омельчук [2, с. 362–363], Т. Іванюк [13, с. 234].

Така позиція видається не зовсім коректною, оскільки врахування судом ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що

пом'якшують та обтяжують покарання, повинно здійснюватися окремо та незалежно одне від одного, тому ці положення повинні становити самостійні загальні засади. На необхідність розмежування цих загальних засад під час їх застосування звертає увагу Є. Благів, адже в іншому випадку, на думку вченого, під час призначення покарання може бути здійснено подвійне чи навіть потрійне врахування тих самих обставин, що матиме наслідком невинуватене обтяження чи пом'якшення покарання [1, с. 322].

Висновки. Отже, під загальними засадами призначення покарання слід розуміти цілісну систему загальних правил, якими у сукупності зобов'язаний керуватись суд в кожному випадку обрання виду та міри покарання особі, винній у вчиненні злочину.

Список використаних джерел

1. Благів Е. Применение уголовного права (теория и практика) [Application of criminal law (theory and practice)]. СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 505 с.
2. Омельчук О. Загальні засади призначення покарання: законодавче регулювання та практика застосування. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. С. 360–366.
3. Непомнящая Т. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 781 с.
4. Бажанов М. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев : Вища школа, 1980. 216 с.
5. Бурганов Р. Влияние принципов назначения наказания на формирование, закрепление в законе и применение общих начал назначения наказания. *Вестник ТИСБИ*. 2006. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1246387>
6. Музика А. Институт призначення покарання: поняття і загальна характеристика. *Право України*. 2011. № 9. С. 174–183.
7. Полтавець В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. 240 с.
8. Наумов А. Российское уголовное право: Общая часть. Москва : Юрид. лит., 2004. 496 с.
9. Сахарук Т. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. націон. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 18 с.
10. Василяш В. Деякі питання врахування судом загальних засад призначення покарання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2008. Вип. 2. С. 248–259.
11. Куц В. Проблеми кримінальної відповідальності. Київ : Націон. акад. прокуратури України, 2013. 322 с.
12. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Тація, В. Пшонки, В. Борисова, В. Тютюгіна. Харків : Право, 2013. 1183 с.
13. Іванюк Т. Врахування судом обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, не передбачених Кримінальним кодексом України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 234–237.

Надійшла до редакції 21.08.2020

References

1. Blagov E. Primenenie ugovnogo prava (teoriya i praktika). Sankt –Peterburg : Izd-vo R. Aslanova «Yuridicheskij centr Press», 2004. 505 s. [in Rus.].
2. Omelchuk O. Zahalni zasady pryznachennia pokarannia: zakonodavche rehuliuвання та praktyka zastosuvannya [General principles of sentencing: legislation and practice]. Universytetski naukovі zapysky. 2013. № 4. S. 360–366. [in Ukr.].
3. Nepomnyashaya T. Naznachenie ugovnogo nakazaniya: teoriya, praktika, perspektivy [Appointment of criminal punishment: theory, practice, perspectives]. Sankt-Peterburg : Izd-vo R. Aslanova «Yuridicheskij centr Press», 2006. 781 s. [in Rus.].
4. Bazhanov M. Naznachenie nakazaniya po sovetскому ugovnomu pravu [Imposition of punishment under Soviet criminal law]. Kiev : Visha shkola, 1980. 216 s. [in Rus.].
5. Burganov R. Vliyanie principov naznacheniya nakazaniya na formirovanie, zakreplenie v zakone i primeneniye obshih nachal naznacheniya nakazaniya [Influence of the principles of sentencing on the formation, consolidation in the law and application of general principles of sentencing]. Vestnik TISBI. 2006. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1246387> [in Rus.].
6. Muzyka A. Instytut pryznachennia pokarannia: poniattia i zahalna kharakterystyka [Institute of sentencing]. Pravo Ukrainy. 2011. № 9. S. 174–183. [in Ukr.].
7. Poltavets V. Zahalni zasady pryznachennia pokarannia za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy [General principles of sentencing under the criminal legislation of Ukraine]. Luhansk : RVV LAVS, 2005. 240 s. [in Ukr.].
8. Naumov A. Rossijskoe ugovnoe pravo: Obshaya chast [Russian Criminal Law: General Part]. Moskva : Yurid. lit., 2004. 496 s. [in Rus.].
9. Sakharuk T. Zahalni zasady pryznachennia pokarannia za kryminalnym pravom Ukrainy ta zarubizhnykh krain: porivnialnyi analiz [General principles of sentencing under the criminal law of Ukraine and foreign countries: a comparative analysis] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv. natsion. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2006. 18 s. [in Ukr.].

10. Vasylyash V. Deiaki pytannia vrakhuvannia sudom zahalnykh zasad pryznachennia pokarannia [Some issues of consideration by the court of the general principles of sentencing]. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna. 2008. Vyp. 2. S. 248–259. [in Ukr].
11. Kuts V. Problemy kryminalnoi vidpovidalnosti [Problems of criminal liability]. Kyiv : Natsion. akad. prokuratury Ukrainy, 2013. 322 s. [in Ukr].
12. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : nauk.-prakt. komentar : u 2 t. / za zah. red. V. Tatsiia, V. Pshonky, V. Borysova, V. Tiutiuhina. Kharkiv : Pravo, 2013. 1183 s. [in Ukr].
13. Ivaniuk T. Vrachuvannia sudom obstavyn, yaki pomiakshuiut ta obtiazhuiut pokarannia, ne peredbachenykh Kryminalnym kodeksom Ukrainy [Taking into account by the court the circumstances that mitigate and aggravate the penalties not provided by the Criminal Code of Ukraine]. Universytetski naukovyi zapysky. 2006. № 1(17). S. 234–237. [in Ukr].

SUMMARY

Kostyantyn B. Marysyuk. To the issue of the concept of general principles of imposition of sentence. An attempt is made to investigate scientific approaches to the concept of general principles of sentencing. Although the general principles of sentencing are directly provided for in the Criminal Code of Ukraine in the article with the appropriate title, there are still some differences as to which provisions of this article apply to them. There are several points of view on this. According to the first - the general principles of sentencing are contained only in Part 1 of Art. 65 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for five separate general principles: 1) sentencing within the limits established by the sanctions of the article (sanctions of part of the article) of the Special Part of the Criminal Code, which provides for liability for a criminal offense, except as provided in part two 53 of the Criminal Code; 2) sentencing in accordance with the provisions of the General Part of the Criminal Code; 3) imposition of punishment taking into account the severity of the criminal offense; 4) sentencing, taking into account the identity of the perpetrator; 5) sentencing, taking into account mitigating and aggravating circumstances. According to the second point of view, the general principles of sentencing are contained only in Part 1 of Art. 65 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for three general principles, ie the imposition of punishment taking into account the severity of the criminal offense, the perpetrator and mitigating and aggravating circumstances, is considered one general principle. It is concluded that the general principles of sentencing should be understood as a holistic system of general rules, which together must be guided by the court in each case of choosing the type and measure of punishment for a person guilty of a criminal offense.

Keywords: sentencing, criminal offense, punishment, criminal liability, general principles of sentencing.

УДК 343.346

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-118-126

Володимир МИСЛИВИЙ[©]

доктор юридичних наук, професор
(Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»)

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

Розглянуто кримінально-правові питання, пов'язані із практикою застосування галузевого законодавства і нормативно-правових актів у сфері безпеки дорожнього руху.

Висвітлено проблеми використання у слідчій та судовій практиці норм галузевого законодавства про дорожній рух, а також правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту під час кваліфікації кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 Кримінального кодексу України. Запропоновано класифікацію вказаних норм, з'ясовано їх кримінально-правове значення, а також окремі питання їх удосконалення.

Підтримано пропозиції щодо оптимізації галузевого законодавства про дорожній рух з включенням до нього як складової частини правил дорожнього руху, запропоновано нову редакцію диспозиції ст. 286 КК України, а також необхідність подальшого вдосконалення її законодавчої та нормативної бази.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, кримінальні правопорушення, правила дорожнього руху, класифікація норм.

© Мисливий В.А., 2020

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8950-4237>

vladimir@myslyvyy.com

Постановка проблеми. Безпека дорожнього руху вважається однією із масштабних проблем в Україні, адже аварійність на автомобільному транспорті є серйозним викликом суспільству. Попри низький рівень розвитку вітчизняного автопрому, автомобільний парк країни стрімко зростає за рахунок потужних світових автомобільних виробників. І хоча кількість автомобілів у країні становить приблизно 10 млн одиниць, що є одним із найнижчих показників у Європі, рівень аварійності в Україні залишається одним з найбільш високих на континенті.

У протидії правопорушенням у сфері дорожнього руху важливе значення мають кримінально-правові норми, зокрема ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – КК), диспозиція якої передбачає відповідальність за «порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами». Проте відомо, що правил саме з такою назвою не існує, а наведений зміст норми містить лише ключові терміни, керуючись якими можна знайти нормативні акти, необхідні для застосування цієї кримінально-правової норми. Отже, бланкетна диспозиція ст. 286 КК передбачає звернення до конкретних нормативних актів, що регулюють суспільні відносини у сфері дорожнього руху, досконалість яких впливає на ефективність застосування цієї та інших норм.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теорію і практику застосування бланкетних диспозицій у транспортних деліктах досліджували С. В. Бабанін, В. І. Борисов, В. С. Гуславський, В. В. Смельяненко, В. І. Жульов, В. І. Касинюк, М. Й. Коржанський, О. І. Коробєєв, В. В. Лук'янов, Я. В. Матвійчук, В. А. Мисливий, О. М. Мойсюк, О. М. Опальченко, В. В. Осадчий, Н. І. Пікуров, А. М. Піддубна, К. О. Полтава, О. І. Чучаєв, Г. З. Яремко та інші вчені-криміналісти.

Водночас застосування кримінального законодавства, що забезпечує охорону суспільних відносин у сфері безпеки дорожнього руху, в частині використання галузевого законодавства та нормативних актів, які регламентують питання безпеки дорожнього руху, вказує на необхідність удосконалення сучасної правозастосовної практики щодо вказаних кримінальних правопорушень.

Отже, **метою** статті є аналіз судової практики щодо діянь, передбачених ст. 286 КК, у частині застосування галузевого законодавства, а також інших нормативних актів, що слугують її правовою базою під час кримінально-правової оцінки кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, і внесення пропозицій щодо їхнього вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Судова практика щодо злочинів проти безпеки дорожнього руху почала формуватися з прийняттям КК УРСР 1960 року, в якому ст. 215 передбачала відповідальність «працівника транспорту за порушення правил безпеки руху та експлуатації автомототранспорту й міського електротранспорту». Саме в 1970-і роки ХХ століття проблема протидії цим діянням почала набувати особливої актуальності, що відобразилося в досягненні «рекордних» показників з аварійності на планеті, оскільки у 1989 році в СРСР, за даними статистики, у дорожніх аваріях загинуло майже 59 тисяч чоловік.

У цей період завдяки працям В. І. Жульова, Б. Л. Зотова, О. І. Коробєєва, В. В. Лук'янова, І. Г. Маландіна та інших учених з питань запобігання дорожньо-транспортним деліктам постала проблема досконалості правового регулювання безпеки дорожнього руху. Адже за радянської доби діяльність автомобільного транспорту на законодавчому рівні взагалі не була врегульованою, а найбільш значущим нормативним актом у цій сфері були Правила руху по вулицях міст, населених пунктів і дорогах СРСР, введені в дію з 1 січня 1965 року, а пізніше, з 1 січня 1973 року – Правила дорожнього руху.

Досліджуючи проблеми кваліфікації цих діянь у 1980-х роках, В. В. Лук'янов, враховуючи, що частка обвинувальних висновків з посиланням на інші нормативні акти, крім Правил дорожнього руху (далі – ПДР), на той час становила 1–3 %, вважав, що ПДР охоплювали своїм змістом усі ситуації, які утворюють склад дорожньо-транспортних злочинів, а отже, могли б замінити невизначений перелік «правил безпеки руху та експлуатації транспортних засобів», указаний у диспозиції ст. 211 КК РФ (ст. 215 КК УРСР), посиланням лише на один конкретний документ – Правила дорожнього руху [1, с. 30]. Така пропозиція мала рацію, але залишала декілька питань: по-перше, яка ж все-таки частка обвинувальних вироків вимагала посилань на інші нормативні акти – 1 % чи 3 %; по-друге, які саме «інші нормативні акти» застосовувались у досліджених обвину-

вальних вироках судів; по-третє, чи можливо приписи цих інших нормативних актів уніфікувати у ПДР.

Наше дослідження, виконане серед слідчих МВС України, які спеціалізувались на розслідуванні цих діянь, показало, що 86 % опитаних вважали ПДР достатніми для кваліфікації дорожньо-транспортних злочинів, а аналіз судової практики підтвердив, що в 97 % вироків містилися посилання лише на ПДР. Поряд з цим з'ясувалося, що в інших випадках такими актами були: Правила технічної експлуатації рухомого складу автомобільного транспорту, Правила технічної експлуатації тролейбуса, Правила технічної експлуатації трамвая, а також інструкції з експлуатації цих та інших спеціальних транспортних засобів [2, с. 69]. Проте й сьогодні, з огляду на роль міського електротранспорту в країні, навіть досконалі національні ПДР в окремих випадках не можуть бути достатніми для кваліфікації кримінальних правопорушень за участю електротранспорту.

Одночасно в Україні триває розбудова транспортного законодавства, а порівняльний аналіз правил безпеки дорожнього руху показує, що вони постійно змінюються, їх зміст розширюється, стає складнішим, що зумовлено розвитком дорожньої інфраструктури. Все це вимагає дослідження кримінально-правового значення законодавчої і нормативної бази у сфері безпеки дорожнього руху для її правильного застосування та вдосконалення.

Отже, під час застосування бланкетної диспозиції ст. 286 КК постає питання щодо визначення правової бази, на яку спирається вказана норма. На наше переконання, першочерговим має бути Закон України «Про дорожній рух», який регулює суспільні відносини у сфері дорожнього руху, визначає права, обов'язки і відповідальність суб'єктів – учасників дорожнього руху та регламентує питання його безпеки [3]. Ст. 2 цього закону прямо передбачає, що законодавство про дорожній рух містить цей Закон та акти законодавства України, які видаються відповідно до нього, а ч. 3 ст. 41 визначає, що питання організації руху та його безпеки регулюються ПДР, які затверджуються Кабінетом Міністрів України. Системність наведених положень підтверджує п. 1.1 ПДР, який передбачає, що ПДР відповідно до Закону України «Про дорожній рух» встановлюють єдиний порядок дорожнього руху на всій території України.

Отже, зважаючи на систему правового регулювання безпеки дорожнього руху, під час кваліфікації кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК, на наш погляд, слід застосовувати приписи як галузевого законодавства, так й інших нормативних актів відповідно до їхнього рівня та юридичної сили, конкретизуючи ті чи ті порушення у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, що вчиняють особи, які керують транспортними засобами.

Однак аналіз судової практики показує, що такого підходу суди майже не дотримуються, адже з вивчених нами 538 вироків лише у 2,5 % з них були посилання на норми Закону України «Про дорожній рух», ст. 14 якого прямо передбачає: «Учасники дорожнього руху зобов'язані: знати і неухильно дотримуватися вимог цього Закону, Правил дорожнього руху та інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху». Отже, очевидно, що така практика суттєво знижує роль і значення законодавчого регулювання безпеки дорожнього руху під час кримінально-правової оцінки вказаних діянь.

З іншого боку, одночасне подвійне ставлення за провини суб'єкта кримінального правопорушення подібних або аналогічних за змістом норм вказаного закону і ПДР напевно чи доцільно. Отже, більш прийнятним є передбачення ПДР як відповідної частини законодавства, як це запропоновано проєктом Закону України «Про дорожній рух та його безпеку» [4]. З огляду на наше застереження щодо неможливості охоплення правилами безпеки руху та експлуатації всіх видів наземного дорожнього транспорту в одному законодавчому акті, диспозицію ст. 286 КК України пропонуємо сформулювати так: «Порушення законодавства про дорожній рух чи інших нормативних актів з безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами...».

Аналіз галузевого законодавства та інших нормативних актів, які застосовують під час кваліфікації кримінальних правопорушень правил безпеки дорожнього руху, показує, що такі порушення охоплюються переважно адміністративно-правовими нормами. Зокрема, В. І. Касинюк і В. М. Білоконев, розглядаючи вказані норми ПДР, відзначають, що вони містять два види розпоряджень: загальні правила і правила безпеки руху [5, с. 58]. На нашу думку, вказані норми можуть мати більш розширену класифікацію, а

отже, норми ПДР, які мають кримінально-правове значення, можна класифікувати на такі види: 1) загальні; 2) дефінітивні; 3) статусні; 4) регулятивні; 5) експлуатаційні; 6) технічні; 7) організаційні норми-знаки.

Розглядаючи категорію *загальних норм*, до них слід віднести такі з них, що регулюють взаємовідносини між учасниками дорожнього руху з огляду на загальні засади безпеки. Зокрема, це обов'язок учасників дорожнього руху знати й неухильно виконувати вимоги цих правил, а також бути взаємно ввічливими (п. 1.3 ПДР), не створювати небезпеку чи перешкоду для руху, не загрожувати життю або здоров'ю громадян, не завдавати матеріальних збитків (п. 1.5 ПДР), це обов'язок водіїв бути особливо уважними до таких категорій учасників дорожнього руху, як велосипедисти, особи, які рухаються в кріслах колісних, та пішоходів, а обов'язок усіх учасників дорожнього руху – особливо обережними до дітей, людей похилого віку та осіб з явними ознаками інвалідності (п. 1.7 ПДР). За своїм змістом указані норми характеризуються саме загальним соціальним спрямуванням убезпечення дорожнього руху. Характерно, що серед них органи досудового розслідування і суди найчастіше посилялись на п. 1.5 ПДР (18,0 % вироків) і набагато рідше на п. 1.7 ПДР (3,0 % вироків), хоча останнє є свідченням недооцінки цього припису, оскільки кримінально-правове значення вказаних у ньому таких категорій потерпілих, як діти, люди похилого віку та особи з явними ознаками інвалідності може впливати на кримінально-правову оцінку діяння. У цьому сенсі взаємозв'язок між кримінально-правовими та адміністративними нормами показує, що судді часто не звертають предметної уваги на вказані вище приписи ПДР, тоді як останні, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 67 КК, повинні обговорюватися судами як такі, що можуть бути враховані як обставини, що обтяжують покарання. Іншими словами, певні ознаки загальних норм ПДР можуть впливати на кримінальну відповідальність.

Останніми роками у нормотворчому процесі спостерігається тенденція використання у правових актах визначення основних термінів, що є характерним і для ПДР. Йдеться про *дефінітивні норми*, які надають тлумачення відповідних термінів, що містять концентровану інформацію про певні категорії чи їх ознаки у сфері дорожнього руху. Ці норми сприяють з'ясуванню правової визначеності того чи того терміну, а отже, його правильному застосуванню. Перелік таких термінів постійно збільшується та вдосконалюється. Наприклад, одне з центральних понять – «механічний транспортний засіб», трансформація технічного змісту якого в його генезисі суттєво впливає на кримінально-правове значення останнього. Незважаючи на те, що поняття транспортного засобу надано у примітці ст. 286 КК України і поширюється на ст. 287, 289, 290 та 415 КК, його дефініція завжди корегується з поняттям «механічного транспортного засобу», яке надано у ПДР. На цьому наголошено у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 р. № 14, де сказано: «при розгляді кримінальних справ зазначеної категорії суди мають ураховувати положення правових норм, у яких визначено поняття «транспортні засоби», зокрема, примітки ст. 286 КК та п. 1.10 ПДР, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306» [6]. Отже, наведене у кримінальному законі поняття транспортного засобу вимагає також врахування адміністративно-правового припису, який визначає поняття «механічний транспортний засіб» (п. 1.10 ПДР).

З огляду на поширення в Україні малопотужного мототранспорту (мопеди, скутери тощо) з об'ємом двигуна до 50 куб. см, постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2011 р. № 1029 у ПДР було внесено зміни та доповнення, згідно з якими «механічний транспортний засіб» (п. 1.10 ПДР) визначено як транспортний засіб, що приводиться в рух за допомогою двигуна. Цей термін поширюється на трактори, самохідні машини і механізми, а також тролейбуси та транспортні засоби з електродвигуном потужністю понад 3 кВт.

Зазначені зміни щодо поняття «механічний транспортний засіб» призвели до перегляду кримінально-правової оцінки цих діянь, оскільки мопеди, моторолери та інші двоколісні транспортні засоби з робочим об'ємом двигуна до 50 куб. см або електродвигуном потужністю понад 3 кВт стали належати до предметів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286, 287, 289, 290 КК. Проте аналіз правозастосовної практики показує, що органи досудового розслідування і суди не завжди враховують указані зміни в ПДР, що призводить до помилок під час кваліфікації цих кримінальних правопорушень.

Наприклад, Х., керуючи моторолером «Пантера», об'ємом 49,9 куб. см, грубо порушив вимоги п. 12.1, 12.3 і 13.1 ПДР, не витримавши безпечної дистанції, допустив наїзд на велосипедиста, спричинивши йому тілесні ушкодження середнього тяжкості. Слідчий та суд кваліфікували дії Х. за ст. 291 КК як порушення чинних на транспорті правил, що спричинило тяжкі наслідки [7]. Проте, з огляду на те, що мопед, яким керував Х., вважається механічним транспортним засобом, дії обвинуваченого слід кваліфікувати як порушення правил безпеки дорожнього руху та кваліфікувати за ч. 1 ст. 286 КК.

Наведені приклади змін, що відбуваються у нормативних актах, а відтак впливають на судову практику, вказують на необхідність точного з'ясування змісту відповідних норм ПДР, бо в цій ситуації формулювання кримінально-правової норми – ст. 286 КК залишається незмінним, а її бланкетна диспозиція, зважаючи на зміни, що відбулися у ПДР, охоплює більш широке коло ознак, що набувають кримінально-правового значення.

Статусні норми ПДР – це норми, що визначають права та обов'язки учасників дорожнього руху, порушення яких впливає на його безпеку та має кримінально-правове значення. До учасників дорожнього руху згідно з чинними ПДР належать: 1) водії механічних транспортних засобів; 2) пішоходи; 3) пасажирів; 4) велосипедисти; 5) особи, які керують гужовим транспортом, і погоничі тварин.

Зокрема, нормативні вимоги щодо водіїв механічних транспортних засобів мають значення для визнання їх суб'єктами кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК (досягнення певного віку, наявність права керування транспортним засобом певної категорії тощо). Для безпеки дорожнього руху водіїв, зокрема, зобов'язаний: забезпечити технічно справний стан транспортного засобу, безпечно розміщення і кріплення вантажу; стежити за дорожньою обстановкою, реагувати на її зміну, не відволікатися від керування; не створювати своїми діями загрози безпеці дорожнього руху та дотримуватись інших заходів безпеки; не керувати транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, у хворобливому стані, у стані стомлення, не передавати керування транспортним засобом іншим особам у названих вище станах тощо. Усі вказані чинники впливають на кримінально-правову оцінку діяння, передбаченого ст. 286 КК. Крім того, іноді невиконання вимог п. 2.10 ПДР, а саме: залишення в небезпеці водієм, причетним до ДТП, без допомоги потерпілого у стані, небезпечному для його життя, взагалі зумовлює сукупність кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 та ст. 135 КК, і навіть за умов невинуватості водія у порушенні правил безпеки дорожнього руху може, якщо є всі інші ознаки складу кримінального правопорушення, тягти відповідальність за ст. 135 КК.

Крім того, статус інших учасників дорожнього руху: пішоходів; пасажирів; велосипедистів; осіб, які керують гужовим транспортом, а також погоничів тварин за умов порушення ними приписів ПДР, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки, утворює склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 291 КК «Порушення чинних на транспорті правил». Наприклад, пасажир «BMW 324» був засуджений за ст. 291 КК за порушення вимог п. «а» п. 1.5, п. 5.3 ПДР, відповідно до яких: «Дії або бездіяльність учасників дорожнього руху та інших осіб не повинні створювати небезпеки або перешкоди для руху, загрожувати життю чи здоров'ю громадян, спричинити матеріальні збитки» та «Пасажирам забороняється: а) під час руху відволікати увагу водія від керування транспортним засобом або заважати йому в цьому». Зазначений пасажир раптово втрутився у керування вказаним транспортним засобом, повернувши руками кермо автомобіля праворуч, внаслідок чого стався наїзд автомобіля на опору освітлення, що спричинило травмування інших двох пасажирів автомобіля [8]. У цьому випадку п. 5.3 ПДР є таким, що визначає відповідні ознаки статусу пасажирів як учасників дорожнього руху.

Останні роки характеризуються розвитком різних малогабаритних електричних засобів мобільного пересування, зокрема таких, як: електросамокати, сігвей, гідроскутери, моноколеса та інші, що експлуатуються у сфері дорожнього руху [9]. При цьому їх відносно висока швидкість руху (15–50 км/год) та маневреність під час експлуатації на проїзній частині доріг, велодоріжках та тротуарах створює потенційну небезпеку як для самих користувачів цими засобами, так й інших учасників дорожнього руху. Отже, легалізація законодавцем цього виду транспорту в майбутньому Законі України «Про дорожній рух та його безпеку» має окремо визначати основні права та обов'язки користувачів малогабаритного електротранспорту, поняття його виду та особливості експлуатації у сфері дорожнього руху.

Порушення правил безпеки дорожнього руху особою, яка керує транспортним засобом, слід розглядати як їх невідповідність єдиному порядку дорожнього руху, адже найбільше питань щодо застосування положень ПДР виникає під час з'ясування об'єктивного боку діяння, передбаченого ст. 286 КК. Водночас, зважаючи на функціональні особливості приписів правил безпеки дорожнього руху, слід вважати, що переважна більшість норм ПДР є *регулятивними*, тобто такими, що мають організаційний зміст, який випливає з їх головної спрямованості – забезпечення порядку дорожнього руху, а відтак, його безпеки. Тож наш аналіз показує, що у вироках судів найчастіше такі приписи стосуються порушень, пов'язаних із: початком руху та змінами його напрямку – п. 10.1 ПДР (30,0 %), вибором швидкості руху – п. 12.1 ПДР (41,0 %), п. 12.2 ПДР (12,0 %), п. 12.3 (27,0 %), обгоном, проїздом перехресть, пішохідних переходів та інших порушень ПДР.

При цьому кваліфікація кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК, вимагає врахування співвідношення між приписами ПДР, що стосується їх поділу на «правила безпеки руху транспорту» та «правила експлуатації транспорту». Названі приписи у ПДР не мають чіткого розмежування, а тому з'ясування їх виду здійснюється шляхом термінологічного тлумачення, оскільки, незважаючи на їх органічну єдність, вони мають самостійне кримінально-правове значення.

Незважаючи, що такий розподіл правил наявний у назві та диспозиції ст. 286 КК, у судовій практиці припускаються помилки. Так, К. вироком Івано-Франківського міського суду засуджено за ч. 2 ст. 268 КК за те, що він, керуючи автомобілем «Деу Ланос» у м. Івано-Франківську, не дотримався вимог п. «б» п. 2.3, п. 11.2, 12.1, 12.3 ПДР, не вибрав безпечної швидкості руху, не впорався з керуванням, виїхав на зустрічну смугу руху, де зіткнувся з автомобілем «ЗАЗ-11057» під керуванням Ж., як наслідок, пасажир останнього загинув, а Ж. отримав тяжкі тілесні ушкодження. Органи досудового розслідування пред'явили обвинувачення К. лише в порушенні правил безпеки дорожнього руху. Суд же вийшов за межі цього обвинувачення і визнав К. також винним у порушенні правил експлуатації транспорту, тобто вчиненні дій, яких він не вчиняв і які йому за провини не ставилися. У зв'язку з цим колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України своєю ухвалою виключила з вироку рішення про кваліфікацію дій К. за ознакою порушення правил експлуатації транспорту [10, с. 128–130]. Отже, суди мають ураховувати в таких справах, що порушення правил безпеки дорожнього руху та порушення правил експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, є самостійними діяннями.

З огляду на це, в ПДР можна виділити окрему групу *експлуатаційних норм*, тобто таких, що регламентують безпечний стан транспортного засобу при його експлуатації під час дорожнього руху, а також транспортуванні, технічному обслуговуванні, ремонті та зберіганні транспортних засобів. Більшість таких норм містить розділ 31 «Технічний стан транспортних засобів та їх обладнання». Аналіз судової практики показує, що серед порушень правил експлуатації транспорту найбільш поширеними є: технічна невідповідність та несправність технічного стану гальмової системи – п. 31.4 ПДР, кермового керування – п. 31.4.2 ПДР, зношення протектора шин та їх невідповідність – п. 31.4.5 ПДР, що в сукупності становить приблизно 7,0 % від усіх кримінально караних порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту.

Водночас у ПДР бракує положень щодо регламентації безпечних прийомів експлуатації транспорту, на що вказує такий типовий приклад. Водій Б. з 35-річним стажем, керуючи автобусом ЛАЗ-695, запускав двигун під час виїзду з боксу АТП. Раптово автобус рушив заднім ходом, оскільки Б. не звернув увагу, що важіль коробки передач не знаходиться у нейтральному положенні, внаслідок чого під час наїзду заподіяв автослюсарю М. тяжке тілесне ушкодження. Водій показав, що мав намір від'їхати з боксу і не очікував, що машина почне рухатись заднім ходом, оскільки вважав, що коробка передач знаходиться у нейтральному положенні. Проте під час огляду автомобіля було встановлено, що у транспортному засобі була ввімкнена задня передача. Отже, у цьому випадку Б. порушив вимоги п. 10.1 ПДР, який передбачає, що «перед початком руху, перестроюванням та будь-якою зміною напрямку руху водій повинен переконатися, що це буде безпечним і не створить перешкод або небезпеки іншим учасникам руху». Водночас ця норма має загальний характер, а підготовчі дії водія до початку руху транспортного засобу (включення запалення двигуна, вимкнення зчеплення, запуск стартера, зняття автомобіля зі стоянкового гальма, включення відповідної передачі) операційно

ПДР не регламентовані. При цьому характерно, що 98 % водіїв під час опитування пояснили, що уявлення про вказаний порядок початку руху вони засвоїли не як нормативний припис, а як практичні навички, отримані від інструкторів чи інших осіб під час навчання водінню. Через це, у разі вчинення таких ДТП, водії стверджують, що припустилися технічної помилки, а не правопорушення, оскільки порядок приведення транспортного засобу до руху ПДР прямо не врегульовано. Отже, вважаємо, що п. 10.1 ПДР слід викласти у такій редакції: «Перед початком руху водій повинен переконатися, що всі органи керування і прилади транспортного засобу знаходяться у положенні, що забезпечить рух транспортного засобу у визначеному водієм напрямку. Перед перестроюванням та будь-якою зміною напрямку руху водій зобов'язаний переконатися, що це буде безпечним і не створить перешкод або небезпеки іншим учасникам руху».

Певної уваги серед норм ПДР, які мають кримінально-правове значення, заслуговують *технічні норми*, тобто норми, що передбачають відповідні технічні стандарти та умови, дотримання яких забезпечує дорожній рух. Вони, зокрема, стосуються габаритних і вагових параметрів транспортних засобів, причепів та вантажу на предмет відповідності встановленим нормам. Низку технічних параметрів слід враховувати під час буксирування транспортних засобів. Наприклад, водій Т., на порушення п. 23.3 ПДР, здійснивав буксирування вантажівкою легкового автомобіля за допомогою не позначеного гнучкого троса зчеплення, що потягло наїзд легковика на пішохода Б., який отримав тяжкі тілесні ушкодження. Потерпілий, пропустивши вантажівку, став переходити дорогу по пішохідному переходу, оскільки вчасно не зміг помітити буксирний трос довжиною 6 м, який не був позначений через кожний метр сигнальними щитками або прапорцями, як цього вимагає п. 30.5 ПДР.

Зрештою, досить велику й важливу групу становлять *організаційні норми-знаки* ПДР, якими, на наш погляд, слід вважати норми, що визначають засоби регулювання дорожнього руху, їх призначення, стандарти, регламентацію та розташування (дорожні знаки, дорожня розмітка, дорожнє обладнання, світлофори, знаки регулювальника). Кримінально-правове значення вказаної групи норм важко заперечити, адже воно відбилося в трагедії, що відбулася у м. Харкові 18 жовтня 2017 року, зокрема ігнорування вимог сигналів світлофора водіями Зайцевою і Дроновим, що призвело до зіткнення їх транспортних засобів, загибелі шістьох потерпілих і травмування ще шістьох осіб [11].

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі *висновки*. Кримінально-правові норми, які містить ст. 286 КК, мають бути безпосередньо пов'язані із законодавчим та іншим нормативним рівнем регламентації безпеки дорожнього руху. Для врахування при кваліфікації вказаних кримінальних правопорушень норм Закону України «Про дорожній рух» та уникнення подвійного ставлення за провини їх суб'єктам аналогічних за змістом норм цього закону і ПДР, підтримуємо пропозицію щодо передбачення ПДР як відповідної частини Закону України «Про дорожній рух та його безпеку». Водночас через неможливість охоплення правилами безпеки руху та експлуатації всіх видів наземного дорожнього транспорту в одному законодавчому акті, пропонуємо сформулювати диспозицію ст. 286 КК України у такій редакції: «Порушення законодавства про дорожній рух чи інших нормативних актів з безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами...».

Вважаємо, що норми підзаконних актів з безпеки дорожнього руху, які мають кримінально-правове значення, можуть бути класифіковані на такі види: загальні; дефінітивні; статусні; регулятивні; експлуатаційні; технічні; організаційні норми-знаки. Вказані види норм допомагають визначенню тих чи тих елементів та ознак складів кримінальних правопорушень у сфері дорожнього руху: предмета, об'єктивної сторони, суб'єкта тощо. Зміст і характеристика цих норм та їх відповідні зміни безпосередньо впливають як на кваліфікацію кримінальних правопорушень у зазначеній сфері, так і на кримінальну відповідальність за вчинення цих діянь. Аналіз законодавства та інших нормативних актів вказує на необхідність усунення недоліків з безпеки дорожнього руху в окремих нормах, а також удосконалення правового врегулювання порядку безпечної експлуатації.

Список використаних джерел

1. Лукьянов В. В. Безопасность дорожного движения. М. : Транспорт, 1978. 247 с.
2. Мысливый В. А. Борьба органов внутренних дел с дорожно-транспортными преступлениями, связанными с причинением вреда пешеходам : учеб. пособ. Киев : НИИРИО Киев. высшей школы МВД СССР, 1990. 86 с.
3. Про дорожній рух : Закон України від 30 червня 1993 року. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.

4. Про дорожній рух та його безпеку : проєкт Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60111.

5. Касинюк В. І., Білоконов В. М. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за порушення правил водіння або експлуатації машин. Запоріжжя. Видавець : Глазунов С. О., 2011. 232 с.

6. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text>.

7. Постанова Тячівського районного суду Закарпатської області від 10.01.2013 р. у справі № 711/9025/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua>.

8. Вирок Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області у справі № 214/2356/13-к 1-кп/214/146/13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31116285>.

9. В Києве запустили первый крупный прокат электросамокатов. URL: https://biz.censor.net.ua/news/3212564/v_kieve_zapustili_pervyyi_kрупnyi_prokat_elektrosamokatov.

10. Злочини і адміністративні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту: Офіційне видання / за ред. П. П. Пилипчука. Київ : Істина, 2011. 416 с.

11. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 26.02.2019 р. Справа № 640/1664/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80092400>.

Надійшла до редакції 17.08.2020

References

1. Lukyanov V. V. Bezopasnost dorozhnogo dvizheniya [Road safety]. М. : Transport, 1978. 247 s. [in Rus.].

2. Mysliviy V. A. Borba organov vnutrennih del s dorozhno-transportnymi prestupleniyami, svyazannymi s prichineniem vreda peshehodam [The fight of the internal affairs bodies against road traffic crimes related to causing harm to pedestrians] : ucheb. posob. Kiev : NIiRIO Kiev. vysshej shkoly MVD SSSR, 1990. 86 s. [in Rus.].

3. Pro dorozhnii rukh [On traffic] : Zakon Ukrainy vid 30 chervnia 1993 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>. [in Ukr.].

4. Pro dorozhnii rukh ta yoho bezpeku [On traffic and its safety] : proiekt Zakonu Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60111. [in Ukr.].

5. Kasyuniuk V. I., Bilokonev V. M. Kryminalna vidpovidalnist viiskovosluzhbovtiv za porushennia pravyl vodinnia abo ekspluatatsii mashyn [Criminal liability of servicemen for violation of the rules of driving or operation of vehicles]. Zaporizhzhia. Vydavets : Hlazunov S. O., 2011. 232 s. [in Ukr.].

6. Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro deaki zlochynty proty bezpeky dorozhnogo rukhu ta ekspluatatsii transportu, a takozh pro administratyvni pravoporushennia na transporti [About practice of application by courts of Ukraine of the legislation in cases of some crimes against safety of traffic and operation of transport, and also about administrative offenses on transport] : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 23.12.2005 r. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05#Text>. [in Ukr.].

7. Postanova Tiachivskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 10.01.2013 r. u spravi № 711/9025/2012 [Resolution of the Tyachiv District Court of the Zakarpattia Region of 10.01.2013 in the case № 711/9025/2012]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua>. [in Ukr.].

8. Vyrok Saksahanskoho raionnoho sudu m. Kryvoho Rohu Dnipropetrovskoi oblasti u spravi № 214/2356/13-к 1-кп/214/146/13 [Judgment of the Saksagan District Court of Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk Region in case № 214/2356/13-к 1-кп / 214/146/13]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31116285>. [in Ukr.].

9. V Kieve zapustili pervyj krupnyj prokat elektrosamokatov [The first large electric scooter rental was launched in Kiev]. URL: https://biz.censor.net.ua/news/3212564/v_kieve_zapustili_pervyyi_kрупnyi_prokat_elektrosamokatov. [in Rus.].

10. Zlochynty i administratyvni pravoporushennia proty bezpeky rukhu ta ekspluatatsii transportu: Ofitsiine vydannia [Crimes and administrative offenses against traffic safety and transport operation: Official publication] / za red. P. P. Pylypchuka. Kyiv : Istyna, 2011. 416 s. [in Ukr.].

11. Vyrok Kyivskoho raionnoho sudu m. Kharkova vid 26.02.2019 r. Sprava № 640/1664/18 [Judgment of the Kyiv District Court of Kharkiv of February 26, 2019. Case № 640/1664/18]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80092400>. [in Ukr.].

SUMMARY

Volodymyr A. Myslyvyy. Criminal-legal meaning of traffic and vehicle operation safety rules. The author has considered criminal-legal matters related to practice of application of criminal and other branch legislation and regulations in the field of road safety.

The article highlights problems of the use in investigative and judicial practice of criminal law

and related rules of sectoral traffic law, as well as the requirements of traffic safety and vehicles operation rules during the assessment of criminal offenses under Art. 286 of the Criminal code of Ukraine.

The author has proved the organic interrelation of blanket dispositions of criminal legal rules with the corresponding provisions of branch legislative acts and traffic safety and vehicle operation rules which are most often broken by actors of these criminal offenses. He has examined the characteristic of the specified rules in view of their criminal-legal value during the criminal-legal analysis and assessment of the socially dangerous actions which are considered. The classification of the specified rules has been offered. Based on the analysis of case law, the peculiarities of the application of certain types of road safety rules, as well as some issues of their improvement have been considered.

The proposals on optimization of the branch legislation on road traffic with inclusion in it as a component of traffic rules have been supported. An improved version of Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine in view of the normative and legal content of its blanket disposition, as well as the need to further improve its legislative and regulatory framework has been supported.

The author has pointed out the need to eliminate the gaps caused by the lack of timely legal regulation of road safety issues that arose with the emergence and operation of new vehicles (electric scooters, jet skis, unicycles, etc.).

Keywords: *road safety, traffic legislation, traffic rules, classification of road safety rules, criminal offenses.*

УДК 343.97

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-126-130

Федір КІРІЛЕНКО[©]

кандидат юридичних наук
(Міністерство внутрішніх справ України)

Андрій ЗАГОРУЛЬКО[©]

аспірант
(Національна академія державного
управління при Президенті України)

УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ У 1960–2018 РОКАХ

Стаття містить аналіз статистичних даних, пов'язаних із ухиленням від сплати аліментів на утримання членів сім'ї, установлених рішенням суду. Проаналізовано об'єкт, об'єктивну сторону, предмет та коло потерпілих від цих злочинів. Основний спектр питань зосереджено на динаміці зареєстрованих злочинів як у розрізі регіонів, так і по Україні загалом та надано їх загальну характеристику. Дослідження ґрунтується на офіційній статистиці Міністерства внутрішніх справ України 1960–2018 років. Матеріали доповнено первинними статистичними даними.

Ключові слова: *батьки, дитина, аліменти, утримання дитини, ухилення від сплати аліментів.*

Метою цієї статті є здійснення історико-правового аналізу виникнення та розвитку аліментних зобов'язань у 1960-2018 роках, виявлення найбільш ефективного та прогресивного періоду для розвитку кримінального законодавства щодо протидії ухиленням від сплати аліментів. Загальний стан злочинності можна прослідкувати за поданими до статті таблицями.

Елементами наукової новизни статті є інформаційна база дослідження, оскільки робота базується на результатах вивчення звітних даних Міністерства внутрішніх справ України за 1960–2018 роки. Матеріали можуть бути корисними у науково-дослідній сфері, у навчальному процесі тощо.

Аналіз публікацій, в яких було започатковано вирішення цієї проблеми. Вагомий внесок у вивчення історії розвитку кримінального права, зокрема злочинів щодо ухилення від сплати аліментів, зробили такі науковці, як П. С. Березін, Я. М. Брайнін, М. М. Гродзинський, О. О. Дудоров, О. Д. Кисельов, В. О. Навроцький, П. Л. Фріс,

© Кіріленко Ф.О., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0060-0003-3646-5371>

kirilenko.fedir@mvs.gov.ua

© Загорулько А.П., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5604-3953>

andrii.zahorulko@mvs.gov.ua

М. П. Чубинський. Однак, незважаючи на низку розробок, у працях науковців не виконаний порівняльний аналіз відповідальності за ці злочини у різних історичних епохах та не враховано дані офіційної звітності, яка відображає динаміку злочинів, пов'язаних із ухиленням від сплати аліментів на утримання дітей у 1960–2001 роках.

Виклад основного матеріалу. Серед важливих проблем, що постають перед людством у сучасному світі, особливе місце мають проблеми розвитку населення та соціальної сфери. Створення сприятливих умов для фізичного, психічного, соціального й духовного розвитку кожного з громадян, зокрема й підростаючого покоління, досягається шляхом створення найбільш сприятливого природного середовища для розвитку сім'ї, батьківства та дитинства. Саме це є необхідною передумовою сприятливого соціально-економічного та демографічного майбутнього нашої держави і суспільства загалом. Українські реалії свідчать про суттєве зниження рівня реєстрації шлюбів і збільшення кількості розлучень. Більшість розлучень мають наслідки у вигляді подальшого виховання дітей у неповній сім'ї і потребують виплат аліментів на їх утримання [1].

У Конституції України, багатьох національних нормативно-правових актах та у низці ратифікованих нашою державою міжнародних конвенцій закріплено принцип поваги прав дитини, визнання її особливого місця в суспільстві, проголошено пріоритет посиленого правового захисту дитинства, прав та законних інтересів неповнолітніх [2]. Коли регулятивні інститути, призначені створювати сприятливі умови для фізичного, психологічного і духовного розвитку дітей, забезпечення їх правового і соціального захисту, виявляються неефективними, тоді як крайній, останній і найбільш рішучий аргумент держава застосовує кримінально-правові засоби. Серед них центральне місце належить кримінальній відповідальності, яку в чинному Кримінальному кодексі України передбачено, зокрема, й за такі посягання проти інтересів неповнолітніх, як злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів) [7].

У Кримінальному кодексі Української РСР 1961 року положенням ст. 114 розділу III «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи» передбачалося покарання за «Злісне ухилення батьків від сплати встановлених рішенням суду або постановою народного суду коштів на утримання дітей (аліментів), а так само злісне ухилення батьків від утримування неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні» у вигляді позбавлення волі на строк до одного року або у вигляді виправних робіт на той самий строк [3].

У чинному Кримінальному кодексі України відповідальність за «ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» передбачена ст. 164 розділу V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». Відповідно до ч. 1 ст. 164 КК України злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, карається штрафом від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або громадськими роботами на строк від 80 до 120 годин, або виправними роботами на строк до одного року, або обмеженням волі на строк до двох років [4]. Варто зауважити, що ч. 2 ст. 164 КК України передбачає, що те саме діяння, учинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, карається громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк від двох до трьох років [5].

Суспільна небезпека цього злочину полягає в грубому порушенні обов'язків батьків утримувати своїх дітей до їх повноліття, які закріплені ст. 51 Конституції України, а також Сімейним кодексом України. Безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечують захист майнових інтересів неповнолітніх або непрацездатних дітей, що потребують допомоги. Потерпілими від цього злочину є неповнолітні та непрацездатні діти [6].

Проаналізуємо статистичні дані щодо ухилення від сплати аліментів на утримання дітей у 1960–2001 роках. Статистика свідчить, що протягом 60-х років спостерігаються коливання кількості фактів злісного ухилення від сплати аліментів: у 1962 році – 2 078 випадків, у 1965 році – 1 634, і досягають свого максимального значення у 1970 році – 4 520. У цей період їх питома вага до усіх злочинів збільшується: мінімальне значення зафіксовано на початку 1960-х (1,3 %), максимальне – наприкінці (3,3 %). Із числа розкритих, 1 987 злісних ухилянь від сплати аліментів було вчинено особами, які раніше скоювали злочини. *Інформація про інші категорії осіб у статистичній звітності МВС*

України за цей період відсутня. При цьому найбільшу кількість випадків злісного ухиляння від сплати аліментів зареєстровано у таких областях, як Донецька, Дніпропетровська, Ворошиловградська, Кримська, Одеська, Харківська. Найменшу – у Волинській та Полтавській.

Тенденція до збільшення кількості випадків злісного ухиляння від сплати аліментів спостерігається й у 70-х роках. У цей період майже у 1,5 разу збільшилася кількість таких злочинів (від 5 200 до 9 580), а також їх питома вага (від 3,9 % до 5,4 %). Із числа розкритих випадків злісного ухиляння від сплати аліментів приблизно 8 тис. було скоєно особами, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності. Максимальну кількість випадків злісного ухиляння від сплати аліментів у цей період зафіксовано у Донецькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській, Одеській, Харківській, Запорізькій та Кримській областях.

Тенденція до збільшення кількості випадків злісного ухиляння від сплати аліментів зберігається і на початку 1980-х років. Їх максимальне значення було зафіксоване у 1983 році (10 529). За даними статистики, у цей період більшості таких злочинів було скоєно особами, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності (1 2873). Регіональними лідерами за кількістю зареєстрованих випадків злісного ухиляння від сплати аліментів у 1980-і роки залишаються Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Ворошиловградська, Кримська та Харківська області.

Схожа ситуація зберігається і в 1990-х роках. Так, з 1991 року кількість випадків злісного ухиляння від сплати аліментів і надалі зростає: максимальне значення зафіксоване у 1996 році (16099), після чого відбувається поступове зниження їх кількості, і в 2000 році становить 4583 випадки. Відповідно змінюється і значення питомої ваги таких злочинів. Максимальне значення питомої ваги зафіксоване у 1996 р. (2,6%), мінімальне – у 2000 р. (0,8%). Із числа розкритих більшість злочинів скоїли особи, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності (8880), особами у стані сп'яніння (324), групою осіб (83), неповнолітніми або за їх співучасті (50). Найбільше таких злочинів зареєстровано у Донецькій, Дніпропетровській та Луганській областях.

За даними статистики у 2001 році тенденція до зростання кількості випадків ухиляння від сплати аліментів відновлюється та продовжується до 2007 року (від 3 604 до 8 706). За останні три роки (2008–2010) спостерігається поступове зниження кількості таких випадків (із 8 243 до 5 947). Питома вага таких злочинів до 2007 року поступово збільшується (із 0,7 % до 2,2 %) та зменшується у 2008–2010 роках (із 2,1 % до 1,2 %). І переважну більшість ухилянь від сплати аліментів було вчинено особами, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності (7 961). Значно менше – особами у стані сп'яніння (128) та в групі (99). У 2000–2010 роки, як і в попередні, регіональними лідерами за кількістю зареєстрованих випадків ухиляння від сплати аліментів, залишаються Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Харківська області.

Коливання кількості зареєстрованих злочинів спостерігається за останні вісім років. Зокрема, в 2011–2013 роках їх кількість зростає із 6 047 до 7 943 (питома вага – з 1,2 % до 1,4 %), у 2014–2017 роках зменшується – 4 890 та 2 089 відповідно (питома вага – з 0,9 % до 0,4 %), а в 2018 році знову зростає до 2 970 (0,6 %). Переважну більшість таких злочинів було вчинено особами, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності (7 706), особами у групі – 29, у стані сп'яніння – 8.

За даними статистики, за роки радянської влади (1960–1990) в Україні було виявлено приблизно 120 тис. осіб, які ухилялися від сплати аліментів на утримання дітей, із них притягнуто до кримінальної відповідальності приблизно 88 % осіб. Їх питома вага до всіх зареєстрованих осіб становить 3,5 %. За аналогічний період років незалежності в Україні виявлено приблизно 182 тис. осіб, які ухилялися від сплати аліментів. Із них притягнуто до кримінальної відповідальності приблизно 82 %. Питома вага таких осіб у роки незалежності України зменшується до 2,7 %. Отже, можна побачити, що кількість осіб, які ухилялися від сплати аліментів у роки незалежності України, збільшилася майже у 1,5 разу.

Серед виявлених за ухиляння від сплати аліментів у роки радянської влади приблизно 79 % становлять особи у віці 30–49 років, приблизно 1 % – особи у віці 25–29 років, приблизно 3 % – особи у віці 18–24 років, приблизно 2 % – особи у віці старше 50 років. У роки незалежності України за ухиляння від сплати аліментів, серед виявлених, приблизно 83 % осіб становлять особи у віці 30–59 років, 11 % – особи у віці 25–29 років, 6 % – особи у віці 18–24 років, приблизно 0,4 % – особи у віці старше 60 років, при-

близько 0,02 % особи у віці 14–17 років.

Найбільшою категорією осіб, які ухилялися від сплати аліментів у період радянської влади, були працівники та учні професійно-технічних училищ – приблизно 26, що становить 22 % від загальної кількості притягнутих до кримінальної відповідальності, значно менше притягнуто працівників та учнів вищих навчальних закладів – 23 (20 %). Частка працівників та учнів середніх навчальних закладів за радянські часи становить 1,7 % (дві особи).

За аналогічний період незалежності України серед осіб, які ухилялися від сплати аліментів, 36 були учні вищих навчальних закладів, що складало 45 % від загальної кількості притягнутих до відповідальності учнів, 25 учнів професійно-технічних училищ (31 %) та середніх навчальних закладів – 11 (14 %).

Переважну більшість ухилянь від сплати аліментів у радянські роки скоєно непрацюючими працездатними особами, їх кількість становила 71 191, що становило майже 60 % від усіх виявлених осіб. Іншою категорією осіб є робітники, їх кількість майже вдвічі менше, ніж кількість непрацюючих працездатних осіб, становить 31 % (36 998) від загальної кількості виявлених осіб.

За даними статистики, серед притягнутих за ухилення від сплати аліментів у цей період 7 765 становлять колгоспники, це приблизно 7 % від усіх виявлених осіб. Найменша категорія осіб – службовці, їх кількість становить 1 018, тобто 1 %.

У роки незалежності України найбільшою категорією осіб, які ухилялися від сплати аліментів, були працездатні непрацюючі особи. Їх кількість дорівнює 137 270, що становить приблизно 76 % від усіх виявлених осіб. Робітники становлять другу категорію осіб, які ухилялися від сплати аліментів. За цей період їх кількість становить 16 374 (9 % від усіх виявлених осіб). Кількість колгоспників, притягнутих до відповідальності за ухилення від сплати аліментів, дорівнювала 1 514, що становило приблизно 1 % від усіх виявлених осіб. Найменшу категорію осіб становлять службовці – 1021 (0,6 %) [8].

Проаналізувавши статистичні дані щодо ухилення від сплати аліментів у радянський період та період незалежності України, можна стверджувати, що кількість фактів ухилення від сплати аліментів у ці два періоди майже однакова, а от кількість виявлених осіб, які ухилялися від сплати аліментів у період незалежності України, більша майже у 1,5 разу. З числа розкритих злочинів найбільше ухилянь від сплати аліментів було вчинено в обидва періоди особами, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності за цей вид злочину. Водночас як у радянський, так і в період незалежності України, найбільше ухилянь від сплати аліментів зареєстровано у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Одеській та Харківській областях.

Висновки. Отже, проаналізовані дані свідчать про те, що ухилення від сплати аліментів на утримання дітей не є сучасним надбанням людства. Ця категорія злочину була актуальною як у роки радянської влади в Україні, так залишається актуальною і в роки незалежності України. Оскільки досить часто батьки відмовляються від виконання такого важливого обов'язку, законодавством України закріплено обов'язок батьків утримувати свою дитину до досягнення нею повноліття (або до завершення навчання) та передбачено відповідальність за злісне ухилення від сплати аліментів. Проте вирішувати проблему несплати аліментів на утримання дітей потрібно комплексно, не обмежуючись лише внесенням змін у законодавство. Необхідно також зосередити увагу щодо орієнтування суспільства на головні сімейні цінності сучасної людської цивілізації.

Список використаних джерел

1. Бабенко А. М. Деякі проблеми визначення об'єктивних ознак злочинів ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) та ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК України). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 21–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_2_8.
2. Конституція України : Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. Київ : Преса України, 2009. 80 с.
3. Кримінальний кодекс Української РСР. Введений в дію 01.04.1961. Київ : Державне вид-во політ. літ. УРСР, 1961. 242 с.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Декор, 2008. 1428 с.
5. Петrenchенко С. А. Аліменти на дитину в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 31(2). С. 15–18. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31%282%29.
6. Радник. Український юридичний портал. URL:

<http://radnuk.info/komentar/kruminal/osobluva/291-rozd5/4472-164-html>.

7. Семенов І. В. Теоретико-прикладні проблеми суб'єктивної сторони ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 1. С. 302–312. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkavk_2015_1_26.

8. Статистичні таблиці, що характеризують злочинність в Україні в період 1960–2000 років : довідник / упоряд. Ф. О. Кіріленко. Київ : Паливода А. В., 2019. 242 с.

Надійшла до редакції 17.07.2020

References

1. Babenko A. M. Deiaiki problemy vyznachennia obiektyvnykh oznak zlochniv ukhylennia vid splaty alimentiv na utrymannia ditei (st. 164 KK Ukrainy) ta ukhylennia vid splaty koshtiv na utrymannia nepratsездatnykh batkiv (st. 165 KK Ukrainy) [Some problems of determining the objective signs of crimes of evasion of child support (Article 164 of the Criminal Code of Ukraine) and evasion of maintenance of disabled parents (Article 165 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Pivdenoukrainskyi pravnychy chasopys*. 2015. № 2. S. 21–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_2_8. [in Ukr.].

2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Pryiniata na 5-y sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28.06.1996. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv : Presa Ukrainy, 2009. 80 s. [in Ukr.].

3. Kryminalnyi kodeks Ukrainskoi RSR [Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Vvedenyi v diiu 01.04.1961. Kyiv : Derzhavne vyd-vo polit. lit. URSR, 1961. 242 s. [in Ukr.].

4. Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine] / za zah. red. P. P. Andrushka, V. H. Honcharenka, Ye. V. Fesenko. 2-e vyd., pererob. ta dopov. Kyiv : Dekor, 2008. 1428 s. [in Ukr.].

5. Petrenchenko S. A. Alimenty na dytnu v Ukraini [Child support in Ukraine]. *Naukovy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii : Pravo*. 2015. Vyp. 31(2). S. 15–18. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_31%282%29. [in Ukr.].

6. Radnyk [Adviser]. Ukrainskyi yurydychnyi portal. URL: <http://radnuk.info/komentar/kruminal/osobluva/291-rozd5/4472-164-html>. [in Ukr.].

7. Semenohov I. V. Teoretyko-prykladni problemy subiektyvnoi storony ukhylennia vid splaty alimentiv na utrymannia ditei [Theoretical and applied problems of the subjective side of evasion of child support]. *Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy*. 2015. № 1. S. 302–312. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkavk_2015_1_26. [in Ukr.].

8. Statystychni tablytsi, shcho kharakteryzuiut zlochynnist v Ukraini v period 1960–2000 rokiv [Statistical tables characterizing crime in Ukraine in the period 1960–2000] : dovidnyk / uporiad. F. O. Kirilenko. Kyiv : Palyvoda A. V., 2019. 242 s. [in Ukr.].

SUMMARY

Fedir O. Kirilenko, Andriy P. Zagorulko. Child support alimony evasion in 1960-2018. The article is devoted to the analysis of statistics related to the avoidance of child support alimony established by a court order. The object, the objective side, the subject and the circle of the victims of these crimes are analyzed. The main range of issues is focused on the dynamics of registered crimes, both by region and Ukraine as a whole, and provides a general description of them. The study is based on official statistics of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine 1960-2018. Materials are supplemented by primary statistics.

The purpose and purpose of this article is to conduct a historical and legal analysis of the origin and development of alimony obligations in the years 1960-2001, to identify the most effective and progressive period for the development of criminal legislation to counterfeit alimony. The overall crime rate can be traced to the tables provided in the article.

Statistics on the evasion of alimony in the Soviet period and the period of independence of Ukraine show that the number of facts of evasion of alimony in these two periods is almost the same, and that the number of identified persons who evaded alimony in the period of independence of Ukraine is more than almost 1,5 times. Of the crimes solved, the largest number of alimony payments were committed in both periods by persons who had previously been criminally responsible for this type of crime. At the same time, both in Soviet and in the period of Ukraine's independence, the largest number of alimony payments was registered in Donetsk, Dnipropetrovsk, Luhansk, Odesa and Kharkiv regions.

The relevance and scientific novelty of the study. Elements of the scientific novelty of the article are the information base of the research, as the work is based on the results of the study of the reporting data of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for 1960-2018. The materials can be useful in the research field, in the educational process, etc.

Keywords: *parents, child, alimony, child support, alimony.*

УДК 343.97

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-131-137

Федір КІРІЛЕНКО[©]

кандидат юридичних наук

(Міністерство внутрішніх справ України)

УМИСНЕ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ЧУЖОГО МАЙНА, ВЧИНЕНЕ ШЛЯХОМ ПІДПАЛУ В 1960–2018 РОКАХ

Розглянуто статистичні дані 1960–2018 років, які відображають рівень злочинів, пов'язаних з умисним знищенням або пошкодженням чужого майна шляхом підпалу. Основну увагу зосереджено на динаміці зареєстрованих злочинів. Матеріали можуть бути корисними для посадових і службових осіб державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських активістів, журналістів, науковців тощо, які займаються проблемами правової статистики. Дослідження ґрунтується на офіційній статистиці органів внутрішніх справ України 1960–2018 років. Матеріали доповнено первинними статистичними даними.

Ключові слова: злочин, знищення/пошкодження майна, підпал, структура, динаміка, географія злочинності.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших елементів кримінологічної характеристики умисного знищення майна шляхом підпалу є кількісно-якісні показники вчинення цього злочину, до яких належать рівень, структура, динаміка і географія. Повноцінна характеристика умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу потребує врахування низки власне кримінологічних елементів, серед яких кількісно-якісні показники умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, характеристика особи злочинця, що вчиняє умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, причини й умови умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу. Ця тенденція була не рівномірною і в окремі роки відбувалося зменшення рівня злочинності. Загальний стан злочинності можна прослідкувати за поданими до статті таблицями.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Свого часу питанням дослідження вчинення злочинів щодо знищення чи пошкодження майна шляхом підпалу присвятили свої публікації такі науковці, як Р. С. Белкін, А. В. Іщенко, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, В. А. Образцов, І. Ф. Пантелєєв, А. Б. Сахаров, В. Ю. Шепітько та ін. Окремі аспекти вчинення зумисних підпалів злочинів висвітлювалися у працях М. В. Безуглова, М. С. Брайніна, А. С. Григор'яна, Г. Г. Зуйкова, М. І. Ісраїлова, Г. Н. Казакова, А. Я. Качанова, В. В. Колеснікова, В. Г. Лукашевича, Г. М. Мінковського, Б. В. Мегорського, Г. М. Степанової, М. Л. Цимбала, З. Е. Шиманової. Науковим підґрунтям цього дослідження слугуватимуть праці Л. Д. Гаухмана, В. Н. Кудрявцева, В. О. Навроцького, С. А. Тарарухіна, що присвячені загальним проблемам кримінально-правової кваліфікації. Однак, незважаючи на низку розробок, у працях науковців не виконано порівняльний аналіз відповідальності за ці злочини в різних історичних епохах та не враховано дані офіційної звітності, яка відображає динаміку злочинів, пов'язаних із умисним знищенням або пошкодженням майна шляхом підпалу в 1960–2018 роках.

Метою й завданням цієї статті є дослідження статистичних даних 1960–2018 років, які відображають результати діяльності органів внутрішніх справ щодо розкриття злочинів, пов'язаних із умисним знищенням та пошкодженням майна, зокрема такого, що вчинене шляхом підпалу.

Елементами наукової новизни статті є інформаційна база дослідження, оскільки праця базується на результатах вивчення звітних даних Міністерства внутрішніх справ України за 1960–2018 роки. Матеріали можуть бути корисними у науково-дослідній сфері, у навчальному процесі тощо.

© Кіріленко Ф. О., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0060-0003-3646-5371>

kirilenko.fedir@mvs.gov.ua

Виклад основного матеріалу. Під час кваліфікації умисного знищення або пошкодження чужого майна шляхом підпалу слід звернути увагу на те, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є врегульовані законом суспільні відносини власності, передусім, відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном. Додатковими факультативними безпосередніми об'єктами цього злочину можуть бути: громадська безпека, громадський порядок, довілля, життя і здоров'я особи. На відміну від тієї самої крадіжки, предмет умисного знищення або пошкодження майна є ширшим, оскільки він включає таке нерухоме майно, як споруди, будівлі та іншу нерухомість, що не може бути викрадена. Зокрема, предметом цього злочину є чуже майно (як рухоме, так і нерухоме), крім окремих його видів, знищення чи пошкодження яких передбачено КК як спеціальний вид знищення чи пошкодження майна [1].

Кримінальний кодекс Української РСР 1960 року (далі по тексту – КК УРСР 1960 року), формулюючи диспозиції статей щодо знищення чи пошкодження майна, використовує не лише такі терміни як «знищення» та «пошкодження», але й «вчинення погрому, підпалу, вибуху», «зруйнування», «загибель», «псування (зіпсування)», «поломка», «потрава» та «каліцтво». КК УРСР 1960 року здійснює охорону державного, колективного та приватного майна не лише у главі II «Злочини проти державної та колективної власності» та главі V «Злочини проти індивідуальної власності громадян», а й статтях інших глав Особливої частини цього кодексу (статті 60, 71, 78, 78-1, 86-2, 91, 127, 144, 147-2, 147-3, 159, 189-5, 193, 198-2, 205, 207, 207-1, 217-1, 217-2, 244, 245, 247, 248, 261). У главі II передбачена відповідальність як за умисне (стаття 89), так і за необережне знищення та пошкодження державного чи колективного майна (стаття 90). Кваліфікуючими ознаками умисного знищення чи пошкодження цього майна названі підпал, зокрема й підпал лісових масивів, інший загально небезпечний спосіб, а також наслідки у вигляді людських жертв або особливо великої шкоди. Відповідальність за необережне знищення чи пошкодження державного чи колективного майна настає, якщо це спричинило людські жертви або інші тяжкі наслідки, в разі відсутності ознак злочину проти громадської безпеки. Щодо індивідуального майна громадян, то статтею 145 глави V передбачено відповідальність лише за умисне знищення чи пошкодження зазначеного майна. Кваліфікований склад злочину утворюють практично ті самі ознаки, що й у статті 89 цього кодексу, крім спричинення тяжких наслідків. Кримінальний кодекс України 2001 року (далі по тексту – КК України), на відміну від КК УРСР 1960 року, відмовившись від охорони державної та приватної власності в різних розділах, передбачив кримінальну відповідальність як за умисне, так і за необережне знищення або пошкодження чужого майна, незалежно від форми власності, у розділі VI «Злочини проти власності» (статті 194 та 196) [2].

Кваліфікуючими ознаками умисного знищення або пошкодження майна (частина 2 статті 194 КК) є вчинення діяння, передбаченого частиною 1 статті 194 КК, шляхом:

- 1) підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом;
- 2) заподіяння майнової шкоди в особливо великих розмірах;
- 3) спричинення загибелі людей чи інші тяжкі наслідки.

Кваліфікація вчиненого за частиною 2 статті 194 КК потребує знання відповідних понять і термінів. Зокрема, підпал – це свідоме спричинення пожежі через застосування джерела вогню до певних об'єктів. Вибух – це стрімке зростання температури та тиску газів (утворення ударної хвилі), спричинене бурхливим протіканням дуже екзоенергетичної хімічної реакції, яка супроводжується виділенням великої кількості газів. Під іншим загальнонебезпечним способом розуміють будь-який інший, крім підпалу та вибуху, спосіб знищення або пошкодження майна, внаслідок якого створюється небезпека життю чи здоров'ю багатьох людей, заподіяння шкоди багатьом матеріальним об'єктам тощо (наприклад, вчинення затоплення чи штучного каменепадку, застосування сильнодіючої отрути для отруєння тварин чи рослин, забруднення земель сільськогосподарського призначення небезпечними відходами чи хімічними речовинами, організація аварії чи техногенної катастрофи тощо). Загальнонебезпечність способу знищення чи пошкодження майна визначається з урахуванням факту створення небезпеки для життя чи здоров'я громадян, властивостей того чи іншого майна, якому заподіюється шкода, засобів чи знарядь знищення чи пошкодження, місця, обстановки та часу вчинення діяння [1].

Згідно зі статтею 194 «Умисне знищення або пошкодження майна»:

1. Умисне знищення або пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах, карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока го-

дин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Те саме діяння, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки, карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років [4].

Статистичні дані за 1960–2018 роки дають змогу прослідкувати зміни кількості зареєстрованих випадків умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу.

Тож у 1960-і роки кількість таких випадків збільшувалась протягом усього періоду. На початку періоду їх кількість дорівнювала 752, а на кінець періоду збільшилась до 1392. Питома вага цих злочинів щодо всіх зареєстрованих злочинів за період збільшилась від 0,6 % до 1 %. Питома вага до злочинів за напрямком діяльності карного розшуку збільшилась з 0 % до 1,7 %. Кількість нерозкритих випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, навпаки зменшилась від 211 на початку періоду до 15 на кінець періоду.

Серед розкритих випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, більшість було скоєно особами у стані сп'яніння (2 449), особами, які раніше вчиняли злочини (957). Неповнолітніми або за їх співучасті скоєно 137 злочинів, групою осіб – 74.

У 1970-х роках спостерігається зниження кількості таких злочинів з 1 325 до 1 152 (крім значного підвищення до 1 511 у 1975 році). Відповідно знижується і їх питома вага (з 1 % до 0,6 %), а питома вага до злочинів за напрямком діяльності карного розшуку – з 1,7 % до 0,9 %. Водночас на фоні зменшення кількості зареєстрованих випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, зростає із 18 до 51 кількість нерозкритих таких злочинів. Серед розкритих випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, більшість, як і в попередній період, були скоєні особами у стані сп'яніння (8 000) та особами, які раніше вчиняли злочини (1 995). Набагато менше таких злочинів було скоєно неповнолітніми чи за їх співучасті (293) та групою осіб (211).

За статистичними даними, максимальну кількість облікованих злочинів зареєстровано у Донецькій (1 323), Дніпропетровській (1 024), Одеській (889) та Київській (825) областях. Мінімальну – у Закарпатській області (78).

Коливання кількості зареєстрованих випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, спостерігаються у 1980-х роках. Зменшення їх кількості спостерігається з 1981 (1 309) по 1987 (735) рік, а наприкінці періоду зростає (від 803 до 1551). Відповідно коливається і їх питома вага до всіх злочинів (з 0,6 % до 0,4 %) та до злочинів за напрямком діяльності карного розшуку (з 1 % до 0,5 %). І надалі зростає залишок нерозкритих злочинів (з 54 до 690).

Найбільшу кількість випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, скоюють особи у стані сп'яніння (4 738), хоча це майже вдвічі менше порівняно з попереднім періодом. Особами, які раніше скоювали злочини, вчинено 1 730 таких злочини, групою осіб – 443, неповнолітніми або за їх співучасті – 397. І серед лідерів за кількістю зареєстрованих випадків умисного знищення чи пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, залишаються Донецька (1 474), Дніпропетровська (1 093), Одеська (892) та Ворошиловградська (790) області. Найменше таких злочинів зафіксовано у Закарпатській (72) та Чернівецькій (99) областях.

У перші роки незалежності України спостерігається тенденція до збільшення кількості випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу. За перші чотири роки майже вдвічі збільшується їх кількість (з 1 644 до 554), а з середини 1990-х поступово зменшується і в 2000 році становить 1 724. Відповідно змінюється й значення питомої ваги до усіх злочинів (збільшується до 0,5 % у перші 4 роки та зменшується до 0,3 % у другій половині цього періоду) та до злочинів за напрямком діяльності карного розшуку (збільшується до 0,7 % у перші 4 роки та зменшується до 0,4 % у другій половині періоду). Максимальне значення нерозкритих злочинів зафіксовано у 1994 році (2 217), мінімальне – у 1999 (914). Як і в попередні роки більшість злочинів було скоєно особами у стані сп'яніння (3786), майже вдвічі менше – особами, які раніше вчиняли злочини (1 845), групою осіб (1 466), неповнолітніми або за їх співучасті (1 081).

У цей період найбільше зареєстровано злочинів у Дніпропетровській (3 703), Донецькій (1 931), Харківській (1 846) та Луганській (1 653) областях. Найменше – у Черні-

вещькій області (161).

Тенденція до зниження кількості випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, спостерігається у 2001–2010 роках, коли їх кількість зменшується в два з половиною рази (з 1 407 до 559), а питома вага до всіх злочинів із 0,28 % до 0,11 %. Зменшується в цей час і залишок нерозкритих злочинів (з 947 до 436). Більшість злочинів із числа розкритих, було вчинено особами у стані сп'яніння (912), особами, які раніше скоювали злочини (623), у групі (520), неповнолітніми або за їх співучасті (355). При цьому лідерами серед регіонів України за кількістю знищення чи пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, і надалі залишаються Донецька (1 031), Запорізька (560), Дніпропетровська (462), Луганська (430), Одеська (428) та Харківська (409) області. Найменше таких випадків зареєстровано у Рівненській (82) та Тернопільській (86) областях.

У 2011–2014 роках спостерігається коливання кількості таких злочинів з тенденцією до їх збільшення: мінімальну кількість зафіксовано у 2013 році – 587, максимальну – у 2012 році (1 118). Їх питома вага до всіх злочинів збільшується з 0,12 % до 0,2 %. Аналогічна ситуація спостерігається і з нерозкритими злочинами: максимальне значення зафіксовано у 2012 році (989), мінімальне – у 2011 році (488). При цьому, із числа розкритих, найменше злочинів скоєно неповнолітніми або за їх співучасті та групою осіб. Найбільше – у стані сп'яніння та особами, які раніше вчиняли злочини.

Колівання кількості таких злочинів продовжується і в 2015–2018 роках, коли їх мінімальна кількість становить 818 у 2015 році, а максимальна – у 2016 році (1 192). Питома вага до всіх злочинів за цей період становить 0,19 %. А от залишок нерозкритих злочинів збільшується. Якщо порівнювати його з кількістю зареєстрованих злочинів, то можна сказати, що приблизно 90 % випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, залишаються нерозкритими. У цей період більшість із розкритих злочинів були скоєні особами, які раніше їх вчиняли (89), дещо менше особами у стані сп'яніння (77), у групі (27), неповнолітніми або за їх співучасті (17). Дані про осіб, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, у статистичній звітності МВС України обліковуються із 1967 року.

За роки радянської влади (1967–1990) в Україні було виявлено приблизно 22 312 осіб, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна, вчинене шляхом підпалу, з них притягнуто до кримінальної відповідальності 19 164 особи, а їх питома вага становить 0,6 %. За часи незалежності України виявлено 9 813 осіб, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу. Це вдвічі менше, ніж за радянські роки, а питома вага за часи незалежності України зменшилася до 0,1 %.

Серед засуджених за умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, у радянські часи за своїми соціально-демографічними ознаками 57 % становлять особи у віці від 30 до 49 років (11 009). За період незалежності України їх частка збільшується до 73 %, хоча кількість зменшилася до 5 937. Наступною категорією є особи у віці від 25 до 29 років. Їх частка у радянські роки складала 17 %, а за час незалежності України – 15 %. Частка осіб, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу у віці 18–24 років, становить 12 % у радянські роки та 20 % у роки незалежності України. Частка осіб у віці від 14 до 17 років за радянський період становить 3 %, а за період незалежності – 9 %. Особи у віці старше 50 років, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, становили приблизно 9 % у радянські часи та 3 % за часи незалежності України.

За радянські часи 0,8 % (151) від загальної кількості притягнутих до кримінальної відповідальності осіб за умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу було вчинено учнями професійно-технічних училищ, дещо менше учнями середніх навчальних закладів 0,6 % (109) та учнями вищих навчальних закладів 0,2 % (31). За роки відповідного періоду незалежності України більшість таких злочинів було вчинено учнями середніх навчальних закладів 2,3 % (188), учнями професійно-технічних училищ 1,7 % (134) та вищих навчальних закладів 0,6 % (46).

У 1967–1970 роках поступово, із 519 до 684, збільшується кількість робітників, які пошкодили або знищили майно шляхом підпалу, однак вже у 1970-х роках спостерігається загальна тенденція до зменшення їх кількості (з 509 до 401) відповідно, окрім різкого підвищення у середині періоду до 625.

На початку 1980-х років кількість робітників, які вчинили умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, збільшується та у 1983 р. досягла відмітки 458. Однак вже з 1984 р. відновлюється тенденція до зниження кількості робітників, які учинили

умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу: в кінці періоду їх кількість становить 186, з 1992 по 2000 рік – 159 – 41, з 2001 по 2012 рік – 25 – 3 відповідно. *Із 2013 по 2018 роки у статистичній звітності МВС України відсутня інформація про кількість робітників, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу.*

Другою категорією осіб за ознакою соціального становища і роду занять, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, є колгоспники. Їх частка незначна. Із 1967 по 1970 роки становить 412 – 363; у 1970-х роках – 368 – 228; у 1980-х роках – 256 – 105. Тенденція до зменшення кількості колгоспників, які вчинили умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, зберігається і в 90-х роках (з 91 до 26), а в 2001–2012 роках їх кількість зменшується до поодиноких випадків. *Із 2013 року у статистичній звітності МВС України відсутні дані про кількість колгоспників, які скоїли умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу.*

Статистика свідчить, що у 1960-х роках збільшується кількість працездатних осіб, які не працювали і не навчалися на час умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу (з 76 до 139). Ця тенденція продовжується до середини 1970-х років, коли кількість таких осіб сягає відмітки 184. У другій половині 1970-х років зафіксовано зменшення кількості таких осіб (із 140 до 129). У 1980-х роках зареєстровано максимальне значення у 1982 році (172), мінімальне – у 1987 році (51), тоді як у 1990-х роках навпаки: мінімальне значення зафіксовано на початку періоду (78), максимальне – в його кінці (287). Починаючи з 2001 року кількість працездатних осіб, які не працювали і не навчалися на час умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, зменшується, крім невеликого зростання в 2018 році (43).

Найменшу категорію осіб за ознакою соціального становища і роду занять, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу, становлять службовці. У 1967–1970 роках спостерігається коливання їх кількості: мінімальне значення зафіксовано у 1968 році (27), максимальне – у 1970 році (44). Їх кількість зменшується до 16 на початку 1970-х років і залишається майже стабільною, крім різкого збільшення до 25 у середині цього періоду. На початку 1980-х років зростає кількість службовців, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу, та становить 65 осіб. Коливання їх кількості з тенденцією до зниження прослідковуються й надалі, а в наступні 2002–2018 роки їх кількість не піднімається вище нульової поділки.

За інтенсивністю й характером злочинної діяльності можна виділити осіб, які раніше вчиняли злочини. Упродовж 1967–1970 років кількість таких осіб збільшилася із 342 до 481. У 1970-х роках спостерігаються коливання кількості раніше судимих осіб, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу, з тенденцією до зниження. Максимальна їх кількість зафіксована в 1974 році (375), мінімальна – у 1979 році (216). У 1980-і роки спостерігається подібна ситуація: максимальну кількість раніше судимих осіб, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу, зареєстровано у 1983 році, мінімальну – у 1990 році (86). Тенденція до зниження кількості таких осіб продовжується й у 1990-х роках. За цей період їх кількість зменшується із 87 до 37. За статистичними даними, в 2001–2010 роках відбуваються незначні коливання кількості раніше судимих осіб, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу, з тенденцією до зниження. Їх максимальне значення зареєстровано в 2004 році (33), мінімальне – у 2008 році (11). У 2001 році кількість таких осіб різко зростає до 42, а уже з наступного року зменшується до 39 і в 2018 році становить 21.

Наступну категорію осіб становлять особи у стані сп'яніння. Протягом 1967–1970 років їх кількість становить (760 – 891 відповідно), а в першій половині 1970-х років – від 954 до 1040. Починаючи з 1976 р. дещо зменшується кількість таких осіб (від 876 до 564). На початку 1980-х років значення кількості осіб, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу у стані сп'яніння, збільшується до 617, а вже з 1982 року починає зменшуватися. За цей період кількість таких осіб зменшилась майже вдвічі (з 575 до 245). У 1990-х роках кількість осіб, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу у стані сп'яніння, і надалі зменшується (із 238 до 103). Тенденція до зменшення спостерігається і в 2001–2010 роках, коли кількість осіб, які умисно знищили або пошкодили майно шляхом підпалу у стані сп'яніння, зменшується із 50 до 21. Статистичні дані свідчать, що кількість таких осіб у період 2011–2018 років майже не зазнає змін і залишається приблизно на одному рівні.

Отже, порівнюючи кількість зареєстрованих випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, в радянський період і період незалеж-

ності України, ми спостерігаємо тенденцію до збільшення таких злочинів. На сьогодні кількісні показники залишаються стабільно високими і є загроза до їх зростання. Водночас збільшується кількість нерозкритих злочинів. Як бачимо, останнім часом більше 90 % випадків умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу, залишаються нерозкритими.

Як бачимо із статистичних даних, у роки незалежності збільшується кількість непрацюючих працездатних осіб у стані сп'яніння, притягнутих до кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, що може свідчити про нестабільну соціально-економічну та політичну ситуацію в державі. До того ж слід зауважити, що виконаний аналіз свідчить про те, що найбільшу кількість таких злочинів було скоєно у південно-східних регіонах України: Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Харківській областях.

Висновки. Отже, дослідження статистичних даних 1960–2018 років щодо умисного знищення або пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу, дозволяє одержати значний обсяг корисної інформації про механізм і засоби підпалу, про умови й обставини, за яких він готувався і був вчинений, про особистість злочинця тощо. Тому спосіб підпалу слід розглядати як обраний злочинцем спосіб вчинення злочину і як засіб встановлення істини у справі. Саме виявлення найпоширеніших способів підпалу, їх дослідження і класифікація мають важливе практичне значення. Дослідження можуть бути покладені в основу правотворчої діяльності, а також слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок стосовно кримінально-правової характеристики умисного знищення або пошкодження майна.

Список використаних джерел

1. URL : https://arm.naiu.kiev.ua/books/kval-ok-zlochuniv-25-04-207/lectures/lecture_4.html.
2. Бондарчук Р. О. Знищення або пошкодження майна: історичний аспект. Форум права. 2010. № 2. С. 45–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_11.
3. Коржанський М. І. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. Вид. 2-ге. Київ : Атіка, 2002. 640 с.
4. Кримінальний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2001р. № 25–26. Ст. 131. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28.12.1960. Відомості Верховної Ради. 1961. № 2. Ст. 14.
6. Даньшин І. М., Голіна В. В., Валуїська М. Ю. Кримінологія: Загальна та особливі частини : підручник; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і допов. Харків : Право, 2009. 288 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-е вид., перероб. та допов. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юрид. думка, 2007. 1184 с.
8. Про судову практику у справах про хуліганство : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 22.12.2006 р. Вісник Верховного Суду України. 2007. № 2. С. 4–7.
9. Статистичні таблиці, що характеризують злочинність в Україні в період 1960–2000 років : довідник / упоряд. Ф. О. Кіріленко. Київ : Паливода А. В., 2019. 242 с.

Надійшла до редакції 21.08.2020

References

1. URL : https://arm.naiu.kiev.ua/books/kval-ok-zlochuniv-25-04-207/lectures/lecture_4.html.
2. Bondarchuk R. O. Znyshchennia abo poshkodzhennia maina: istorychnyi aspekt [Destruction or damage to property: a historical aspect]. Forum prava. 2010. № 2. S. 45–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_11.
3. Korzhanskyi M. I. Kvalifikatsiia zlochyyniv [Qualification of crimes: textbook. way] : navch. posib. Vyd. 2-he. Kyiv : Atika, 2002. 640 s.
4. Kryminalnyi Kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001r. № 25–26. St. 131. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Pro zatverdzhennia Kryminalnoho kodeksu Ukrainskoi RSR [On approval of the Criminal Code of the Ukrainian SSR] : Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky vid 28.12.1960. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 1961. № 2. St. 14.
6. Danshyn I. M., Holina V. V., Valuiska M. Yu. Kryminolohiia: Zahalna ta osoblyvi chastyny [Criminology: General and special parts] : pidruchnyk; za zah. red. V. V. Holiny. 2-he vyd. pererob. i dopov. Kharkiv : Pravo, 2009. 288 s.
7. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. 4-e vyd., pererob. ta dopov. / za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. Kyiv : Yuryd. dumka, 2007. 1184 s.
8. Pro sudovu praktyku u spravakh pro khulihanstvo [On judicial practice in cases of hooliganism] : Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy № 10 vid 22.12.2006 r. Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy. 2007. № 2. S. 4–7.

9. Statystychni tablytsi, shcho kharakteryzuiut zlochyynnist v Ukraini v period 1960–2000 rokiv [Statistical tables characterizing crime in Ukraine in the period 1960–2000] : dovidnyk / uporiad. F. O. Kirilenko. Kyiv : Palyvoda A. V., 2019. 242 s.

SUMMARY

Fedir O. Kirilenko. Deliberate destruction or damage to another's property caused by arson in 1960-2018. One of the most important elements of the criminological characteristic of intentional destruction of property through arson is the quantitative and qualitative indicators of the commission of this crime, which include the level, structure, dynamics and geography. A full characterization of intentional destruction or damage to property by arson requires consideration of a number of criminological elements, including quantitative and qualitative indicators of intentional destruction or damage to property by arson, characterization of the offender committing intentional destruction or damage to property by arson, cause damage to property by arson.

The article looks at statistics from 1960-2018 that reflect the level of crimes related to the deliberate destruction or damage to another's property by arson. The analysis is based on official statistics of the Interior Ministry of Ukraine. The focus is on the dynamics of reported crimes.

The study of statistics from 1960-2018 on the deliberate destruction or damage of another's property by means of arson allows to obtain a considerable amount of useful information about the mechanism and means of arson, about the conditions and circumstances under which it was prepared and committed, the identity of the offender, etc. Identifying typical methods of arson can be the basis for developing versions, determining the direction of the investigation and the most appropriate ways to search the offender, establishing and further eliminating the circumstances contributing to the arson.

The purpose and purpose of this article is to investigate statistics from 1960-2018 that reflect the results of the activities of law enforcement agencies in the detection of crimes related to the deliberate destruction and damage to property, including those committed by arson. The overall crime rate can be traced to the tables provided in the article. Investigations can form the basis of law-making activities, as well as serve as a basis for further scientific inquiries concerning the criminal-law characteristics of intentional destruction or damage to property.

Keywords: crime, destruction/damage to property, arson, structure, dynamics, geography of crime.

УДК 343.344

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-137-144

**Сергій
РИБ'ЯНЕЦЬ[©]**
кандидат
юридичних наук

**Оксана
СОБОЛЬ[©]**
кандидат
юридичних наук

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У СФЕРІ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ ЗБРОЇ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Стаття стосується ознак кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої, на сучасному етапі загострення криміногенної ситуації та проведення Операції об'єднаних сил на Сході України. Відсутність чіткої правової регламентації володіння вогнепальною зброєю в Україні призводить до того, що межа між законним і незаконним володінням інколи розмита. Здійснено аналіз законопроектів, запропонованих для регламентації порядку обігу зброї в Україні. Констатовано, що в судовій практиці в разі застосування ст.ст. 262, 263, 263-1, 264 КК, а також у випадку інших злочинів, які вчиняються із застосуванням зброї, допускаються суттєві помилки, обумовлені як

© Риб'янець С. А., 2020
Orcid iD: <https://orcid.org/0000-0003-0910-073X>
oksgor2002@ukr.net

© Соболь О.І., 2020
Orcid iD: <https://orcid.org/0000-0002-1565-0300>
oksgor2002@ukr.net

неоднозначністю трактування предметів злочинів, доктринального тлумачення вказаних норм, так і їх законодавчою недосконалістю, прогалинами в кримінально-правовій політиці та відсутністю єдиної практики застосування.

Ключові слова: зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої, незаконний обіг зброї, кримінальна відповідальність за незаконне поводження зі зброєю.

Постановка проблеми. Значущість кримінально-правової боротьби зі злочинами, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої, на сучасному етапі зростає у зв'язку із загостренням криміногенної ситуації та проведенням Операції об'єднаних сил на Сході України. Згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України, за ознаками злочинів проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої (ст. 262, 263, 263-1, 264 КК України), у 2014 р. було зареєстровано 55 714 злочинів, що становить 65,7 % від загальної кількості виявлених злочинів проти громадської безпеки, у 2015 р. – 57 965 (66,57 %), у 2016 р. – 52 402 (65,77 %), у 2017 р. – 61 471 (71,95 %), у 2018 р. – 54 910 (80,97 %) [2]. Наведені дані свідчать про збільшення кількості зазначених злочинів.

У незаконному обігу в Україні перебуває значна кількість зброї. Ця ситуація ускладнюється рядом факторів, зокрема значним обсягом зброї, що залишилися в країні після розпаду Радянського Союзу, війною на Сході України з 2014 року (і, як наслідок, розграбуванням державних запасів), а також припливом зброї через неконтрольовані ділянки кордону. Головні проблеми пов'язані з недоліками правової системи, яка регулює володіння та користування стрілецькою зброєю, а також відсутністю центрального реєстру вогнепальної зброї, що вкрай ускладнює оцінювання незаконних потоків [3].

У судовій практиці в разі застосування ст.ст. 262, 263, 263-1, 264 КК, а також у випадку інших злочинів, які вчиняються із застосуванням зброї, допускаються суттєві помилки, обумовлені як неоднозначністю трактування предметів злочинів, доктринального тлумачення вказаних норм, так і їх законодавчою недосконалістю, прогалинами в кримінально-правовій політиці та відсутністю єдиної практики застосування. Вищевикладені обставини обумовлюють актуальність дослідження особливостей правового режиму обігу зброї в Україні та кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблеми запобігання незаконному обігу зброї було розроблено у фундаментальних працях таких вітчизняних та російських учених, як М. С. Грінберг, В. П. Ємельянов, Д. А. Корєцький, О. П. Литвин, П. С. Матишевський, В. О. Навроцький, Л. Ф. Соколов, В. П. Тихий, В. І. Ткаченко, О. М. Бандурка, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, І. І. Карпець та ін.

Метою цієї статті є встановлення особливостей кримінально-правової політики України у сфері боротьби зі злочинами, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої, на сучасному етапі загострення криміногенної ситуації та проведення Операції об'єднаних сил на Сході України.

Виклад основного матеріалу. Проблеми регулювання обігу зброї та боєприпасів в Україні виникли після розпаду Радянського Союзу й подальшого виведення Західної групи військ зі Східної Європи. Радянські військові залишили після себе велику кількість стрілецької зброї, легких озброєнь і відповідних боєприпасів, значна частина яких не мала належного (у деяких випадках будь-якого) інвентарного контролю та обліку. У 1992 р. на військових складах в Україні перебувало близько 7,1 млн одиниць стрілецької зброї й легких озброєнь. До 2007 р. цей показник зменшився до 6,2 млн одиниць [4]. Хоча офіційні представники пояснювали таке скорочення знищенням і санкціонованим продажем, деякі види зброї було спрямовано в зони конфлікту, і виникав ризик потрапляння цієї зброї на місцевий чорний ринок.

Після початку війни на Сході України в 2014 р. окремі особи та їх групи по обидві сторони протистояння розграбували частину складів зброї та боєприпасів СБУ, міністерств внутрішніх справ та оборони. Розграбовані склади та арсенали розташовувалися в Західній та особливо Східній Україні, а також у Криму. У зоні Антитерористичної операції (АТО) на Сході України перші добровольчі батальйони, які підтримували уряд, прибували на фронт із власною зброєю – зазвичай легально придбаними цивільними версіями гвинтівок типу АК або рушницями. Більшість із цих батальйонів згодом було зареєстровано й оснащено міністерствами оборони та внутрішніх справ України. Погано оснащені спочатку нерегулярні військові формування з обох сторін отримували доступ до широкого асортименту військової техніки, включно з повним спектром стрілецької

зброї та легких озброєнь.

За результатами опублікованих досліджень міжнародних експертів, за період із 2013 до 2015 р. в Україні було розграбовано або втрачено щонайменше 300 000 одиниць стрілецької зброї й легких озброєнь, із них 200 000 одиниць втрачено переважно в зоні АТО, ще 100 000 – у Криму. Із цієї кількості одиниць зброї знайдено лише 4 000. У результаті після кількох років бойових дій на Сході України кількість незаконної стрілецької зброї в регіоні різко зросла. Зброя зі Східної України стає важливим джерелом поставок для чорного ринку в інших частинах країни, де ціни на неї вищі, ніж у зоні АТО [3].

Незаконна вогнепальна зброя надходить із кількох джерел за межами України. До початку війни, у період від 1990-х до 2013 р., розвитку ринку тіншової торгівлі зброєю в Україні, а також поширенню незаконного володіння нею сприяли збройні конфлікти в інших частинах європейського регіону. Наприклад, унаслідок конфліктів 1992 р. як у колишній Югославії, так і в Молдові виник популярний торговий маршрут для нелегальної зброї, збільшилася кількість і розширився асортимент доступної в Україні зброї. Маршрут із Придністров'я через Одесу був основним торговим маршрутом, що використовувався для постачання зброї в Україну та інші країни Співдружності Незалежних Держав. Подібним чином протягом першого десятиліття XXI ст. чеченські злочинці, які контролювали бізнес в Одесі, Донецьку та Чернівцях (а також прилеглих до цих міст районах), імпортували зброю із зон конфліктів у Чечні.

Від початку конфлікту в Україні в регулярних звітах і заявах офіційних представників України та Заходу стверджувалося, що Російська Федерація надає допомогу військам на Сході України, включно з поставками зброї. Офіційні представники Російської Федерації послідовно заперечують ці заяви. Подібність українських запасів і запасів інших країн колишнього Радянського Союзу ускладнює доказову ідентифікацію зброї, яку могли ввозити в країну незаконним шляхом. Однак під час військових дій використовуються певні моделі зброї (зокрема великокаліберні снайперські гвинтівки, ракетні установки й переносні зенітно-ракетні комплекси (ПЗРК)), про наявність яких в Україні раніше не було відомо і які, найімовірніше, надійшли з іноземних джерел, зокрема через неконтрольовані ділянки кордону на Сході України.

Варто також згадати ринок компонентів і деталей стрілецької зброї (ствольні коробки, стволи, магазини тощо). Такі предмети імпортують із-за кордону, також вони є деталями зброї, розібраної в Україні. Їх використовують для переробки деактивованої зброї або навіть збирання нової. Придбання або передача частин зброї не є незаконною в Україні й не вимагає ліцензії. Через відсутність законодавчих обмежень торгівлю такими деталями й компонентами дуже важко зупинити. Таким чином, зусилля держави, спрямовані на боротьбу з незаконними потоками зброї, сьогодні розпорошені. Україна має неповну й суперечливу нормативно-правову базу з регулювання виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення, використання вогнепальної зброї та володіння нею. Замість комплексного основного закону, ухваленого Верховною Радою, наявна правова база складається з розрізнених постанов, прийнятих різними органами, включно з основним регулювальним документом, що визначає порядок придбання та використання зброї, – «Інструкцією про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів», затвердженою Наказом МВС від 21.08.98 № 622 [5]. Частково відносини у сфері обігу зброї врегульовано законами України «Про мисливське господарство та полювання», «Про фізичну культуру і спорт».

Депутати Верховної Ради та члени Кабінету Міністрів України в період із 1998 до 2020 р. подали в парламент кільканадцять законопроектів, щоб вирішити цю проблему, але вона й досі не вирішена. Сьогодні постанови Міністерства внутрішніх справ забороняють приватним особам володіти короткоствольною вогнепальною зброєю, зокрема пістолетами й компактними автоматичними пістолетами. Деяким категоріям громадян (наприклад, депутатам Верховної Ради, прокурорам, суддям і журналістам) дозволено володіти зброєю не смертельної дії. Громадянам у віці від 21 року дозволено володіти гладкоствольною зброєю (мисливські гладкоствольні рушніці), а з 25 років вони можуть отримати ліцензію на володіння нарізною зброєю (мисливські рушніці тощо), що підлягає державній реєстрації. Кількість зброї, що може належати одній людині, не обмежу-

ється. Процес реєстрації обтяжливий, а ціни на продаж такої зброї встановлюються державою без урахування тенденцій ринку за межами України. В Україні також немає єдиного державного або навіть регіонального реєстру вогнепальної зброї, яка перебуває у володінні цивільного населення.

Відсутність чіткої правової регламентації володіння вогнепальною зброєю в Україні призводить до того, що межа між законним і незаконним володінням інколи розмита. Багато видів зброї, які раніше вважалися легальними, тепер через ряд причин перейшли до категорії «нелегальних». Наприклад, гладкоствольна й нарізна вогнепальна зброя (переважно мисливська) може перейти з легального володіння в категорію нелегального після передачі права власності (у порядку дарування, заповіту або іншим подібним чином). Іншим прикладом є перероблена зброя – легально доступна деактивована, макетна або охолоджена вогнепальна зброя, модифікована для використання з бойовими набоями. Наприклад, до типів зброї, які можна переробити на повнофункціональну, але незаконну ручну вогнепальну зброю, належать стартові пістолети Zoraki 914S, які у великій кількості імпортуються з Туреччини і які доступні в Україні приблизно за 100 євро. Нарешті, зброю, знайдену в місцях битв Другої світової війни, які відбувалися на території України, реставрують і виставляють на продаж так звані «чорні копачі».

Таким чином, Україна станом на 2019 рік залишається єдиною державою в Європі, яка не має власного закону, який би регулював обіг цивільної вогнепальної зброї. Вищезгадана Інструкція № 622, яка регулює сьогодні правовий режим зброї, може бути змінена в будь-який момент часу відповідно до наказу міністра внутрішніх справ України. Тобто рішення про те, яку зброю, із якого віку і хто може придбати, приймає фактично одна особа. До речі, також міністр МВС одноосібно приймає рішення про обсяги нагородження вогнепальною зброєю. Серед нагородної зброї в Україні наявні не лише пістолети та револьвери, а й військові штурмові гвинтівки та кулемети (наприклад, кулемет «Максим» для Арсенія Яценюка). Вражають не тільки значні обсяги «подарованої» зброї (у 2014-2016 роках міністр МВС підписав накази про вручення 1 322 одиниць зброї), але й та обставина, що Міністерство внутрішніх справ відмовилось надати список нагороджених осіб [6].

Один той факт, що в Україні відсутній закон про зброю, уже є кричущим порушенням засад побудови правової держави. Метою діяльності всіх гілок влади повинна бути така організація суспільства, де закон і правовий порядок мають пріоритет над державою та іншими інститутами політичної й соціальної влади, а не навпаки. А основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються та піддаються зміні законним шляхом. Регулювання обігу зброї міністерським наказом є суворим порушенням принципів належного функціонування держави.

Кримінально-правова політика держави у сфері боротьби зі злочинами, які вчиняються з використанням зброї, нерозривно пов'язана з визначенням правового режиму законного обігу зброї. Уперше за час історичного розвитку кримінального законодавства в Україні злочини проти громадської безпеки в нормах чинного КК 2001 р. розміщені в межах одного розділу Особливої частини «Злочини проти громадської безпеки». Такий крок законодавця сприяє чіткому відмежуванню вказаних злочинів від суміжних, визначенню та класифікації їх за ознаками безпосереднього об'єкта, а також правильній кваліфікації. Однак на сьогодні робота щодо вдосконалення норм КК у законодавчому органі України не зупиняється. У Верховній Раді України зареєстровано декілька проєктів законів про внесення змін і доповнень до положень чинного КК, особливістю яких є зміна структури та сутності закону про кримінальну відповідальність. Це такі законопроєкти: «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» (від 28 лютого 2012 р., реєстр. № 10126), «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків» (від 3 березня 2012 р., реєстр. № 10146), «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» (від 17 жовтня 2013 р., реєстр. № 3438), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації положень Кримінального процесуального кодексу України» (від 16 квітня 2014 р., реєстр. № 4712).

На думку сучасних дослідників кримінальної відповідальності за незаконний обіг зброї, ці запропоновані доповнення не спричинять значної зміни сутності вже передбачених у чинному КК України злочинів проти громадської безпеки [7]. Зміни й доповнення до КК в частині вдосконалення конструкцій злочинів проти громадської безпеки

стосуються уточнення, по-перше, об'єктивних ознак низки злочинів (ст.ст. 258-2, 262, 264, 265-1, 270-1 КК). Ідеться про розширення кола предметів злочину, передбаченого ст. 262 КК, шляхом унесення до їх переліку, окрім вибухових, «інших бойових речовин» і «військової техніки». Також пропонується розширити ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 264 КК, охопивши об'єктивною стороною, поряд зі зберіганням, «інше порушення правил поведінки з ними».

Аналізовані норми, попри той факт, що вони належали чи не до найбільш стабільних норм КК, із 2008 р. почали зазнавати змін. Одним із головних факторів подібних дій став Закон України від 21 листопада 2002 р., яким схвалено Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [8]. Так, у 2012 р. Розділ IX Особливої частини КК «Злочини проти громадської безпеки» зазнав певного розширення: до його норм було внесено ст. 263-1 КК, яка передбачала відповідальність за незаконне виготовлення, переробку чи ремонт вогнепальної зброї або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв. Ці нововведення пов'язувалися з підписанням Україною 31 травня 2001 р. Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Саме тому зобов'язання, яке наша держава взяла на себе у вигляді положення вказаного Протоколу, імплементовано до національного законодавства.

У травні 2013 р. ст. 263-1 КК знову зазнає змін через недосконалість її побудови та неврахування (як зазначили автори законопроекту) положень ч. 1 ст. 5 Протоколу, де передбачено криміналізацію фальсифікації або незаконного видалення, знищення або зміни маркування на вогнепальній зброї. Тому на розгляд Верховної Ради України винесено проєкт Закону України «Про внесення змін до статті 263-1 Кримінального кодексу України у зв'язку з приєднанням України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності» [9]. Цей нормативно-правовий акт розширив форми об'єктивної сторони зазначеного складу злочину та встановив відповідальність не лише за виготовлення, переробку чи ремонт вогнепальної зброї, а й за фальсифікацію, незаконне видалення або зміну її маркування.

Не можна обійти увагою і проєкт Закону України «Про внесення змін до статті 263 Кримінального кодексу України (щодо встановлення додаткового виду відповідальності за поведінку зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами)» (від 17 грудня 2014 р., реєстр. № 1500), у якому пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за перебування з вогнепальною чи холодною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями в приміщеннях органів державної влади, органів місцевого самоврядування або в приміщеннях чи на території закладів освіти. Однак закон установлював обмеження застосування цієї норми: її дію пропонувалося не поширювати на осіб, які уповноважені законом перебувати зі зброєю у вказаних місцях (військовослужбовців Управління державної охорони, державної служби охорони) [10].

Поданий законопроект був відхилений через те, що перебування в зазначених вище приміщеннях або на територіях зі зброєю тих осіб, які не мають права на носіння такої зброї, повною мірою охоплюється дією чинної редакції ч. 1 ст. 263 КК, якою передбачається відповідальність за носіння, зберігання, придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї (окрім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого дозволу [11].

Багато експертів переконані, що обіг зброї в Україні потрібно легалізувати. На думку представників «Української асоціації власників зброї», відсутність правового врегулювання та єдиних правил володіння зброєю позбавляє громадян дієвого засобу захисту свого життя та здоров'я від злочинних посягань [12].

Проте в легалізації зброї в Україні є і противники. Доводи «за» і «проти» закону про зброю обговорювалися також і в науці. П. Фріс зазначав, що всі висловлені доводи «за» прийняття закону України, яким буде надано громадянам право на володіння короткоствольною нарізною вогнепальною зброєю та її приховане носіння, у жодному випадку не повинно означати, що зброя буде продаватись будь-кому. Закон, яким будуть урегульовані відповідні правовідносини, повинен містити жорсткий порядок контролю

за реалізацією зброї, її обліком, зберіганням, носінням та застосуванням [13].

Слід зазначити, що на розгляд Верховної Ради було внесено кілька законопроектів про обіг зброї. Так, 20 вересня народні депутати від фракції «Слуга народу» Олександр Бакумов, В'ячеслав Медяник, Павло Сушко та інші зареєстрували у Верховній Раді законопроект № 1222-1 «Про обіг зброї», що став альтернативним до проекту Закону України «Про зброю» (від 02.09.2019, реєстр. № 1222).

Документ регулює відносини, що виникають під час обігу в Україні вогнепальної, холодної, пневматичної зброї, боєприпасів, а також конструктивно схожих зі зброєю та боєприпасами виробів, та визначає їх правовий режим власності, права й обов'язки осіб, що ними володіють, установлює вимоги до вироблення, набуття, використання та відчуження, а також регулює інші суспільні відносини, пов'язані з обігом зброї [14].

Відповідно до ст. 4 законопроекту, державна політика у сфері обігу зброї спрямовується на встановлення державного контролю за обігом в Україні зброї та додержанням законодавства про обіг зброї; запобігання потрапляння зброї до незаконного обігу; встановлення правил обігу зброї в Україні; встановлення технічних вимог до зброї та боєприпасів до неї; розвиток міжнародного співробітництва у сфері контролю за обігом зброї [14].

Законопроект поділяє обіг зброї на цивільний та спеціальний. У цивільному обігу перебуває зброя, яка належить фізичним та юридичним особам, яким, згідно із законодавством та видом діяльності, дозволено використовувати зброю. У спеціальному обігу перебуває зброя юридичних осіб, якщо інформація про неї віднесена до державної таємниці, а також зброя, прийнята на озброєння Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, Національного банку України, інших державних органів, яким відповідно до законодавства дозволено користуватися зброєю.

У законопроекті запропоновано поділ зброї залежно від її технічних характеристик на категорії А, Б, В, Г. До категорії А належить, зокрема, автоматична та інша зброя й боєприпаси, заборонені в цивільному обігу. До категорії Б належить короткоствольна зброя довжиною менше 800 мм, набуття у власність якої дозволено лише в конкретних випадках, прямо зазначених у законі (зокрема, для спортсменів із видів спорту, визнаних в Україні, правила змагань яких передбачають використання вогнепальної зброї). До категорії В віднесено довгоствольну нарізну, гладкоствольну та комбіновану вогнепальну зброю, а також гладкоствольну короткоствольну (травматичну) зброю, яка дозволена для набуття у власність фізичним та юридичним особам для використання в цивільному обігу. До категорії Г належить холодна зброя.

Крім того, проект визначає категорію конструктивно схожих зі зброєю виробів, які не належать до зброї, але обіг яких потребує посиленого державного контролю. До них належать пістолети й револьвери газові, пристрої для подачі звукових або світлових сигналів, макети масо-габаритні.

У проекті встановлено умови, за яких фізичні та юридичні особи мають право набуття у власність зброю, що перебуває в цивільному обігу. Наприклад, набути у власність зброю категорії В має право фізична особа, яка досягла 21-річного віку, не має медичних протипоказань та пройшла повний курс із вивчення матеріальної частини зброї, правил поводження з нею та її застосування. Для набуття у власність короткоствольної гладкоствольної (травматичної) зброї фізична особа повинна досягти 25-річного віку.

Висновки. Реформування кримінального законодавства України відповідно до міжнародних угод нині є одним із пріоритетних напрямів кримінально-правової політики нашої держави. Однак аналіз змін, яких останнім часом зазнавав закон про кримінальну відповідальність, засвідчив, що зміни до КК мають досить ситуаційний характер. Щоб вирішити проблему незаконного розповсюдження стрілецької зброї в Україні, уряд може вжити таких заходів: ухвалення Верховною Радою довгоочікуваних законодавчих ініціатив, проведення поточних реформ у Міністерстві внутрішніх справ, поліпшення співпраці між відповідними відомствами (МВС, СБУ, Державною прикордонною службою, Міністерством оборони та Держмитслужбою) і розширення співробітництва із сусідніми країнами. Без таких заходів інтенсивність і структура незаконних потоків зброї в Україні, як і раніше, важко піддаватиметься контролю й скороченню, що завдаватиме шкоди національній безпеці й безпеці українських громадян.

Таким чином, вивчення особливостей правового режиму обігу зброї в Україні, кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами, предметом яких є зброя,

історичного розвитку кримінальної відповідальності за злочини вказаної групи й аналіз їх сучасних тенденцій демонструють як позитивний, так і негативний досвід законотворчості, що вимагає обов'язкового врахування під час подальших досліджень та вдосконалення норм КК.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26, ст. 131. Зі змінами і доповненнями станом на 26.05.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.05.2020).
2. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 20.09.2020).
3. Мартинюк А. Дослідження незаконних потоків зброї. Короткий інформаційний документ. Квітень, 2017. URL: <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/T-Briefing-Papers/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf> (дата звернення: 20.09.2020).
4. Центр Разумкова, 2005; Griffiths i Karp, 2008, с. 208.
5. Про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: Інструкція, затверджена Наказом МВС від 21.08.98 № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98> (дата звернення: 20.09.2020).
6. Камша О. Закон про зброю в Україні. *Юридична газета он-лайн*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zakon-pro-zbroyu-v-ukrayini.html> (дата звернення: 20.09.2020).
7. Соколовський В. Л. Громадська безпека як об'єкт злочину: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2017. 262 с.
8. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21.11.2002. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-iv> (дата звернення: 20.09.2020).
9. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про внесення зміни до статті 263-1 Кримінального кодексу України у зв'язку із приєднанням України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45449 (дата звернення: 20.09.2020).
10. Про внесення змін до статті 263 Кримінального кодексу України (щодо встановлення додаткового виду відповідальності за поведіння зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами): проєкт Закону України від 17 груд. 2014 р., реєстр. № 1500. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52979 (дата звернення: 20.09.2020).
11. Голубов В. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої (статті 262, 263, 263-1, 264 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2019.
12. Заборонити чи дозволити: як розв'язати проблему незаконного обігу зброї. URL: https://zik.ua/news/2019/09/09/zaboronyty_chy_dozvolyty_yak_rozvyazaty_problemu_nezakonnogo_obigu_zbroi_1643033 (дата звернення: 20.09.2020).
13. Фріс П. Право громадян на зброю: pro et contra. *Наше право*. 2015. № 5. С. 77–84.
14. Проєкт закону про обіг зброї. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66918 (дата звернення: 20.09.2020).

References

1. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny vid 05.04.2001 № 2341-III. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2001. № 25–26, st. 131. Zi zminamy i dopovnennamy stanom na 26.05.2020 (data zvernennya: 26.05.2020).
2. Statystychna informatsiya pro stan zlochynnosti ta rezul'taty prokurors'ko-slidchoyi diyal'nosti. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (data zvernennya: 20.09.2020).
3. Martynuk A. Doslidzhennya nezakonnnykh potokiv zbroyi. Korotkyy informatsiynyy dokument. Kviten', 2017. URL: <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/T-Briefing-Papers/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf> (data zvernennya: 20.09.2020).
4. Tsentr Razumkova, 2005; Griffiths i Karp, 2008, s. 208.
5. Pro poryadok vyhotovlennya, prydbannya, zberihannya, obliku, perevezennya ta vykorystannya vohnepal'noyi, pnevmatychnoyi, kholodnoyi i okholoshchenoyi zbroyi, prystroyiv vitchyznyanoho vyrobnytstva dlya vidstrilu patroniv, sporyadzhennykh humovymy chy analohichnymy za svoymy vlastyvostyamy metal'nymy snaryadamy nesmertel'noyi diyi, ta patroniv do nykh, a takozh boyeprypasyv do zbroyi, osnovnykh chastyn zbroyi ta vybukhovyykh materialiv: Instruktsiya, zatverdzhena Nakazom MVS vid 21.08.98 № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98> (data zvernennya: 20.09.2020).
6. Kamsha O. Zakon pro zbroyu v Ukrayini. *Yurydychna hazeta onlayn*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zakon-pro-zbroyu-v-ukrayini.html> (data zvernennya: 20.09.2020).
7. Sokolovs'ky V. L. Hromads'ka bezpeka yak ob'yekt zlochyну: dys. ... kand. yuryd. nauk:

spets. 12.00.08. Kyiv, 2017. 262 s.

8. Pro Kontseptsiiu Zahal'noderzhavnoyi prohramy adaptatsiyi zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeys'koho Soyuzu: Zakon Ukrainy vid 21.11.2002. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-iv> (data zvernennya: 20.09.2020).

9. Vysnovok Holovnoho naukovy-ekspertnoho upravlinnya Aparatu Verkhovnoyi Rady Ukrainy na proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennya zminy do statti 263-1 Kryminal'noho kodeksu Ukrainy u zv'yazku iz pryednannam Ukrainy do Protokolu proty nezakonnogo vyhotovlennya ta obihu vohnepal'noyi zbroyi, yiyi skladovykh chastyn i komponentiv, a takozh boyeprypasyv do neyi, yakyy dopovnyuye Konventsiiu Orhanizatsiyi Ob'yednanykh Natsiy proty transnatsional'noyi orhanizovanoyi zlochynnosti». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf35P=45449 (data zvernennya: 20.09.2020).

10. Pro vnesennya zmin do statti 263 Kryminal'noho kodeksu Ukrainy (shchodo vstanovlennya dodatkovoho vydu vidpovidal'nosti za povodzhennya zi zbroyeu, boyovymy prypasamy abo vybukhovymy rehovynamy): proekt Zakonu Ukrainy vid 17 hrud. 2014 r., reyestr. № 1500. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52979 (data zvernennya: 20.09.2020).

11. Holubosh V. V. Kryminal'na vidpovidal'nist' za zlochyny proty hromads'koyi bezpeky, predmetom yakykh ye zbroya, boyovi prypasy, vybukhovi rehovyny ta vybukhovi prystroiy (statti 262, 263, 263-1, 264 KK Ukrainy): dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08. – kryminal'ne pravo ta kryminolohiya; kryminal'no-vykonavche pravo. Kyiv: Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav, 2019.

12. Zaboronyty chy dozvolty: yak rozv'yazaty problemu nezakonnogo obihu zbroyi. URL: https://zik.ua/news/2019/09/09/zaboronyty_chy_dozvolty_yak_rozvyazaty_problemu_nezakonnogo_obihu_zbroi_1643033 (data zvernennya: 20.09.2020).

13. Fris P. Pravo hromadyan na zbroyu: pro et contra. *Nashe pravo*. 2015. № 5. S. 77–84.

14. Proekt zakonu pro obih zbroyi. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66918 (data zvernennya: 20.09.2020).

Надійшла до редакції 01.06.2020

SUMMARY

Serhiy A. Rybyanets, Oksana I. Sobol. Criminal law policy of Ukraine in the field of illicit arms trafficking in a special period. The article is devoted to the analysis of the features of criminal law policy in the field of combating crimes involving weapons, ammunition, explosives and explosive devices, at the current stage of aggravation of the criminal situation and the Joint Forces Operation in eastern Ukraine. The lack of clear legal regulation of firearms possession in Ukraine leads to the fact that the line between legal and illegal possession is sometimes blurred. Many weapons in Ukraine, which were previously considered legal, have now been classified as "illegal" for a number of reasons. The analysis of the bills proposed for the regulation of the order of arms circulation in Ukraine is carried out.

It is stated that in judicial practice in the application of Art. 262, 263, 263-1, 264 of the Criminal Code, as well as other crimes committed with the use of weapons, there are significant errors due to ambiguity in the interpretation of crime, doctrinal interpretation of these rules and their legislative imperfections, gaps in criminal law policy and lack of uniform application practice. The above circumstances determine the relevance of the study of the legal regime of arms trafficking in Ukraine and criminal policy in the field of combating crimes involving weapons, ammunition, explosives and explosive devices.

It is emphasized that a significant amount of weapons is in illegal circulation in Ukraine. This situation is complicated by a number of factors, including the significant amount of weapons left in the country after the collapse of the Soviet Union, the war in eastern Ukraine in 2014 (and, consequently, the looting of state reserves), and the influx of weapons across uncontrolled border areas. The main problems are related to the shortcomings of the legal system governing the possession and use of small arms, as well as the lack of a central register of firearms, which makes it extremely difficult to fight illicit arms trafficking.

Keywords: weapons, ammunition, explosives and explosive devices, illicit trafficking in weapons, criminal liability for illegal handling of weapons.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.431

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-145-150

Олег ЄМЕЦЬ[©]
доктор юридичних наук,
доцент

Михайло ГРІБОВ[©]
доктор юридичних наук,
старший науковий
співробітник

Дмитро РУСНАК[©]
ад'юнкт

(Національна академія внутрішніх справ)

РОЛЬ І МІСЦЕ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ООН У СТАНОВЛЕННІ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Визначено роль та місце міжнародно-правових актів ООН в утворенні та розвитку правового забезпечення протидії торгівлі людьми з наступним оприлюдненням отриманих результатів, що сприятиме процесу адаптації національної правової системи до вимог міжнародних договорів, стороною в яких є Україна. З'ясовано, що міжнародно-правові акти у цій сфері за простором дії можуть охоплювати як майже всі країни світу, так і лише низку держав в певній його частині. Перші приймаються переважно Генеральною Асамблеєю ООН, або, наприклад, Міжнародною організацією праці, яка хоча й була утворена ще до заснування ООН, проте сьогодні є її спеціалізованою установою. Виконаний аналіз змісту їх положень дозволив визначити вплив кожного з них на становлення правових засад протидії торгівлі людьми. Одержані та оприлюднені результати можуть бути використані вченими під час подальших наукових розробок проблеми, а також працівниками правоохоронних органів в протидії торгівлі людьми.

Ключові слова: експлуатація людини, міжнародний договір, міжнародно-правовий акт, правове забезпечення, торгівля людьми.

Постановка проблеми. В Основному законі України [1] записано, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (стаття 3). Проте, на жаль, проблема захисту прав і свобод від широкого спектра протиправних посягань залишається вкрай болючою. До найбільш ганебних протиправних діянь, які мають довге історичне коріння, але й сьогодні продовжують

© Ємець О. М., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0864-2302>
navd.ukr@yandex.ua

© Грібов М. Л., 2020
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2437-5598>
griboff007@gmail.com

© Руснак Д. І., 2020
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8388-8786>
dm.rusnak111@gmail.com

руйнувати долі мільйонів людей, можна переконливо відносити торгівлю людьми, що нерідко має транснаціональний характер та обґрунтовано вважається одним із найбільш прибуткових злочинних бізнесів. Впливові міжнародні організації докладають значних зусиль для подолання цієї проблеми, що відображається у прийнятих ними документах різної форми, які є ключовою ланкою становлення правових засад протидії торгівлі людьми у світі. До таких організацій, насамперед, слід віднести ООН, яка приймає міжнародно-правові акти, до яких можуть приєднатись майже всі країни, хоча й з певними застереженнями. Аналіз сучасних особливостей цього процесу дозволить фахово підійти до вироблення та обґрунтування пропозицій з його удосконалення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Останніми десятиліттями вивченню різних проявів торгівлі людьми приділяли увагу у своїх наукових працях багато талановитих і видатних вчених, зокрема Т. І. Возна, Д. Г. Казначєєв, В. А. Козак, Г. Л. Кохан, К. Б. Левченко, Я. Г. Лизогуб, А. А. Небитов, А. М. Орлеан, В. М. Підгородинський, В. В. Пясковський, В. Б. Розвадовський, Д. Б. Санакоєв, О. В. Святун, Є. Д. Скулиш та інші. Засвідчуючи високу повагу до кожного з них, а також високо оцінюючи їх здобутки, зауважимо, що оприлюднені раніше результати виконаних досліджень не охоплюють всього комплексу сучасних проблем, пов'язаних із становленням правового забезпечення протидії торгівлі людьми, а також роллю та місцем міжнародних організацій при цьому, насамперед ООН.

З огляду на це **метою** статті є визначення ролі та місця міжнародно-правових актів ООН в утворенні та розвитку правового забезпечення протидії торгівлі людьми з наступним оприлюдненням отриманих результатів, що сприятиме процесу адаптації національної правової системи до вимог міжнародних договорів, стороною в яких є Україна.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження проблеми правового забезпечення будь-якої діяльності варто приділити увагу поняттю національного законодавства України. При цьому зауважимо, що воно складається не лише власне із законів України. Наприклад, згідно зі статтею 9 Конституції України [1] чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які їй суперечать, можливе лише після внесення відповідних змін до неї. Крім того, відповідно до статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [2] чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Міжнародні договори у сфері протидії торгівлі людьми можуть укладатись як при безпосередній взаємодії уповноважених представників різних держав, так і за допомогою впливових міжнародних організацій, сфера діяльності яких поширюється або майже по всьому світу, або в певній його частині. Сьогодні до них, насамперед, слід віднести *Організацію Об'єднаних Націй*, яка відіграє унікальну роль у світовому правотворчому процесі. Її Генеральна Асамблея в різні часи приймає цілу низку міжнародно-правових актів, які становлять правову основу протидії торгівлі людьми. Розглянемо їх в хронологічному порядку.

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН прийняла *Загальну декларацію прав людини* [3], у статті 4 якої проголошено, що ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані, а рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах. Майже через рік, 2 грудня 1949 року, Генеральна Асамблея ООН на IV сесії прийняла *Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами* [4], яка набрала чинності 25 липня 1951 року. Українська РСР приєдналась до Конвенції 15 листопада 1954 року з деякими застереженнями, а її представник за дорученням свого Уряду заявив, що в Українській РСР усунуто соціальні умови, що породжують злочини, передбачені Конвенцією. Проте, зважаючи на міжнародне значення боротьби з такими злочинами, Уряд Української РСР вирішив приєднатися до неї. Ця Конвенція, безумовно, є необхідною та відіграє позитивну роль з огляду на певні прогресивні положення. Однак аналіз змісту її норм дозволяє зробити висновок, що документ не позбавлений деяких суттєвих вад. В. М. Підгородинський пише, що привертає увагу той факт, що назва Конвенції, все ж таки, не зовсім відповідає її змісту: в ній жодного слова не говориться про злочинність безпосередньо торгівлі людьми [5, с. 37]. За результатами аналі-

зу її положень переконуємось у її спрямованості на боротьбу зі звідництвом та експлуатацією проституції. Ні факт купівлі-продажу людини, ні її переміщення цією Конвенцією не охоплюються [6, с. 18].

Резолюцією № 794 VIII Генеральної Асамблеї ООН 23 жовтня 1953 року прийнято *Протокол про внесення змін до Конвенції про рабство*, підписаної у Женеві 25 вересня 1926 року [7]. Основною його передумовою була та обставина, що відповідно до *Конвенції про рабство* від 25 вересня 1926 року [8] на Лігу Націй, яка вже не існувала, було покладено виконання низки обов'язків і функцій, подальше виконання яких прийняла на себе ООН. Отже, в такий спосіб було підтверджено її юридичну легітимність, а також ухвалено додаткові правові норми у цій сфері.

7 вересня 1956 року прийнято *Додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства* [9], яка була ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 16 лютого 1957 року, а підписана від імені України та ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 31 жовтня 1958 року. З позитивного боку слід відмітити визначення конкретних заходів з протидії работоргівлі, а також введення нового терміну підневільного стану, але і він має певні вади. Зокрема, поняття підневільного стану розширює коло дії Додаткової конвенції, але не охоплює всі подібні звичаї та інститути того часу.

У 1946 році першою спеціалізованою установою ООН стала одна з найстаріших міжурядових організацій – Міжнародна організація праці (МОП) [10]. На Генеральній конференції МОП 25 червня 1957 року було прийнято *Конвенцію 1957 року про скасування примусової праці* [11], яка набула чинності 17 січня 1959 року. Відповідно до її статті 1 кожний член МОП, який ратифікує цю Конвенцію, зобов'язується скасувати примусову або обов'язкову працю і не вдаватися до будь-якої її форми. Україна ратифікувала її 5 жовтня 2000 року. Значення цієї Конвенції зумовлюється тим, що примусова праця часто супроводжує торгівлю людьми, а також може бути її метою у вигляді експлуатації людини.

20 листопада 1959 року Генеральна Асамблея ООН проголосила *Декларацію прав дитини* [12, с. 139–141]. Згідно з її принципом 9, дитина повинна бути захищена від всіх форм недбалого ставлення, жорстокості і експлуатації. Вона не має бути об'єктом торгівлі в будь-якій формі.

Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року було прийнято *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* [13], у статті 8 якого вказано, що нікого не можуть держати в рабстві, рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах, а також нікого не можуть держати в підневільному стані.

18 грудня 1979 року було прийнято *Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок* [14], яка ратифікована 19 грудня 1980 року Президією Верховної Ради СРСР, а 3 вересня 1981 року набула чинності. Згідно з її статтею 6 держави-сторони вживають всіх відповідних заходів, включно із законодавчими, для припинення всіх видів торгівлі жінками та експлуатації проституції жінок.

На 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року була прийнята *Конвенція про права дитини* [15], яка підписана Українською РСР 21 лютого 1990 року та ратифікована 27 лютого 1991 року. Згідно з її статтею 35 держав-учасниць вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі. Важливо, що 1 січня 2000 року було прийнято *Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії* [16], ратифікований Україною 3 квітня 2003 року, згідно зі статтею 1 якого держави-учасниці забороняють торгівлю дітьми, дитячу проституцію і дитячу порнографію.

З метою сприяння співпраці в справі більш ефективного попередження транснаціональної організованої злочинності та боротьби з нею 15 листопада 2000 року резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН була прийнята *Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності* (Палермська конвенція) [17], яка підписана від імені України 12 грудня 2000 року. Її одразу доповнили два важливі документи: *Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї* [18], а також *Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітря* [19]. Конвенція з деякими застереженнями і заявами, а також обидва ці протоколи були ратифіковані Україною 4 лютого 2004 року. Ці документи – основа сучасного міжнарод-

но-правового забезпечення протидії людям у світі. У першому Протоколі [18] розкривається поняття *торгівлі людьми та експлуатації*. Однак особливістю цього Протоколу є те, що він застосовується лише для попередження, розслідування і кримінального переслідування у зв'язку із серйозними злочинами, якщо вони мають транснаціональний характер і вчинені за участю організованої злочинної групи, а також для захисту жертв від таких злочинів. Згідно з пунктом 2 статті 3 Конвенції [17] злочин має *транснаціональний характер*, якщо: він вчинений у більш ніж одній державі; він вчинений в одній державі, але істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; він вчинений в одній державі, але за участю організованої злочинної групи, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; або він вчинений в одній державі, але його істотні наслідки мають місце в іншій державі.

Отже, нами розглянуті основні міжнародно-правові акти ООН, спрямовані на вирішення окремих аспектів загальної проблеми торгівлі людьми, а також проаналізовано зміст їх положень, що дозволило сформулювати та оприлюднити певні висновки.

Висновки. Правову основу протидії торгівлі людьми становить широкий спектр ратифікованих Україною міжнародних договорів, власних законів та підзаконних нормативно-правових актів. Національне законодавство у сфері протидії торгівлі людьми розпочало становлення саме з приєднання до відповідних міжнародних договорів, які після ратифікації ставали його частиною, а також подальшого прийняття власних законів та підзаконних документів, насамперед спрямованих на імплементацію їх положень. Міжнародно-правові акти у сфері протидії торгівлі людьми за простором дії можуть охоплювати як майже всі країни світу, так і лише низку держав в певній його частині. Перші приймаються переважно Генеральною Асамблеєю ООН, або, наприклад, Міжнародною організацією праці, яка хоча й була утворена ще до заснування ООН, проте сьогодні є її спеціалізованою установою.

Серед них доцільно окремо виділити Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами 1949 року, а також прийнятий у 2000 році Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, й покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Встановлено, що Конвенція 1949 року спрямована більшою мірою на вирішення проблем, пов'язаних з наданням сексуальних послуг, аніж власне торгівлею людьми. Прийнятому майже через пів століття Протоколу сьогодні належить ключова роль у становленні правового забезпечення протидії саме торгівлі людьми, бо в ньому надано їй визначення, яке тепер відображено в інших прийнятих пізніше міжнародних договорах, а також національному законодавстві різних країн, хоча і з певними застереженнями. Цим Протоколом передбачається системний підхід до вирішення багатьох питань, які виникають у роботі уповноважених представників правоохоронних та інших органів влади, а також під час співпраці в протидії цьому злочину, якому властивий транснаціональний характер. Одержані та оприлюднені результати можуть бути використані вченими під час подальших наукових розробок у цій сфері, а також працівниками правоохоронних органів в протидії торгівлі людьми.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 50. Ст. 540.
3. Загальна декларація прав людини : міжнар. док. від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
4. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами : міжнар. док. від 02.12.1949 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_162.
5. Підгородинський В. М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2005. 205 с.
6. Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 226 с.
7. Протокол о внесении изменений в Конвенцию о рабстве, подписанную в Женеве 25 сентября 1926 года : междунар. док. от 7.12.1953 г. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_858.
8. Конвенция о рабстве : междунар. док. от 25.09.1926 г. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_857.
9. Дополнительная конвенция об упразднении рабства, работорговли и институтов и обы-

чаев, сходных с рабством : междунар. док. от 07.09.1956 г. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_160.

10. Міжнародна організація праці (МОП). *Постійне представництво України у Женеві*. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2609-labour>

11. Конвенція про скасування примусової праці : міжнар. док. від 05.06.1957 р. *Бібліотечка голови профспілкового комітету*. 2005. № 5–6. Травень-червень.

12. Декларация прав ребенка 20 ноября 1959 года : Резолюция 1386 XIV Генеральной Ассамблеи ООН от 20.11.1959 г. *Международная защита прав и свобод человека* : сб. междунар. договоров. Москва : Юрид. лит., 1990. С. 139–141.

13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнар. док. від 16.12.1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

14. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : міжнар. док. від 18.12.1979 р. *Бібліотечка голови профспілкового комітету*. 2005. № 5–6. Травень-червень.

15. Конвенція про права дитини : міжнар. док. від 20.11.1989 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1. С. 205.

16. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії : міжнар. док. від 01.01.2000 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_b09.

17. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15.11.2000 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 14. Ст. 1056.

18. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15.11.2000 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 14. Ст. 1057.

19. Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15.11. 2000 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 14. Ст. 1058.

Надійшла до редакції 26.08.2020

References

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. 30. St. 141. [in Ukr.].

2. Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy [On international treaties of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 29.06.2004 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2004. 50. St. 540. [in Ukr.].

3. Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of Human Rights] : mizhnar. dok. vid 10.12.1948 r. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2008. 93. St. 3103. [in Ukr.].

4. Konventsiiia pro borotbu z torhivleiu liudmy i z ekspluatatsiieu prostytutsii tretimy osobamy [Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others] : mizhnar. dok. vid 02.12.1949 r. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_162 [in Ukr.].

5. Pidhorodynskyi V. M. Vidpovidalnist za torhivliu liudmy za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy [Responsibility for human trafficking under the criminal legislation of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.08. Odesa, 2005. 205 s. [in Ukr.].

6. Orlean A. M. Sotsialna obumovlenist kryminalizatsii ta kryminalno-pravova kharakterystyka torhivli liudmy [Social conditionality of criminalization and criminal-legal characteristics of human trafficking] : dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.09. Kharkiv, 2003. 226 s. [in Ukr.].

7. Protokol o vnesenii izmenenii v Konventciiu o rabstve, podpisannuiu v Zheneve 25 sentiabria 1926 goda [Protocol amending the Slavery Convention, signed at Geneva on 25 September 1926] : mezhdunar. dok. ot 07.12.1953 g. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_858 [in Rus.].

8. Konventciia o rabstve [Slavery convention] : mezhdunar. dok. ot 25.09.1926 g. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_857 [in Rus.].

9. Dopolnitelnaia konventciia ob uprazhdenii rabstva, rabotorgovli i institutov i obychev, skhodnykh s rabstvom [Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade and Institutions and Practices Similar to Slavery] : mezhdunar. dok. ot 07.09.1956 g. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_160 [in Rus.].

10. Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi (MOP) [International Labor Organization (ILO)]. Postiine predstavnytstvo Ukrainy u Zhenevi [sait]. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2609-labour> [in Ukr.].

11. Konventsiiia pro skasuvannia prymusovoi pratsi [Convention on the Abolition of Forced Labor: International.] : mizhnar. dok. vid 05.06.1957 r. *Bibliotekha holovy profspilkovoho komitetu*. 2005. 5–6. Traven-cherven. [in Ukr.].

12. Deklaratsiia prav rebenka 20 noiabria 1959 goda : Rezoliutciia 1386 XIV Generalnoi Assamblei OON ot 20.11.1959 g. *Mezhdunarodnaia zashchita prav i svobod cheloveka* [Declaration of the Rights of the Child November 20, 1959: Resolution 1386 XIV of the UN General Assembly of November 20, 1959. *International Protection of Human Rights and Freedoms*] : sb. mezhdunar. dogovorov.

M. : Iurid. lit., 1990. S. 139-141. [in Rus.].

13. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] : mizhnar. dok. vid 16.12.1966 r. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 [in Ukr.].

14. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhink [United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women] : mizhnar. dok. vid 18.12.1979 r. *Bibliotekha holovy profspilkovoho komitetu*. 2005. 5–6. Traven-cherven. [in Ukr.].

15. Konventsiiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] : mizhnar. dok. vid 20.11.1989 r. *Zibrannia chynnykh mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy*. 1990. 1. S. 205. [in Ukr.].

16. Fakultatyvnyi protokol do Konventsii pro prava dytyny shchodo torhivli ditmy, dytiachoi prostytutsii i dytiachoi pomohrafii [Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography] : mizhnar. dok. vid 01.01.2000 r. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_b09 [in Ukr.].

17. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti [United Nations Convention against Transnational Organized Crime] : mizhnar. dok. vid 15.11.2000 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2006. 14. St. 1056. [in Ukr.].

18. Protokol pro poperedzhennia i prypynennia torhivli liudmy, osoblyvo zhinkamy i ditmy, i pokarannia za nei, shcho dopovniuie Konventsiiu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti [Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime] : mizhnar. dok. vid 15.11.2000 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2006. 14. St. 1057. [in Ukr.].

19. Protokol proty nezakonnoho vvozu mihrantiv po sushi, moriu i povitriu, shcho dopovniuie Konventsiiu Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti [Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime] : mizhnar. dok. vid 15.11.2000 r. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2006. 14. St. 1058. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleh M. Yemets, Mykhaylo L. Hribov., Dmytro I. Rusnak. Role and place of international legal acts in the formation of legal enforcement against trafficking in human beings. The purpose of the article is to determine the role and place of UN international legal acts in the formation and development of legal support for combating trafficking in human beings, followed by the publication of the results obtained. This will facilitate the process of adapting the national legal system to the requirements of international treaties to which Ukraine is a party. It has been found that international legal acts in this area can cover almost all countries of the world, as well as only a number of states in a certain part of it. The first acts are adopted mainly by the UN General Assembly, or, for example, the International Labor Organization, which, although it was formed before the UN was founded, but is now its specialized Agency. The analysis of the content provisions these documents allowed us to determine the impact of each of them on the formation of the legal framework for combating trafficking in human beings.

Special mention should be made of the Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others of 1949 and the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children of 2000. The 1949 Convention has been found more to address sexual issues rather than trafficking in human beings. The Protocol today plays a key role in the development of legal support for combating trafficking in human beings, as it provides a definition for this phenomenon that is now reflected in other later international treaties, as well as national legislation of various countries, although with some comments. This Protocol provides for a systematic approach to many issues arising in the work of law enforcement and other authorities, as well as during cooperation in countering this transnational crime. The obtained and published results can be used by scientists in further research in this area, as well as law enforcement officers in the combating human trafficking.

Keywords: human exploitation, international treaty, international legal act, legal support, human trafficking.

УДК 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-151-155

Олег СМЕЦЬ[©]
доктор юридичних наук,
доцент

Ольга ЗЛАГОДА[©]
кандидат юридичних наук,
доцент

Євген ШАПОВАЛЕНКО[©]
кандидат юридичних наук

(Національна академія внутрішніх справ)

ГЕНЕЗИС ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Вивчено генезис національного законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності в незалежній Україні з подальшим виявленням концептуальних проблем, а також виробленням та оприлюдненням пропозицій щодо їх усунення з урахуванням досвіду інших пострадянських країн. Встановлено, що виникають труднощі правового характеру щодо того, чи потрібно оперативному підрозділу заводити оперативно-розшукову справу і проводити оперативно-розшукову діяльність, або направляти матеріали про готування до злочину в орган досудового розслідування, крім невеликої тяжкості, тобто про злочини, що готуються, а також осіб, які готують злочини. Для вирішення проблеми запропоновано провести фахове обговорення щодо внесення змін до чинного законодавства в частині підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: генезис, законодавство, злочин, кримінальний процес, оперативно-розшукова діяльність.

Постановка проблеми. В Україні із набуттям незалежності досить гостро поставило питання реформування згідно з новими пріоритетами розвитку держави залишеного в спадок радянського законодавства та правоохоронної системи, що вже не могли відповідати новим реаліям і викликам. Вагоме місце при цьому відводиться законодавчому забезпеченню роботи правоохоронних органів у сфері протидії злочинності. Причому особлива увага приділяється захисту прав і свобод людини, зокрема під час розслідування кримінальних правопорушень і здійснення правосуддя. Зауважимо, що ми пройшли вже досить тривалий шлях у цьому напрямі, проте і сьогодні залишається проблемним питання щодо визначення ролі та місця оперативно-розшукової діяльності, її гармонійного співвідношення з кримінальним процесом та іншими правовими інститутами. Під час реалізації державної політики у цій сфері доцільно врахувати досвід інших пострадянських країн для вироблення найбільш оптимальних варіантів вирішення наявних проблем на національному рівні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Широкий спектр питань, пов'язаних із роботою правоохоронних органів України в протидії зло-

© Сметь О. М., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0864-2302>
navd.ukr@yandex.ua

© Злагода О. В., 2020
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3105-2551>
zlagoda13@ukr.net

© Шаповаленко Є. В., 2020
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7973-686X>
navs-nmc@ukr.net

чинності, а також особливостями її законодавчого забезпечення були предметом дослідження у працях таких видатних вітчизняних вчених, як В. І. Василичук, І. О. Воронов, В. П. Захаров, О. В. Кириченко, М. А. Погорецький, Є. Д. Скулиш, М. П. Стрельбицький, В. В. Черней, С. С. Чернявський, В. В. Шендрік та інших. Зауважимо, що оприлюднені в різні часи результати виконаних ними досліджень не охоплюють всього комплексу сучасних проблем, пов'язаних із розвитком та становленням правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності в нашій державі, чим обґрунтовується доцільність продовження наукових розробок у цій сфері.

З огляду на це **метою** статті є вивчення генезису національного законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності в незалежній Україні з подальшим виявленням концептуальних проблем, а також виробленням та оприлюдненням пропозицій щодо їх усунення з урахуванням досвіду інших пострадянських країн.

Виклад основного матеріалу. З набуттям незалежності України як з боку правоохоронців, так і з боку західних партнерів доволі гостро стала лунати критика пострадянського законодавства, що регламентувало роботу правоохоронних органів з виявлення, припинення та розслідування злочинів, що слугувало каталізатором становлення та розвитку національного законодавства у цій сфері. 18 лютого 1992 року приймається Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1], до якого постійно вносились зміни. Причому найбільш кардинальні зміни відбулись у зв'язку з прийняттям 13 квітня 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу [2].

Досліджуючи генезис законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності, приділимо увагу вивченню концептуального питання про те, в яких випадках оперативні підрозділи уповноважених органів пострадянських країн можуть займатися такою діяльністю. Зауважимо, що на офіційному сайті Верховної Ради України оприлюднено прийнятий Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД Модельний закон про оперативно-розшукову діяльність [3], згідно зі статтею 7 якого підставою для проведення оперативно-розшукових заходів є відомості, які стали відомими органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, про ознаки підготовлюваного, вчинюваного або вчиненого злочину, а також про осіб, які його готують. До таких підстав ще належать наявність порушеної кримінальної справи, а також доручення слідчого, органу дізнання, вказівки прокурора або ухвали суду у кримінальних справах, що знаходяться в їх провадженні.

Розглянемо, як ці положення знайшли своє відображення в окремих країнах СНД. Наприклад, згідно зі статтею 10 Закону Республіки Казахстан «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] підставами для проведення оперативно-розшукових заходів є інформація, яка надійшла до органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, про підготовлюване, вчинюване або вчинене протиправне діяння. Також до підстав належить наявність матеріалів досудового розслідування та письмові доручення слідчого по розслідуваних ним кримінальних справах. Підставами для проведення оперативно-розшукових заходів у Республіці Білорусь відповідно до статті 16 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» [5] є відомості про підготовлюваний, вчинюваний або вчинений злочин, а також про громадянина, який його готує, вчиняє або вчинив, або обізнаному про нього. Крім того, це може бути доручення, вказівка, постанова органу кримінального переслідування у кримінальній справі, заява або повідомлення про злочин, що розглядається.

Приділимо також увагу вивченню питання про те, які підстави передбачені законодавством пострадянських країн, що є асоційованими членами Європейського Союзу та в яких відбуваються євроінтеграційні процеси. Згідно зі статтею 8 Закону Грузії «Про оперативно-розшукову діяльність» [6] до підстав для проведення оперативно-розшукових заходів належить доручення прокурора або за згодою прокурора слідчого про проведення оперативно-розшукового заходу по кримінальній справі, що знаходиться в його/їх провадженні, а також доручення прокурора або за згодою прокурора слідчого про проведення оперативно-розшукового заходу в разі надходження в установленому порядку заяви або повідомлення про підготовлюваний, вчинюваний або вчинений злочин, або інше протиправне діяння, у зв'язку з чим необхідно проведення розслідування, але відсутні дані, що підтверджують наявність ознак злочину чи іншого протиправного діяння, достатніх для початку розслідування. Крім того, підставами можуть бути постанова про розшук особи, яка переховується від слідства, суду або ухиляється від відбуття покарання; безвісне зникнення особи, виявлення невпізаного трупа або безгосподарно-

го майна; запит і прохання органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність; запит і прохання міжнародної правоохоронної організації або правоохоронного органу іноземної держави відповідно до Договору (Угоди) про правову допомогу.

У Республіці Молдова відповідно до статті 19 «Про спеціальну розшукову діяльність» [7] підставами для проведення спеціальних розшукових заходів є нез'ясовані обставини у зв'язку з початком кримінального переслідування; а також відомості, що стали відомими, про підготовлюване, вчинюване або вчинене протиправне діяння, про осіб, які його готують, вчиняють або вчинили. Це ще можуть бути відомості про осіб, які переходять від органів кримінального переслідування або суду, або ухиляються від виконання кримінального покарання; про безвісти зниклих осіб та необхідність встановлення особи невідомих трупів; про обставини, що створюють загрозу для громадського порядку, військового, економічного, екологічного чи іншого порядку безпеки держави; про обставини, що створюють загрозу для безпеки агента під прикриттям або членів його сім'ї. Крім того, підставами можуть бути процесуальні акти офіцера по кримінальному переслідуванню, прокурора або судді по кримінальному переслідуванню, що належать до кримінальних справ, які знаходяться в їх провадженні; запити міжнародних організацій та правоохоронних органів інших держав відповідно до міжнародних договорів, стороною яких є Республіка Молдова; доповідь розшукового офіцера щодо обставин, що загрожують його безпеці, безпеці його сім'ї та його близьких. Обов'язковими умовами проведення таких заходів є те, що іншим шляхом неможливо досягнути цілей кримінального процесу або існує загроза для державної безпеки; і те, що спеціальний розшуковий захід має бути пропорційним обмеженню прав і основних свобод людини.

В Україні підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності передбачені у статті 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1]. До них, зокрема, належить наявність достатньої інформації, отриманої в установленому законом порядку, що вимагає перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються, а також осіб, які готують вчинення злочину. У статті 9 цього Закону прописані гарантії законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. Там сказано, що в кожному випадку наявності підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності заводиться оперативно-розшукова справа. Дотримуючись цих вимог, оперативний підрозділ у разі достатньої інформації, отриманої в установленому законом порядку, що вимагає перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються, а також осіб, які готують вчинення злочину, заводять оперативно-розшукову справу і проводять оперативно-розшукову діяльність.

Виконаний аналіз національного законодавства показав, що у нас за готування до злочину передбачена відповідальність Кримінальним кодексом України [8]. Зокрема, відповідно до його статей 13–16 закінченням злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу. Незакінченням злочином є готування до злочину та замах на злочин. Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. Кримінальна відповідальність за приготування до злочину настає за статтею 14 і за тією статтею Особливої частини Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин. Лише готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Отже, за готування до злочину настає кримінальна відповідальність за винятком випадків, якщо мова йде про злочин невеликої тяжкості. Тож необхідно притягати до кримінальної відповідальності осіб, які готують вчинення злочину, а злочини, які готуються, повинні бути розслідувані (крім невеликої тяжкості). Статтею 214 Кримінального процесуального кодексу [2] передбачено, що досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань. Відмова у прийнятті та реєстрації заяви або повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається.

За результатами дослідження особливостей становлення національного законо-

давства України у сфері оперативно-розшукової діяльності зауважимо, що мають місце певні юридичні перешкоди для здійснення такої діяльності, не характерні для законодавства інших пострадянських країн, у тому числі тих, які чітко проголосили курс на євроінтеграцію. Зокрема, в разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, відповідно до статті 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1] зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України [8], до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення такого розслідування в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом [2].

Винятком може бути ситуація, якщо ознаки злочину виявлені під час проведення оперативно-розшукових заходів, припинення яких може негативно вплинути на результати кримінального провадження. Тоді підрозділ, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, повідомляє відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчує проведення оперативно-розшукового заходу, після чого направляє зібрані матеріали, де зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України [8], до відповідного органу досудового розслідування.

Отже, у нас підрозділ, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, з одного боку, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, де зафіксовані фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України [8], до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення такого розслідування. За готування до злочину, крім невеликої тяжкості, настає кримінальна відповідальність. Тому якщо в зібраних матеріалах зафіксовані фактичні дані про готування до злочину, крім невеликої тяжкості, то їх необхідно невідкладно направити до відповідного органу досудового розслідування, який повинен розпочати його і проводити.

З іншого боку, як вже зазначалось, згідно з вимогами Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1] оперативний підрозділ під час отримання достатньої інформації, отриманої в установленому законом порядку, що вимагає перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються, а також осіб, які готують вчинення злочину, заводить оперативно-розшукову справу і проводить оперативно-розшукову діяльність.

Висновки. Вивчення генезису національного законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності в незалежній Україні дозволяє зробити висновок про те, що процес утворення та становлення правових засад роботи оперативних підрозділів уповноважених державних органів не є завершеним, його необхідно продовжувати, адже виникають проблеми навіть із визначенням концептуальних основ такої діяльності, зокрема пов'язані з вимогами чинного законодавства щодо її підстав. Мова йде про те, чи потрібно оперативному підрозділу заводити оперативно-розшукову справу і проводити оперативно-розшукову діяльність, або направляти матеріали про готування до злочину в орган досудового розслідування, крім невеликої тяжкості, тобто про злочини, що готуються, а також осіб, які готують злочини.

Для вирішення проблеми пропонуємо обговорити внесення змін до статті 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1], щоб виключили з переліку підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності таку, як наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що вимагає перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про злочини, що готуються, а також осіб, які готують злочини. При цьому інформація про підготовлювані злочини, а також осіб, які готують злочини, повинна негайно вноситися до Єдиного реєстру досудових розслідувань, крім невеликої тяжкості, а готування до злочину має розслідуватися відразу слідчим. Ця модель більше відповідає роботі західних правоохоронних органів, проте, як показало виконане дослідження, не притаманна пострадянським країнам. Ці пропозиції, як і альтернативні, щодо гармонізації оперативно-розшукового та кримінально-процесуального законодавства потребують фахового обговорення, проте зміни в тій чи тій формі є неминучими. Одержані та оприлюднені результати можуть бути використані вченими під час подальших наукових розробок у цій сфері, а також працівниками правоохоронних органів під час проведення оперативно-розшукової діяльності та розслідування злочинів.

Список використаних джерел

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
2. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90–91.
3. Модельный закон об оперативно-розыскной деятельности, принят на десятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ : Постановление № 10–12 от 6 декабря 1997 года. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_a15
4. Об оперативно-розыскной деятельности : Закон Республики Казахстан от 23 апреля 2014 года № 199-V.
5. Об оперативно-розыскной деятельности : Закон Республики Беларусь от 15 июля 2015 года № 307-3. URL: <http://kgb.by/ru/zakon289-3/>
6. Об оперативно-розыскной деятельности : Закон Грузии от 30 апреля 1999 года № 1933. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/18472?publication=48>
7. О специальной розыскной деятельности : Закон Республики Молдова от 29 марта 2012 года № 59. URL: <http://lex.justice.md/ru/343452/>
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

Надійшла до редакції 20.05.2020

References

1. Pro operativno-rozshukovu diialnist [About operative-search activity]: Zakon Ukrainy vid 18 liutoho 1992 roku 2135-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. 22. St. 303 [in Ukr.].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks vid 13 kvitnia 2012 roku 4651-VI [Criminal Procedure Code of April 13, 2012 № 4651-VI]. *Holos Ukrainy*. 2012. 90-91 [in Ukr.].
3. Modelnyj zakon ob operativno-rozysknoj deyatelnosti, prinyat na desyatom plenarnom zasedanii Mezhpaparlamentskoj Assamblei gosudarstv-uchastnikov SNG [Model Law on Operational-Investigative Activities, adopted at the tenth plenary session of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States] : Postanovlenie № 10–12 ot 6 dekabrya 1997 goda. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_a15 [in Rus.].
4. Ob operativno-rozysknoj deyatelnosti [On operational search activity] : Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 aprelya 2014 goda № 199-V. [in Rus.].
5. Ob operativno-rozysknoj deyatelnosti [On operational search activity] : Zakon Respubliki Belarus ot 15 iyulya 2015 goda № 307-Z. URL: <http://kgb.by/ru/zakon289-3/> [in Rus.].
6. Ob operativno-rozysknoj deyatelnosti [On operational search activity] : Zakon Gruzii ot 30 aprelya 1999 goda № 1933. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/18472?publication=48> [in Rus.].
7. O specialnoj rozysknoj deyatelnosti [On special search activity] : Zakon Respubliki Moldova ot 29 marta 2012 goda № 59. URL: <http://lex.justice.md/ru/343452/> [in Rus.].
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III [The Crimean Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 25–26. St. 131. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleh M. Yemets, Olha V. Zlahoda, Yevhen V. Shapovalenko. Genesis of legislation in the field of operational investigative activities in independent Ukraine. The purpose of the article is to study the genesis of national legislation in the field of operational investigative activities in independent Ukraine, with the subsequent identification of conceptual problems, as well as the development and publication of proposals to address them taking into account the experience of post-Soviet countries. It is established that the process of formation and becoming of the legal basis for the work of operative subdivisions of authorized state bodies is not complete and it must be continued, as there are problems even with definition of conceptual bases of such activity, in particular related to the requirements of current legislation regarding its grounds. It is a question of whether the operative subdivisions should initiate operative-investigative cases and conduct operational investigative activities or send materials about preparations for a crime to the pre-trial investigation body, except for minor gravity, that is, about crimes being prepared, as well as persons preparing crimes.

To solve the problem, we propose to discuss amendments to article 6 of the Law of Ukraine «On operational investigative activities», which would exclude from the list of grounds for conducting for operational investigative activities such as the availability of sufficient information obtained in accordance with the law, requiring verification by means of operational investigative measures, about crimes being prepared, as well as persons preparing crimes. At the same time, information about crimes being prepared, as well as persons who are preparing crimes, should be immediately entered into the Unified Register of Pre-trial Investigations, except for minor ones, and preparation for a crime should be investigated immediately by an investigator. This model is more consistent with the work of Western law enforcement agencies, but, as the study showed, is not typical of post-Soviet countries. These proposals, as well as alternative ones, on the harmonization of operational investigative and Criminal procedure legislation require professional discussion, but changes in one form or another are inevitable. The obtained and published results can be used by scientists in further research in this area, as well as law enforcement officers in the conduct of operational investigative activities and crime investigations.

Keywords: *genesis, legislation, crime, criminal process, operational investigative activities.*

УДК 343.13:004(575.1)
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-156-161

Антон СТОЛІТНІЙ[©]
доктор юридичних наук, професор

ЕЛЕКТРОННИЙ СЕГМЕНТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УЗБЕКИСТАНУ

Досліджено електронний сегмент в кримінальному процесуальному законодавстві Узбекистану. Зокрема, досліджено електронні кримінальні процесуальні правореалізаційні інструменти, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом Узбекистану, фіксацію доказів в електронній формі, технічні вимоги щодо електронної комунікації під час кримінального провадження, здійснення електронної фіксації під час слідчих дій та судового розгляду, а також під час застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та інші електронні процедури під час кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальний процес, електронний сегмент, Узбекистан, інструменти кримінального процесу, електронна фіксація.

Постановка проблеми. Розвиток електронної складової кримінального процесу України, що триває, зумовлює потребу його дослідження в кримінальному процесі законних держав, зокрема пострадянського блоку. Одним з прикладів є електронний сегмент кримінального провадження Узбекистану, що ілюструє цікаві приклади застосування електронних технологій під час кримінального провадження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми свідчить, що окремі питання кримінального процесу Узбекистану досліджували вітчизняні вчені, порівнюючи із законодавством України та інших держав. Водночас відсутні комплексні дослідження електронної складової в кримінальному процесі Узбекистану, що зумовлює актуальність цієї статті.

Метою є дослідження електронного сегмента в кримінальному процесуальному законодавстві Узбекистану.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-процесуальним кодексом Узбекистану [1] (далі – КПК Узбекистану) передбачено *електронні кримінальні процесуальні правореалізаційні інструменти* (далі – ЕКППІ), зокрема їх спеціалізовані види у формі електронних інформаційних систем та електронних пристроїв. До спеціалізованих ЕКППІ у формі електронних інформаційних систем належить *офіційний вебсайт суду* (ч. 11 ст. 19 КПК Узбекистану). Також в КПК Узбекистану передбачено спеціалізовані ЕКППІ у формі технічних пристроїв або їх комплексів: *електронні засоби стеження* (ч. 11 ст. 242-1), *спеціальні кімнати, оснащені системами стенографування, відеоспостереження, а також аудіофіксації та відеофіксації* (ч. 3, ч. 4 ст. 121).

Низку неспеціалізованих ЕКППІ прямо визначено в КПК Казахстану, зокрема: *електронні або інші носії* (ч. 5 ст. 426), *електронні носії* (ч. 1 ст. 91-4), *засоби відеозапису* (ч. 4 ст. 91), *заставний реєстр* (ч. 8 ст. 290, ч. 1 ст. 295), (ч. 2 ст. 39-1, ч. 2 ст. 70, ч. 1 ст. 193, ч. 2 ст. 194, ч. 1 *технічні засоби (магнітофон, відеоманітофон, кінознімальні та інші апарати)* (ч. 3 ст. 69), *науково-технічні засоби* ст. 196), *система відеоконференцзв'язку* (ч. 6 ст. 19), *телеграф, телекс, факс або інші засоби зв'язку* (ч. 2 ст. 605), *технічні засоби* (ч. 1 ст. 91-1, ч. 2 ст. 140, ч. 2 ст. 171, ч. 3 ст. 426, ч. 2, 4 ст. 465), *технічні засоби та обладнання* (ч. 3 ст. 91-1). Опосередковано визначено низку неспеціалізованих ЕКППІ через вказівку на застосування: *аудіозапису* (ч. 2, ч. 9 ст. 19; ч. 2 ст. 81; ч. 1 ст. 91; ч. 2, 4, 7 ст. 106; ч. 6 ст. 121; ч. 5 ст. 170; ч. 1, 2 ст. 171), *відеозапису* (ч. 2, 9 ст. 19; ч. 2 ст. 81; ч. 1, 3 ст. 91; ч. 3 ст. 95-1; ч. 2, 4, 7 ст. 106; ч. 6 ст. 121; ч. 2 ст. 136; ч. 1 ст.

151), відеоконференцзв'язку (ч. 2, 6, 9 ст. 19; ч. 1, 2, 3 ст. 91-1; ч. 1 ст. 91-2; ч. 1, 3, 4 ст. 91-3; ч. 1, 3, 4, 5 ст. 91-4; ч. 3 ст. 95-1; ч. 3 ст. 114; п. 7-1 ч. 1 ст. 318; ч. 3 ст. 426), кінозйомки (ч. 9 ст. 19, ч. 1, 3 ст. 91; ч. 2, 4, 7 ст. 106; ч. 2 ст. 136; ч. 1 ст. 151), кінофотозйомки (ч. 2 ст. 81), магнітної стрічки (ч. 5 ст. 170), радіограми (ч. 1 ст. 97; ч. 1 ст. 326), стенографування (ч. 6 ст. 121; ч. 9 ст. 426), телеграми або телефонограми (ч. 1 ст. 97; ч. 1 ст. 326; ч. 2 ст. 347; ч. 2 ст. 381-4), телефаксу (ч. 1 ст. 97), телефонного дзвінка (ч. 1 ст. 46; ч. 1 ст. 48; ч. 1 ст. 224), телефонного зв'язку (ч. 7 ст. 242-1), фонограми (ч. 3 ст. 91; ч. 4 ст. 106; ч. 1 ст. 124; ч. 1 ст. 171), фотографії (ч. 3 ст. 91; ч. 1 ст. 151; п. 2 ч. 4 ст. 599), фотозйомки (ч. 9 ст. 19; ч. 1 ст. 91; ч. 2 ст. 136).

Ефективність застосування технічних засобів під час кримінального провадження забезпечується шляхом залучення спеціаліста. Згідно з ч. 3 ст. 69 КПК Узбекистану спеціаліст може бути викликаний для застосування науково-технічних засобів (магнітофона, відеомагнітофона, кінознімальних та інших апаратів) під час проведення розслідування і в судовому розгляді. Також КПК Узбекистану визначає, що спеціаліста може бути залучено для: сприяння в застосуванні аудіозапису, відеозапису, кінозйомки та фотозйомки під час фіксації доказів (ч. 1 ст. 91); проведення слідчої дії в режимі відеоконференцзв'язку (далі – ВКЗ) (ч. 3 ст. 91-3); сприяння в проведенні фотографування, кінозйомки, відеозапису огляду (ч. 2 ст. 136). Спеціаліст зобов'язаний, окрім іншого, брати участь у проведенні слідчих дій та в судовому розгляді, використовуючи науково-технічні засоби, спеціальні знання й навички для виявлення й закріплення доказів (ч. 2 ст. 70 КПК Узбекистану).

Відповідно до ч. 1 ст. 326 КПК Узбекистану, повідомлення підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань і посадових осіб про злочини можуть мати форму завіреної телефонограми, телеграми або радіограми. Також приводами до порушення кримінальної справи є повідомлення про конкретні злочини у пресі, по радіо і телебаченню, в документальних фільмах, а також в неопублікованих кореспонденціях, адресованих у засоби масової інформації (ч. 1 ст. 327 КПК Узбекистану).

Обвинувачений (ч. 1 ст. 46 КПК Узбекистану), захисник (ч. 1 ст. 53 КПК Узбекистану), потерпілий (ч. 1 ст. 55 КПК Узбекистану), цивільний позивач (ч. 1 ст. 57 КПК Узбекистану), цивільний відповідач (ч. 1 ст. 59 КПК Узбекистану) мають право, крім іншого, знімати за власний кошт копії матеріалів і документів або фіксувати в іншій формі інформацію, що міститься в них, за допомогою технічних засобів.

Обвинувачений (ч. 1 ст. 46 КПК Узбекистану), підозрюваний (ч. 1 ст. 48 КПК Узбекистану) мають право, крім іншого, на телефонний дзвінок або повідомлення адвокату або близькому родичу про затримання й місце перебування.

Відповідно до ч. 2 ст. 39-1 КПК Узбекистану на органи, що здійснюють дослідчу перевірку, покладається проведення необхідних заходів, в тому числі з використанням науково-технічних засобів, з метою виявлення ознак злочину й осіб, які його вчинили, виявлення даних, які можуть бути використані як докази в кримінальній справі після їх перевірки відповідно до правил цього Кодексу.

Електронна форма фіксації доказів. Згідно з ч. 1 ст. 81 КПК Узбекистану доказами у кримінальній справі є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються, крім іншого, матеріалами аудіозапису, відеозапису та кінофотозйомки, протоколами слідчих і судових дій та іншими документами (ч. 2 ст. 81 КПК Узбекистану). Відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК Узбекистану для фіксації доказів поряд зі складанням протоколів також можуть застосовуватися аудіозапис, відеозапис, кінозйомка, фотозйомка та інші способи відображення інформації. Про застосування дізнавачем, слідчим, судом, електронних способів фіксації доказів робиться відмітка у відповідному протоколі слідчої дії або в протоколі судового засідання із зазначенням технічних характеристик використаних апаратів, приладів, інструментів, матеріалів (ч. 2 ст. 91 КПК Узбекистану). Фотознімки, фонограми, відеограми, кінофільми, інші відображення ходу і результатів слідчих дій або судового розгляду додаються до протоколу; на кожному додатку повинен бути пояснювальний напис із позначенням найменування, місця, дати слідчих дій або судового розгляду, до якого належить додаток; цей напис засвідчують своїми підписами на стадії дізнання і попереднього слідства дізнавач або слідчий і поняті, а в суді – головуючий і секретар судового засідання (ч. 3 ст. 91 КПК Узбекистану).

Письмовим доказом є документ або інший запис у словесній, цифровій, графічній або іншій знаковій формі, виконаний посадовою особою або громадянином і призначений для зберігання, перетворення, передачі відомостей, які можуть мати значення для справи (ч. 1 ст. 204 КПК Узбекистану). При цьому кримінальний процесуальний закон Узбекистану не ототожнює письмовий та паперовий документи, що забезпечує правильне розуміння природи письмового формату доказу, який може мати електронну форму.

Електронна форма процесуальних рішень опосередковано спостерігається через електронні процесуальні документи. Відповідно до ч. 2 ст. 465 КПК Узбекистану вирок повинен бути написаний від руки або з використанням технічних засобів одним із суддів, що беруть участь в його постанові, або суддею, що постановляє вирок одноосібно.

Електронна комунікація між суб'єктами кримінального провадження. У разі неможливості виконати доручення слідчого (ч. 2 ст. 347 Узбекистану), дізнавача (ч. 2 ст. 381-4 КПК Узбекистану) у визначений в ньому термін особа, яка отримала доручення, письмово, телеграмою або телефонограмою повідомляє слідчому, дізнавачу, який дав доручення, коли воно може бути виконано, і в подальшому діє відповідно до його вказівок.

Електронна фіксація слідчих дій в окремих питаннях урегульована загалом, зокрема щодо застосування *відеоконференцз'язку* (ВКЗ). Слідчі дії (допит, впізнання осіб і предметів, очна ставка) за участю свідків, потерпілих, підозрюваних і обвинувачених можуть бути зроблені з використанням технічних засобів в режимі ВКЗ. У ході ВКЗ учасники слідчої дії в прямій трансляції безпосередньо спостерігають за ходом і результатами слідчої дії (ч. 1 ст. 91-1 КПК Узбекистану).

Слідчі дії в режимі ВКЗ проводять у разі: 1) неможливості безпосереднього прибуття особи до органу, який розслідує кримінальну справу, або до місця проведення слідчої дії за станом здоров'я або з інших поважних причин; 2) необхідності забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; 3) проведення невідкладних слідчих дій; 4) наявності причин, що дають підстави вважати, що проведення слідчої дії буде утруднено або пов'язане із зайвими витратами (ч. 1 ст. 91-2 КПК Узбекистану). Рішення про це приймається дізнавачем, слідчим, прокурором або судом за власною ініціативою або за клопотанням учасників кримінального процесу (ч. 2 ст. 91-1 КПК Узбекистану). У разі прийняття рішення про проведення конкретної слідчої дії в режимі ВКЗ дізнавач, слідчий, прокурор або суд направляє доручення відповідному органу з проханням запросити конкретного учасника кримінального процесу і організувати проведення слідчої дії в режимі ВКЗ (ч. 1 ст. 91-3 КПК Узбекистану).

У КПК Узбекистану визначено спеціальні вимоги до технічних характеристик процесуальної процедури проведення слідчих дій у режимі ВКЗ. Відповідно до ч. 3 ст. 91-1 КПК Узбекистану під час їх проведення використовують технічні засоби та обладнання, що повинні відповідати таким мінімальним вимогам щодо: якості зображення – роздільну здатність 1920 × 1080, 50 кадрів у секунду; якості звуку – частота діапазону 100–12 000 Гц; забезпечення інформаційної безпеки – з використанням захищеного каналу зв'язку VPN. Отже, КПК Узбекистану визначає технічні характеристики для електронної комунікації під час кримінального провадження, що вбачається позитивним, адже забезпечує дотримання учасниками провадження вимог щодо якості такої комунікації.

Учасникам слідчої дії повинна бути забезпечена можливість ставити запитання і отримувати відповіді від осіб, які беруть участь в ВКЗ, реалізовувати процесуальні права і обов'язки, передбачені цим Кодексом (ч. 4 ст. 91-3 КПК Узбекистану).

Хід і результати слідчої дії, проведеної в режимі ВКЗ, записують і фіксують на відповідних електронних носіях зі складанням протоколу (ч. 1 ст. 91-4 КПК Узбекистану), до якого долучають матеріали ВКЗ (ч. 2 ст. 91-4 КПК Узбекистану). Час запису ВКЗ має відповідати реальному часу проведеної слідчої дії, а перерви повинні обговорюватися і відображатися у відеозаписі та протоколі (ч. 4 ст. 91-4 КПК Узбекистану).

Процесуальні витрати становлять, зокрема, й витрати, понесені під час проведення дізнання, попереднього слідства або судового засідання з використанням ВКЗ (п. 7-1 ч. 1 ст. 318 КПК Узбекистану).

Кримінальний процесуальний закон Узбекистану визначає вимоги до *електронної фіксації окремих слідчих дій*.

Під час *допиту* поряд з веденням протоколу можуть бути застосовані аудіозапис, відеозапис, кінозйомка (ч. 2 ст. 106 КПК Узбекистану). У протоколі фіксується, крім іншого, факт проведення аудіозапису, відеозапису, кінозйомки, а фонограми, відеогра-

ми, відзняті кіноплівки додають до протоколу (ч. 4 ст. 106 КПК Узбекистану). На прохання допитуваного або сторони в судовому засіданні до підписання протоколу може бути відтворено аудіозапис, відеозапис або кіноплівку (ч. 7 ст. 106 КПК Узбекистану). Свідок і потерпілий у разі неявки в суд з поважних причин можуть бути допитані за допомогою ВКЗ з ініціативи суду або за клопотанням учасників кримінального процесу (ч. 3 ст. 114 КПК Узбекистану). *Допит неповнолітнього свідка чи потерпілого* в кримінальних справах проти статевої свободи, торгівлі осіб, які не досягли вісімнадцяти років, а також за інших обставин, якщо цього вимагають інтереси правосуддя або неповнолітнього, може проводитися в спеціальній кімнаті, оснащеній системами стенографування, відеоспостереження, а також аудіофіксації та відеофіксації, за участю його законного представника, педагога або психолога (ч. 3 ст. 121 КПК Узбекистану). Порядок проведення такого допиту визначається дізнавачем, слідчим, прокурором і судом (ч. 4 ст. 121 КПК Узбекистану), а результати технічної фіксації додаються до протоколу (ч. 6 ст. 121 КПК Узбекистану).

Оголошення на *очній ставці* записів з протоколу допиту або відтворення фонограми показань, які надані допитуваними особами на попередніх допитах, допускається лише після того, як отримані і внесені в протокол показання цих осіб на очній ставці (ч. 1 ст. 124 КПК Узбекистану).

У разі неможливості *пред'явити особу для впізнання* або для забезпечення безпеки може бути використана його фотокартка (ч. 4 ст. 127 КПК Узбекистану). Фотокартки в кількості не менше трьох пред'являються для впізнання міцно приклеєними до таблиці, опечатаними і пронумерованими, без позначення прізвищ й імен сфотографованих осіб (ч. 5 ст. 127 КПК Узбекистану). Якщо для впізнання пред'являлися фотокартки, то до протоколу повинна бути додана фототаблиця (ч. 4, ч. 5 ст. 131 КПК Узбекистану).

Під час *огляду*, у необхідних випадках, посадова особа органу, що здійснює дослідчу перевірку, дізнавач, слідчий або суд проводить фотографування, кінозйомки, відеозапис (ч. 2 ст. 136 КПК Узбекистану). Огляд може проводитися із застосуванням технічних засобів, якщо це не тягне за собою втрату або пошкодження предмета або документа (ч. 2 ст. 140 КПК Узбекистану). У протоколі огляду, крім того, має бути зазначено: які науково-технічні засоби були застосовані і які отримані результати (ч. 3 ст. 141 КПК Узбекистану).

Про *ексгумацію трупа* дізнавач або слідчий складає протокол, а суд викладає хід і результати ексгумації в протоколі судового засідання, до яких можуть бути додані фотографії, кінозйомка і відеозапис могили, труни, трупа (ч. 1 ст. 151 КПК Узбекистану).

Фіксація *огляду місця події в особливо тяжких злочинах, обшуку, перевірки показань на місці події, слідчого експерименту* здійснюється з обов'язковим використанням засобів відеозапису (ч. 4 ст. 91 КПК Узбекистану).

Під час проведення *слідчого експерименту* дізнавач, слідчий або суд можуть застосовувати фотографування, кінозйомку, аудіозапис, відеозапис (ч. 3 ст. 155 КПК Узбекистану).

Під час *прослуховування переговорів, що ведуться з телефонів й інших переговорних пристроїв*, повинен застосовуватися аудіозапис; магнітна стрічка з фонограмами переговорів долучається до протоколу слідчої дії (ч. 5 ст. 170 КПК Узбекистану). Особа, яка проводила прослуховування та аудіозапис, складає протокол з коротким викладом змісту фонограми переговорів стосовно справи; фонограма опечатується і долучається до протоколу, а її частина, яка не стосується справи, знищується після того, як вирок набув чинності (ч. 1 ст. 171 КПК Узбекистану). У протоколі прослуховування й аудіозапису також відображаються номер абонента, час і місце прослуховування й аудіозапису, вид і модель використаних технічних засобів, відомості про осіб, які їх здійснювали, а також інші відомості, що можуть мати значення для справи (ч. 2 ст. 171 КПК Узбекистану).

Арешт поштово-телеграфних відправлень. До поштово-телеграфних відправлень, на які може бути накладено арешт, належать, окрім іншого, листи всіх видів, телеграми, радіограми (ч. 2 ст. 166 КПК Узбекистану).

Отримання зразків. Під час отримання зразків дізнавачем, слідчим, судом можуть застосовуватися науково-технічні засоби, що не заподіюють біль і не небезпечні для життя і здоров'я людини (ч. 1 ст. 193 КПК Узбекистану). Лікар або інший спеціаліст під час отримання зразків для експертного дослідження може застосовувати науково-технічні засоби, що не заподіюють біль і не небезпечні для життя і здоров'я людини (ч. 2 ст. 194 КПК Узбекистану). Додатково про безпеку для життя і здоров'я людини науково-

технічних засобів, застосовуваних під час отримання зразків для експертного дослідження, вказано також у ч. 1 ст. 196 КПК Узбекистану.

Заходи процесуального примусу частково доповнено електронними елементами.

Виклик на допит може бути зроблений телефонограмою, телеграмою, радіограмою або телефаксом (ч. 1 ст. 97 КПК Узбекистану).

Затримання до порушення кримінальної справи. Працівник органу внутрішніх справ, інша компетентна особа зобов'язані роз'яснити затриманому процесуальні права на телефонний дзвінок або повідомлення адвокату чи близькому родичу (ч. 1 ст. 224 КПК Узбекистану).

Домашній арешт. Особі, щодо якої обрано запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, серед іншого, може бути встановлено заборону (обмеження) на використання та ведення переговорів за допомогою будь-яких засобів зв'язку (п. 3 ч. 5 ст. 242-1 КПК Узбекистану). Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний не може бути обмежений у праві використання телефонного зв'язку для розмови із захисником, законним представником, органом, на який покладено функцію здійснення нагляду за дотриманням встановлених заборон (обмежень), дізнавачем, слідчим, прокурором, судом, а також для виклику правоохоронних органів, швидкої медичної допомоги, служби пожежної безпеки, рятувальної служби та інших екстрених служб в разі потреби; про кожен такий дзвінок підозрюваний, обвинувачений чи підсудний повідомляє орган внутрішніх справ за місцем проживання, на який покладено виконання домашнього арешту (ч. 7 ст. 242-1 КПК Узбекистану). Також щодо особи, до якої застосовано запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, у разі потреби може бути застосовано електронні засоби стеження (ч. 11 ст. 242-1 КПК Узбекистану).

Арешт майна. Після винесення постанови про накладення арешту на майно дізнавач або слідчий впродовж одного дня вносить відповідний запис у заставний реєстр, а після винесення ухвали суду про арешт майна – уповноважені відповідно до законодавства органи протягом трьох діб (ч. 8 ст. 290 КПК Узбекистану). У разі скасування арешту, накладеного на майно, із заставного реєстру видаляють запис про накладення арешту (ч. 1 ст. 295 КПК Узбекистану).

Електронна фіксація судового засідання. Відповідно до ч. 2 ст. 19 КПК Узбекистану з ініціативи суду або за клопотанням учасників кримінального процесу відкритий розгляд кримінальних справ у судах може проводитися з використанням аудіозапису та відеозапису, а також у режимі ВКЗ. Використання системи ВКЗ у закритому судовому засіданні не допускається, а аудіозапис і відеозапис такого засідання не проводиться (ч. 6 ст. 19 КПК Узбекистану). У залі суду аудіозапис, фотографування, відеозапис і кінозйомка допускаються тільки з дозволу головуючого в судовому засіданні, про що виноситься відповідна ухвала (ч. 9 ст. 19 КПК Узбекистану). Під час проведення судового засідання в режимі ВКЗ у протоколі судового засідання, крім передбачених у частині другій цієї статті, повинні бути вказані відомості про: проведення судового засідання в режимі ВКЗ; технічні засоби; суд і співробітників, які сприяють у проведенні судового засідання в режимі ВКЗ (ч. 3 ст. 426 КПК Узбекистану). Під час проведення аудіозапису та відеозапису судового засідання в протокол судового засідання заноситься відмітка про використання технічних засобів запису судового засідання (ч. 4 ст. 426 КПК Узбекистану). Відповідно до ч. 5 ст. 426 КПК Узбекистану електронні або інші носії аудіозапису та відеозапису додаються до протоколу судового засідання, в якому робиться відмітка про застосування цих засобів. Для забезпечення повноти протоколу судового засідання застосовується стенографування, матеріали якого долучаються до кримінальної справи (ч. 9 ст. 426 КПК Узбекистану).

Судові рішення, що набули чинності, можуть бути опубліковані на офіційному вебсайті суду за згодою учасників кримінального процесу або шляхом знеособлення, за винятком судових рішень у справах, розглянутих у закритих судових засіданнях (ч. 11 ст. 19 КПК Узбекистану).

Міжнародна правова допомога. Запит про видачу особи, яка перебуває на території іноземної держави, повинен містити, крім іншого, фотографію та інші матеріали, що дозволяють ідентифікувати особу (п. 2 ч. 4 ст. 599 КПК Узбекистану). Відповідно до ч. 2 ст. 605 КПК Узбекистану до отримання запиту про видачу особи, яка перебуває на території Узбекистану, особа може бути затримана за клопотанням компетентного органу іноземної держави про взяття особи під варту, що може бути передано поштою, телеграфом, телексом, факсом або іншими засобами зв'язку.

Висновки. Дослідження електронної форми фіксації кримінального провадження аналогічних з Україною правових систем, їх сильних та слабких сторін, помилок та досягнень надасть змогу використати такий досвід під час впровадження електронних технологій у вітчизняну науку та практику кримінальної процесуальної діяльності, змогу якісного законодавчого впровадження змін.

Список використаних джерел

1. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси (ЎЗР 22.09.1994 й. 2013-ХІІ-сон Қонуни билан тасдиқланган) *Ўзбекистон Республикаси қонун Ҳужжатлари маълумотлари миллий басази*. URL: <http://lex.uz/docs/111460> (дата звернення: 30.06.2020).

Надійшла до редакції 01.09.2020

SUMMARY

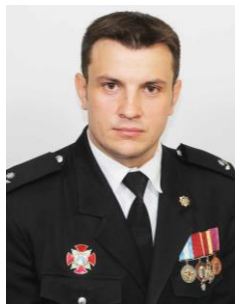
Anton V. Stolitniy. Electronic segment in the criminal procedural law of Uzbekistan. The article deals with the study of the electronic segment of criminal procedure in the Uzbekistan. The paper studies electronic criminal procedural law enforcement instruments provided by the Criminal procedural code of Uzbekistan; the fixation and the use of evidence in electronic form; the technical requirements for electronic communications in criminal proceedings; the requirements concerning the realization of electronic fixation during the investigation and trial and the enforcement of preventive measures in the form of house arrest and other electronic applications in criminal proceedings.

The author has concluded that the study of electronic form of criminal proceedings of similar legal systems with Ukraine, their strengths and weaknesses, errors and achievements will allow to use such experience in the introduction of electronic technologies in domestic science and practice of criminal procedure, the possibility of quality legislative changes

Keywords: criminal process, electronic segment, Uzbekistan, criminal procedural instrument, electronic fixation.

УДК 343.985 : 343.131

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-161-167

Микола ЄФІМОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ
МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВOPOPУШЕНЬ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ**

Досліджено деякі аспекти розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. Розглядаються особливості криміналістичної характеристики як елемента методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Автор акцентує увагу на тому, що будь-яка методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень має певну структуру, важливим елементом якої є криміналістична характеристика. Поняття криміналістичної характеристики як елемента методики, кількість, зміст та значення структурних елементів цієї наукової категорії залишаються невизначеними та суперечливими. Більше того, на рубежі тисячоліть гостро постало питання щодо доцільності існування криміналістичної характеристики як наукової категорії загалом. Тому слід мати на увазі, що знання криміналістичної характеристики можна розділити на практичне й теоретичне. Для працівників поліції, які безпосередньо займаються розслідуванням, найбільш важливим є практичне застосування того чи іншого засобу, що допоможе в процесі розслідування.

Зазначається, що методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень – це система наукових положень, а також розроблених на їх основі методичних та практичних рекомендацій з розслідування окремих видів і груп кримінально караних діянь.

Наголошується на тому, що структура досліджуваної наукової категорії має такий вигляд:

© Єфімов М.М., 2020

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0003-3964-798X>

effimovnick@gmail.com

криміналістична характеристика кримінальних правопорушень; аналіз первинної інформації та початок кримінального провадження; обставини, що підлягають доведенню по кримінальному провадженню; типові слідчі ситуації розслідування; особливості проведення початкових слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів; особливості проведення подальших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів; особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінального правопорушення; профілактична діяльність слідчого стосовно причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення; особливості діяльності слідчого на завершальному етапі розслідування.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти моральності, криміналістична характеристика, методика розслідування, слідчі (розшукові) дії, планування розслідування.

Постановка проблеми. Будь-яка методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень має певну структуру, важливим елементом якої є криміналістична характеристика. Поняття криміналістичної характеристики як елемента методики, кількості, зміст та значення структурних елементів цієї наукової категорії залишаються невизначеними та суперечливими. Більше того, на рубежі тисячоліть гостро постало питання щодо доцільності існування криміналістичної характеристики як наукової категорії загалом. Тому слід мати на увазі, що значення криміналістичної характеристики можна розділити на практичне й теоретичне. Для працівників поліції, які безпосередньо займаються розслідуванням, найбільш важливим є практичне застосування того чи іншого засобу, що допоможе в процесі розслідування. Тобто дійсна цінність криміналістичної характеристики того чи іншого виду протиправного діяння – це можливість її практичного застосування, можливість вирішити певні питання з огляду на неї і, звичайно, можливість, спираючись на неї, зробити розслідування певної категорії кримінальних правопорушень більш швидким та ефективним.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Упродовж минулих десятиліть у розробку криміналістичної характеристики злочинів значний внесок зробили такі відомі вчені-криміналісти як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, Л.Г. Відонов, І.О. Возгрін, В.К. Гавло, І.Ф. Герасимов, В.Ф. Єрмолович, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, С.П. Митричев, В.О. Образцов, І.Ф. Пантелєєв, М.В. Салтєвський, М.О. Селіванов, Л.О. Сергєєв, В.Г. Танасевич, О.Г. Філіпов, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, М.П. Яблоков та ін. Водночас наше дослідження є комплексним підходом до визначення сутності досліджуваної наукової категорії під час розслідування визначеного виду кримінальних правопорушень.

Метою даної статті є дослідження криміналістичної характеристики як елементу методики розслідування кримінальних правопорушень проти моральності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження та наукові розробки методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень як криміналістичної категорії налічує уже не один десяток років. Але остаточного визначення її сутності та поняття, а також наповнення структурними елементами, вчені-криміналісти не надали й до сьогодні. Крім того, окремі методики можуть виникнути після зміни кримінального законодавства, та й взагалі, багато складів злочинів ще не має своєї алгоритмізації розслідування.

Загалом, як зазначають ряд науковців, методика розслідування є засобом практичної реалізації положень (рекомендацій) криміналістичної техніки і криміналістичної тактики, бо поза реальними умовами розслідування конкретних злочинів немає їхнього застосування і використання [1, с. 307].

А, наприклад, В. Г. Танасевич визначає її сутність як систему запропонованих із метою розкриття та попередження злочинів методів, прийомів із послідовного дослідження у процесі розслідування обставин вчинення злочину та викриття осіб, які його скоїли, систему, що спирається на розроблені криміналістикою загальнотеоретичні положення, науково-технічні засоби та криміналістичну тактику [18, с. 91].

Інші науковці наголошують на тому, що визначена наукова категорія – це галузь (підсистему) криміналістики, містить засновані на законі криміналістичні рекомендації з розкриття конкретних видів (груп) злочинів, що здійснюється у формі кримінально-процесуальної діяльності [9, с. 211]. В такому ж розрізі окремі науковці зазначають, що методика розслідування є цілісною частиною криміналістики, яка розглядає кримінальний досвід вчинення окремих видів злочинів і слідчу практику їх розслідування та розробляє на основі пізнання їх закономірностей з урахуванням даних криміналістичної техніки та тактики систему найбільш ефективних методів розслідування та попередження різних видів злочинів [10, с. 623].

Ми підтримуємо позицію А. П. Шеремет, який наголошує на тому, що розроблення методик розслідування спирається на цілісну систему загальних положень (принципів), до яких можна віднести такі:

- обумовленість вказаних розробок потребами слідчої практики;
- реалізація принципу законності наукових рекомендацій, які повинні відповідати принципам кримінального процесу, етичності і гуманності;
- комплексне використання правових та інших джерел інформації;
- використання нових досягнень науково-технічного прогресу і передового слідчого досвіду, інших сфер практичної діяльності;
- оптимальний набір слідчих дій, тобто в будь-якій окремій методиці доцільно використовувати повну сукупність слідчих дій, яка забезпечує вирішення слідчої ситуації, досягнення мети розслідування [19, с. 316].

Основним її завданням, на думку М. П. Яблокова і А. Ю. Головіна, є озброєння слідчих необхідним для їх професійної діяльності науково-методичним комплексом знань та навичок з розкриття, розслідування та попередження окремих видів злочинів у різних слідчих ситуаціях, що виникають у процесі здійснення такої діяльності [20, с. 433]. Інакше кажучи, завдяки розробці на основі пізнання кримінальних закономірностей якраз і створюється система найбільш дійових методичних рекомендацій з розслідування окремих видів злочинів.

Отже, на нашу думку, методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень – це система наукових положень, а також розроблених на їх основі методичних та практичних рекомендацій з розслідування окремих видів і груп кримінально караних діянь.

Стосовно структури цієї наукової категорії, слід зазначити, що будь-яка методика розслідування має відповідні складові. Зокрема, в XX столітті на початку розробки окремих положень цієї наукової категорії, окремі науковці визначали наступну систему її елементів: обставини, що підлягають доказуванню по кримінальній справі; особливості порушення кримінальної справи; специфіка первинних слідчих дій і їх поєднання з оперативно-розшуковими заходами; особливості планування та побудови версій у справі; наступні слідчі дії; особливість роботи слідчого на завершальному етапі розслідування; особливості встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину [11, с. 325].

Інші вчені структуру окремих криміналістичних методик розслідування формулювали таким чином: коло обставин, що підлягають першочерговому і подальшому встановленню; типові слідчі ситуації, що виникають на різних етапах розслідування; висунування версій і планування розслідування; первинні і наступні методи збирання доказової та іншої криміналістичної інформації; тактичні та методичні особливості окремих слідчих дій, криміналістичних операцій і взаємодії слідчих з оперативно-розшуковими органами; особливості використання спеціальних знань при розслідуванні [5, с. 566].

До прийняття нового КПК України науковці визначали такі компоненти структури окремої криміналістичної методики: криміналістична характеристика злочину; особливості збирання, аналізу та оцінювання інформації на стадії порушення кримінальної справи; обставини, що підлягають установленню під час розслідування злочину; типові слідчі ситуації, що виникають під час розслідування злочину; типові слідчі версії та планування розслідування злочину; типові слідчі дії на початковому, подальшому та завершальному етапах розслідування злочину; особливості застосування науково-технічних засобів і спеціальних знань; профілактична робота слідчого за матеріалами розслідування; взаємодія слідчих, оперативно-розшукових, експертних та інших підрозділів у практичній діяльності розслідування злочинів [8, с. 311].

З прийняттям чинного КПК України в окремих методиках розслідування злочинів змінились певні аспекти. Так, зараз поняття кримінальної справи на досудовому розслідуванні відсутнє – має місце внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та початок досудового розслідування; під час кримінального провадження не проводяться оперативно-розшукові заходи – але з'явилися негласні слідчі (розшукові) дії. Незважаючи на ці зміни, потреба розробки окремих криміналістичних методик залишилась: надання найбільш ефективних та доцільних рекомендацій з розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Крім вказаних елементів, окремі науковці зазначали, що до найбільш важливих

положень, спільних для всіх окремих методик розслідування злочинів, належить загальна криміналістична характеристика даного виду злочинів [7, с. 15].

З огляду на загальні тенденції в їх розвитку, Р. Л. Степанюк, акцентує увагу на тому, що перспективними можна вважати подальші наукові дослідження, які будуть спрямовані на такі аспекти: розвиток уявлень про класифікацію окремих криміналістичних методик, їх структуру; формування та реалізація комплексних методик розслідування; впровадження особливостей тактики негласних слідчих (розшукових) дій; створення методичних рекомендацій як для досудового розслідування, так і для судового розгляду кримінальних справ [17, с. 241].

Погоджуючись з наведеними твердженнями автора, ми також вважаємо за необхідне розглянути досліджувану категорію крізь призму формування та реалізації конкретних алгоритмів, які можуть мати практичне значення для працівників правоохоронних органів.

Зміни кримінально-процесуального, кримінального законодавства, а також загальном реформування правоохоронної системи України, зумовило відповідні зміни в методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. На нашу думку, структура досліджуваної наукової категорії має такий вигляд:

- криміналістична характеристика кримінальних правопорушень;
- аналіз первинної інформації та початок кримінального провадження;
- обставини, що підлягають доведенню по кримінальному провадженню;
- типові слідчі ситуації розслідування;
- особливості проведення початкових слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів;
- особливості проведення подальших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів;
- особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінального правопорушення;
- профілактична діяльність слідчого стосовно причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення;
- особливості діяльності слідчого на завершальному етапі розслідування.

В наведену систему ми включили й криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, а також найбільш характерні елементи усіх можливих методик розслідування.

Крім того, на основі аналізу наукової літератури нами було з'ясовано, що наразі недостатньо вивченою залишається проблема сучасної криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень проти моральності. Також, з огляду на проведене опитування працівників правоохоронних органів, було встановлено, що 91 % респондентів одним із найбільш перспективних напрямів підвищення ефективності розслідування називають створення системи сталих кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики досліджуваної групи протиправних діянь.

Поняття криміналістичної характеристики як елементу криміналістичної методики, кількість, зміст та значення її елементів на сьогодні залишаються невизначеними та суперечливими. В свою чергу, єдиного твердження стосовно поняття та наповнення криміналістичної характеристики у науковців немає. Наприклад, А. В. Старушкевич формулює її як засновану на практиці правоохоронних органів та криміналістичних досліджень модель системи зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки виду, групи або конкретного злочину, яка має на меті оптимізацію процесу розслідування злочинів [15, с. 9]. В свою чергу, В. П. Бахін та Б. Є Лук'янчиков, широко проаналізувавши погляди вчених на зазначене питання, визначили, що більшість авторів криміналістичну характеристику визначають як: інформаційну модель типових ознак певного виду (групи) злочинів; вірогідну модель події; систему даних (відомостей) про злочин, які допомагають розкриттю та розслідуванню тощо [2, с. 39].

Слід зазначити, що ми підтримуємо позицію Р. Л. Степанюка, який наголошує на тому, що кореляційні зв'язки між елементами криміналістичної характеристики певної групи злочинів і можливість їх встановлення та використання при вирішенні завдань щодо виявлення і розслідування злочинів має найбільше значення при дослідженні окремих кримінальних правопорушень [17, с. 399].

Вважаємо за необхідне навести думку Л. О. Сергєєва, який аналізуючи питання методики розслідування розкрадань майна у сфері будівництва, звернув увагу і підкрес-

лив виключно важливе значення для розслідування знань про способи вчинення розкрадань; умови, в яких вони вчиняються і особливості обстановки; особливості безпосереднього об'єкту посягання; особливості суб'єкту і суб'єктивної сторони злочинів; зв'язок розкрадань з іншими злочинами і діями, що не тягнуть кримінального покарання; взаємозв'язки між названими групами обставин [14, с. 4-5].

Приблизно в той же час, Л. Я. Драпкін вказував, що криміналістична характеристика злочинів – це наукова категорія, в якій з достатнім ступенем конкретності описано типові ознаки та властивості події, обстановки, способу та механізму вчинення суспільно-небезпечних діянь певної класифікаційної групи, процесу виникнення та локалізації доказів, типових ознак особистості та поведінки винних, потерпілих, а також стійкі особливості інших об'єктів посягань [4, с. 17].

Доречним вбачається наведення думки О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової, які наголошували на тому, що, криміналістична характеристика – це відомості про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду [6, с. 16-20].

Цікавою є позиція В. Д. Берназа, який відстоював важливість розробки криміналістичної характеристики, але вказує на те, що без дослідження матеріалів кримінальних проваджень неможливо надати узагальнені відомості певної групи кримінальних правопорушень. Саме тому автор акцентував увагу на тому, що це основана на державних статистичних даних науково-обґрунтована система узагальненої інформації та їх джерел про обставини, які були доказані, та інші, які мали значення для попередження, виявлення, розслідування та судового розгляду досліджуваних злочинів зазначеної категорії [3, с. 17]. Ми не можемо в повній мірі підтримати зазначену думку, адже вважаємо, що основну роль у побудові криміналістичної характеристики відіграє вивчення матеріалів судово-слідчої практики (кримінальних проваджень та справ).

У свою чергу, В. В. Радаєв стосовно значення досліджуваної категорії зазначає, що воно полягає у наступних положеннях: 1) виявлення злочинів, висунення версій про злочинний характер тієї чи іншої події; 2) висунення версії про особу злочинця; 3) висунення версії про вчинення злочину групою осіб; 4) використання відомостей про типові місця приховання та реалізації викраденого для розшуку предметів посягання; 5) застосування даних про механізм слідоутворення для правильного визначення кола можливих джерел інформації про злочин, більш цілеспрямованої роботи з їх виявлення, для виявлення матеріальних слідів злочину в ході огляду [13, 17–19].

Ми підтримуємо позицію В. О. Малярової, яка говорить про те, що ні кримінально-правова, ні кримінологічна, ні інші характеристики злочинів не здатні охопити низку ознак, що мають важливе значення для формування й реалізації криміналістичних методик. До таких ознак належать, зокрема, пов'язані з діями, спрямованими на підготовку до вчинення злочину та приховування його слідів, з механізмом слідоутворення тощо. Вони не входять до числа кримінально-правових чи кримінологічних, оскільки не мають правового значення й необхідних змістовних ознак. Відомості, наведені в цих характеристиках, не є однопорядковими й конкуруючими, хоча досить близькі за суттю. Вони призначаються для вирішення різних завдань, є складовими елементами різних систем, тому можуть вивчатися паралельно та в комплексі [12, с. 114], що ми підтримуємо.

Акумулюючи наведені думки науковців, вважаємо за потрібне сформулювати криміналістичну характеристику як систему відомостей про криміналістично значущі ознаки протиправного діяння, яка відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень – це система наукових положень, а також розроблених на їх основі методичних та практичних рекомендацій з розслідування окремих видів і груп кримінально караних діянь. Структура досліджуваної наукової категорії має такий вигляд: криміналістична характеристика кримінальних правопорушень; аналіз первинної інформації та початок кримінального провадження; обставини, що підлягають доведенню по кримінальному провадженню; типові слідчі ситуації розслідування; особливості проведення початкових слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів; особливості проведення подальших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів; особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінального правопорушення; профілактична діяльність слідчого стосовно причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення; особливості діяльності слідчого на завершальному етапі розслідування.

Сформульовано поняття криміналістичної характеристики як системи відомостей про криміналістично значущі ознаки протиправного діяння, яка відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування. Слід зазначити, що визначена наукова категорія є динамічною. Іншими словами, вона може змінюватись залежно від конкретних умов дійсності. Проте її використання може мати різні напрямки у діяльності працівників правоохоронних органів. Наприклад, за ознаками способу, місця та часу його вчинення може бути висунута версія щодо особи злочинця і, навпаки, при затриманні правопорушника та наявності даних про обставини правопорушення може бути побудована версія про вчинення цієї особою інших, ще нерозкритих діянь.

Список використаних джерел

1. Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В. Криміналістика: курс лекцій (ч. 1). Ірпінь: Акад. ДПС України, 2002. 436 с.
2. Бахін В.П., Лук'янчиков Б.Є. Склад і призначення криміналістичної характеристики злочинів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2000. №1(4). С. 39-43
3. Берназ В.Д. Криміналістична характеристика як наукова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. №1. 2006. С. 16-18.
4. Драпкин Л.Я. Предмет доказывания и криминалистические характеристики преступлений. *Межвуз. сб. науч. тр.* Свердловск, 1978. Вып.69. С. 17.
5. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика: учебник. Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. Е.П. Ищенко. Москва: Контракт, Инфра-М, 2006. 748 с.
6. Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е. Криминалистическая характеристика преступлений. Учеб. пособие. Харьков: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
7. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: автореф. дисс... д-ра юрид. наук. Харьков, 1967. 43 с.
8. Криміналістика: навч. посіб. / Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. Київ: Атіка, 2012. 496 с.
9. Криминалистика: учебник / под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. М. : Юрид. лит., 1984. 344 с.
10. Криминалистика: учебник / отв. ред. Н.П. Яблоков. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005. 781 с.
11. Криминалистика: учеб. / под ред. проф. Р. С. Белкина. М. : Юр. лит., 1976. 558 с.
12. Малярова В. О. Криміналістична методика: питання співвідношення криміналістичної характеристики з іншими. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія Право. Випуск 35. Частина І. Том 3. С. 111-113.
13. Радаев В. В. Криминалистическая характеристика преступлений и ее использование в следственной практике: лекция / Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1987. 24 с.
14. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ : автореферат дисс .. кандидата юрид. наук : 12.00.09/ М., 1966. 24 с.
15. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : Навч. посібник. К., 1997. 44 с.
16. Степанюк Р.Л. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 236-245.
17. Степанюк Р. Л. Сутність і практичне значення криміналістичної характеристики злочинів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 398-400.
18. Танасевич В.Г. Теоретические основы методики расследования преступлений. *Советское государство и право*. 1976. № 6. С. 90-94.
19. Шеремет А.П. Криміналістика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літ., 2009. 472 с.
20. Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. М. : Юристъ, 2005. 650 с.

Надійшла до редакції 31.08.2020

References

1. Bakhin V.P., Hora I.V., Tsybal P.V. Kryminalistyka [Criminalistics]: kurs lektsiy (ch. 1). Irpin': Akad. DPS Ukrainy, 2002. 436 s. [in Ukr]
2. Bakhin V.P., Luk'yanchikov B.Ye. Sklad i pryznachennya kryminalistychnoyi kharakterystyky zlochyniv [Composition and purpose of forensic characterization of crimes]. *Pravnychyy chasopys Donets'koho universytetu*. 2000. №1(4). S. 39-43. [in Ukr]
3. Bernaz V.D. Kryminalistychna kharakterystyka yak naukova katehoriya [Forensic characteristics as a scientific category]. *Pivdenoukrayins'kyi pravnychyy chasopys*. №1. 2006. S. 16-18. [in Ukr]
4. Drapkin L.Ya. Predmet dokazyvaniya i kriminalisticheskiye kharakteristiki prestupleniy [Subject of proof and forensic characteristics of crimes]. *Mezhvuz. sb. nauch. tr. Sverdlovsk*, 1978. Vyp.69. S. 17. [in Russ.]
5. Ishchenko E.P., Toporkov A.A. Kriminalistika [Criminalistics]: uchebnik. Izd. 2-e, ispr. i dop. /

pod red. E.P. Ishchenko. M. : Kontrakt, Infra-M, 2006. 748 s. [in Russ.]

6. Kolesnichenko A.N., Konovalova V.E. Kriminalisticheskaya kharakteristika prestupleniy [Forensic characteristics of crimes]. Ucheb. posobie. Khar'kov: Yurid. in-t, 1985. 93 s. [in Russ.]

7. Kolesnichenko A. N. Nauchnye i pravovye osnovy rassledovaniya otdel'nykh vidov prestupleniy [Scientific and legal basis for the investigation of certain types of crimes]: avtoref. diss... d-ra yurid. nauk. Khar'kov, 1967. 43 s. [in Russ.]

8. Kriminalistika [Criminalistics]: navch. posib. / R.I. Blahuta, R.I. Sybirna, V.M. Baranyak ta in.; za zah. red. Ye.V. Pryakhina. Kyiv: Atika, 2012. 496 s. [in Ukr]

9. Kriminalistika [Criminalistics]: uchebnik / pod red. I.F. Panteleeva, N.A. Selivanova. M. : Yur. lit., 1984. 344 s. [in Russ.]

10. Kriminalistika [Criminalistics]: uchebnik / otv. red. N.P. Yablokov. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva: Yurist, 2005. 781 s. [in Russ.]

11. Kriminalistika [Criminalistics]: uchebnik / pod red. prof. R. S. Belkina. Moskva: Yurid. lit. 1976. 558 s. [in Russ.]

12. Malyarova V. O. Kryminalistychna metodyka: pytannya spivvidnoshennya kryminalistychnoyi kharakterystyky z inshymy [Forensic methodology: the question of the relationship of forensic characteristics with others]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. 2015. Seriya Pravo. Vypusk 35. Chastyna I. Tom 3. S. 111-113. [in Ukr]

13. Radayev V. V. Kryminalisticheskaya kharakteristika prestupleniy i yeyo ispol'zovanie v sledstvennoy praktike [Forensic characterization of crimes and its use in investigative practice]: lektsiya / Volgograd: ISSh MVD SSSR, 1987. 24 s. [in Russ.]

14. Sergeev L. A. Rassledovaniye i preduprezhdeniye khishcheniy, sovershaemykh pri proizvodstve stroitel'nykh rabot [Investigation and prevention of thefts committed during construction works]: avtoreferat diss .. kandidata yurid. nauk : 12.00.09/ M., 1966. 24 s. [in Russ.]

15. Starushkevych A. V. Kryminalistychna kharakterystyka zlochyniv [Forensic characteristics of crimes]: Navch. posibnyk. K., 1997. 44 s. [in Ukr]

16. Stepanyuk R.L. Problemy rozvytku kryminalistychnoyi metodyky v umovakh reformuvannya kryminal'noyi yustytseyi Ukrainy [Problems of development of forensic methodology in the conditions of reforming criminal justice of Ukraine]. *Visnyk kryminolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy*. 2016. № 1 (12). S. 236-245. [in Ukr]

17. Stepanyuk R. L. Sutnist' i praktychne znachennya kryminalistychnoyi kharakterystyky zlochyniv [The essence and practical significance of forensic characterization of crimes]. *Porivnyal'no-analitychne pravo*. 2014. № 5. S. 398-400. [in Ukr]

18. Tanasevich V.G. Teoreticheskiye osnovy metodyki rassledovaniya prestupleniy [Theoretical bases of methods of investigation of crimes]. *Sovetskoye gosydarstvo i pravo*. 1976. № 6. S. 90-94. [in Russ.]

19. Sheremet A.P. Kryminalistyka [Criminalistics]: navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. 2-he vyd. Kyiv: Tsentri uchbovoyi lit., 2009. 472 s. [in Ukr]

20. Yablokov N.P., Holovin A.Yu. Kriminalistika [Criminalistics]: nature and system. Moskva: Yurist, 2005. 650 s. [in Russ.]

SUMMARY

Mykola M. Yefimov. Forensic description as an element of the methodology of investigation of criminal offenses against morality. The scientific article is devoted to the study of some aspects of the investigation of criminal offenses against morality. Peculiarities of forensic characteristics as an element of the methodology of investigation of this category of criminal offenses are considered.

The author emphasizes that any method of investigating certain types of criminal offenses has a certain structure, an important element of which is the forensic characteristics. The concept of forensic characteristics as an element of methodology, quantity, content and significance of structural elements of this scientific category remain vague and contradictory. Moreover, at the turn of the millennium, the question of the expediency of the existence of forensic characteristics as a scientific category in general became acute. Therefore, it should be borne in mind that the value of forensic characteristics can be divided into practical and theoretical. For police officers who are directly involved in the investigation, the most important thing is the practical application of a tool that will help in the investigation process.

It is noted that the method of investigation of certain types of criminal offenses is a system of scientific provisions, as well as methodological and practical recommendations developed on their basis for the investigation of certain types and groups of criminally punishable acts.

It is emphasized that the structure of the studied scientific category is as follows: forensic characteristics of criminal offenses; analysis of primary information and initiation of criminal proceedings; circumstances to be proved in criminal proceedings; typical investigative situations; features of conducting initial investigative (search) actions, covert investigative (search) actions and other measures; features of further investigative (search) actions, covert investigative (search) actions and other measures; features of the use of special knowledge during the investigation of a criminal offense; preventive activities of the investigator in relation to the causes and conditions that contributed to the commission of a criminal offense; features of the investigator's activity at the final stage of the investigation.

Keywords: criminal offenses against morality, forensic characteristics, methods of investigation, investigative (search) actions, investigation planning.

УДК 343.14
DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-168-173

Андрій ЗАХАРКО[©]
кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЗАКРІПЛЕННЯ ДОКАЗІВ У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ

Досліджено роль і значення поняття «закріплення доказів» у структурі процесу доказування. Підтримано позицію вчених про віднесення поняття «закріплення доказів» до етапу їх збирання. Із посиленням на комп'ютеризацію даних у суспільстві, що постійно збільшується, запропоновано доповнити ч. 2 ст. 84 КПК України додатковим видом процесуального джерела доказів – «комп'ютерні дані». Також запропоновано відносити до змісту конструкції «закріплення доказів» спеціальні кримінальні процесуальні правила й порядок перетворення комп'ютерних даних у письмову форму, придатну для безпосереднього сприйняття людиною та збереження задля подальшого використання в доказуванні.

Ключові слова: збирання доказів, закріплення доказів, комп'ютерні дані, процесуальні джерела доказів.

Постановка проблеми. Приводом до підготовки цієї статті стало тестове завдання, викладене на сайті інтернет-ресурсу «Освіта.ua» в онлайн-тестах зовнішнього незалежного оцінювання з права в рамках Єдиного фахового вступного випробування 2017 року. Тести призначені для підготовки осіб, які бажають брати участь у конкурсному відборі для здобуття ступеня магістра [1]. Зі змісту тестового завдання, зокрема, випливає запитання: чи відносять закріплення доказів до процедури доказування під час судового слідства?

Під час роздумів над цим запитанням на думку спадає ч. 2 ст. 91 КПК, згідно з якою доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [2]. Про закріплення доказів там нічого не зазначено. Більше того, проаналізувавши весь текст КПК України, можемо стверджувати як про відсутність конструкції «закріплення доказів» загалом, так і про відсутність відповідних синонімічних конструкцій під час регламентації процедури судового розгляду. Конструкція «закріплення доказів» у контексті їх збирання вжита в абз. 2 п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 [3], у контексті фіксації доказової інформації вживається в Методичних рекомендаціях Генеральної прокуратури України [4, с. 41–45] та іноді може зустрічатися в підручниках із кримінального процесу (закріплення доказів як завдання проведення слідчих дій) [5, с. 101; 6–8]. Утім, постають запитання: що саме слід позначати конструкцією «закріплення доказів» і чи може закріплення доказів відбуватися під час судового розгляду?

Як уже зазначалося, в КПК України про закріплення доказів не йдеться, тим паче про закріплення доказів під час судового розгляду. Дослідимо цей феномен поза площиною буквальної регламентації в кримінальному процесуальному законі.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідження спеціальної літератури доводить, що вчені-процесуалісти тривалий час приділяють увагу визначенню місця та суті процесуального закріплення доказів. О. О. Юхно, визначаючи поняття доказового права, розуміє під ним систему правових норм, що регламентують виявлення, процесуальне закріплення, перевірку й оцінку доказів тощо [7, с. 14]. На думку вченого, суб'єкт доказування в кримінальному провадженні наділяється процесуальними правами чи обов'язками щодо отримання доказів – пошуку й виявлення (вилучення) фактичних даних та їх джерел, перевірки, оцінки фактичних даних і їх дже-

© Захарко А. В., 2019
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1216-5323>
a.zaharko@ukr.net

рел, їх процесуального оформлення (закріплення) й надання фактичним даним значення доказу у кримінальному провадженні тощо. Елементами процесу доказування є збирання (закріплення), перевірка та оцінка доказів [7, с. 34]. Першим елементом процесу доказування є збирання доказів – складна комплексна діяльність суб'єктів доказування з виявлення, витребування, отримання, закріплення та збереження у встановленому порядку доказів [7, с. 35]. В. М. Тertiшник слушно зазначає, що сліди злочину, як і інформація взагалі, є лише гносеологічною першоосновою доказів. Безпосередньому використанню цієї інформації в доказуванні передують діяльність органів розслідування із пристосування слідів злочину та інших фактичних даних до використання в доказуванні. І це пристосування, зокрема, включає в себе діяльність, спрямовану на отримання, закріплення та збереження фактичних даних (пізнавально-комунікативна частина) [6, с. 53]. Про належне закріплення доказів як діяльність, що здійснюється на етапі їх збирання та є однією з умов допустимості доказів, зазначали у своїх працях Н. Сибільова, С. А. Альперт, Р. Е. Савонюк та ряд інших учених [6, с. 56, 58, 64]. Таким чином, є підстави констатувати, що закріплення доказів учені відносять до етапу їх збирання і, як правило, пов'язують із закінченням цього етапу.

Мета статті – обґрунтувати сутність «закріплення доказів» у кримінальному провадженні та компетенції суб'єктів доказування закріплювати докази під час кримінального провадження.

Для досягнення поставленої мети планується виконати такі завдання:

- 1) дослідити законодавчу регламентацію процесуальної діяльності з метою виокремлення сукупності норм, якими охоплюється діяльність суб'єктів доказування із закріплення доказів;
- 2) розмежувати компетенцію різних суб'єктів доказування на стадіях досудового розслідування й судового розгляду щодо закріплення доказів у кримінальному провадженні;
- 3) проаналізувати регламентацію збирання доказів у контексті використання в доказуванні комп'ютерних даних та обґрунтувати висновки щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Системна регламентація збирання доказів у чинному КПК України здійснена в ст. 93 «Збирання доказів». Зазначена стаття складається з чотирьох частин, у першій із яких наголошено, що збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому КПК. До сторін кримінального провадження, як відомо, суд не належить. В інших частинах ст. 93 КПК України не згадується про повноваження суду збирати докази, а йдеться лише про конкретизацію повноважень сторони обвинувачення й сторони захисту щодо збирання доказів.

У результаті аналізу повноваження суду і слідчого судді як суб'єктів доказування в навчальному посібнику Національної академії внутрішніх справ висловлено позицію, що суд не повинен збирати докази, а зобов'язаний їх перевіряти й оцінювати. Утім, слідчий суддя має повноваження, безпосередньо спрямовані на збирання доказів, незважаючи на те, що в ст. 93 КПК України про слідчого суддю, як і про суд, не згадується [9, с. 61–62]. Під час відповіді на запитання, чи належить закріплення доказів до процедури доказування під час судового слідства, перше, що спадає на думку, – закріплення доказів під час судового слідства не здійснюється з огляду на те, що суд лише перевіряє й оцінює докази, а не збирає їх. А сторони кримінального провадження можуть збирати докази лише відповідно до вимог ст. 290 КПК України, у ч. 12 якої зазначено: якщо сторона кримінального провадження не здійснить відкриття матеріалів відповідно до положень цієї статті, суд не має права допустити відомості, що містяться в них, як докази.

Суд під час судового розгляду не може збирати докази ще й із тієї причини, що за загальним правилом не має права ініціативи у проведенні судових дій, спрямованих на збирання доказів. Але з цієї тези є винятки. Наприклад, відповідно до ст. 361 КПК України, суд у виняткових випадках, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження. Огляд на місці здійснюється згідно з правилами, передбаченими КПК для огляду під час досудового розслідування. Проведення огляду та його результати відображаються в протоколі огляду місця та можуть фіксуватися технічними засобами. Виникає запитання: чи не слід вважати цей огляд збиранням доказів суддею, а відображення його результатів у протоколі й фіксування технічними засобами – закріпленням доказів? Вважаємо, що такі дії судді є нічим іншим, як збиранням та закріпленням доказів.

Звернемося до кримінальної процесуальної регламентації судового контрольного провадження. У ч. 4 ст. 193 КПК України, зокрема, зазначається, що за власною ініціативою слідчий суддя, суд має право заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про застосування запобіжного заходу. І ці повноваження, на наше переконання, також являють собою збирання й закріплення доказів.

Таким чином, доходимо висновку, що збирання доказів (у тому числі їх закріплення) має місце під час досудового розслідування, зокрема судового контрольного провадження, а також, хоч і не притаманне стадії судового розгляду, утім, є цілком можливим для здійснення суддею в судовому засіданні під час судового розгляду.

Суцільна комп'ютеризація суспільних відносин зумовила необхідність дослідження якості регламентації використання в доказуванні (зокрема, під час збирання та закріплення доказів) комп'ютерних даних¹. Пристосування комп'ютерних даних для використання в доказуванні має здійснюватися з дотриманням ряду особливостей. Слід погодитися з Ю. С. Павловою, що електронний доказ – це інформація в чистому вигляді. Він не має матеріальної форми, легко піддається знищенню й модифікації, має нерозривний зв'язок із технічним носієм інформації та водночас легко переміщується в просторі за допомогою телекомунікаційних мереж. Електронні докази мають технічне походження, а тому тлумачення їх змісту здійснюється за допомогою спеціальних програмних засобів. В умовах суцільного проникнення інформаційно-телекомунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя електронний доказ стає основним джерелом доказової інформації під час розгляду окремих категорій справ [12, с. 77]. Проблема використання електронних доказів полягає в тому, щоб здійснити процес автентифікації, тобто встановити певні правила та методи, за допомогою яких суд та учасники процесу зможуть переконатися в достовірності доказової інформації.

Кримінальне процесуальне законодавство не передбачає спеціальних критеріїв допустимості електронних доказів, у тому числі стосовно порядку їх процесуального закріплення. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [13] юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Більше того, «допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму», – зазначено в цій же статті аналізованого Закону. Отже, електронні дані, розміщені на флешносії, слід позначати терміном «комп'ютерні дані». Фактичні дані, що містяться в цих комп'ютерних даних, за своєю процесуальною природою є доказами, а самі комп'ютерні дані – процесуальним джерелом доказів, а саме документом, бо документ, згідно зі ст.ст. 84, 99 КПК України, є одним із різновидів процесуальних джерел доказів.

Водночас до документів можуть належати «інші носії інформації (у тому числі електронні)», – зазначається в п. 1 ч. 2 ст. 99 КПК України. Тому, наприклад, флешносії за чинною регламентацією може належати до документів. А якщо флешносії віднести до документів, то хіба логічно в такому разі електронний файл Microsoft Word, розташований на цьому флешносії, також відносити до документів? Не певні.

Під час аналізу обґрунтування рішень в обвинувальних вироках за злочинами у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (розділ XVI КК України), розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень, нескладно помітити, що закріплення доказів у вигляді комп'ютерних даних здійснюється як із використанням хеш(контрольних)-сум, обрахованих за певними алгоритмами [14], так і без їх використання [15]. Вважаємо, що це пов'язано з відсутністю нормативної регламентації щодо закріплення як доказів відомостей, що існують у формі комп'ютерних даних.

Утім, успішність закріплення комп'ютерних даних для використання в доказуванні залежить від ретельного дотримання слідчим і спеціалістом цілої системи тактичних і процесуальних правил та врахування ряду особливостей.

У рекомендаціях Генеральної прокуратури України щодо особливостей досудового розслідування злочинів, учинених із використанням електронно-обчислювальних ма-

¹Термін «комп'ютерні дані» означає будь-яке подання фактів, інформації або концепцій у формі, яка є придатною для обробки в комп'ютерній системі, включаючи програму, яка є придатною для того, щоб спричинити виконання певної функції комп'ютерною системою [10; 11].

шин (комп'ютерів), доцільно виділити такі особливості електронних слідів:

- місцезнаходження – окремий матеріальний носій комп'ютерної інформації, матеріальний носій в автоматизованій (комп'ютерній) системі, реалізованій на основі автономного комп'ютера, комп'ютерної або телекомунікаційної мережі;

- вигляд – кодований цифровий запис графічного, звукового, текстового та іншого характеру на магнітному або оптичному носії, сукупність електронних імпульсів у мережі;

- необхідність дотримання певних технологічних процедур виявлення, фіксації та вилучення інформації (в електронному вигляді інформація легко піддається зміні, перекрученню, а інформація у вигляді електронних імпульсів узагалі існує лише в окремі моменти реального часу);

- необхідність використання наукових, технічних та інших спеціальних знань, а також програмно-технічних засобів і відповідних технологій, призначених для виявлення, фіксації та відтворення інформації у вигляді, придатному для сприймання людиною [16, с. 27–28].

Найбільша складність використання комп'ютерних даних у доказуванні, порівняно з іншими джерелами доказів, полягає в неможливості безпосереднього сприйняття цих даних людиною. Це зумовлює необхідність застосування спеціальних комп'ютерних, програмних продуктів та інших технічних засобів із метою обробки цих комп'ютерних даних, сприйняття людиною відповідних фактичних відомостей, їх вивчення, дослідження та вжиття заходів, спрямованих на закріплення і збереження відповідних комп'ютерних даних у незмінній формі.

Висновки. Закріплення доказів являє собою один з етапів їх збирання та полягає в пристосуванні слідів злочину та інших фактичних даних до використання в доказуванні.

Закріплення доказів здійснюється переважно на стадії досудового розслідування сторонами під час збирання доказів та слідчим суддею під час контрольного судового провадження. Також, у виняткових випадках, може здійснюватися суддею (судом) під час судового розгляду.

Чинна регламентація джерел доказів є недосконалою, оскільки не передбачає оперування сталим міжнародним терміном «комп'ютерні дані».

Необхідність регламентації «комп'ютерних даних» як окремого виду джерел доказів (доповнення ними ч. 2 ст. 84 КПК України) впливає з особливостей закріплення комп'ютерних даних під час збирання доказів і зумовлена специфікою створення комп'ютерних даних, легкістю їх модифікації та знищення, складністю забезпечення їх автентифікації (створення належних умов для уможливлення подальшої перевірки їх достовірності).

Конструкцією «закріплення доказів», зокрема, слід охоплювати спеціальні кримінальні процесуальні правила й порядок перетворення комп'ютерних даних у писемну форму, придатну для безпосереднього сприйняття людиною та збереження задля подальшого використання в доказуванні з обов'язковим дотриманням умови – створення можливості неодноразової автентифікації таких даних.

Список використаних джерел

1. Тест № 70 ЗНО-онлайн 2017 року з права: інтернет-ресурс «Освіта.ua». URL: <https://zno.osvita.ua/master/pravo/269/> (дата звернення: 15.06.2020).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Дата оновлення 13.08.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n384> (дата звернення: 15.08.2020).
3. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (дата звернення: 15.08.2020).
4. Докази і доказування в кримінальному провадженні: методичні рекомендації Генеральної прокуратури України, 2016 рік. *Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. Єдина база методичних документів ГПУ.* URL: https://www.gp.gov.ua/ua/scientifically_methodical_advice.html?_m=publications&_t=cat&id=113403 (дата звернення: 15.08.2020).
5. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник. Київ: Істина, 2014. 432 с.
6. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / К. В. Антонов, О. В. Сачко, В. М. Тертишник, В. Г. Уваров; за заг. ред. д-ра юрид. наук проф. В. М. Тертишника. Київ: Алерта, 2015. 148 с.

7. Доказування у кримінальному провадженні: курс лекцій / [О. О. Бондаренко, Г. І. Глобенко, В. В. Романюк та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук проф. О. О. Юхна; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т № 1, каф. кримін. процесу та організації досуд. слідства. Харків: ХНУВС, 2018. 156 с.
8. Тема 1. Поняття, суть і завдання кримінального процесу. *Лекції кафедри кримінального процесу: мультимедійний навчальний посібник «Кримінальний процес»*. Національна академія внутрішніх справ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lections/lection1_2.html (дата звернення: 16.08.2020).
9. Теорія судових доказів в питаннях та відповідях: навч. посіб. / [Л. Д. Удалова, Д. П. Письменний, Ю. І. Азаров та ін.]. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 104 с.
10. Конвенція про кіберзлочинність, ратифікована Законом від 07 вересня 2005 року № 2824-IV. Дата оновлення: 07.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 16.08.2020).
11. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 07 вересня 2005 року № 2824-IV. Дата оновлення: 14.10.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-15> (дата звернення: 16.08.2020).
12. Павлова Ю. С. Особливості збирання та процесуального закріплення електронних доказів у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 4. Т. 1. С. 76–80.
13. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. Дата оновлення: 07.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 16.08.2020).
14. Вирок Октябрського районного суду м. Полтава від 21 січня 2019 року за ч. 2 ст. 361, ч. 1 ст. 361-1 КК України. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79732788> (дата звернення: 20.08.2020).
15. Вирок Держинського районного суду м. Харкова від 18 березня 2019 року за ч. 1 ст. 361 КК України. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80514083> (дата звернення: 20.08.2020).
16. Рекомендації щодо особливостей досудового розслідування та процесуального керівництва у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені з використанням електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, схвалені рішенням науково-методичної ради (протокол № 3 від 20 квітня 2017 року) / Відділ науково-методичного забезпечення участі прокурорів у кримінальному провадженні Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України. 67 с. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/scientifically_methodical_advice.html?_m=publications&_t=cat&id=113403 (дата звернення: 15.08.2020).

Надійшла до редакції 03.09.2020

References

1. Test № 70 ZNO-onlayn 2017 roku z prava [Test № 70 ZNO-online 2017 in law] : internet-resurs «Osvita.ua». URL: <https://zno.osvita.ua/master/pravo/269/> (data zvernennya: 15.06.2020) [in Ukr.].
2. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedural Code of Ukraine] : Zakon Ukrayiny vid 13 kvitnya 2012 roku № 4651-VI. Data onovlennya 13.08.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n384> (data zvernennya: 15.08.2020) [in Ukr.].
3. Pro zastosuvannya Konstytutsiyi Ukrayiny pry zdiysnenni pravosuddya [On the application of the Constitution of Ukraine in the administration of justice] : postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrayiny vid 1 lystopada 1996 roku № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (data zvernennya: 15.08.2020) [in Ukr.].
4. Dokazy i dokazuвання v kryminal'nomu provadzhenni [Evidence and evidence in criminal proceedings] : metodychni rekomendatsiyi Henera-l'noyi prokuratury Ukrayiny, 2016 rik. Ofitsiyyny sayt Henera-l'noyi prokuratury Ukrayiny. Yedyna baza metodychnykh dokumentiv HPU. URL : https://www.gp.gov.ua/ua/scientifically_methodical_advice.html?_m=publications&_t=cat&id=113403 (data zvernennya: 15.08.2020) [in Ukr.].
5. Loboyko, L. M. (2014) Kryminal'nyy protses [Criminal procedure] : pidruchnyk. Kyiv: Istyna., 432 s. [in Ukr.].
6. Teoriya dokaziv [Theory of evidences]: pidruchnyk dlya slukhachiv mahistratury yurydychnykh vuziv / K. V. Antonov, O. V. Sachko, V. M. Tertyshnyk, V. H. Uvarov; za zah. red. d-ra yuryd. nauk prof. V. M. Tertyshnyka. Kyiv: Alerta, 2015. 148 s. [in Ukr.].
7. Dokazuвання u kryminal'nomu provadzhenni [Proof in criminal proceeding] : kurs lektsiy / [O. O. Bondarenko, H. I. Hlobenko, V. V. Romanyuk ta in.]; za zah. red. d-ra yuryd. nauk prof. O. O. Yuhna; MVS Ukrayiny, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, F-t № 1, kaf. krymin. protsesu ta orhanizatsiyi dosud. slidstva. Kharkiv: KHNUVS, 2018. 156 s. [in Ukr.].
8. Tema 1. Ponyattya, sut' i zavdannya kryminal'noho protsesu [Topic 1. The concept, essence and objectives of the criminal procedure]. Lektsiyi kafedry kryminal'noho protsesu: mul'tymediyyny navchal'nyy posibnyk «Kryminal'nyy protses». Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/public_html/lections/lection1_2.html (data zvernennya: 16.08.2020) [in Ukr.].

Ukr.].

9. Teoriya sudovykh dokaziv v pytannyakh ta vidpovydyakh [Theory of forensic evidence in questions and answers] : navch. posib. / [L. D. Udalova, D. P. Pys'menny, YU. I. Azarov ta in.]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, 2015. 104 s. [in Ukr.].

10. Konventsiya pro kiberzlochynnist' [Convention on Cybercrime], ratyfikovana Zakonom vid 07 veresnya 2005 roku № 2824-IV. Data onovlennya: 07.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (data zve-rnennya: 16.08.2020) [in Ukr.].

11. Pro ratyfikatsiyu Konventsiyi pro kiberzlochynnist' [On Ratification of the Convention on Cybercrime] : Zakon Ukrainy vid 07 veresnya 2005 roku № 2824-IV. Data onovlennya: 14.10.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-15> (data zvernennya: 16.08.2020) [in Ukr.].

12. Pavlova, Yu. S. (2017) Osoblyvosti zbyrannya ta protsesual'noho zakriplennya elektronnykh do-kaziv u tsyvil'nomu sudochynstvi [Features of collection and procedural fixation of electronic evidence in civil proceedings]. *Naukovyy visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Yurydychni nauky*. Vyp. 4. T. 1. S. 76–80 [in Ukr.].

13. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyy dokumentoobih [On electronic documents and electronic document circulation] : Zakon Ukrainy vid 22.05.2003 № 851-IV. Data onovlennya: 07.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (data zvernennya: 16.08.2020) [in Ukr.].

14. Vyrok Oktyabrs'koho rayonnoho sudu m. Poltava vid 21 sichnya 2019 roku za ch. 2 st. 361, ch. 1 st. 361-1 KK Ukrainy [The verdict of the Oktyabrsky District Court of Poltava of January 21, 2019 under Part 2 of Art. 361, part 1 of Art. 361-1 of the Criminal Code of Ukraine]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79732788> (data zvernennya: 20.08.2020) [in Ukr.].

15. Vyrok Dzerzhyn's'koho rayonnoho sudu m. Kharkova vid 18 bereznya 2019 roku za ch. 1 st. 361 KK Ukrainy [The verdict of the Dzerzhinsky District Court of Kharkiv of March 18, 2019 under Part 1 of Art. 361 of the Criminal Code of Ukraine]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80514083> (data zvernennya: 20.08.2020) [in Ukr.].

16. Rekomendatsiyi shchodo osoblyvostey dosudovoho rozsliduvannya ta protsesual'noho kerivnytstva u kryminal'nykh provadzhenniyakh pro zlochyyny, vchyneni z vykorystannnyam elektronno-obchyslyval'nykh mashyn (komp'yuteriv), system ta komp'yuternykh merezh i merezh elektrozv'yazku, skhvaleni rishenniyam naukovo-metodychnoyi rady (protokol № 3 vid 20 kvitnya 2017 roku) [Recommendations on the peculiarities of pre-trial investigation and procedural guidance in criminal proceedings on crimes committed with the use of electronic computers (computers), systems and computer networks and telecommunication networks, approved by the decision of the scientific-methodical council (protocol № 3 of April 20, 2017)] / Viddil naukovo-metodychnoho zabezpechennya uchasti prokuroriv u kryminal'nomu provadzhenni Naukovo-doslidnoho instytutu Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrainy. 67 s. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/scientifically_methodical_advice.html?_m=publications&_t=cat&id=113403 (data zvernennya: 15.08.2020) [in Ukr.].

SUMMARY

Andriy V. Zakharko. Fixation of evidence in the course of proving. The article deals with criminal procedural regulation of the powers of the parties to criminal proceedings, the investigating judge, the court to consolidate evidence in the evidentiary process. Criminal procedural scientific and methodological sources, textbooks are analyzed to clarify the essence of the construction of "consolidation of evidence". The position of scientists on the coverage of the "consolidation of evidence" activities related to the adaptation of traces of the crime and other facts to use in evidence has been supported.

The competence of different subjects of evidence at the stages of pre-trial investigation and trial to consolidate evidence in criminal proceedings is differentiated. It is proved that the consolidation of evidence is carried out mainly at the stage of pre-trial investigation by the parties during the collection of evidence and by the investigating judge during the control court proceedings. In addition, in exceptional cases, the consolidation of evidence may be carried out by a judge (court) when collecting evidence during the trial.

The attention has been paid to the relevance of qualitative regulation of the use of computer data in the collection (consolidation) of evidence. Electronic data placed on flash media should be referred to as "computer data". The factual data contained in this computer data, by their procedural nature, act as evidence, and the computer data itself - the procedural source of evidence. Namely - a document, because the document in accordance with Art. 84, 99 of the CPC of Ukraine is one of the types of procedural sources of evidence.

The author has argued that the need to assign "computer data" to a separate type of evidence (they supplement Part 2 of Article 84 of the CPC of Ukraine) stems from the peculiarities of fixing computer data during their collection and due to the specifics of computer data, ease their modification and destruction, the difficulty of ensuring their authentication (creating appropriate conditions to allow further verification of their authenticity). The construction of "consolidation of evidence", in particular, should cover special criminal procedural rules and the procedure for converting computer data into a written form of existence, suitable for direct human perception and preservation for further use in evidence with the obligatory observance of the condition – creation of possibility of repeated authentication of such data.

Keywords: gathering evidence, fixation of evidence, computer data, procedural sources of evidence.

УДК 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-174-179

Володимир КОВБАСА[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ ДО ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Досліджено деякі аспекти проведення слідчого експерименту. Розглянуто підготовчий етап слідчого експерименту під час розслідування кримінальних правопорушень, а також сформульовано пропозиції щодо застосування найбільш доцільних його заходів.

Визначено найбільш доречні заходи, які необхідно здійснити на підготовчому етапі слідчого експерименту: вивчення матеріалів кримінального провадження; формулювання мети слідчого експерименту та обставин, що підлягають установленню; повторний або додатковий допит особи, показання якої перевірятимуться; визначення місця та часу проведення слідчого експерименту; визначення кола осіб, залучених до проведення слідчої (розшукової) дії; підготовка допоміжних засобів (манекен, трафарети, макети предметів), транспортних засобів тощо; підготовка технічних засобів фіксації; забезпечення безпеки учасників під час проведення слідчого експерименту; складання плану слідчої (розшукової) дії; попередній огляд території (приміщення), де передбачається провести цю слідчу (розшукову) дію.

Ключові слова: розслідування, слідча (розшукова) дія, слідчий експеримент, організація, слідча ситуація.

Постановка проблеми. Проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень завжди направлене на збирання або перевірку доказової інформації. Залежно від етапу розслідування можливі різні набори процесуальних дій. Але в більшості випадків на подальшому етапі кримінального провадження проводяться слідчі експерименти для перевірки наявних доказів та версій. Водночас необхідно розуміти, що ефективне проведення вказаної процесуальної дії багато в чому залежить від організаційно-підготовчих заходів. Адже ретельна підготовка до слідчого експерименту забезпечує найбільшу ефективність та результативність його проведення.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання підготовчого етапу до проведення слідчого експерименту досліджували такі науковці, як В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. К. Гавло, І. Ф. Герасимов, В. Ф. Єрмолович, В. О. Коновалова, В. О. Образцов, В. А. Очеретяний, І. Ф. Пантелєєв, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, Л. О. Сергєєв, В. Г. Танасевич, К. О. Чаплинський, О. Г. Філіпов, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков. Слід розуміти, що законодавство змінюється постійно, реформуючись до європейських стандартів, у зв'язку з чим форматується й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій. А підготовчий етап до проведення будь-якої процесуальної дії посідає значне місце серед усього комплексу тактичних заходів. З урахуванням цього наше дослідження є комплексним підходом до визначення науково обґрунтованих криміналістичних рекомендацій щодо комплексу організаційно-підготовчих заходів до проведення слідчого експерименту.

Метою статті є дослідження організаційно-підготовчих заходів до проведення слідчого експерименту.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 1 ст. 240 КПК України з метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань [7]. До основних завдань слідчого експерименту Ю. А. Чаплинська відносить такі:

- установлення точного механізму вчинення злочину;
- перевірка висунутих слідчих версій;

© Ковбаса В.М., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4468-4056>
k_ksmp@dduvs.in.ua

- виявлення причин та умов, що сприяли або перешкоджали вчиненню злочину;
- перевірка та уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій;
- отримання нових доказів;
- установлення та усунення розбіжностей у показаннях підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих;
- визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину тощо [12, с. 45].

У цьому розрізі доречною вбачається думка науковців, що від того, наскільки грамотно слідчий спланує експериментальні дії, багато в чому залежить успіх слідчих дій у цілому, оскільки доказовою базою слугуватимуть оформлені протоколом результати експерименту (як позитивні, так і негативні) [11, с. 18]. Загалом, для ефективного проведення слідчого експерименту необхідно дотримуватись таких умов: отримані показання вимагають перевірки або уточнення; за допомогою інших слідчих дій це зробити неможливо; особа погоджується взяти участь у перевірці; ця особа запам'ятала обстановку та зможе впізнати й показати місце, про яке вона повідомила у своїх показаннях; обстановка на місці не зазнала змін, що перешкоджають упізнаванню її допитаною особою [6, с. 309]. Дотримання зазначених умов забезпечить виконання всіх завдань, які слідчий ставить перед собою під час проведення досліджуваної слідчої (розшукової) дії.

На думку Н. І. Жукова, у процесі проведення слідчого експерименту може бути отриманий і нульовий результат цієї слідчої (розшукової) дії. Тобто виникають ситуації, коли в ході експерименту не вдалося ні підтвердити, ні спростувати певне припущення. Тому ми погоджуємося, що в зазначених випадках експеримент закінчується негативно – без належного результату. Як пояснює автор, такі випадки можливі, коли проведені багаторазові дослідницькі дії призводять до різних результатів, через що неможливо зробити однозначний висновок. Така ситуація виникає й тоді, коли слідчий заздалегідь знає про те, що відтворені ним обставини не можуть бути максимально наближені до тих, які існували в момент події, через випадковий характер їх походження [5, с. 6].

Важливо розуміти, що на початковому етапі розслідування проводиться огляд, а на подальшому – слідчий експеримент. Стосовно поєднання цих дій Б. М. Дердюк указує на те, що огляд як самостійна СРД в багатьох аспектах подібний до слідчого експерименту. Адже під час його проведення можна не лише вилучити сліди чи інші матеріальні об'єкти, які при цьому підлягають обов'язковому огляду. У цих випадках слідчий може виїхати на місце й у присутності понятих, а в необхідних випадках з участю спеціаліста, свідка, потерпілого, підозрюваного відтворити дії, обстановку, обставини певної події, провести необхідні досліді чи випробування [4, с. 173].

На організаційно-підготовчі заходи до слідчого експерименту науковці мають дещо відмінні погляди. Так, А. А. Ексархопуло таким чином визначив елементи підготовчого етапу:

- визначення цілей слідчого експерименту;
- з'ясування умов проведення (місце, час, обстановка);
- з'ясування змісту експериментальних дій та їх послідовності;
- підготовка реквізиту та реконструкція обставин;
- визначення кола учасників слідчого експерименту;
- підготовка техніко-криміналістичних засобів;
- складання плану слідчого експерименту [15, с. 195].

У свою чергу, О. М. Васильєв вказує на необхідність проведення таких підготовчих заходів:

- прийняття рішення про проведення слідчого експерименту;
- визначення мети та обрання способів слідчої (розшукової) дії;
- визначення часу й місця проведення експерименту;
- забезпечення умов, максимально наближених до тієї обстановки, що перевіряється;
- добір учасників слідчого експерименту;
- підготовка об'єктів, необхідних для постановки дослідів;
- складання плану експерименту й забезпечення охорони місця його проведення [2, с. 35].

А ось А. М. Ларін визначає інший перелік заходів:

- коло та послідовність питань, які необхідно з'ясувати;
- склад учасників слідчої дії та осіб, які надають допомогу слідчому;

- місце та час проведення слідчої дії;
- попередні та наступні слідчі, розшукові, технічні та організаційні заходи, проведення яких забезпечить успіх цієї слідчої дії;
- перелік матеріалів справи та науково-технічних засобів, що можуть знадобитись;
- доповнення та зміна загального плану у справі та планів інших слідчих дій [8, с. 149–150].

Зі свого боку В. В. Негребецький, провівши аналіз опитування слідчих прокуратури та МВС України, визначив, що доцільними елементами підготовки до слідчого експерименту є такі:

- попередній допит особи, чий показання перевірятимуться, із метою одержання детальної інформації про обстановку й пов'язані з нею обставини події;
- вивчення матеріалів кримінальної справи;
- підготовка допоміжних засобів (манекен, трафарети, макети предметів тощо);
- підготовка технічних засобів;
- добір допоміжного технічного персоналу;
- добір учасників слідчої дії;
- підготовка транспортних засобів;
- допити інших очевидців та учасників події;
- забезпечення безпеки під час проведення перевірки показань на місці;
- складання плану слідчої дії;
- одержання інформації про обстановку місця процесуальної дії;
- вибір місця збору учасників слідчої дії;
- проведення оперативно-розшукових заходів із метою отримання додаткової інформації про обстановку й обставини події;
- попередній огляд території (приміщення), де передбачається провести цю слідчу дію [9, с. 94–95].

Доречною є позиція В. Ю. Шепітька, який більш детально підійшов до визначення підготовчих заходів до проведення слідчого експерименту. Автор поділив їх на дві групи: до проведення слідчого експерименту та безпосередньо на місці його проведення. До першої групи були віднесені:

- визначення завдань слідчої дії;
- визначення місця й часу її проведення;
- визначення змісту дослідів та їх послідовності;
- підготовка науково-технічних засобів;
- визначення учасників слідчої дії та допоміжного персоналу;
- у складних випадках складання письмового плану експерименту.

Заходи другої групи:

- здійснення перевірки відповідності обстановки й умов тим, що мали місце, коли відбувалася подія;
- перевірка наявності реквізиту для проведення дослідів;
- проведення реконструкції обстановки місця події;
- здійснення інструктажу учасників експерименту про зміст дослідів та тих дій, які вони мають виконати;
- забезпечення охорони місця, де проводиться слідчий експеримент;
- ужиття заходів, що забезпечують безпеку учасників слідчої дії [14, с. 352].

Ю. Я. Гутман на підготовчому етапі досліджуваної слідчої (розшукової) дії виділяє такі заходи:

- вивчення матеріалів кримінальної справи;
- установлення обставин, які підлягають перевірці; визначення питань, що підлягають з'ясуванню;
- визначення мети та змісту слідчої дії;
- прийняття рішення про проведення перевірки показань;
- отримання згоди особи, чий показання підлягають перевірці, на проведення слідчої дії;
- визначення часу й місця її проведення;
- підготовка науково-технічних засобів;
- визначення учасників; забезпечення безпеки осіб, які беруть у ній участь [3, с. 27].

Провівши аналіз матеріалів кримінальних проваджень та базуючись на дослідженнях визначених учених, ми визначили такий перелік організаційно-підготовчих

заходів до проведення слідчого експерименту:

- вивчення матеріалів кримінального провадження;
- формулювання мети слідчого експерименту та обставин, що підлягають установленню;
- повторний або додатковий допит особи, показання якої перевірятимуться;
- визначення місця та часу проведення слідчого експерименту;
- визначення кола осіб, залучених до проведення слідчої (розшукової) дії;
- підготовка допоміжних засобів (манекен, трафарети, макети предметів), транспортних засобів тощо;
- підготовка технічних засобів фіксації;
- забезпечення безпеки учасників під час проведення слідчого експерименту;
- складання плану слідчої (розшукової) дії;
- попередній огляд території (приміщення), де передбачається провести цю слідчу (розшукову) дію.

Обов'язковим елементом підготовки названо складання плану експерименту. Із цього приводу слушна думка А. Н. Шалікова стосовно того, що слідчий, який планує проведення слідчого експерименту, повинен прогнозувати і його результати, а також моделювати висновки у вигляді декількох версій і напрямів діяльності з розслідування кримінального правопорушення. Для такого моделювання необхідно достатньо повно вивчити та проаналізувати матеріали кримінальної справи, знати особливості місця події та об'єктів, які там знаходяться, тощо [13, с. 376]. Як доречно зауважує В. А. Очеретяний, це дозволить слідчому встановити умови, за яких відбувалася подія, коло осіб, які причетні до злочину, а звідси правильно спланувати експеримент та визначити обставини, що підлягають з'ясуванню [10, с. 103].

Також важливим аспектом є залучення спеціалістів. Так, як вказує В. С. Бондар, спеціалісти допомагають слідчому на всіх етапах слідчого експерименту: а) виявити ключові та вказати небезпечні для здоров'я учасників моменти; б) відтворити обстановку та умови проведення дослідів, максимально наближених до події вбивства; в) розробити план, організувати досліді та здійснити контроль за їх виконанням; г) надати максимальне сприяння в підборі аналогів, виготовленні макетів та муляжів знарядь та предметів, що були об'єктами; д) оцінити отримані результати. Допомога слідчому може бути конкретизована такими завданнями: 1) участь у контролі за правильним виконанням умов проведення слідчого експерименту, тобто забезпеченні адекватності критеріїв порівняння обставин, що потребують уточнення чи перевірки; 2) участь у виборі серед характеристик і параметрів, які перевіряються, тих, що відображають суттєві сторони досліджуваної обставини чи факту; 3) формулювання рекомендацій щодо врахування максимально можливого діапазону змін даних характеристик та самих обставин; 4) науково-технічне та консультативне супроводження експериментальної перевірки даних обставин; 5) участь у встановленні характеру, закономірності та стійкості зв'язку між раніше встановленими достовірними та знову отриманими в експерименті параметрами ситуації, що аналізується; 6) участь в отриманні даних, які будуть вихідними для вирішення конкретних експертних завдань; 7) участь у відборі експериментальних зразків під час проведення ідентифікаційних експертних досліджень; 8) участь у фіксації результатів експерименту [1, с. 5].

Висновки. Підсумуючи, зазначимо, що слідчий експеримент є однією з найбільш важливих слідчих (розшукових) дій подальшого етапу розслідування. Найбільш доречними заходами, які необхідно здійснити на підготовчому етапі слідчого експерименту, є: вивчення матеріалів кримінального провадження; формулювання мети слідчого експерименту та обставин, що підлягають установленню; повторний або додатковий допит особи, показання якої перевірятимуться; визначення місця та часу проведення слідчого експерименту; визначення кола осіб, залучених до проведення слідчої (розшукової) дії; підготовка допоміжних засобів (манекен, трафарети, макети предметів), транспортних засобів тощо; підготовка технічних засобів фіксації; забезпечення безпеки учасників під час проведення слідчого експерименту; складання плану слідчої (розшукової) дії; попередній огляд території (приміщення), де передбачається провести цю слідчу (розшукову) дію.

Список використаних джерел

1. Бондар В. С. Особливості проведення слідчого експерименту при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 20. С. 1–6.
2. Васильев А. Н. Тактика отдельных следственных действий. М. : Юр. лит., 1981. 112 с.

3. Гутман Ю. Я. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений: учебно-методическое пособие / под ред. Н. П. Аленичева. М. : [б. и.], 1976. 122 с.
4. Дердюк Б. М. Співвідношення огляду з іншими слідчими (розшуковими) діями. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 2(8). С. 173–176.
5. Жукова Н. И. Вопросы теории и практики следственного эксперимента: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Свердловск. юрид. ин-т. Свердловск, 1984. 16 с.
6. Криминалистика: учебник / И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М. : Высшая шк., 1994. 528 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
8. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу: планирование, организация. М. : Юр. лит., 1970. 224 с.
9. Негребетский В. В. Проверка показаний подозреваемого на месте: тактика и психология: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. акад. Украины ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 197 с.
10. Очеретяний В. А. Организация і тактика проведення слідчого експерименту: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2015. 226 с.
11. Рубан А. С. Следственный эксперимент: теория и практика : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Владимир. юрид. ин-т Федеральной службы исполнения наказаний. Владимир, 2009. 26 с.
12. Чаплинська Ю. А. Слідчий експеримент (організаційний аспект). *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 43–48.
13. Шаликов А. Н. Следственные действия по делам о должностных преступлениях: система, характеристика, тактика. М. : Юрлитинформ, 2008. 376 с.
14. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 432 с.
15. Эксархопуло А. А. Криминалистика в схемах и иллюстрациях: учебное пособие. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 450 с.

Надійшла до редакції 13.07.2020

References

1. Bondar, V. S. (2013) Osoblyvosti provedennya slidchoho eksperymentu pry dosudovomu rozslidu-vanni kryminal'nykh pravoporushen', pov'yazanykh iz zastosuvannyam vohnepal'noyi zbroiy [Peculiarities of the investigative experiment in the pre-trial investigation of criminal offenses related to the use of firearms]. *Chasopys Akademiyi advokatury Ukrayiny*. № 20. S. 1–6 [in Ukr.].
2. Vasil'yev, A. N. (1981) Taktika ot del'nykh sledstvennykh deystviy [Tactics of individual investigative actions]. M. : Yur. lit., 112 s. [in Russ.]
3. Gutman, Yu. Ya. (1976) Kriminalisticheskaya taktika i metodika rassledovaniya ot del'nykh vidov prestupleniy [Forensic tactics and methods of investigation of certain types of crimes] : uchebno-metodicheskoye posobiye / pod red. N. P. Alenicheva. M. : [b. i.], 122 s. [in Russ.]
4. Derdyuk, B. M. (2015) Spivvidnoshennya ohlyadu z inshymy slidchymy (rozshukovymy) diyamymy [The ratio of the review with other investigative (search) actions]. *Prykarpats'kyy yurydychnyy visnyk*. Vypusk 2(8). S. 173–176.
5. Zhukova, N. I. (1984) Voprosy teorii i praktiki sledstvennogo eksperimenta [Issues of theory and practice of the investigative experiment] : avtoref. diss. ... kand. yurid. nauk : 12.00.09 / Sverdlovsk. yurid. in-t. Sverdlovsk, 16 s. [in Russ.]
6. Kriminalistika: uchebnik [Forensic science] / I. F. Gerasimov, L. Ya. Drapkin, Ye. P. Ishchenko i dr.; pod red. I. F. Gerasimova, L. YA. Drapkina. M. : Vysshaya shk., 1994. 528 s. [in Russ.]
7. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny vid 13 kvitnya 2012 roku № 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine of April 13, 2012 № 4651-VI]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukr.].
8. Larin, A. M. (1970) Rassledovaniye po ugovnomu delu: planirovaniye, organizatsiya [Investigation of a criminal case. Planning, organization]. M. : Yur. lit., 224 s. [in Russ.]
9. Nehrebets'kyy, V. V. (2005) Perevirka pokazan' pidozryuvanoho na misti: taktyka i psykholohiya: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Nats. yuryd. akad. Ukrayiny im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 197 s. [in Ukr.]
10. Ocheretyanyy, V. A. (2015) Orhanizatsiya i taktyka provedennya slidchoho eksperymentu [Organization and tactics of the investigative experiment] : dys. ... kand. yuryd. Nauk : 12.00.09. Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Dnipropetrovs'k, 226 s. [in Ukr.]
11. Ruban, A. S. (2009) Sledstvennyy eksperiment: teoriya i praktika [Investigative experiment: theory and practice] : avtoref. diss. ... kand. yurid. nauk : 12.00.09 / Vladimir. yurid. in-t Federal'noy sluzhby ispolneniya nakazaniy. Vladimir, 26 s. [in Russ.]
12. Chaplyns'ka, Yu. A. (2013) Slidchyy eksperyment (orhanizatsiynyy aspekt) [Investigative experiment (organizational aspect)]. *Kryminalistychnyy vi-snyk*. № 1 (19). S. 43–48. [in Ukr.]
13. Shalikhov, A. N. (2008) Sledstvennyye deystviya po delam o dolzhnostnykh prestupleniyakh: sistema, kharakteristika, taktika [Investigative actions in cases of malfeasance: system, characteristics, tactics]. M. : Yurilitinform., 376 s. [in Russ.]
14. Shepit'ko, V. Yu. (2007) Kryminalistychna taktyka (systemno-strukturnyy analiz): monohrafiya. Kharkiv : Kharkiv yurydychnyy, 432 s. [in Ukr.]
15. Eksarkhopulo, A. A. (2002) Kriminalistika v skhemakh i illyustratsiyakh [Criminalistics in

SUMMARY

Volodymyr M. Kovbasa. Organizational and preparatory measures for the investigative experiment. The article deals with study of some aspects of the investigative experiment. The preparatory stage of the investigative experiment during the investigation of criminal offenses is considered, and proposals for the application of its most appropriate measures are formulated.

The author emphasizes that the conduct of investigative (search) actions during the investigation of criminal offenses is always aimed at collecting or verifying evidence. Depending on the stage of the investigation, different sets of procedural actions are possible. But in most cases, at the next stage of the criminal proceedings, investigative experiments are conducted to verify the existing evidence and versions. At the same time, it is necessary to understand that the effective conduct of this procedural action largely depends on the organizational and preparatory measures. After all, careful preparation for the investigative experiment provides the greatest efficiency and effectiveness of its conduct.

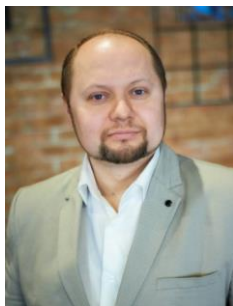
It is noted that for the effective conduct of the investigative experiment it is necessary to comply with the following conditions: the obtained testimony requires verification or clarification; it is impossible to do it with the help of other investigative actions; the person agrees to take part in the inspection; this person has memorized the situation and will be able to identify and show the place he / she reported in his / her testimony; the situation on the spot has not changed, which prevents the interrogated from recognizing it.

The most appropriate measures to be taken at the preparatory stage of the investigative experiment are identified: the study of materials of criminal proceedings; formulation of the purpose of the investigative experiment and the circumstances to be established; repeated or additional interrogation of the person whose testimony will be verified; determining the place and time of the investigative experiment; determining the range of persons involved in the investigative (search) action; preparation of aids (mannequins, stencils, models of objects), vehicles, etc.; preparation of technical means of fixation; ensuring the safety of participants during the investigative experiment; drawing up a plan of investigative (search) action; preliminary inspection of the territory (premises) where it is supposed to carry out this investigative (search) action.

Keywords: investigation, investigative (search) action, investigative experiment, organization, investigative situation.

УДК 343.985.7/32

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-179-185

Юрій КРИЧУН[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені В. Винниченка, м. Кропивницький)

ВІЙСЬКОВИЙ ЗЛОЧИН В УМОВАХ ПРОВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ: КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Досліджено поняття військового злочину та аналізу його криміналістичної характеристики. У ході дослідження проаналізовано ймовірні причини його вчинення. Установлено, що будь-який злочин є негативним суспільним явищем, яке несе загрозу як для суспільства, так і для держави. Суспільна небезпечність кожного злочину виявляється в завданні або створенні небезпеки завдання істотної шкоди суспільним відносинам: інтересам особи, суспільства, держави, які охороняються кримінальним законом. Але у військових злочинах за цими відносинами стоять інтереси більш високого порядку – військова безпека держави: стан боєздатності Збройних сил, інших військових формувань, їх здатність виконувати завдання, які ставить перед ними держава, і, зрештою, захищеність країни від можливої воєнної агресії. Будь-який злочин проти військової служби підриває боєздатність військових підрозділів, як наслідок, завдає істотної шкоди боєздатності Збройних сил України і врешті-решт – військовій безпеці держави. Таким чином, суспільна небезпечність військових злочинів знаходить вираження в завданні або створенні загрози завдання істотної шкоди інтересам військової безпеки держави у сфері її обороноздатності і, отже, характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпечності.

Ключові слова: злочин, військовий злочин, криміналістична характеристика, військовослужбовець, непокоря, дезертирство, викрадення, привласнення, нестача, військове майно.

Постановка проблеми. Військова служба є надзвичайно важливим видом діяльності, оскільки покликана забезпечувати державну безпеку й захист державного кордону України. Основним військовим формуванням в Україні є Збройні сили України, порядок діяльності яких визначається відповідним чинним законодавством, згідно з нормами якого Збройні сили є самостійним державно-правовим інститутом, відображенням частини сучасного українського суспільства, але з притаманними саме йому специфічними демографічними, організаційно-управлінськими, соціальними, психологічними та правовими особливостями.

У мирний час військовослужбовці виконують не менш відповідальну роботу, яка пов'язана із забезпеченням миру, територіальної цілісності та недоторканості держави, реалізують різного роду державні програми та беруть участь у миротворчих місіях. Однак, незважаючи на всі високі обов'язки, на жаль, Збройні сили не є винятком для злочинної діяльності. Мова йде про вчинення злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби та інших, що істотно підриває авторитет Збройних сил у суспільстві, породжує неповагу до військовослужбовців та державної влади, а також знижує престижність військової служби.

Актуальність дослідження військових злочинів зумовлена наявною досить складною ситуацією на Сході України, труднощами проведення Операції об'єднаних сил та тісно пов'язана зі станом забезпечення конституційних засад України.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Злочинність у військовій сфері завжди перебуває в колі наукового пошуку представників різних галузей права, зокрема М. Колодяжного, Г. Анісімова, В. Білоконєва, Ю. Дзюби, М. Панова, С. Пасіки, О. Полякової, О. Ткачука, В. Бондарева та ін.

Мета статті полягає у вивченні сучасного стану військових злочинів в Україні в умовах проведення Операції об'єднаних сил, а також аналізі криміналістичної характеристики та значущих відомостей про військовослужбовців, які вчинили військові злочини.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан справ в Україні вимагає від державної влади максимальної концентрації уваги та всіх можливих, а іноді й неможливих зусиль для захисту власного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

Очевидним є те, що ефективність виконання бойових завдань, організація та порядок функціонування військових підрозділів також залежать і від стану законності та правопорядку в Збройних силах України й інших військових формуваннях, які діють відповідно до законодавства України.

Із метою зміцнення Збройних сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, і всього сектору безпеки й оборони протягом останніх п'яти років було прийнято значну кількість нормативно-правових актів, зокрема у 2018 році – Закон України «Про національну безпеку України», Стратегію національної безпеки України (2015 р.), оновлену Воєнну доктрину України (2015 р.), Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України (2016 р.), Стратегічний оборонний бюлетень України (2016 р.) та інші.

Операція об'єднаних сил та тимчасова окупація окремих територій суттєво погіршила криміногенну ситуацію як на Сході, так і в державі в цілому. Як не прикро, зростає кількість і військових злочинів, які є специфічними та вимагають швидкого вжиття конкретних заходів щодо їх попередження, а в разі виявлення – усунення наслідків та притягнення до відповідальності винних осіб.

Але перш ніж розглядати військові злочини та давати їх криміналістичну характеристику, варто проаналізувати загально-теоретичне розуміння зазначеного поняття, що дасть можливість краще зрозуміти причини та обставини, за яких відбуваються ці злочини, і запропонувати шляхи запобігання їм у майбутньому.

Отже, злочин – це суспільно небезпечне винне діяння; дія або бездіяльність, учинена суб'єктом злочину. Злочин завжди є діянням людини, що посягає на найбільш важливі суспільні відносини, які склалися і є визнаними та прийнятими в суспільстві, унаслідок чого вони охороняються законом. Злочин завжди суперечить інтересам суспільства та держави, обмежує права особи або позбавляє таких прав одних на користь інших у супереччя правовим приписам [3].

Варто зауважити, що суспільна небезпека як ознака злочину – поняття оцінне, у законі воно окреслене лише загально, а його конкретизація надана правозастосувачу. Проте для характеристики суспільної небезпеки закон (ч. 2 ст. 2 КК) виокремлює такі поняття, як її характер і ступінь. Ці категорії визначають тяжкість злочину (виходячи насамперед із

цінності того блага, об'єкта, на який посягає злочин; тяжкості наслідків, що настають у результаті вчинення злочину; способу дії; мотивів учиненого; форми та ступеня провини) і відрізняють один злочин від іншого. Дія або бездіяльність, яка хоча б формально має ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але через малозначність не має властивості суспільної небезпеки, не може бути визнана злочином [2].

Оскільки суспільна небезпека – ознака достатньо не визначена, оцінна, вона повинна бути введена в які-небудь законні (нормативні) рамки. Звідси введення ознаки нормативності (протиправності) у визначення злочину, що означає таке: тільки те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законом як злочин, може вважатися злочинним. Відсутність у кримінальному законі конкретної норми, що передбачає кримінальну відповідальність за певне діяння, означає, що воно не визнається злочином і не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Таким чином, протиправність – це юридичне вираження суспільної небезпеки, форма вираження суспільної небезпеки в законі. Винність означає, що кримінальний відповідальності підлягають тільки особи, винні у вчиненні злочину, тобто ті, які навмисно або з необережності вчинили суспільно небезпечні діяння. Діяння може бути суспільно небезпечним, але якщо немає провини, то немає і злочину. Караність означає, що за будь-який учинений злочин у законі передбачено конкретний вид і розмір покарання. Проте це не означає, що кожний злочин обов'язково в конкретному випадку тягне за собою застосування покарання [4].

Уперше в поняття злочину в Кримінальному кодексі, зокрема в ч. 1 ст. 18, введена ознака суб'єкта злочину, під яким розуміють фізичну осудну особу, що вчинила злочин у віці, з якого відповідно до закону може наставати кримінальна відповідальність. Суб'єкт, що володіє цими ознаками, носить у теорії й на практиці назву загального суб'єкта злочину. Це поняття введено для того, щоб виділити поняття спеціального суб'єкта злочину. Так, ч. 2 ст. 18 Кримінального кодексу визначає, що спеціальний суб'єкт злочину – це особа, яка володіє, крім зазначених загальних (особа фізично осудна, що досягла віку кримінальної відповідальності), спеціальними додатковими ознаками, які її характеризують і визначають кваліфікацію вчиненого нею злочину [2].

Усі інші види правопорушень відповідно до чинного законодавства називаються адміністративними, дисциплінарними проступками й цивільними протиправними діяннями. Зазначені правопорушення мають менший ступінь суспільної небезпеки, ніж злочин.

Отже, як бачимо, злочин є багатограним, складним явищем, розуміння якого має надзвичайно важливе значення, оскільки дає можливість вживати певних заходів із метою запобігання вчиненню будь-якого виду злочину, тобто боротися зі злочинністю в державі. Тут варто зазначити, що найефективнішим способом боротьби зі злочинністю є своєчасна профілактика, запобігання, адже притягнення до того чи іншого виду відповідальності – це вже покарання, яке має на меті «перевиховати» особу злочинця.

Щодо військових злочинів, то це явище непросте, оскільки пов'язане зі специфічним видом публічної діяльності, яка виконує одну з найважливіших функцій держави, – захист територіальної цілісності та незалежності, шанування її державних символів. Усе зазначене є ще й обов'язком громадян України.

Конституція України, зокрема ст. 65, передбачає, що громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Ст. 17 Основного закону визначає, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні сили України. Забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави [1].

Військовослужбовці, як і будь-який громадянин держави, зобов'язані неухильно дотримуватися Конституції України, законів і підзаконних актів, а враховуючи специфіку діяльності, на них покладено обов'язок давати військову присягу та неухильно її дотримувати, виконувати накази командирів (начальників), знати Статут Збройних сил України та інші керівні документи, а також виконувати розпорядження, директиви та інші накази вищого командування. Усе це зумовлює специфіку сфери несення військової служби, а також особливості та суспільну небезпечність їхніх порушень, зокрема шляхом учинення військовослужбовцями злочинів.

Найчастіше злочини, які вчиняють військовослужбовці Збройних сил України, є типовими, тобто стосуються виключно несення служби, виконання військового обов'язку, а саме:

– непокора;

- самовільне залишення військової частини або місця служби;
- дезертирство;
- викрадення;
- привласнення;
- вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем;
- нестача та втрата військового майна [5, с. 47].

Якщо аналізувати службові розслідування, які проводяться у військових частинах за результатами виявлення того чи іншого злочину, то можна дійти висновку, що, як правило, вказані злочини вчиняють військовослужбовці рядового, сержантського та старшинського складу. Ця категорія військовослужбовців у переважній більшості допускає бездіяльність, що й призводить до негативних наслідків.

Якщо говорити про втрату та привласнення військового майна, то ці злочини здебільшого вчиняють військовослужбовці офіцерського складу, оскільки саме вони найчастіше обіймають посади, які функціонально пов'язані з матеріально-технічним забезпеченням підрозділів, або на яких покладені такі обов'язки.

У разі вчинення того чи іншого злочину або підозри про його вчинення у військовій частині видається наказ командира частини, яким призначається проведення службового розслідування. Такі розслідування, залежно від виду злочину, його мотиву та тяжкості, можуть проводити інші правоохоронні органи, наприклад, військова прокуратура. Варто зазначити, що розслідування військових злочинів – це одна з форм боротьби за зміцнення військової дисципліни і правопорядку у Збройних силах та інших, утворених відповідно до законів України, військових формуваннях.

Військові злочини, як і будь-який інший вид злочину, мають свою криміналістичну характеристику, тобто певну систему узагальнених даних про найбільш типові їх ознаки, що проявляються в способі й механізмі діяння, обстановці їх учинення, особі суб'єкта, інших обставинах, закономірний взаємозв'язок яких слугує основою наукового та практичного вирішення завдань службового розслідування.

До основних елементів криміналістичної характеристики слід віднести тільки ті, що вирізняються чітким пошуково-розшуковим спрямуванням, а саме:

- характеристику предмета злочинного посягання (речі матеріального світу, якими прагнуть заволодіти злочинці, – гроші, цінності, майно тощо);
- типові способи вчинення злочину (складаються зі способів підготовки до вчинення злочинних дій, безпосереднього вчинення злочину та способів приховування (маскування) злочинних дій);
- типову «слідову картину» події (комплекс матеріальних та психофізіологічних слідів, що притаманні певному виду (групі) злочинів і певним способам та етапам їх учинення);
- характеристику особи злочинця (певні фізичні, соціально-демографічні дані; чинники, що мали вплив на формування та здійснення злочинної мети, створення злочинної групи, розподіл ролей між співучасниками тощо);
- характеристику особи потерпілого (демографічні дані, відомості про спосіб життя, риси характеру, звички, зв'язки та стосунки, ознаки віктимної поведінки тощо);
- мотив та мету вчинення злочинів (мотив – це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого; мета – це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння) [6, с. 266].

У ході розслідування обов'язковою умовою є встановлення особи злочинця та його характеристика. Таке дослідження є складною та багатогранною проблемою й проводиться на основі аналізу елементів її структури. Недостатня увага до особи злочинця призводить до втрати інформації на тактичному та стратегічному рівнях, зокрема в разі розслідування окремих видів злочинів, тому криміналістичний аспект вивчення особи злочинця передбачає збирання та аналіз інформації про неї з метою визначення напрямів розслідування у справі, вибору відповідних тактичних прийомів та засобів впливу на особу [7, с. 545].

Під час розслідування військових злочинів на перший план виступають саме соціальні та психологічні властивості особи злочинця, оскільки біологічні показники серед

військовослужбовців, такі як вік, стать, стан здоров'я, є досить передбачуваними.

Варто зазначити, що особа злочинця-військовослужбовця має суттєві особливості, обумовлені рядом чинників:

- замкнена одностатева соціальна група міжособистісного спілкування;
- жорстка регламентація повсякденного побуту;
- необхідність за певних умов ризикувати життям;
- ієрархічна будова взаємовідносин між начальником та підлеглим за безумовного дотримання принципу єдиноначальності;
- обмеження вільного часу та, як правило, обмежений вибір культурно-дозвільних заходів;
- значні щоденні фізичні та психологічні навантаження, іноді «кочовий» спосіб життя [8, с. 154–155].

При цьому специфіка особи військовослужбовця обумовлює вибір того або іншого способу вчинення злочину, засобів і знарядь, які полегшують його вчинення. Отже, криміналістична характеристика особи, яка вчинила військовий злочин, повинна містити такі дані: військове становище особи (служить за контрактом, проходить строкову службу чи мобілізована; рядовий, сержантський, старшинський чи офіцерський склад; посада тощо), сімейний стан, освіта, мотив і мета.

Наприклад, злочинці, які скоюють дезертирство або самовільне залишення місця служби, непокору, найчастіше є неодруженими. Водночас серед військовослужбовців, які вчиняють привласнення (втрата військового майна), значну частину становлять одружені, мають на утриманні неповнолітніх дітей. Мотиви непокори – різні, це може бути й незадоволення службовою вимогливістю начальника, бажання задовольнити особисті потреби, лінь, хитрість та інше. Винний може переслідувати мету змінити службу діяльність начальника, змусити його до неправомірних, вигідних для злочинця дій. Мотивами вчинення дезертирства та самовільного залишення місця служби найчастіше є проблеми в складних і стресових ситуаціях, необхідність соціальної підтримки (допомога своїй родині через скрутне фінансове становище, стан здоров'я рідних). Типовим мотивом привласнення військового майна є користь. Передусім це стосується військовослужбовців, які привласнили саме зброю та боеприпаси. Зокрема, метою привласнення є нажива шляхом подальшого продажу військового майна, для вчинення інших злочинів (терористичного акту, вбивства, знищення майна тощо) [5, с. 48].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що будь-який злочин є негативним суспільним явищем, яке несе загрозу як для суспільства, так і для держави. Суспільна небезпечність кожного злочину виявляється в завданні або створенні небезпеки завдання істотної шкоди суспільним відносинам: інтересам особи, суспільства, держави, які охороняються кримінальним законом. Але у військових злочинах за цими відносинами стоять інтереси більш високого порядку – військова безпека держави: стан боєздатності Збройних сил, інших військових формувань, їх здатність виконувати завдання, що ставить перед ними держава, і в кінцевому підсумку захищеність країни від можливої воєнної агресії. Будь-який злочин проти військової служби підриває боєздатність військових підрозділів і, як наслідок, завдає істотної шкоди боєздатності Збройних сил України та військовій безпеці держави. Таким чином, суспільна небезпечність військових злочинів знаходить вираження у завданні або у створенні загрози завдання істотної шкоди інтересам військової безпеки держави у сфері її обороноздатності і, отже, характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпечності.

Для України, в умовах проведення Операції об'єднаних сил, військові злочини мають надзвичайно негативне значення, оскільки це ті фактори, які підривають бойову готовність, бойову дисципліну та правову свідомість військовослужбовців, створюють умови для втрати військових кадрів, військового майна, тож вимагають від влади застосування всіх необхідних ресурсів для запобігання вчиненню військових злочинів. Таким чином, дані про особу, яка вчинила військовий злочин, як елемент криміналістичної характеристики мають основоположне значення, оскільки вони є міцною інформаційною базою, яка в подальшому, під час встановлення відповідних співзалежних зв'язків, дозволить визначити інші невідомі елементи криміналістичної характеристики.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

3. Основи держави і права України. URL: https://pidru4niki.com/11050519/pravo/ponyattya_oznaki_vidi_stadiyi_zlochynu.
4. Опришко В. Правознавство: підручник. URL: <https://buklib.net/books/29159/>.
5. Карпенко М. Розслідування військових злочинів – одна з форм боротьби за зміцнення військової дисципліни і правопорядку у військових формуваннях України. *Юридична наука*. 2013. № 6. С. 78–83.
6. Особливості документування та розслідування злочинів, учинених на території проведення антитерористичної операції, а також на тимчасово окупованих територіях: науково-методичні рекомендації / О. О. Юхно, С. О. Книженко, Г. І. Глобенко, О. О. Бондаренко, Т. І. Савчук, Р. П. Чича, Т. Г. Фомина, Д. Ю. Четвертак. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. 64 с.
7. Сандул В. Криміналістична характеристика військових кримінальних правопорушень. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3 (6–7). С. 265–269.
8. Цимбал М. Типова особа злочинця у структурі криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з посяганням на життя та здоров'я людей під приводом виконання релігійних обрядів. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр.* 2010. Вип. 47. С. 544–547.
9. Эминов В. Преступность военнослужащих: исторический, криминологический, социально-правовой анализ. М.: Пенаты, 1999. 262 с.

Надійшла до редакції 22.06.2020

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny [The Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrayiny vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukr.].
2. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukr.].
3. Osnovy derzhavy i prava Ukrayiny [Fundamentals of the state and law of Ukraine]. URL: https://pidru4niki.com/11050519/pravo/ponyattya_oznaki_vidi_stadiyi_zlochynu [in Ukr.].
4. Opryshko V. Pravoznavstvo [Jurisprudence]: pidruchnyk. URL: <https://buklib.net/books/29159/> [in Ukr.].
5. Karpenko M. Rozsliduvannya viys'kovykh zlochniv – odna z form borot'by za zmitsnennya viys'kovoyi dystsypliny i pravoporyadku u viys'kovykh formuvannyakh Ukrayiny [Investigation of war crimes - one of the forms of struggle for strengthening military discipline and law and order in the military formations of Ukraine]. *Yurydychna nauka*. 2013. № 6. S. 78–83 [in Ukr.].
6. Osoblyvosti dokumentuvannya ta rozsliduvannya zlochniv, uchynenykh na terytoriyi provedennya antyterorystychnoyi operatsiyi, a takozh na tymchasovo okupovanykh terytoriyakh [Features of documentation and investigation of crimes committed on the territory of the anti-terrorist operation, as well as in the temporarily occupied territories]: naukovy-metodychni rekomendatsiyi / O. O. Yuhno, S. O. Knyzhenko, H. I. Hlobenko, O. O. Bondarenko, T. I. Savchuk, R. P. Chycha, T. H. Fomina, D. Yu. Chetvertak. Kharkiv: Kharkivs'kyi natsional'nyy universytet vnutri-shnikh sprav, 2018. 64 s. [in Ukr.].
7. Sandul V. Kryminalistychna kharakterystyka viys'kovykh kryminal'nykh pravoporushen' [Forensic characteristics of military criminal offenses]. *Mizhnarodnyy yurydychnyy visnyk: aktual'ni problemy suchasnosti (teoriya ta praktyka)*. 2017. Vyp. 2–3 (6–7). S. 265–269 [in Ukr.].
8. Tsymbal M. Typova osoba zlochyntsa u strukturi kryminalistychnoyi kharakterystyky zlochniv, pov'yazanykh z posyahanniam na zhyttya ta zdorov'ya lyudey pid pryvodom vykonannya relihiynykh obryadiv [A typical person of a criminal in the structure of forensic characteristics of crimes related to encroachment on the life and health of people under the pretext of performing religious rites]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky: zb. nauk. pr.* 2010. Vyp. 47. S. 544–547 [in Ukr.].
9. Eminov V. Prestupnost' voyennosluzhashchikh: istoricheskiy, kriminologicheskiy, sotsyal'no-pravovoy analiz [Crime of servicemen: historical, criminological, socio-legal analysis]. М.: Penaty, 1999. 262 s. [in Russ.].

SUMMARY

Yuriy A. Krychun. War crime in the conditions of the Joint Forces Operation: a criminological description. The article is devoted to the study of the concept of war crime and analysis of its forensic characteristics. The study analyzed the concepts of crime, war crime and the probable reasons for their commission. It is determined that military service is an extremely important type of activity, as it is designed to ensure state security and protection of the state border of Ukraine. The main military formation in Ukraine is the Armed Forces of Ukraine, the procedure of which is determined by the relevant legislation, according to which the Armed Forces is an independent state and legal institution, a reflection of modern Ukrainian society, but with its specific demographic, organizational, social, psychological and legal features. It is established that any crime is a negative social phenomenon that poses a threat to both society and the state. The social danger of each crime is manifested in the task or the creation of the danger of causing significant harm to public relations: the interests of the individual, society, state, which are protected by criminal law. But in war crimes behind these relations are the interests of a higher order – the military security of the state: the state of combat capability of the Armed

Forces, other military formations, the ability to perform tasks set by the state, and ultimately protect the country from possible military aggression. Any crime against military service undermines the combat capability of military units, as a consequence, causes significant damage to the combat capability of the Armed Forces of Ukraine and, ultimately, to the military security of the state. Thus, the social danger of war crimes finds its expression in the task or in the creation of a threat of significant damage to the interests of military security of the state in the field of its defense and, therefore, is characterized by an increased degree of public danger.

For Ukraine, in terms of the Operation joint forces, war crimes are extremely negative, as these are the factors that undermine combat readiness, military discipline and legal consciousness of the servicemen, creates the conditions for the loss of military personnel, military property, and therefore requires the authorities to use all necessary resources to fight and prevent the Commission of war crimes. Thus, the data on the person that has committed war crimes, as an element of criminalistic characteristics are of fundamental importance because they are a solid information base, which later during the establishment of corresponding co-dependent relationships will determine the other unknown elements of criminalistic characteristics.

Keywords: *crime, war crime, forensic characteristics, serviceman, disobedience, desertion, abduction, misappropriation, misconduct, military property.*

УДК 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-185-190

Сергій ОБШАЛОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ТЯЖКИХ ЗЛОЧИНІВ

Висвітлено актуальні аспекти інституту спеціальних знань під час розкриття й розслідування тяжких злочинів. На підставі ґрунтовного аналізу поглядів видатних криміналістів, спираючись на чинне законодавство, зазначені поняття спеціальних знань, форми та види їх використання. З огляду на різні професійні компетентності поняття спеціальних знань експерта та спеціаліста розглянуто окремо. Серед типових форм використання спеціальних знань акцентовано на тих, що мають найважливіше значення для розслідування тяжких злочинів, дотримуючись їх класифікації на процесуальні та непроцесуальні. Наголошено, що одна форма використання спеціальних знань переходить в іншу, зокрема, після проведення судових експертиз проводиться перевірка за обліками. Призначення та проведення судових експертиз висвітлені залежно від виду тяжкого злочину (корисливо-насиленницькі, економічні тощо). Звернено увагу на виборі експертної установи, послідовності призначення та проведення комплексних судових експертиз. Розглянуто окремі питання участі спеціаліста під час проведення слідчих (розшукових) дій, НСРД та заходів кримінального провадження. Зазначено необхідність професійної допомоги під час проведення огляду, обшуку, слідчого експерименту, тимчасовому доступі до речей та документів на підготовчій стадії, для фіксації ходу слідчої (розшукової) дії, для роботи зі слідами та іншими речовими доказами, під час оцінки результатів слідчої (розшукової) дії. Розглянуто залучення психолога як консультанта чи спеціаліста для складання пошукового психологічного портрета злочинця. Зауважено на важливій ролі відомчих перевірок під час розкриття й розслідування тяжких злочинів в економічній та фінансовій сферах. Звернено увагу на доцільність залучення групи або «бригади» різнопрофільних спеціалістів для участі в слідчих (розшукових) діях, використанні інноваційних технічних розробок у криміналістичних цілях. Наведено приклади з практичної діяльності та дані інтерв'ювання практичних співробітників.

Ключові слова: *використання спеціальних знань, розслідування тяжких злочинів, судові експертизи, участь спеціаліста в слідчих (розшукових) діях, консультаційно-довідкова допомога.*

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом у роботі будь-якого підрозділу є розкриття і розслідування тяжких злочинів. Для швидкого та неупередженого розслідування кримінально караних діянь, що являють собою підвищену суспільну небезпеку,

правоохоронні органи повинні максимально повно використовувати досягнення науки та техніки, знання різногалузевих фахівців. Такий особливий підхід на стадії досудового розслідування дозволяє отримати інформацію про елементи криміналістичної характеристики злочинів, розширити доказову базу, висунути версії щодо вчиненого злочину.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Наукові дослідження щодо використання спеціальних знань та розслідування окремих видів злочинів були виконані такими відомими криміналістами, як В. П. Бахін, А. І. Вінберг, А. Ф. Волобуєв, А. В. Дулов, О. О. Ейсман, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухов, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов, К. О. Чаплинський, М. Г. Щербаковський та ін. Проте питання щодо використання спеціальних знань під час розкриття та розслідування саме тяжких злочинів, зважаючи на їх підвищену суспільну небезпечність, потребують додаткового вивчення.

Мета. Дослідити та висвітлити найбільш поширені види та форми спеціальних знань, що використовують під час розкриття й розслідування тяжких злочинів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, тяжким злочином є передбачене КК України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років [1]. З цього визначення наявна різноманітність складів кримінальних правопорушень, які вимагають використання спеціальних знань у різних видах та формах. У науковому середовищі поняття спеціальних знань не має однозначного тлумачення. Одне з перших понять, сформульоване О. О. Ейсманою як незагальнодоступних, незагальновідомих знань, постійно змінюється і вдосконалюється. Деякі вчені розділяють поняття спеціальних знань експерта та спеціаліста. На наш погляд, влучно визначає спеціальні знання спеціаліста М. Г. Щербаковський як систематизовану інформацію з різних галузей теоретичної і практичної діяльності, яку набувають спеціалісти внаслідок навчання та досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок в процесуальній або не процесуальній формі з метою збирання (формування), дослідження, оцінки доказів, встановлення підстав для прийняття уповноваженими особами процесуальних й тактичних рішень у кримінальному судочинстві. Водночас спеціальні знання експерта науковець розглядає як систематизовану інформацію з різних галузей теоретичної і практичної діяльності, крім права, яку набувають експерти внаслідок навчання у вищому навчальному закладі та досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь й навичок для проведення експертних досліджень представлених об'єктів та надання письмового висновку з питань, поставлених сторонами й судом [12, с. 65]. З огляду на те, що функціональні обов'язки та професійні компетентності у даних осіб різні, поділяємо зазначену наукову думку та будемо її дотримуватися протягом дослідження.

Важливу роль під час розслідування кримінально караних діянь відіграють форми використання спеціальних знань. У науковому середовищі низка вчених дотримується їх класифікації на процесуальні та непроцесуальні. Проте для практики досудового розслідування вважаємо влучною позицію криміналістів, які вважають, що: 1) процесуальні – це такі форми, що прямо передбачені законом (участь спеціаліста в кримінальному провадженні, проведення судових експертиз); 2) непроцесуальні – це спеціальні знання не за межами кримінального процесу, а ті, що прямо не передбачені законом. Такими формами є: відомчі розслідування, перевірки технічного стану; проведення досліджень об'єктів безпосередньо на місці події; консультативно-довідкова допомога; надання технічної допомоги в підготовці технічних засобів, виконанні трудомістких робіт; використання допомоги обізнаних осіб під час проведення оперативно-розшукових заходів [7, с. 15].

Слідчий може використовувати спеціальні знання безпосередньо та опосередковано. Хоча ми вважаємо, що така класифікація не може існувати, оскільки слідчий виконує лише організаційні моменти для того, щоб використання спеціальних знань фахівцями було визнане правомірним. Навіть коли ознаки підробки на тому чи тому предметі видимі неозброєним оком, для набуття статусу доказів об'єкт в будь-якому разі повинен бути направлений на експертне дослідження. Вчені зазначають, що, наприклад, судова експертиза призначається незалежно від того, чи мають слідчий, суддя, особи, що проводять розслідування, спеціальні знання, оскільки фактичні дані, отримані шляхом експертного дослідження, не можуть бути відображені в жодному процесуальному документі, крім висновку експерта [9, с. 9].

Отже, слідчий самостійно не може охопити такі різноманітні напрями і бути фахів-

цем у них. Практичні співробітники під час інтерв'ювання відмітили необхідність призначення судових експертиз у 100 % кримінальних провадженнях по тяжких злочинах, залучення спеціалістів для проведення слідчих (розшукових) дій – у 96 %, консультативну допомогу – 76 %, використання обліків – 78 %, ревізії та інші відомчі перевірки – 56 %.

Призначення та проведення судових експертиз того чи іншого виду цілком залежить від виду тяжкого злочину. Зокрема, під час розкриття й розслідування корисливо-насиленницьких злочинів особливу увагу треба приділити судово-медичній експертизі, дактилоскопічній, дослідженню холодної та вогнепальної зброї. Під час розслідування тяжких злочинів, що класифікуються як податкові, спричинені збитки не можливо встановити без призначення судово-економічної експертизи, товарознавчої, почеркознавчої, технічного дослідження документів, комп'ютерно-технічної тощо.

Потрібно враховувати, що судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань. Проте виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз [7]. Як правило, виникає необхідність у залученні експертів недержавних експертних установ за інженерно-технічними спеціальностями, будівельними тощо.

Основні види (підвиди) експертиз із типовими питаннями передбачені в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [9]. Але опитані нами судові експерти зазначають, що велика кількість запитань, які безпосередньо не стосуються суті кримінального провадження, тільки захарашують дослідження та продовжують строки його виконання.

Також варто враховувати послідовність призначення та проведення судових експертиз. Наприклад, під час вилучення взуття, який злочинець залишив на місці події влітку, доречним буде спочатку провести експертне дослідження потожирової речовини, а потім провести трасологічне дослідження. Якщо немає ризику втрати слідів, зручніше призначати комплексну експертизу до однієї експертної установи, що прискорить процес одержання результату.

Непоодинокі випадки, коли одна форма використання спеціальних знань переходить в іншу. Наприклад, під час вчинення розбійного нападу, коли особистість злочинців невідома, на першому плані є сліди папілярних ліній, за якими надалі можна провести дактилоскопічне дослідження та встановити їх придатність до ідентифікації. Після отримання висновку експерта можлива перевірка за дактилоскопічними обліками за автоматизованою дактилоскопічною системою «АДІС-2000» та встановлення особистості злочинців. Аналогічною є ситуація і з балістичними обліками.

Вчені зазначають, що через численні реформаційні процеси, що відбуваються останнім часом, функціонування дактилоскопічного обліку має певні недоліки, серед яких зазначають несвоечасність перевірки слідів папілярних візерунків. Слушною з цього приводу є думка Г. С. Бідняк, яка пропонує прийняти окремий закон про дактилоскопіювання живих осіб та трупів, в якому були б зазначені правова основа дактилоскопічної реєстрації, перелік осіб, які підлягали б обов'язковому та добровільному дактилоскопіюванню із забезпеченням їх прав та свобод, умови та підстави дактилоскопіювання, межі застосування дактилоскопічної інформації, права доступу до неї, умови зберігання та редагування дактилокарт тощо [1, с. 37].

Специфіка тяжких злочинів вимагає комплексного підходу, що відображається і в такій формі використання спеціальних знань, як участь спеціаліста під час проведення слідчих (розшукових) дій, НСРД та заходів кримінального провадження. Така допомога необхідна під час проведення огляду, обшуку, слідчого експерименту, тимчасового доступу до речей та документів на підготовчій стадії, для фіксації ходу слідчої дії, для роботи зі слідами та іншими речовими доказами, під час оцінки результатів слідчої (розшукової) дії тощо. Як зазначає К. О. Чаплинський, під час огляду необхідно виявити і зафіксувати сліди, які вказують на фізіологічні, психологічні та інші ознаки особи злочинця: сліди рук, взуття, зубів та інших частин тіла; сліди крові, поту, слини, сперми та інші виділення людини, волосся, частин епідермісу та ін.; відомості, які вказують на характер одягу злочинця та інших супутніх ознак; сліди, що вказують на кількість злочинців, наявність злочинного досвіду, певних спеціальних вмінь і навичок, психологічний

стан злочинця та ін. Важливе значення для розслідування злочинів (особливо проти життя, здоров'я та статевої свободи особи) має виявлення мікрослідів, об'єктів зі слідами запаху та різних виділень людини [11, с. 30].

Під час розслідування корисливо-насиленницьких злочинів вагомою постає допомога психолога як консультанта чи спеціаліста (залежно від процесуального статусу фахівця, який залучається для встановлення та інтерпретації окремих осіб, подій чи фактів). Вона може виявлятися також у такій якісно новій для вітчизняної юридичної практики формі, як складання пошукового психологічного портрета злочинця. Цей процес перебігає, передусім, на основі вивчення та психологічного тлумачення поданої слідчим криміналістичної інформації про характерні ознаки злочину й обстановки на місці його вчинення, а також з безпосередньою участю спеціаліста-психолога у проведенні першочергових слідчих дій (наприклад, огляд місця події, допит свідків) для надання рекомендації щодо подальшого провадження [6, с. 81].

Щодо тяжких злочинів в економічній та фінансовій сферах значну роль відіграють ревізії та інші відомчі перевірки. Вони допомагають викрити порушення чинного законодавства, що може свідчити про зловживання, привласнення або розкрадання коштів підприємств, установ, організацій. Зокрема, під час проведення інспекторами держжудитслужби планової ревізії управління житлово-комунального господарства викрито факт привласнення бюджетних коштів, які виділено на реконструкцію закладів освіти, в особливо великих розмірах. Акт та матеріали ревізії було направлено до правоохоронних органів, що стало підставою для реєстрації кримінального провадження та проведення досудового розслідування.

Дискусійним є питання щодо проведення позапланових ревізій. Вчені й практики звертають увагу на той факт, що чинним кримінально-процесуальним законодавством не передбачено звернення до слідчого судді з клопотанням про призначення ревізії та перевірки та підстави для такого звернення [2, с. 40]. Зважаючи на цей факт, доцільне використання інших видів відомчих перевірок, передбачених законодавством.

Практика розслідування зазначених злочинів показує, допомоги спеціаліста в одній галузі знань зазвичай виявляється недостатньо. Це пояснюється й сучасними вимогами КПК України щодо обов'язкової безперервної відеофіксації тієї чи тієї дії, різними напрямками діяльності, які неможливо виконати одному спеціалісту.

Низка вчених, як-от В. М. Махов, М. О. Селіванов, В. В. Циркаль та інші звертали увагу на доцільність залучення групи або «бригади» різнопрофільних спеціалістів для участі в слідчих (розшукових) діях. Свого часу Ганс Гросс висвітлював питання щодо запрошення декілька різних ремісників для визначення виду ремесла, до якого належить злочинець [3]. В. О. Яремчук відмічає, що суттєвою є допомога групи різнопрофільних спеціалістів під час слідчого експерименту. Зокрема, одних спеціалістів можуть залучати для надання допомоги і консультацій щодо дослідів чи випробувань, інших – для здійснення відео- та фотозйомки [13, с. 7]. Проте в організаційному плані вчені зазначають певні труднощі для слідчого.

Важливим фактом є використання інноваційних технічних розробок, які використовуються в криміналістичних цілях. Беручи до уваги стрімкий прогрес у наукових та технічних досягненнях, спеціалісти для проведення оглядів, обшуків, слідчих експериментів використовують лазерні сканери для об'ємного зображення місця події, спеціальні костюми, які унеможливають пошкодження слідів або залишення своїх, сучасне приладдя для їх виявлення, різноманітні освітлювачі, цифрову техніку тощо.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що сучасний стан боротьби з тяжкими злочинами вимагає використовувати спеціальні знання в різних видах та формах. Головну роль у доказовому значенні звісно відіграють призначення різноманітних експертиз (трасологічних, дактилоскопічних, холодної зброї, балістичних, судово-медичних та інших). Тим часом широко застосовується участь спеціалістів під час проведення слідчих (розшукових) й інших процесуальних дій, довідково-консультаційна допомога та ін.

Список використаних джерел

1. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2019, 152 с.
2. Дударець Р. М. Актуальні питання призначення та проведення ревізій і перевірок за чинним законодавством України. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві* : матеріали міжвід. наук.-практ. семінару. Київ : НАВС, 2016. С. 38–42.

3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики : новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. Москва : ЛексЭст, 2002. 1088 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Охріменко І. М., Гребенюк М. О. Використання спеціальних знань при розслідуванні насильницьких злочинів. *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. № 2. С. 78–88.
7. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів : навч. посіб. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
8. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>
10. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2008. 688 с.
11. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 308 с.
12. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. Харьков : Эспада, 2005. 544 с.
13. Яремчук В. О. Залучення групи спеціалістів при розслідуванні злочинів. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2. С. 1–11.

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Bidniak H. S. Teoriia i praktyka vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni shakhraistv [Theory and practice of using special knowledge in the investigation of fraud] : monohrafiia. Dnipro : DDUVS, 2019, 152 s. [in Ukr.].
2. Dudarets R. M. Aktualni pytannia pryznachennia ta provedennia revizii i perevirok za chynnym zakonodavstvom Ukrainy [Current issues of appointment and conduct of audits and inspections under current legislation of Ukraine]. Aktualni pytannia vykorystannia mozhlyvosti pozaplanovykh dokumentalnykh revizii ta inshykh perevirok u kryminalnomu sudochynstvi : materialy mizhvid. nauk.-prakt. seminaru. Kyiv : NAVS, 2016. S. 38–42. [in Ukr.].
3. Gross G. Rukovodstvo dlya sudebnykh sledovatelej kak sistema kriminalistiki [Forensic Investigators' Guide as a Forensic System] : novoe izd., perepech. s izd. 1908 g. Moskva : LeksEst, 2002. 1088 s. [in Rus.].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. Data onovlennia: 02.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukr.].
5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukr.].
6. Okhrimenko I. M., Hrebenuk M. O. Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni nasylnytskykh zlochyniv [Use of special knowledge in the investigation of violent crimes]. Yurydychna psykholohiia ta pedahohika. 2009. № 2. S. 78–88. [in Ukr.].
7. Pyrih I. V., Bidniak H. S. Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochyniv [Use of special knowledge in the investigation of crimes] : navch. posib. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2019. 140 s. [in Ukr.].
8. Pro sudovu ekspertyzu [About forensic examination] : Zakon Ukrainy vid 25 liutoho 1994 r. № 4038-KhII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> [in Ukr.].
9. Pro zatverdzhennia Instruksii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen [About approval of the Instruction on appointment and carrying out of forensic examinations and expert researches and Scientific and methodical recommendations concerning preparation and appointment of forensic examinations and expert researches] : Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> [in Ukr.].
10. Rossinskaya E. R. Sudebnaya ekspertiza v grazhdanskom, arbitrazhnom, administrativnom i ugovnom processe [Forensic examination in civil, arbitration, administrative and criminal proceedings]. 2-e izd., pererab. i dop. Moskva : Norma, 2008. 688 s. [in Rus.].
11. Chaplynskyi K. O. Taktyka provedennia okremykh slidchykh dii [Tactics of conducting individual investigative actions] : monohrafiia. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2006. 308 s. [in Ukr.].
12. Sherbakovskij M. G. Sudebnye ekspertizy: naznachenie, proizvodstvo, ispolzovanie [Forensic

expertise: purpose, production, use] : ucheb.-prakt. posob. Harkov : Espada, 2005. 544 s. [in Rus.].

13. Yaremchuk V. O. Zaluchennia hrupy spetsialistiv pry rozsliduvanni zlochyniv [Involvement of a group of specialists in the investigation of crimes]. Teoriia i praktyka pravoznavstva. 2017. Vyp. 2. S. 1–11. [in Ukr.].

SUMMARY

Serhiy V. Obshalov. Use of special knowledge in the detection and investigation of serious crime. The research highlights current aspects of the institute of special knowledge in the detection and investigation of felonies. Based on a thorough analysis of the views of prominent forensic scientists, based on current legislation, the concepts of special knowledge, forms and types of their use. Given the different professional competencies, the concept of special knowledge of an expert and a specialist is considered separately. Among the typical forms of use of special knowledge, attention is focused on those that are essential for the investigation of serious crimes, adhering to their classification into procedural and non-procedural. It is emphasized that one form of use of special knowledge passes into another, in particular, after forensic examinations, an audit is performed. Appointment and conduct of forensic examinations are covered depending on the type of serious crime (mercenary-violent, economic, etc.). Attention is paid to the choice of expert institution, the sequence of appointment and conduct of comprehensive forensic examinations. Some issues of specialist participation in the conduct of investigative (search) actions and measures of criminal proceedings are considered. The need for professional assistance during the inspection, search, investigative experiment, temporary access to things and documents at the preparatory stage, to record the progress of the investigative action, to work with traces and other evidence, during the evaluation of the results of the investigative action. The involvement of a psychologist as a consultant or specialist to compile a search psychological portrait of a criminal is considered. The significant role of departmental inspections in the investigation of serious crimes in the economic and financial spheres has been noted. Attention is paid to the expediency of involving a group or «team» of various specialists to participate in investigative (search) actions, the use of innovative technical developments for forensic purposes. Examples of practical activities and interview data of practical staff are given.

Keywords: use of special knowledge, investigation of serious crimes, forensic examinations, participation of a specialist in investigative (search) actions, consulting and reference assistance.

УДК 340:504

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-190-196

Наталія ПАВЛОВА[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

РОЛЬ І МІСЦЕ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧИХ

Висвітлено нормативно-правові акти, проекти концепцій та законів, думки вчених щодо пріоритетності надання права вищої юридичної освіти: тільки закладам вищої освіти МОН України чи також закладам вищої освіти зі специфічними умовами навчання системи МВС. На підставі аналізу компетентностей слідчого та розгляду його функціональних обов'язків обґрунтовується необхідність правничої освіти для представників органів досудового розслідування.

Ключові слова: слідчий, органи досудового розслідування, правник, юрист, юридична освіта, заклад вищої освіти системи МВС.

Постановка проблеми. Останнім часом українське суспільство почало усвідомлювати, наскільки стрімко країна реагує на новації, намагаючись внести корективи до ряду сфер життєдіяльності, зокрема політичної, соціальної, економічної, фінансової, сфери охорони здоров'я тощо. Копіюючи закордонний досвід, який, на думку більшості реформаторів, є більш досконалим та успішним, країна не завжди рухається у правильному напрямі, оскільки поряд із запровадженням нових інституцій необхідно обов'язково враховувати низку факторів та коректно адаптувати вітчизняну систему до

© Павлова Н. В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1572-4648>

pavlova_natalia_vvv@ukr.net

європейської.

Не винятком стала й система вищої освіти, що достатньо тривалий час перебуває у складному процесі трансформації, починаючи із запровадження Болонської системи, за правилами якої всі заклади вищої освіти перейшли на дворівнєве навчання – бакалаврат і магістратура. Намагаючись інтегруватися в європейський освітній простір, наша країна налагоджує співпрацю з низкою країн та запроваджує досвід західних ЗВО. Хоча слід зазначити, що українські дипломи дотепер визнаються далеко не всіма державами.

У стані глибокої кризи перебуває й правова система держави. Складовою цієї системи є університетська (вища) правнича освіта. Тільки за останні три роки держава та представники громадськості (у першу чергу – правничої) представили дві Концепції реформування вищої правничої освіти. Крім того, була спроба законодавця ухвалити закон про вищу юридичну освіту й доступ до правничої професії [1].

Основною ідеєю цього напряму була прерогатива надання права вищої юридичної освіти тільки ЗВО МОН України та приватним ЗВО. Водночас основну частку фахівців-правників завжди готували саме ЗВО системи МВС України. На думку реформаторів, правоохоронець не повинен бути юристом. Це викликало численні дискусії та непорозуміння з боку як науковців, так і практиків.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Низку положень щодо реформування вищої юридичної освіти досліджували такі вчені, як І. В. Бригадир, В. В. Дараган, О. В. Зайцев, А. В. Захарко, І. Личенко, Д. Г. Мулявка, П. Рекотов, В. М. Федченко, С. І. Шитий, Р. М. Яковлев та ін. Вони у своїх роботах порушували не тільки питання реформування вищої юридичної освіти, а й обґрунтовували важливість такої освіти для правоохоронців різних напрямів. Водночас низка положень потребує додаткової аргументації, особливо обґрунтування необхідності правничої освіти для представників органів досудового розслідування.

Мета статті – на підставі аналізу думок учених та зіставлення законодавчих і відомчих нормативно-правових актів обґрунтувати та довести необхідність правничої освіти для представників органів досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Ми почали з того, що країна вже декілька років перебуває у стані реформування, включаючи спроби змінити систему освіти та МВС України. Найскладнішим виявився той факт, що потреби освітніх змін збіглися з одночасною необхідністю внесення коректив до процесу здобуття вищої освіти майбутніми поліцейськими. Така підготовка завжди здійснювалася в закладах вищої освіти системи МВС України. Утім, із моменту прийняття Закону України «Про Національну поліцію України» підготовку поліцейських здійснюють «вищі навчальні заклади із специфічними умовами навчання, порядок добору до яких визначає Міністр МВС».

Проте слід зазначити, що саме з 2015 року зросла кількість опонентів, які час від часу ставлять під сумнів доцільність існування відомчих ЗВО в системі МВС. В основу аргументації цієї думки задебільшого покладаються такі факти: сприяння корупції за рахунок домовленості між керівництвом таких ЗВО та територіальними підрозділами; недоцільність великих витрат із державного бюджету на фінансування таких ЗВО; формування в курсанта, який утримувався 4 роки у «специфічних умовах», вузького світогляду, властивого для поліцейської держави. А найактивніші дискусії мали місце щодо здобуття у відомчих ЗВО юридичної освіти.

І. В. Бригадир акцентує, що, за даними світової практики, далеко не кожен поліцейський повинен мати вищу юридичну освіту, й Україна не є винятком. Достатньо початкової професійної підготовки з основами юридичних знань, необхідних для охорони публічного порядку, припинення правопорушення та збереження його слідів. При цьому він правильно помічає, що пересічним громадянам наочною та зрозумілою є робота саме первинної ланки поліції. Тому в суспільстві складається хибне враження, що поліцейським є той, хто патрулює вулиці та дороги і приїжджає на виклик. А йому мати вищу юридичну освіту не обов'язково. У цьому розрізі й виникло питання про недоцільність існування в системі МВС закладів вищої освіти (ЗВО), які здійснюють підготовку поліцейських [2, с. 64].

Основною ідеєю Концепції розвитку вищої юридичної освіти була саме прерогатива надання права вищої юридичної освіти тільки ЗВО МОН України та приватним ЗВО [3].

У цьому контексті виникає низка питань, зокрема: чи можуть ЗВО МОН відобразити ту специфіку, яка є вкрай необхідною для роботи в поліції, і чи може студент, який

протягом 4–5 років перебував у відносно комфортних умовах на базі цивільного ЗВО, відразу приступити до роботи в поліції та звикнути до достатньо суворих вимог? Звісно, ні. На переконання упорядників таких концепцій, цілком достатньо після закінчення цивільного ЗВО навчатися пів року чи рік на базі центрів первинної підготовки та академій поліції для того, щоб отримати необхідні фахові навички, властиві поліцейським. Із цим ми категорично не можемо погодитися, оскільки, починаючи з першого курсу навчання у ЗВО зі специфічними умовами, курсанта оточує обстановка, що сприяє формуванню особливого світогляду, а також мотивації, спрямованої на служіння державі всупереч власним інтересам, готовності діяти в екстремальних умовах, при цьому не втрачаючи професіоналізму.

За таких умов ЗВО випускає повністю адаптованого та підготовленого фахівця, окремі навички якого тренувалися не 6–12 місяців, а 3–4 роки по п'ять-шість днів на тиждень із практичним стажуванням у діючих підрозділах поліції [2, с. 64].

Проект Концепції реформування юридичної освіти, безумовно, піддався ретельному аналізу з боку як прихильників, так і супротивників, більшість із яких усвідомила той факт, що професійна підготовка поліцейських кадрів усе ж таки має відбуватися в закладах МВС та Національної поліції. Між тим, на їх думку, така підготовка повинна здійснюватися за спеціальністю «Правоохоронна діяльність», яка, безсумнівно, повинна передбачати вивчення правових дисциплін в обсязі, необхідному для здійснення функцій охорони правопорядку, та значну практичну підготовку [4, с. 29].

Маємо констатувати, що автори достатньо узагальнено ведуть мову про такі кадри, ігноруючи той факт, що до правоохоронців належать і слідчі, які повинні приймати складні процесуальні рішення, для реалізації яких зовсім не достатньо вивчати правові дисципліни в обсязі, необхідному для здійснення функцій охорони правопорядку. Такі функції більш покладаються на працівників сектору превентивної діяльності, підготовка яких, безсумнівно, є допустимою за напрямом «Правоохоронна діяльність». Можна допустити й можливість навчання за цією спеціальністю також майбутніх працівників оперативних підрозділів, які проводять оперативно-розшукові заходи щодо попередження, своєчасного виявлення та припинення кримінальних правопорушень і викриття причин та умов, які сприяють їх учиненню, здійснюють профілактику правопорушень.

Утім, завжди вважалося, що відокремлення процесуальної діяльності від оперативно-розшукової є одним із факторів укріплення законності [5, с. 215]. На фоні цього особливо гостро стоїть питання щодо необхідності отримання вищої юридичної освіти за спеціальністю 081 «Право» для осіб, які здійснюють досудове розслідування. Висока якість *юридичної освіти* є однією з невід'ємних ознак компетентності таких осіб, а коли ця якість поєднується ще й із формуванням професійних навичок на базі ЗВО зі специфічними умовами навчання юридичної спрямованості, на виході ми отримуємо висококваліфікованого професіонала-правника, який спроможний діяти навіть в екстремальних умовах та приймати юридично правильні рішення.

Особливо це стосується слідчих поліції, які, приймаючи процесуальні рішення, повинні знати низку галузей права, зокрема кримінальне, кримінальне процесуальне, адміністративне, цивільне та ін. У разі специфіки діяльності нерідко виникає необхідність знання й банківського, житлового, фінансового, податкового, трудового та ін. галузей права. При цьому завдання майбутнього слідчого полягає не тільки в загальному вигляді ознайомитися зі змістом законодавчих норм, а й уміти застосовувати їх у різних правових ситуаціях, професійно реагуючи на правові колізії, що нерідко виникають, а також застосовувати практику Верховного Суду України та Європейського суду з прав людини. Адже саме на слідчому лежить відповідальність щодо правильності збирання доказів, які в подальшому покладатимуться в основу обвинувального акту. Цього аж ніяк не можна досягти за пів року на базі центру первинної підготовки та в академії поліції.

Фахова компетенція слідчого повинна дорівнювати фаховій компетенції адвоката та прокурора, у протилежному випадку обвинувачення регулярно розсипатиметься в суді. Такого рівня компетенції вимагає і принцип змагальності судового процесу. Адже формує обвинувачення саме слідчий, а прокурор його погоджує (або ні) та підтримує в суді [6].

Натомість проектом Закону «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» слідчі взагалі не були віднесені до правників (юристів). До таких були віднесені тільки суддя, адвокат, прокурор, нотаріус [7]. Утім, закон так і не прийняли, і з цього приводу цілком слушно зазначає І. В. Бригадир, що його прийняття могло

б призвести не тільки до знищення системи підготовки правознавців в академії поліції зі специфічними умовами, але й до того, що особи зі здобутою вищою юридичною освітою не приходили б на службу до МВС, СБУ, ЗСУ та інших силових структур через безперспективність фахового росту за межами відповідної системи. Будь-який слідчий думає про те, що після завершення кар'єри в поліції він може працювати в інших професіях за фахом права. Із прийняттям цього закону – ні [2, с. 65].

Ми переконані, що слідчий, так само як суддя, адвокат та прокурор, повинен мати правничу освіту, і всі вказані суб'єкти повинні бути рівнозначними учасниками задля дотримання принципу змагальності. Адже про яке змагання можна вести мову в разі поверхової юридичної освіти слідчого, з одного боку, і ґрунтовної освіти фахових юристів – з іншого?

Поширеною є теза, що, відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства, у багатьох питаннях слідчий не є самостійним суб'єктом кримінального процесу: важливі його дії погоджуються прокурором, який, до речі, може скасовувати рішення самого слідчого, в інших же, після погодження прокурором (процесуальним керівником), необхідно отримати ухвалу слідчого судді (майже в кожному випадку, коли йдеться про обмеження основних прав і свобод) [4, с. 29].

Не можна не погодитися, що чинне кримінальне процесуальне законодавство дійсно істотно обмежує права слідчого. Водночас слідчий є центральною фігурою у процесі встановлення об'єктивної істини, і саме на нього покладається відповідальність за ті рішення, які він приймає. Насамперед це стосується рішення про початок кримінального провадження та визначення правильної кваліфікації.

Ряд авторів слушно зауважує, що особа, яка обіймає посаду слідчого Національної поліції, повинна мати юридичну кваліфікацію, що дозволить їй розпочати розслідування будь-якого кримінального правопорушення, навіть такого, що не належать до поліцейської підслідності, і розслідувати його до відповідного рішення прокурора. Тому й рівень підготовки фахівців за напрямом органів досудового розслідування має містити всі базові галузі права. Адже для ефективного виконання обов'язків на посаді слідчого Національної поліції особа повинна системно усвідомлювати законодавчу площину, включаючи ситуації, коли об'єкт, щодо якого було спрямовано посягання, охороняється не кримінальним законом, а іншою галуззю права [8, с. 38].

Безумовно, дуже складно на стадії відкриття кримінального провадження правильно кваліфікувати діяння, особливо у випадках, коли ситуація перебуває на межі між кримінальним правопорушенням та цивільно-правовим деліктом. Здебільшого таке відбувається у справах про шахрайства, у яких установлення справжніх намірів особи на момент здійснення правочину є серйозною проблемою.

Слід мати на увазі, що заявник може сприймати цивільно-правовий делікт як злочин, тобто помилятися стосовно правового характеру певних дій або надавати неправдиву чи необ'єктивну інформацію про подію [9, с. 56]. За таких обставин завдання слідчого – не помилитися і, оцінюючи показання потерпілого, ретельно зіставляти їх з іншими доказами, які повинні бути допустимими та належними, що надасть можливість підтвердити чи заперечити наявність певного діяння та здійснити його ґрунтовну юридичну оцінку.

Досить відповідальним є процесуальне рішення про затримання особи та обрання щодо неї такого заходу, як взяття під варту. У випадку прийняття незаконного рішення, по-перше, порушуються права, свободи та законні інтереси затриманих осіб, по-друге, слідчий наражає себе на небезпеку бути притягнутим до кримінальної відповідальності. Адже, згідно зі ст. 371 Кримінального кодексу України, *завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою караються кримінально-правовим законом. Для того щоб уникнути цього, слід ґрунтовно знати законодавчі акти, ряд правових норм та рішення ЄСПЛ.*

Загалом на органи досудового розслідування покладається низка завдань, які в змозі виконувати тільки висококваліфіковані фахівці. Органи досудового слідства шляхом збирання та процесуального закріплення наявних доказів зобов'язані швидко і в повній мірі розкрити кримінальне правопорушення та виявити осіб, винних у його вчиненні; забезпечити умови для їх притягнення до кримінальної відповідальності згідно із законом; підготувати матеріали для суду, для чого дослідити обставини події злочину, які стосуються справи і є юридично значущими для подальшого їх розгляду по суті в суді; з'ясувати причини та умови, що сприяли вчиненню злочину тощо [10, с. 50]. При

цьому слідчий у кримінальному провадженні реалізовує, по суті, дві кримінально-процесуальні функції, які є процесуально сумісними та не порушують принципу змагальності. Основна функція полягає в досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, у встановленні обставин, що мають значення для законного й обґрунтованого вирішення кримінального провадження. Інша ж функція починає реалізовуватися з моменту повідомлення певній особі про підозру й завершується (для слідчого) складанням обвинувального акту, – це обвинувачення [11, с. 14].

Якість розслідування залежить від спроможності слідчого, який його веде, оперувати здобутими знаннями та вміннями й постійно їх вдосконалювати. Усе це визначає компетентність слідчого, що містить: організаційні здібності; здатність до аналізу, синтезу та узагальнення; уміння вести пошук інформації та виокремлювати серед її потоку ту, що є важливою у справі; здатність до спілкування та володіння комунікативною технікою; уміння правильно застосовувати законодавчі норми; уміння приймати рішення в нестандартних ситуаціях; уміння працювати в умовах мінливості законодавства та ін.

Тому ми підтримуємо позицію, що володіння випускником закладу вищої освіти МВС України зазначеними компетентностями є необхідною умовою виконання обов'язків на посаді слідчого Національної поліції, а курсантів факультетів підготовки фахівців для органів досудового розслідування в навчальних закладах, що належать до сфери управління МВС, слід готувати за спеціальністю 081 «Право». При цьому слід дотримуватися положень типової освітньої (професійної) програми «Право (поліцейські)», затвердженій Державним секретарем Міністерства внутрішніх справ від 6 червня 2019 року з метою стандартизації та уніфікації підготовки висококваліфікованих фахівців першого (бакалаврського) рівня в закладах вищої освіти МВС у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» [8, с. 39].

На нашу думку, ЗВО зі специфічними умовами навчання системи МВС України необхідні для довготривалого формування протягом навчання правових, організаційних, управлінських, психологічних та інших компетентностей у слідчого, які дозволяють забезпечити ефективне, ґрунтовне, усебічне розслідування кримінальних правопорушень. Адже в професійній діяльності слідчого необхідний достатній рівень базових знань, які він постійно повинен удосконалювати.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що діяльність слідчого полягає у проведенні низки процесуальних дій та прийнятті ряду процесуальних рішень і вимагає достатньо професійного підходу до процесу розслідування. Якість розслідування при цьому залежить від спроможності слідчого, який його веде, оперувати здобутими знаннями та вміннями й постійно їх вдосконалювати, що визначається його компетентністю. Компетентнісні характеристики повинні формуватися з початку навчання у ЗВО зі специфічними умовами, де курсанта оточує обстановка, що сприяє формуванню особливого світогляду, а також мотивації, спрямованої на служіння державі всупереч власним інтересам, готовності діяти в екстремальних умовах, при цьому не втрачаючи професіоналізму. Адже слідчий – це особа, яка повинна досконало знати законодавство та вміло його застосовувати на практиці, а це є можливим тільки з правничою освітою.

Список використаних джерел

1. Сущенко В. Університетська правнича освіта і практика. URL: <https://racurs.ua/static/img/logo.svg> (дата звернення: 07 червня 2020 року).
2. Бригадир І. В. Перспективи підготовки поліцейських в Україні: окремі потенційні проблеми. *Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.)*. Харків, 2017. С. 63–65.
3. Концепція розвитку вищої юридичної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/> (дата звернення: 05 червня 2020 року).
4. Аналіз проекту Концепції реформування юридичної освіти в Україні в світлі отриманих відгуків за результатами регіональних презентацій проекту Концепції. URL: <https://newjustice.org.ua/> (дата звернення: 10 червня 2020 року).
5. Фільштейн І. В. Відокремлення завдань, функцій і структури органів внутрішніх справ та Національної поліції – один з напрямків реформування правоохоронної системи України (на досвіді міністерства внутрішніх справ та поліції Грузії). *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. № 4. С. 210–216.
6. МВС без юристів – кому це вигідно. URL: <http://www.golos.com.ua/img/gu-logo.png> (дата звернення: 11 червня 2020 року).
7. Проект Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії. URL: <http://portal.rada.gov.ua/> (дата звернення: 10 червня 2020 року).

8. Бойко О. П., Захарко А. В., Литвинов В. В., Федченко В. М. Навчання фахівців для слідчих підрозділів Національної поліції: визначення спеціальної підготовки. *The scientific heritage*. 2020. № 43. С. 36–39.

9. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян: монографія / Н. В. Павлова, Д. А. Птушкін, К. О. Чаплинський; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 196 с.

10. Яковлев Р. М., Мулявка Д. Г. Реформування органів досудового розслідування в Україні: монографія. Ірпінь: Університет ДФС України, 2017. 196 с.

11. Кіпер О. О. Процесуальна самостійність слідчого як гарантія всебічного, повного й неупередженого розслідування у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. 20 с.

Надійшла до редакції 18.06.2020

References

1. Sushchenko, V. *Universytet-s'ka pravnycha osvita i praktyka* [University legal education and practice]. URL: <https://racurs.ua/static/img/logo.svg> (data zvernennya: 07 chervnya 2020 roku) [in Ukr.].

2. Bryhadyr, I. V. *Perspektyvy pidhotovky politseys'kykh v Ukrayini: okremi potentsiyni problemy* [Prospects for police training in Ukraine: some potential problems]. *Pidhotovka okhorontsiv pravoporyadku v Kharkovi* (1917–2017 rr.). Kharkiv, 2017. S. 63–65 [in Ukr.].

3. *Kontseptsiya rozvytku vyshchoyi yurydychnoy osvity* [The concept of development of higher legal education]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/> (data zvernennya: 05 chervnya 2020 roku) [in Ukr.].

4. Analiz proyecktu Kontseptsiyi reformuvannya yurydychnoy osvity v Ukrayini v svitli otrymanykh vidhukiv za rezul'tatamy rehional'nykh prezentatsiy proyecktu Kontseptsiyi [Analysis of the draft Concept of legal education reform in Ukraine in the light of the feedback received from the results of regional presentations of the draft Concept]. URL: <https://newjustice.org.ua/> (data zvernennya: 10 chervnya 2020 roku) [in Ukr.].

5. Fil'shteyn, I. V. (2015) *Vidokremlennya zavdan', funktsiy i struktury orhaniv vnutrishnikh sprav ta Natsional'noyi politsiyi – ody z napryamkiv reformuvannya pravookhoronnoyi systemy Ukrayiny (na dosvidi ministerstva vnutrishnikh sprav ta politsiyi Hruziyi)* [Separation of tasks, functions and structure of internal affairs bodies and the National Police is one of the directions of reforming the law enforcement system of Ukraine (on the experience of the Ministry of Internal Affairs and Police of Georgia)]. *Visnyk Chernivets'koho fakul'tetu Natsional'noho universytetu «Odes'ka yurydychna akademiya»*. № 4. S. 210–216 [in Ukr.].

6. *MVS bez yurystiv – komu tse vyhidno* [The Ministry of Internal Affairs without lawyers - who benefits from it]. URL: <http://www.golos.com.ua/img/gu-logo.png> (data zvernennya: 11 chervnya 2020 roku) [in Ukr.].

7. *Proyekt Zakonu pro yurydychnu (pravnychu) osvitu i zahal'nyy dostup do pravnychoyi profesiyi* [Draft Law on Legal Education and General Access to the Legal Profession]/ URL: <http://portal.rada.gov.ua/> (data zvernennya: 10 chervnya 2020 roku).

8. Boyko, O. P., Zakharko, A. V., Lytvynov, V. V., Fedchenko V. M. (2020) *Navchannya fakhivtsiv dlya slidchykh pidrozdiliv Natsional'noyi politsiyi: vyznachennya spetsial'noyi pidhotovky* [Training of specialists for investigative units of the National Police: definition of special training]. *The scientific heritage*. No 43. S. 36–39.

9. *Teoretychni zasady metodyky rozsliduvannya shakhraystva, pov'yazano z vidchuzhenniam ob'yektiv nerukhomoho mayna hromadyan: monohrafiya* [Theoretical bases of a technique of investigation of the fraud connected with alienation of objects of real estate of citizens] / N. V. Pavlova, D. A. Ptushkin, K. O. Chaplinsky; Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav. Kherson: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», 2019. 196 s.

10. Yakovlyev, R. M., Mulyavka, D. H. (2017) *Reformuvannya orhaniv dosudovoho rozsliduvannya v Ukrayini* [Reforming the bodies of pre-trial investigation in Ukraine]: monohrafiya. Irpin': Universytet DFS Ukrayiny, 196 s.

11. Kiper, O. O. (2017) *Protsesual'na samostiynist' slidchoho yak harantiya vsebichnoho, povnoho y ne-uperedzhenoho rozsliduvannya u kryminal'nomu provadzhenni* [Procedural independence of the investigator as a guarantee of comprehensive, complete and non-biased investigation in criminal proceedings] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Odessa: Natsional'nyy universytet «Odes'ka yurydychna akademiya», 20 s.

SUMMARY

Nataliya V. Pavlova. Role and place of legal education in the professional activities of investigators. The article notes that since 2015, the number of opponents has increased, who from time to time question the feasibility of the existence of departmental universities in the system of the Ministry of Internal Affairs. The most active discussions took place around obtaining legal education in departmental universities. Regulations, draft concepts and laws, opinions of scientists on the priority of granting the right to higher legal education are covered: only to higher educational institutions of the Ministry of Edu-

cation and Science of Ukraine or also to higher educational institutions with specific training conditions of the Ministry of Internal Affairs.

It is noted that the issue of the need to obtain higher legal education in the specialty 081 "Law" for investigators is acute. High quality of legal education is one of the integral signs of competence of such persons, and when this quality is combined with the formation of professional skills on the basis of higher education with specific conditions of legal education, you can get a high-quality professional lawyer who can act even in extreme conditions and make legally correct decisions.

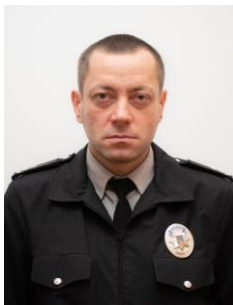
This is especially true of police investigators, who, when making procedural decisions, must know a number of branches of law, in particular: criminal, criminal procedural, administrative, civil, etc. In the case of the specifics of the activity, there is often a need for knowledge of banking, housing, finance, tax, labor and other branches of law. At the same time, the task of the future investigator is not only to get acquainted with the content of legal norms, but also to be able to apply them in different legal situations, while professionally responding to legal conflicts that often arise, as well as apply the case law of the Supreme Court of Ukraine. human rights. This cannot be achieved in six months on the basis of the primary training center and the Police Academy.

Based on the analysis of the investigator's competencies and consideration of his functional responsibilities, the need for legal education for representatives of pre-trial investigation bodies is substantiated.

Keywords: investigator, pre-trial investigation bodies, lawyer, lawyer, legal education, higher educational institution of the Ministry of Internal Affairs.

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-196-200

Віктор ПЛЕТЕНЕЦЬ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ОБШУКУ В УМОВАХ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ

Розглянуто особливості підготовки до проведення обшуку в умовах протидії розслідуванню. Наголошено на важливості мінімізації витоку інформації про планування обшуку; підборі відповідних учасників; прогнозуванні наслідків, зокрема негативних, проведення процесуальної дії.

Ключові слова: обшук, слідча (розшукова) дія, підготовка, протидія розслідуванню.

Постановка проблеми. Результативність проведення обшуку багато в чому залежить від ретельної підготовки слідчим до нього, а саме: отримання необхідної орієнтуючої інформації та розробка плану обшуку. Зазначена специфічна особливість підготовки до обшуку зумовлена необхідністю забезпечити елемент раптовості, який відіграє виключно важливу роль під час здійснення цієї слідчої дії [1, с. 125].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемам підготовки до проведення обшуку приділяли увагу багато вчених, зокрема: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. Д. Берназ, О. М. Васильєв, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, Є. Д. Лук'янчиков, М. В. Салтевський, Л. Д. Удалова, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та інші. Водночас поза увагою залишились особливості здійснення підготовки до проведення цієї процесуальної дії в умовах протидії розслідуванню.

Метою статті є висвітлення організації та підготовки до проведення обшуку в умовах протидії розслідуванню.

Виклад основного матеріалу. Обшук, як наголошує М. В. Салтевський, – це процесуальна слідча дія, сутність якої полягає у виявленні, дослідженні і вилученні матеріальних джерел інформації, а також живих осіб, трупів і тварин, що перебувають у

© Плетенець В. М., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3619-8624>

viktor_plet@i.ua

розшуку [2, с. 349].

Як наголошує А.П. Шермет, обшук – це обґрунтована доказами слідча дія, суть якої полягає в примусовому обстеженні окремих громадян, приміщень, ділянок місцевості, робочих місць з метою виявлення злочинців, знарядь злочину, речей та цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також предметів і документів, які мають значення для встановлення істини у справі [3, с. 283].

Стаття 234 КПК України визначає, що обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчиненого кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [4].

Вчені-криміналісти збігаються у поглядах щодо необхідності ретельної підготовки до проведення обшуків. Окремого значення в отриманні позитивного результату набуває підготовка за наявності протидії розслідуванню.

Саме цим особливостям і вважаємо за необхідне приділити увагу. Для уникнення можливого впливу на слідчого та процес розслідування має бути мінімізована кількість інформації, що виходить від слідчого зацікавленим особам, якими можуть бути як учасники провадження, так і інші особи, у тому числі посадові.

Слідчий має критично ставитися до колег, керівників, які проявляють підвищений інтерес до провадження, як до тих, хто можуть розкривати таємницю слідства, протидіяти розслідуванню. Наприклад, на підставі інформації про стан розслідування, наявності доказової бази сторона захисту може будувати лінію поведінки, здійснювати тиск на слідчого.

Вагоме значення має вивчення відомостей про особу обшукуваного, місце проведення обшуку та об'єктів, які необхідно обшукати тощо. При цьому збір інформації не обов'язково має бути максимальним, що пов'язано з тактичним ризиком викриття перед зацікавленими особами. Водночас відомостей має бути достатньо для прийняття обґрунтованих рішень взагалі та проведення обшуку зокрема.

Обсяг зазначеної інформації визначається особливостями розслідуваного кримінального правопорушення, характером пошукових завдань тощо. До відомостей про особу обшукуваного зазвичай належать дані, як-от: його фізичний стан і психічні особливості, темперамент, спосіб життя, звички, склад членів сім'ї, які проживають з ним, взаємини з членами його сім'ї, стосунки з сусідами (якщо треба), чи немає зброї, вид професійної діяльності та ін. Про місце проведення обшуку необхідно знати таке: його адресу, розташування будови, призначення та особливості, номер під'їзду, поверху, де вхід у під'їзд, чи є балкон, не з'єднаний він з балконом іншої квартири, шляхи підходу до будинку, план приміщення; про місцевість – її характер, особливості, орієнтири, межі, шляхи підходу тощо. Під час розшукування об'єктів доцільно знати: їх найменування, призначення, кількість, розмір, обсяг, форми, матеріал, з якого виготовлені, наявні особливості та ін.

Вагомою складовою проведення обшуку є складання плану. У ньому, незалежно від особливостей майбутнього обшуку, зазвичай відображаються такі складові: день і час початку й закінчення; склад і кількість учасників обшуку з урахуванням передбачуваних умов; розподіл обов'язків між ними; потрібні фахівці і технічні помічники, а також техніко-криміналістичні засоби, способи забезпечення його раптовості, способи попередження можливого збройного або іншого опору (протидії); послідовність і тактика пошукових дій на місці обшуку; форма зв'язку з органами поліції та прокуратурою та ін.

Вибір моменту обшуку зумовлений ступенем його невідкладності, наявністю сил і засобів, ступенем підготовленості, можливістю раптового проникнення на місце обшуку, доцільністю присутності на місці проведення певних осіб (підозрюваного, членів його сім'ї й ін.), передбачуваною тривалістю, наявністю та ступенем протидії досудовому розслідуванню тощо.

Окремого значення в підготовці до проведення обшуку потребує врахування обстановки розслідування взагалі та проявів протидії зокрема.

Слідчим має бути усвідомлено можливість формування типових конфліктних ситуацій під час проведення обшуку та визначено найбільш доцільні напрямки їх вирішення [5]. Розуміння правоохоронцями факту перебування розслідування в цих умовах зумовлює необхідність коригування дій з підготовки до проведення обшуку.

Успішне проведення обшуку великою мірою залежить від організаційних якостей слідчого, що полягають у забезпеченні послідовності, ефективності як власне слідчих

дій, так і дій інших учасників обшуку; зокрема, слідчий підбирає учасників слідчої дії, визначає найбільш раціональну тактику обшуку тощо [6, с. 143–146]. До того ж має бути зменшений час на підготовку, мінімізована кількість осіб, яким відома інформація про запланований обшук, здійснений ретельний підбір учасників. Можуть бути такі обставини, за яких зволікання з проведенням обшуків є неприпустимим, наприклад безпосереднє переслідування злочинців тощо.

У разі ж проведення обшуку без ухвали, прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний невідкладно після здійснення таких дій звернутися з клопотанням щодо проведення обшуку до слідчого судді. Слідчий суддя розглядає таке клопотання згідно з вимогами статті 234 КПК України, перевіряючи, крім іншого, чи дійсно були наявні підстави для проникнення до житла або іншого володіння особи без ухвали слідчого судді. Якщо прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про обшук або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про обшук, встановлені внаслідок такого обшуку докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому статтею 255 КПК України.

Слідча практика визначає, що слідчі, здебільшого, не користуються правом на проведення обшуків без ухвали слідчого судді. Серед пояснень слідчі називають критичне ставлення прокурорів до проведення обшуків у такий спосіб.

Вся підготовча робота, починаючи з прийняття рішення і до потрапляння на місце обшуку, має здійснюватися в ході слідчих і, головним чином, оперативно-розшукових заходів. Причому ця діяльність повинна бути прихованою «негласною». Зазначена специфічна особливість підготовки до обшуку зумовлена необхідністю забезпечити елемент раптовості, який відіграє виключно важливу роль під час здійснення цієї слідчої дії [1, с. 125].

Тож раптовість, на думку М. В. Салтевського, є доцільною у таких ситуаціях: а) на початку розслідування, коли факт порушення кримінальної справи відомий обмеженому колу осіб; б) коли підозрювані або зацікавлені особи здогадуються, що правоохоронні органи мають відомості про їхню причетність до злочину і місце приховування викраденого; в) до виклику підозрюваного у вчиненні злочину, співучасників або зацікавлених осіб; г) до затримання підозрюваного чи співучасників або негайно після цього; ґ) коли особа захоплена при вчиненні злочину або на неї вкажуть очевидці, або на її одязі й тілі будуть виявлені сліди злочину; д) через деякий час після першого обшуку, який не дав позитивних результатів [2, с. 348].

Заслужують на увагу результати вивчення кримінальних справ, наведені К. О. Чаплинським, згідно з якими він робить висновок, що результативність обшуків безпосередньо залежить від часу (з моменту отримання достатніх підстав) та раптовості проведення [7, с. 81].

Потребує окремої уваги підбір осіб, які братимуть участь у проведенні цієї процесуальної дії. Зокрема, досить поширеною є практика слідчих, коли запрошення понятих перекладається на власників помешкання, в яких проводиться обшук. У цьому разі досить висока вірогідність залучення зацікавлених осіб (товаришів, знайомих, родичів, співучасників злочинів). Останні у подальшому можуть протидіяти розслідуванню, займати недобросовісну позицію. Поширеними є пояснення осіб, що виявлені в ході обшуку предмети були підкинуті слідчим, оперативними працівниками, які проводили цю процесуальну дію. Як наслідок, слідча (розшукова) дія буде визнана недійсною, а встановлені докази – недопустимими.

При цьому конфлікт, зважаючи на обстановку протидії розслідуванню, може мати яскраво загострений характер. Це зумовлює необхідність психологічної готовності слідчого до розвитку подій, провокацій, звинувачень у порушеннях прав, перевищенні повноважень, незаконності дій тощо. Від цього залежатиме як можливість впливу зацікавлених осіб на учасників обшуку, так і, відповідно, його результативність.

Примусовий характер обшуку зазвичай супроводжується виникненням конфліктної ситуації під час нього, вимагає від слідчого проявляти максимальний спокій, витримку, коректність у своїх діях і не втрачати самовладання [8, с. 96].

Відповідно особи, у приміщенні яких проводиться обшук, не повинні бачити ознак хвилювання слідчого, що демонструватиме неефективність спроб тиску на учасників слідчої (розшукової) дії, які, досить швидко, будуть залишені як безрезультатні. Однак усвідомлення неминучості виявлення шуканих об'єктів, значно посилить прояви реакцій відповідних осіб на наближенні до місць схованок. Тому спостереження під час

цієї слідчої дії за емоційними проявами обшуканих може допомогти в розшуку об'єктів, що цікавлять слідство [9].

На розсуд слідчого можуть застосовуватись й інші дії з підготовки до проведення розглядуваної процесуальної дії.

Висновки. Виконане нами дослідження визначає, що підготовка у проведенні обшуку, за наявності протидії розслідуванню, має займати ключову, якщо не визначальну роль. Якісно проведена підготовка забезпечить уникнення помилок, порушення законних інтересів відповідних осіб, визнання отриманих доказів недопустимими, сприятиме подоланню можливого впливу на процес розслідування зацікавленими особами, швидкому вирішенню ситуацій з різним ступенем конфліктності.

Подальші наші дослідження будуть спрямовуватись на висвітлення тактичних особливостей проведення обшуку в умовах протидії розслідуванню.

Список використаних джерел

1. Белкин Р. С. Криминалистика : учеб. для вузов МВД. Москва : Акад. МВД, 1995. 357с.
2. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2008. 588 с.
3. Шеремет А. П. Криміналістика : навч. пос. для студ. вищих навч. закладів. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літ., 2009. 472 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». Харків : Одиссей, 2013. 360 с.
5. Плетенець В. М. Типові конфліктні ситуації при проведенні обшуку та шляхи їх вирішення. Visegrad Journal on Human Rights. 2017. № 5. С. 172–177.
6. Швидкий О. Особливості проведення обшуку при розслідуванні квартирних крадіжок. 2006. № 3. С. 143–146.
7. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 308 с.
8. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. Москва : Юрид. лит., 1987. 270 с.
9. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : учеб. пособ. Москва, 1967. 290 с.

Надійшла до редакції 19.08.2020

References

1. Belkin R. S. Kriminalistika [Forensics] : ucheb. dlya vuzov MVD. Moskva : Akad. MVD, 1995. 357s. [in Rus.].
2. Saltevs'kyi M. V. Kryminalistyka (u suchasnomu vykladi) [Forensics (in modern terms)] : pidruchnyk. Kyiv : Kondor, 2008. 588 s. [in Ukr.].
3. Sheremet A. P. Kryminalistyka [Forensics] : navch. pos. dlia stud. vyshch'yx navch. zakladiv. 2-he vyd. Kyiv : Tsentr uchbovoi lit., 2009. 472 s. [in Ukr.].
4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavch'yx aktiv Ukrainy u zviazku z pryiniattiam Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy» [Criminal Procedure Code of Ukraine. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in Connection with the Adoption of the Criminal Procedure Code of Ukraine"]. Kharkiv : Odissei, 2013. 360 s. [in Ukr.].
5. Pletenets V. M. Typovi konfliktni sytuatsii pry provedenni obshuku ta shliakhy yikh vyryshennia [Typical conflict situations during a search and ways to resolve them]. Visegrad Journal on Human Rights. 2017. № 5. S. 172–177. [in Slov.].
6. Shvyd'kyi O. Osoblyvosti provedennia obshuku pry rozsliduvanni kvartyrnykh kradizhok [Features of the search in the investigation of burglaries]. 2006. № 3. S. 143–146. [in Ukr.].
7. Chaplyns'kyi K. O. Taktyka provedennia okremykh slidch'yx dii [Tactics of conducting individual investigative actions] : monohrafiia. Dnipropetrovsk : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2006. 308 s. [in Ukr.].
8. Belkin R. S. Kriminalistika: problemy, tendencii, perspektivy. Obshaya i chastnaya teorii [Forensic science: problems, trends, prospects. General and specific theories]. Moskva : Yurid. lit., 1987. 270 s. [in Rus.].
9. Ratinov A. R. Sudebnaya psikhologiya dlya sledovatelej [Forensic psychology for investigators] : ucheb. posob. Moskva, 1967. 290 s. [in Rus.].

SUMMARY

Victor M. Pletenets. Features of preparation for searches in terms of anti-investigation. The Criminal Procedure Code of Ukraine stipulates that a search is conducted to identify and fix the information about the circumstances of the offense of criminal offenses finding tools criminal offense or property that was taken as a result of its commitment, and locating wanted persons

It is noted that scientists have identical views on the need for careful preparation to prepare for the search. Individual values to obtain a positive result if training takes counteraction to investigation.

Attention is drawn, in order to avoid possible impact on the investigation and the investigation process should minimize the amount of information coming from the investigator stakeholders that can act as participants of the proceedings and other persons, including the officials. At the same time should be hidden by an activity a criminal offense, setting orienting information about the individuals involved. The data obtained in the first place, by examining data about a person searches, venue search and objects to be searched more.

It is emphasized that the search explores the psychological readiness to achieve, resulting in the concentration of all other feelings, focus and effectiveness of attention.

The investigator should be aware of the possibility of creating conflict situations during the search and the way in which they are resolved. The conflict can be pronounced, which complicates searches. Therefore, the investigator's commitment to conducting searches and minimizing external disturbances are also important components in developing the confidence of the searchers in the imminence of detecting caches. The need to minimize the time required to prepare for a search is indicated. This will reduce the possibility for interested persons to obtain statements of pending investigative action. Attention is drawn to the fact that the preparation of a search is a guarantee of its effectiveness.

Keywords: search, investigative (detective) action, counteraction to investigation.

УДК 343.98:351.824:549.091

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-200-207

Ірина ПОПОВИЧ[©]

кандидат юридичних наук

(Харківський НДІ судових експертиз
ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса)

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ В ОКРЕМОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Сучасна судова практика показує, яке велике значення для якісного розгляду справ має судова експертиза, яка своїми особливими методами, засобами та прийомами сприяє вирішенню завдань судочинства. Значну роль у процесі доказування у справах окремого провадження, коли постає питання обов'язкового застосування спеціальних знань, відіграє висновок експерта. Стаття присвячена дослідженню судової експертизи як джерела доказів в окремому провадженні, а також визначенню чіткої різниці між окремим та іншими видами проваджень у цивільному процесі, з'ясуванню активної ролі суду під час вирішення справ в окремому провадженні, розкриттю значення інституту доказування та доказів, зверненню уваги на проблему трактування судами норм національного законодавства в разі застосування такого засобу доказування, як висновок експерта.

Ключові слова: докази, доказування, окреме провадження, судова експертиза, висновок експерта, судово-психіатрична експертиза, молекулярно-генетична експертиза (ДНК), судово-психологічна експертиза неповнолітніх.

Постановка проблеми. Проблематика судового доказування була предметом наукового пошуку в різні часи розвитку процесуальних галузей права, що зумовлено значенням доказування для сфери судової діяльності, впливом на реалізацію права на судовий захист тощо. Останнім часом інтенсифікація наукових досліджень у цій сфері викликана системними змінами в цивільному процесуальному законодавстві.

Об'єктивне розкриття інформації про наявні обставини й факти – це шлях до отримання публічного судового рішення, у якому безпосередньо відображений інтерес особи. У свою чергу, це породжує для заявника нові правовідносини, які до цього не могли мати місця. Такий висновок є характерним не тільки для справ позовного, а й окремого провадження, оскільки кожна така справа є підставою для виникнення нових правовідносин.

© Попович І.М., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9329-5378>

irina-popovich@email.ua

Вирішити питання доказування завдяки лише поясненням заявника, тобто шляхом надання суду лише одного доказу з його переконливим змістом, неможливо, тому що в такому разі відсутня конкуренція доказів та їх об'єктивна змістовність, що не дає можливості поглянути на ті чи інші обставини з різних ракурсів, а це завжди викликає недовіру, оскільки в кожній, навіть найскладнішій справі природно існує ціла система різних за своєю формою та змістом доказів.

У цій науковій статті предметом дослідження є питання призначення судової експертизи як джерела доказів у деяких категоріях справ окремого провадження.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Визначити місце та наявні проблеми судової експертизи як джерела доказів в окремому провадженні можливо шляхом детального вивчення наукових здобутків у цієї сфері.

Усі наукові розвідки з цього питання було здійснено за такими напрямками:

- формування загальних засад інституту доказів та доказування в системі теорії цивільного процесу (С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, К. В. Гусаров, Н. О. Кіреєва, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Г. П. Тимченко, В. І. Тертишніков, Ю. Д. Притика, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, М. Й. Штефан та ін.);

- теоретико-прикладні дослідження щодо еволюції теоретико-прикладного змісту доказування в цивільному процесі та використання різних видів доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ в Україні та інших країнах Європи та світу (В. Д. Андрійцьо (м. Ужгород, 2014 р.) [1], О. О. Грабовська (м. Київ, 2018 р.) [2], А. С. Зеленька (м. Ужгород, 2014 р.) [3], К. Б. Дорогозюк (м. Одеса, 2018 р.) [4] та ін.);

- вивчення світового досвіду щодо побудови моделі безпеки цивільного процесу (Я. Я. Мельник, м. Київ, 2018 р. [5]);

- теоретико-прикладне уявлення про природу та порядок розгляду справ окремого провадження (В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова, м. Харків, 2011 р. [6]).

У той же час зміни законодавчого регулювання цивільного процесу та практична відсутність робіт з експертології щодо змісту судової експертизи як джерела доказів в окремому провадженні визначили вибір теми статі та дозволили сформулювати її мету.

Мета цієї наукової статті полягає в:

- уточненні різниці між окремим та іншими видами проваджень у цивільному процесі, з'ясуванні активної ролі суду під час вирішення справи в окремому провадженні;

- розкритті значення інституту доказування та доказів, питання судової експертизи у справах окремого провадження, зверненні уваги на проблему трактування судами норм національного законодавства та ігнорування категоричності висновку експерта;

- визначенні проблемних питань призначення та проведення деяких видів експертиз у категоріях справ окремого провадження щодо зміни правового статусу фізичних осіб, установлення фактів, що є юридично значущими для реалізації прав та інтересів у сімейних та інших правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Концепції вдосконалення судівництва від 10 травня 2006 року № 361/2006, метою якої є утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, було здійснено низку змін у законодавстві, що ставлять завданнями подальший розвиток правосуддя в Україні, реальне утвердження загальносвітових принципів забезпечення прав і свобод людини, у тому числі й у незалежному та неупередженому суді [7].

Серед науковців триває дискусія щодо розмежування позовного та окремого провадження. Дехто з них не спостерігає очевидної відмінності між правовою природою цих інститутів цивільного процесу. Означене має історичне підґрунтя, яке було закладено правовими реформами XIX століття, що були підтверджені першими радянськими нормативними актами в галузі цивільного права.

У сучасних наукових працях визначено, що основною відмінністю окремого провадження від позовного є те, що зміст об'єкта першого складає інтерес, що охороняється законом, а предметом є встановлення фактів, що мають юридичне значення для реалізації суб'єктивних прав.

Таким чином, під час окремого провадження відсутній матеріально-правовий спір.

Указані положення підтверджені змістом частин 2, 3 статті 293 ЦПК України, яка до справ окремого провадження віднесла:

«1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

1⁻¹) обмеження фізичної особи у відвідуванні гральних закладів та участі в азартних іграх;
2) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
3) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;
4) усиновлення;
5) встановлення фактів, що мають юридичне значення;
6) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;
7) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;
8) визнання спадщини відумерлою;
9) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;
10) примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;
11) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб» [8].

Аналіз чинного цивільного та сімейного законодавства дозволяє визначити, що в порядку окремого провадження також розглядаються справи:

– про надання права на шлюб, про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, за заявою будь-кого з подружжя, якщо один із них засуджений до позбавлення волі, про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя та інші справи у випадках, установлених законом [8];

– про встановлення факту батьківства (материнства) (статті 130–132 СК України); визнання шлюбу неукладеним (ст. 48 СК України); визнання розірвання шлюбу фіктивним (ст. 108 СК України); надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав (ст. 168 СК України); повернення дитини батькам чи іншим особам (ч. 3 ст. 170 СК України); визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі (ст. 184 СК України); звільнення опікуна або піклувальника (ст. 251 СК України, ст. 75 ЦК України) тощо [9].

З огляду на особливості окремого провадження існує певна специфіка процесуальної форми розгляду відповідних справ, особливий інтерес становить саме те, як діють загальні правила інституту доказів і доказування.

Так, під час позовного провадження суд займає пасивну позицію, не маючи права виявляти ініціативу у зборі доказів у справі. У той же час у разі окремого провадження ЦПК передбачає, що суд в ініціативному порядку може вимагати отримання необхідних доказів [8].

Теоретики-процесуалісти висловлюють думку, що така активність суду порушує фундаментальні принципи – об'єктивної істини та змагальності. Вважаємо, що в окремому провадженні не йде мова про принципи змагальності та об'єктивної істини, адже в ньому взагалі відсутній спір про право та відсутні опоненти – протилежні сторони, які наводять докази та посилаються на них як на підстави своїх вимог чи заперечень.

Слід погодитися з думкою дослідників, що під час розгляду справ окремого провадження діють загальні правила інституту доказів і доказування, за певними винятками, установленими законом [6, с. 55].

Таким чином, у справах окремого провадження докази – це будь-які дані, на підставі яких суд підтверджує наявність або відсутність юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи, або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

У сучасній науці панують погляди, що докази в цивільному процесі складають систему елементів: 1) змісту доказів; 2) процесуальної форми доказів; 3) процесуального порядку одержання, дослідження та оцінки змісту й процесуальної форми доказів [10, с. 215].

Ми погоджуємося з думкою науковців, що відповідно до загального порядку розгляду справ окремого провадження, закріпленого у статті 294 ЦПК України, суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування [11, с. 26–29].

Науковий інтерес становить питання призначення судової експертизи у справах окремого провадження. Пропонуємо розглянути декілька видів судової експертизи, які застосовують у справах окремого провадження, та процесуальну форму доказів – висновок експерта.

В умовах сучасного процесуально-правового регулювання судова експертиза може проводитися не лише на підставі ухвали суду, а й за ініціативою майбутнього учас-

ника справи до відкриття в ній провадження, однак у кожному разі формою використання спеціальних знань у цивільному судочинстві є висновок експерта [12, с. 16–28].

У разі призначення судової експертизи потрібно враховувати особливості кожної категорії справ окремого провадження.

Перша категорія справ, яка становить науковий інтерес, – це справи окремого провадження, у яких призначення експертизи є обов'язковим.

Як відомо, цивільна дієздатність фізичної особи є важливою складовою її правового статусу. Тому вирішення питання про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним, поновлення цивільної дієздатності фізичної особи в судовому порядку є важливою гарантією захисту прав і законних інтересів громадян.

Як визначено у частині 1 статті 298 ЦПК України, суд у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання фізичної особи недієздатною, за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи, призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу [8].

Під достатніми даними слід розуміти будь-яку інформацію, яка дозволяє припустити наявність у фізичної особи певних психічних розладів. Джерелом інформації може бути медична документація.

В ухвалі про призначення судово-психіатричної експертизи суд може поставити експертам такі запитання:

- чи страждає фізична особа на хронічний, стійкий психічний розлад, якщо так, то на який саме;
- чи здатна фізична особа усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними? [13].

Деякі науковці вважають, що коли експерт у змозі відповісти на запитання, чи хворіє громадянин на психічну хворобу, то бажано уточнити, із якого саме часу хворіє, а також експерту може бути поставлено запитання, чи він (громадянин) страждає на «недоумство та в чому це полягає» [14, с. 50].

Частина 2 статті 298 ЦПК України вказує, що у виняткових випадках, коли особа, щодо якої відкрито провадження у справі про обмеження її у цивільній дієздатності чи визнання її недієздатною, явно ухиляється від проходження експертизи, суд під час судового засідання за участю лікаря-психіатра може винести ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу [15].

Вважаємо, що метою проведення судово-психіатричної експертизи під час розгляду справ про визнання фізичної особи недієздатною є з'ясування наявності чи відсутності підстав для такого визнання.

Друга категорія справ, яку ми пропонуємо розглянути, – установлення батьківства (материнства). Проблематика процесуального порядку встановлення батьківства (материнства) завжди є доречною та актуальною, оскільки пов'язується з виникненням можливих правовідносин утримання між батьками та дітьми, спадкових правовідносин тощо.

Підставою виникнення взаємних прав та обов'язків батьків і дітей є кровне споріднення, походження дітей від певних батьків. Але біологічне походження спричинює встановлення лише моральних обов'язків батьків і дітей. Факт народження дитини породжує виникнення біологічного та морального зв'язку між нею та її батьком і матір'ю. У цьому випадку має значення визначення походження дитини від батьків. Утім, на нашу думку, установлення та визнання батьківства – не тотожні категорії.

Законодавець установив два порядки визначення походження дитини від батьків, які не перебувають у шлюбі між собою: реєстраційний (добровільний), за якого походження дитини визначається за спільною заявою матері та батька дитини, і судовий, коли дитина народилася від осіб, які не перебувають у шлюбі, і батько (мати) дитини відмовляється визнати батьківство в добровільному порядку.

Верховний Суд України у постанові від 04.12.2019 у справі № 758/3340/17 (провадження № 61–16418св19) чітко вказує, що підставою для категоричного висновку про визнання батьківства в судовому порядку може бути лише висновок судово-медичної (молекулярно-генетичної) експертизи: «На сьогодні ДНК-тест є єдиним науковим методом точного встановлення батьківства стосовно конкретної дитини; його доказова цінність суттєво переважає будь-який інший доказ, наданий сторонами, з метою підтвердити або спростувати факт оспорюваного батьківства» [16].

Європейський суд із прав людини, рішення якого є джерелом права згідно зі стат-

тею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [17], зауважив у рішенні у справі *Mifsud v. Malta*, що «на сьогодні ДНК-тест є єдиним науковим методом точного встановлення батьківства стосовно конкретної дитини; його доказова цінність суттєво переважає будь-який інший доказ, наданий сторонами, з метою підтвердити або спростувати факт оспорюваного батьківства» [18].

Ми розуміємо, що доказами у зазначеній категорії справ можуть бути будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані можуть встановлюватися на підставі пояснень сторін, третіх осіб, показань свідків, письмових або речових доказів, висновків експертів. Тобто під час вирішення спору про визнання батьківства мають ураховуватись усі передбачені законом докази в їх сукупності.

Але, разом із тим, відповідно до частини 6 статті 81 ЦПК України доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. На нашу думку, показання свідків у цій категорії справ не будуть вважатися належним доказом.

Проте якщо заявник ухиляється від участі в експертизі або від подання необхідних матеріалів, тобто унеможливорює її проведення, суд може визнати факт на підставі інших доказів, для з'ясування якого її було призначено, або відмовити в його визнанні.

Третя категорія справ, яку ми розглянемо в цій статті, – призначення судово-психологічної експертизи неповнолітніх під час вирішення сімейних спорів.

Судово-психологічна експертиза як наукове дослідження направлена на виявлення психічних особливостей конкретної людини та її поведінки за певних юридично значущих обставин. По суті, одиничність випадку, унікальність, неповторність предмета та об'єктів свідчить про те, що судову експертизу необхідно відносити до «індивідуалізуючого методу» наукового знання [19].

Складність та специфіку судово-психологічних досліджень пояснюють тим, що психічне життя людини пізнається опосередковано, через аналіз її дій та висловлювань, інтелектуальних процесів, проявів волі, психічних станів тощо. Проте ці об'єкти, за винятком того, що називають поведінкою, тобто системи вчинків, безпосередньо спостерігати не можна. Усе, що приховане за вчинками як зовнішніми діями, – мотиви, інтереси, ціннісні орієнтири, вольові зусилля, емоції – має такий самий ідеальний характер, як і всі інші психічні прояви [20].

Серед усіх судово-психологічних експертиз, які проводять у судочинстві, окрему групу досліджень становлять судово-психологічні експертизи неповнолітніх. Цей факт зумовлено суттєвими особливостями дитячої психіки, що потребує специфічного підходу до застосування алгоритмів дослідження.

Об'єктами судово-психологічної експертизи у справах про сімейні спори будуть дитина та її батьки, а предметом – визначення доцільності перебування дитини з одним із батьків та оцінка динаміки її психічного й психологічного стану залежно від умов виховання. Предмет експертного дослідження носить комплексний характер і містить низку експертних понять, які стосуються як дитини, так і її батьків [21].

У цьому аспекті аналізуються: умови виховання; індивідуально-особистісні особливості батьків, що впливають на здійснення ними батьківських прав та обов'язків відповідно до інтересів дитини; характер взаємовідносин батьків або фактичних вихователів між собою та ставлення кожного з них до дитини; позитивний або негативний вплив батьків або фактичних вихователів на розвиток дітей. У ряді випадків може бути надана характеристика того факту, як буде відповідати інтересам дитини певна дія, наприклад, передавання дитини для подальшого виховання від одного з батьків іншому. Під час проведення експертиз психологи користуються спеціально розробленою методикою, яка передбачає певний алгоритм дій.

У межах такої експертизи встановлюють: психічний стан та індивідуально-психологічні особливості дитини, рівень її психічного розвитку, ставлення дитини до кожного з батьків, індивідуально-психологічні особливості батьків, їх психічний стан (імовірний психічний розлад), особливості батьківського ставлення, батьківська позиція, стиль виховання (виявлення патологізуючого стилю виховання). За необхідності встановлюють здатність дитини приймати самостійне рішення, наприклад, проживати з одним із батьків. Досліджують конфліктну ситуацію, надають прогноз щодо особливостей психічного розвитку дитини в різноманітних ситуаціях (постійного проживання з одним із батьків) [22].

Отже, ефективність судово-психологічної експертизи та її доказове значення під час вирішення сімейних спорів прямо залежать не лише від наукового рівня й надійності застосовуваних експертом методів, а й від грамотної організаційної, правильної тактичної й методичної діяльності з призначення, проведення, оцінки й використання висновку експерта-психолога як доказу.

Висновки. На підставі викладеного можна стверджувати, що:

1. Справедливе судочинство та належний захист прав і свобод людини можливі лише за наявності досконалого процесуального законодавства. Сучасна судова практика вказує, яке велике значення для якісного розгляду справ набуває судова експертиза, яка своїми особливими методами, засобами та прийомами сприяє встановленню об'єктивної істини.

2. Значну роль у процесі доказування у справах окремого провадження, коли постає питання обов'язкового застосування спеціальних знань, відіграє висновок експерта.

3. Специфіка експертизи як засобу доказування полягає в самому процесі отримання підсумкового документа, що відображає результати дослідження, – висновку експерта, в особливостях правового статусу учасників судочинства і, перш за все, його центральної фігури – експерта.

4. Набуває першочергового значення судовий контроль щодо законності призначення, проведення експертизи та всебічна оцінка висновку експерта на відповідність вимогам процесуального оформлення та обґрунтованості.

5. Аналіз думок науковців, національної судової практики, документів ЄСПЛ, норм чинного законодавства та нормативно-правових актів, що регламентують призначення судової експертизи, дозволяє констатувати, що, окрім загальних правил інституту доказів і доказування, у справах окремого провадження суд може брати до уваги всі передбачені законом засоби доказування.

6. Висновок експерта є допустимим, достатнім, достовірним та категоричним доказом у справах стосовно зміни правового статусу фізичних осіб; установлення фактів, що є юридично значущими для реалізації прав та інтересів у сімейних та інших правовідносинах (наприклад, установлення зиготності близнюків як результату злиття чоловічої й жіночої статевих клітин, установлення родинності (спорідненості) за допомогою молекулярно-генетичної експертизи).

Бібліографічні посилання

1. Андрійцю В. Д. Теоретичні проблеми доказування в цивільному судочинстві України: монографія. Ужгород: ІВА, 2014. 408 с.
2. Грабовська О. О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 504 с.
3. Зеленьяк А. С. Використання речових доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Ужгород, 2014. 237 с.
4. Дрогозюк К. Б. Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції: дис. ... доктора філософії (канд. юрид. наук.): спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2018. 197 с.
5. Мельник Я. Я. Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження: дис. ... докт. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2019. 480 с.
6. Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В. Окреме провадження: монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 312 с.
7. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (дата звернення: 02.10.2020).
8. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/sp:wide-#n6169> (дата звернення: 02.10.2020).
9. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/stru#Stru> (дата звернення: 02.10.2020).
10. Цивільне процесуальне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової]. Київ: Атіка, 2009. 760 с.
11. Кашперський Р. Докази в справах окремого провадження. *Цивільне право і процес*. 2019. № 3. С. 26–29.
12. Штефан А. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелек-*

туальної власності. 2018. № 2. С. 16–28.

13. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/> (дата звернення: 02.10.2020).

14. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2007. 528 с.

15. Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи» від 08.05.2018 № 865. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18/> (дата звернення: 02.10.2020).

16. Постанова Верховного Суду України від 04.12.2019 у справі № 785/3340/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86435390/> (дата звернення: 02.10.2020).

17. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 02.10.2020).

18. Справа Європейського суду з прав людини *Mifsud v. Malta*, № 62257/15, рішення від 29 січня 2019 року. *Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Рішення за період з 28.01.2019 по 01.02.2019* / відпов. за вип.: Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ: Верховний Суд України, 2019. Вип. 2. 19 с.

19. Резвицкий И. И. Личность. Индивидуальность. Общество: проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл. Москва: Знание, 1984. 141 с.

20. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики): дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 19.00.06 – юридична психологія. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. 215 с.

21. Вострокнутов Н. А., Харитонов Н. К., Сафуанов Ф. С. Методологические основы экспертного подхода к правовой защите детей (судебно-психиатрический и судебно-психологический подходы): методические рекомендации. URL: http://www.juristlib.ru/book_5973.html (дата звернення: 02.10.2020).

22. Гора І. Актуальні проблеми окремих видів судових експертиз у сімейних спорах. *Право України*. 2013. № 10.

Надійшла до редакції 08.09.2020

References

1. Andriyts'o V. D. *Teoretychni problemy dokazuvannya v tsyvil'nomu sudochynstvi Ukrayiny: monohrafiya* [Theoretical problems of proof in civil proceedings of Ukraine: monograph]. Uzhhorod: IVA, 2014 [in Ukr.].

2. Hrabovs'ka O. O. *Dokazuvannya u tsyvil'nomu protsesi Ukrayiny: problemy teorii i praktyky: monohrafiya* [Proof in the civil process of Ukraine: problems of theory and practice: monograph]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2016 [in Ukr.].

3. Zelenyak A. S. *Vykorystannya rechovykh dokaziv pid chas rozhlyadu ta vyryshennya tsyvil'nykh sprav: dys. ... kand. yuryd. nauk: spetsial'nist' 12.00.03 – tsyvil'ne pravo i tsyvil'nyy protses; simeyne pravo; mizhnarodne pryvatne pravo* [The use of physical evidence during the consideration and resolution of civil cases: dis. ... cand. jurid. sciences: Specialty 12.00.03 – civil law and civil process; family law; international private law]. Uzhhorod: IVA, 2014 [in Ukr.].

4. Drohozyuk K. B. *Predmet ta sub'yekty dokazuvannya u tsyvil'nomu protsesi Ukrayiny ta Frantsiyi: dys. ... dokt. filosofiyi (kand. yuryd. nauk.): spetsial'nist' 12.00.03 – tsyvil'ne pravo i tsyvil'nyy protses; simeyne pravo; mizhnarodne pryvatne pravo* [Subject and subjects of proof in the civil process of Ukraine and France: dis. ... Doctor of Philosophy (Candidate of Law): Specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; private international law]. Odesa: Natsional'nyy universytet «Odes'ka yurydychna akademiya», 2018 [in Ukr.].

5. Mel'nyk Ya. Ya. *Bezpeka tsyvil'noho protsesu: teoretyko-pravove doslidzhennya: dys. ... dokt. yuryd. nauk: spetsial'nist' 12.00.01 – teoriya ta istoriya derzhavy i prava; istoriya politychnykh i pravovykh uchen'* [Safety of civil process: theoretical and legal research: dis. ... doct. jurid. Sciences Specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; history of political and legal donations Applied for the degree of Doctor of Laws]. Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, 2019 [in Ukr.].

6. Komarov V. V., Svitlychna H. O., Udal'tsova I. V. *Okreme provadzhennya: monohrafiya / za red. V. V. Komarova* [Separate proceedings: monograph / ed. V. V. Komarov]. Kharkiv: Pravo, 2011 [in Ukr.].

7. *Kontseptsiya vdoskonalennya sudivnytstva dlya utverdzhennya spravedlyvoho sudu v Ukrayini vidpovidno do yevropeys'kykh standartiv vid 10 travnya 2006 roku № 361/2006* [The concept of improving the judiciary to establish a fair court in Ukraine in accordance with European standards of May 10, 2006 №3 61/2006]. (URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

8. *Tsyvil'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny* [Civil Procedure Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/sp:wide-#n6169> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

9. *Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny* [Civil Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/stru#Stru> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

10. *Tsyvil'ne protsesual'ne pravo Ukrayiny: pidruch. dlya stud. vyshch. navch. zakl. / [S. S. Bychkova, I. A. Biryukov, V. I. Bobryk ta in.; za zah. red. S. S. Bychkovoyi]* [Civil procedural law

of Ukraine: textbook. for students. higher textbook zakl. / [S. S. Bychkova, I. A. Biryukov, V. I. Bobrik and others; for general ed. S. S. Bychkova]. Uzhhorod: IVA, 2014. 760 s. [in Ukr.].

11. Kashpers'kyi R. Dokazy v spravakh okremoho provadzhennya [Evidence in separate proceedings]. *Tsyvil'ne pravo i protsesy*. 2019. № 3. S. 26–29 [in Ukr.].

12. Shtefan A. Vysnovok eksperta u tsyvil'nomu sudochynstvi [Expert opinion in civil proceedings]. *Teoriya i praktyka intelektual'noyi vlasnosti*. 2018. № 2 [in Ukr.].

13. Instruktsiya pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen', zatverdzhena nakazom Ministerstva yustytseyi Ukrainy vid 08.10.98 № 53/5 [Instruktsiya pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen', zatverdzhena nakazom Ministerstva yustytseyi Ukrainy vid 08.10.98 № 53/5]. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

14. Klymenko N. I. Sudova ekspertolohiya: kurs lektsiy: navch. posib. dlya stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. [Forensic expertise: a course of lectures: textbook. way. for students. jurid. special higher textbook lock]. Kyiv: In Yure, 2007 [in Ukr.].

15. Nakaz MOZ Ukrainy «Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya sudovo-psykhiatrychnoyi ekspertyzy» vid 08.05.2018 № 865 [Order of the Ministry of Health of Ukraine "On approval of the Procedure for forensic psychiatric examination" dated 08.05.2018 № 865]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18/> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

16. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 04.12.2019 u spravi № 785/3340/17 [Resolution of the Supreme Court of Ukraine of 04.12.2019 in case № 785/3340/17]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86435390/> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

17. Zakon Ukrainy «Pro vykonannya rishen' ta zastosuvannya praktyky YESPL» [Law of Ukraine "On the implementation of decisions and application of the case law of the European Court of Human Rights"]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2006. N 30. St. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

18. Cprava Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny Mifsud v. Malta, № 62257/15, rishennya vid 29 sichnya 2019 roku. Ohlyad rishen' Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny. Rishennya za period z 28.01.2019 po 01.02.2019 / vidpov. za vyp.: D. P. Mordas, R. Sh. Babanly [Case of the European Court of Human Rights Mifsud v. Malta, № 62257/15, decision of 29 January 2019. Review of judgments of the European Court of Human Rights. Decision for the period from 01/28/2019 to 02/01/2019 / answer. for issue: D. P. Mordas, R. S. Babanly]. Kyiv: Verkhovnyy sud Ukrainy, 2019 [in Ukr.].

19. Rezvytskyi Y. Y. Lychnost'. Yndyvduial'nost'. Obshchestvo: problema yndyvduialyzatsyy y ee sotsyal'no-fylosofskyy smysl [Personality. Individuality. Society: the problem of individualization and its socio-philosophical meaning]. Moskva: Znanye, 1984 [in Russ.].

20. Lemyk R. Ya. Sudovo-psykholohichna ekspertiza v tsyvil'nomu protsesi Ukrainy (problemy teorii ta praktyky): dys. ... kand. yuryd. nauk: spetsial'nist' 19.00.06 – yurydychna psykholohiya [Forensic psychological examination in the civil process of Ukraine (problems of theory and practice): dis. ... Cand. jurid. Sciences: spetsial'nist' 19.00.06 – legal psychology]. Kyiv: Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav Ukrainy, 2004 [in Ukr.].

21. Vostoknutov N. A., Kharytonova N. K., Safuanov F. S. Metodolohicheskiye osnovy ékspertnogo podkhoda k pravovoy zashchite detey (sudebno-psykhiatrycheskyy y sudebno-psykholohichesky podkhody): metodicheskiye rekomendatsyy [Methodological bases of the expert approach to legal protection of children (forensic psychiatric and forensic psychological approaches): methodical recommendations]. URL: http://www.juristlib.ru/book_5973.html (data zvernennya: 02.10.2020) [in Ukr.].

22. Hora I. Aktual'ni problemy okremykh vydiv sudovykh ekspertyz u simeynykh sporakh [Actual problems of certain types of forensic examinations in family disputes]. *Pravo Ukrainy*. 2013. № 10 [in Ukr.].

SUMMARY

Iryna M. Popovych. Forensic examination as a source of evidence in a separate proceedings.

Modern judicial practice indicates how important, in the quality of cases, is forensic examination, which with its special methods, tools and techniques contributes to the solution of judicial problems. An expert opinion plays a significant role in the process of proving in separate proceedings, when the question of the obligatory application of special knowledge arises. The article deals with study of forensic science as a source of evidence in a particular proceeding, as well as highlighting the clear difference between individual and other types of proceedings in civil proceedings, forming an opinion on the active role of the court in resolving cases in a particular proceeding, on the problem of interpretation by courts of norms of the national legislation at application of such means of proof as the expert's conclusion.

Analysis of scholars' opinions, national case law, ECtHR documents, current legislation and regulations governing the appointment of forensic examination, shows that, in addition to the general rules of the institution of evidence and proof, in cases of separate proceedings, the court may take into account all by law means of proof.

The expert's opinion is admissible, sufficient, reliable and categorical evidence in cases concerning changes in the legal status of individuals; establishing facts that are legally significant for the realization of rights and interests in family and other legal relations (for example, establishing the zygote of twins as a result of merging male and female gametes, establishing kinship (kinship) through molecular genetic examination).

Keywords: evidence, proof, separate proceedings, forensic examination, expert opinion, forensic psychiatric examination, molecular genetic (DNA) examination, forensic psychological examination of minors.

УДК 342.951: 351.82

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-208-213

Вадим СЕЛЮКОВ[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

ЗАРОДЖЕННЯ СЛУЖБОВОЇ КІНОЛОГІЇ (ПОЧАТКОВІ ЕТАПИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОБАКІВНИЦТВА)

Охарактеризовано перші етапи зародження кінології в історії суспільства. Проаналізовано способи, форми та методи використання собак у тому чи іншому виді службової діяльності в доісторичні та стародавні часи. Наголошено на головних способах застосування собак, які не втратили своєї актуальності й зараз, – це сторожова служба, а також допомога в полюванні. Запропоновано умовні критерії розподілення всього періоду зародження та розвитку кінології на етапи.

Ключові слова: службова кінологія, собаки на службі, військові собаки, кінологічне забезпечення, службовий собака.

Постановка проблеми. Актуальність використання собак на користь суспільства останнім часом лише підвищується. У сучасних умовах собаки посіли одне з головних місць поряд із людиною майже у всіх сферах життя – від охорони прав і свобод громадян до спорту з використанням собак, а також нестандартних методів лікування за активної участі собак. Мову про сучасні досягнення кінології і форми використання собак на користь людини варто розпочати з характеристики історичних періодів зародження й розвитку науки про собак.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проаналізована література у сфері службового собаківництва та кінології взагалі свідчить про те, що автори лише поверхово окреслили питання розвитку та зародження кінології. Здебільшого вони наголошують виключно на окремих напрямках діяльності: їздова діяльність (поштова служба) [4, 21], мисливство [12], поліцейська діяльність [15], криміналістика [10]. Однак комплексного аналізу етапів розвитку та становлення кінології донині у вітчизняній літературі немає. Більшість авторів конкретизують історичні факти появи кінологічних служб та відомств на території різних країн, однак первинні витоки кінологічних учень не знаходили свого висвітлення в літературі.

У рамках статті планується дослідити історичні періоди розвитку науки кінології, часів і моменту приручення собаки до більш сталого використання його здібностей у повсякденному житті людини з особистою користю або з користю для всього суспільства.

Метою статті є характеристика способів і форм використання собак на службі суспільству в різні історичні етапи, починаючи з давнини й до того моменту, коли досить розповсюдженим стає собаківництво. Необхідно наголосити, що розвиток кінології саме як науки про собак обмежується двоохотрічними рамками. Тому аналіз стосуватиметься й періодів становлення кінології як науки, і часів, коли собаку як дієвий та ефективний засіб використовували в повсякденному житті суспільства й тогочасній службі. Хоча варто зауважити, що люди зі спеціальними вміннями щодо тренування та утримання собак згруповували певні знання й передавали їх своїм учням. Вважати це появою кінології чи ні – питання доволі складне. Але все ж таки будемо виходити з того, що наука – це вироблення та накоплення відповідних знань про навколишній світ, а вивчення способів використання собаки також є діяльністю щодо накопичення, узагальнення та систематизації певних знань. Тож у роботі під виникненням кінології вважатимемо процес зародження основних знань про поведінку та догляд за собаками, а також процес впливу на них із метою отримати максимально ефективну користь від їх існування в суспільстві.

Людство використовує собак із самого моменту їх одомашнення. Чудовий слух, неймовірний нюх, сторожова уважність, злість, сміливість у боротьбі з ворогом, зрештою, міцна прив'язаність до хазяїна – усе це навело людину на думку використовувати собаку в цілому ряді робіт [24, с. 6]. Охоронна функція, участь у мисливстві, пізніше використання собак у військових конфліктах та як засобу налагодження зв'язку, а в північних регіонах планети і як транспортного засобу, – усе це є тією вигодою, яку людство отримує від приручення собаки на початкових етапах їх «спільного» (людей і собак) існування.

Хочеться зауважити, що головним критерієм для періодизації визначено не лише часові

© Селюков В. С., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6690-6484>

odin.univd@gmail.com

етапи розвитку людства та служіння собак суспільству й людям, а й особливості використання собак, методів їх утримання та дресирування, напрямів застосування, вивчення їх будови та поведінки, а також визначні дати, які є значимими для розвитку сучасної кінології. Тож періодизацію становлення кінології як науки, на нашу думку, варто розпочати початковим етапом приручення дикої тварини з метою використання її як сторожа та помічника в полюванні.

На думку В. Язиково, який класифікує такі види діяльності, це два різні етапи розвитку собаківництва [24, с. 8]. Тобто перший етап вирізняється тим, що людина цілеспрямовано користується природними вміннями й особливостями собаки – це інстинкт на здобуття їжі та більш гострі відчуття, особливо вночі. Варто підтримати В. Язикову в тому, що спершу собаку використовували як повноцінного мисливця, який самостійно полював, а здобич уже розділялася. Із плином часу, а тим самим із набуттям досвіду в роботі з собакою, люди починають тренувати його для пошуку та переслідування здобичі, саму здобич здобувають самостійно або за невеликої допомоги собаки.

Датування виникнення кінології, тобто етапу одомашнення собаки, досі залишається досить спірним питанням. Це тому, що різні історико-археологічні дані свідчать про те, що в різних куточках світу одомашнення відбувалося по-різному. У рамках нашого дослідження наголосимо, що вважатимемо початком цього етапу приблизно 10–15 тис. років до н. е. Хоча деякі вчені стверджують, що домашні собаки існували й 30 тис. років тому [5].

Після приручення собаки людство дійшло висновку, що значно ефективніше використовувати його здібності шляхом підлаштування їх під власну повсякденну діяльність, – так виникає напрям сторожового використання собаки та як помічника на полюванні та війні.

Собаківництво виникло й використовується людством із давніх часів. Недарма собака завжди символізував вірність, пильність, відчайдушність. Існує гіпотеза, що саме собаки допомогли виживанню предків сучасної людини. Наші пращури широко та з надзвичайною користю використовували собак. Багато народів виводили їх в ранг священних тварин, наприклад, народи Стародавньої Греції, Індії, Ірану, Мексики, Месопотамії та ін. У Київській Русі собаки охороняли міста й села, супроводжували в походах дружини князів. Із часом люди навчилися використовувати собак у різних видах діяльності, що сприяло появі нових порід та створенню оптимальної системи дресирування цих тварин. Найдавніший кінологічний трактат «Собаке полювання» (підручник із дресирування та застосування собак) був написаний більше 2 300 років тому воєначальником Ксенофаном з Афін. Дещо пізніше давньогрецький історик Аппіан підготував «атлас» порід собак [16, с. 142; 17, с. 17].

В історії стародавнього світу існує багато згадок про собак, які були поруч із людьми. Так, наприклад, в Індії хоча собаку і вважали брудною твариною, але в історичних джерелах містяться згадки про собак, які супроводжували божества, які були тотемними тваринами родів, і навіть в Упанішадах (давньоіндійські трактати релігійно-філософського характеру) є собача літургія, а чотири собаки Даттатреї вважаються втіленням чотирьох Вед [13].

Щодо історії Стародавнього Єгипту та собак перша спільність, яка спадає на думку, – це існування в міфології Єгипту бога Анубіса (бог мертвих, який мав вигляд людини з головою собаки). Однак варто звернути увагу, що археологічні знахідки залишків собак на території сучасного Єгипту, датовані приблизно 3–4 тисячоліттями до н. е., свідчать не лише про божественне шанування собак [19]. Так, на відміну від більшості держав стародавнього світу, собак у Єгипті досить широко використовували як звичайних домашніх тварин, тобто для задоволення. Єгиптяни також використовували собак для полювання та сторожування. В епоху Середнього царства (2050–1750 рр. до н. е.) з'являються «поліцейські» собаки для патрулювання. Пізніше з'являються великі собаки роду молосів, яких використовували здебільшого як зброю під час військових походів. Цікавим є той факт, що згадки про використання собак для охорони стад худоби, тобто як пастушких, відсутні [18]. Історики, досліджуючи стародавні малюнки, стверджують, що на них зображені різноманітні породи собак. Тобто можна з упевненістю говорити, що селекціонування тварин уже мало місце, що варто вважати своєрідним початком зародження кінології як науки взагалі. Крім того, єгиптяни були добре відомими дресирувальниками, адже серед одомашнених тварин були і мавпи, і шакали, лисиці, кішки, і, звичайно, собаки [3]. Тому варто підсумувати, що стародавні єгиптяни зробили значний внесок у розвиток собаківництва, що підтверджується й нині археологічними знахідками.

Стародавні римляни не обійшлися без використання собак у різноманітних сферах. Поряд із застосуванням собак як бойових одиниць вони винайшли одну з найпопулярніших розваг стародавнього світу – бої на арені. Великого розповсюдження набуває цькування собак на ведмедів та биків, які відбувалися в амфітеатрах і були видовищем для тогочасного суспільства. Крім цього, почали функціонувати спеціальні підрозділи у складі війська, які займалися безпосередньо дресируванням собак для потреб війни. Під час битв першу шеренгу війська займали легкоозброєні воїни з собаками, головним завданням яких було контратакувати ворожу піхоту або кінноту до приходу наступної шеренги – рабів, а вже потім і іншого війська [6, 20].

Під час розкопок в Ассирії на стінах давніх палаців знайдені зображення собак, що датовані 900 роком до н. е. [2] і приблизно 650 роком до н. е. [1]. «Підготовкою бойових собак займалися спеціальні вчителі. З клинописних табличок відомо, що жителі провінції в Ніневії (столиця Ассирійської держави з VIII–VII століття до н. е., перебувала на території сучасного Іраку), які вирощували бойових догоподібних собак, звільнялися від податків до скарбниці, тобто вже в першій

половині I тисячоліття до н. е. в асирійців були фахівці цієї галузі. Вихованців для подальшої підготовки підбирали ще цуценятами... Схоже, що саме асирійці першими почали використовувати бойових псів як самостійну військову силу. Широкі сильні груди, потужні грубі лапи й величезна щелепа з гострими іклами – такі вагомні риси яскраво вирізняли асирійських бойових собак від інших порід. Єгипетські папіруси свідчать, що така собака могла з легкістю перекусити ногу кавалерійського коня й навести панічний жах на вершників» [2].

Про сторожову службу собак згадував свого часу грецький автор Еней Тактик (приблизно IV сторіччя до н. е.) [22] у своєму творі «De obsidione toleranda» [23], де описував мистецтво облоги в стародавньому світі. Він достатньо уваги приділив описанню способів та методів проведення облоги та захисту від неї, і наголошував, що «все ж найкраще в такі ночі із зовнішньої сторони стін прив'язати собак, що призначені для нічного полювання, які, звісно, на далекій відстані виявлять лазучика з ворожого стану або перебіжчика, що потайки підбирається до міста або яким-небудь способом намагається вчинити втечу з міста. До того ж вони і вартового розбудять гавкотом, якщо він навіть засне» [23]. Цей твір свідчить, що здібності собак до сторожової служби та використання у війні є досить актуальними вже в той час.

У військовій справі собак використовували не лише для сторожової служби. О. К. Нефьодкін звертає увагу, що серед історичних джерел перші згадки про собак під час війни можна віднайти в «Іліаді» Гомера. У цьому творі саме йдеться про сторожових та мисливських собак. Жодних згадок про участь у боях немає. «Вони бродять по табору та по околицях, де разом зі своїми родичами з Трої поїдають непохоронені трупні воїнів» [14, с. 72]. Автор у своїй статті звертає увагу саме на перехід із використання мисливських собак у військовій справі, яких навчали нападати на ворожих коней для дестабілізації стройового порядку ворога, до застосування підготовлених собак для знешкодження не лише кінноти, а й іншої живої сили супротивника. «Для нападу на ворогів і несення сторожової служби собак використовували давні римляни, гуни, кельти та тевтони» [9].

Підтримуємо зазначену вище думку В. Язикова, що другим етапом розвитку собаківництва є період використання собак для мисливства як помічників (про це свідчить стародавній кінологічний трактат «Собаке полювання» [11]), а також створення перших праобразів кінологічних підрозділів, де тренували собак для подальшої військової служби. Практика військового собаківництва, про що свідчать різні досліджувані джерела, зароджувалася в Азії, а потім «кочувала» із завойовницькими війнами у напрямку Європи та Африки.

Застосування собак як посилення для доставлення повідомлень стає актуальним для стародавніх часів. У роботі того ж Е. Тактика вказано, що під час облоги розвідники, які приникали у ворожий стан, використовували собак для відправлення повідомлень назад у замок. Така підготовка собак не потребувала значних зусиль. Їх виводили за межі замку, потім розвідник писав повідомлення, кріпив його до собаки, й останній повертався до замку, оскільки був голодний, а його годували після повернення. Важливо з собою брати голодного собаку, бажання якого повернутися переважало над іншими його мотивами. Також для такої діяльності використовували сук із тічкою, які одразу ж поверталися до замку з повідомленням [23]. Ця форма використання здібностей собак говорить про те, що люди враховують їх поведінкові та фізіологічні особливості під час підготовки до служби, що є свідченням про накопичення певного обсягу знань і досвіду.

Отже, першим періодом зародження й розвитку кінології вважаємо використання вроджених здібностей собаки як хижака для сторожової служби та полювання на дичину. Наступним етапом став перехід від використання собак на полюванні не як самостійних мисливців, а як помічників для людей, коли собака знаходив дичину та приносив уже вбиту. До цього ж періоду варто віднести й часи, коли собак почали використовувати у військових цілях під час битв як бойові одиниці. Для означеного етапу характерне первинне дресування необхідним навичкам, які стають у нагоді в різних сферах військової та мисливської справи. Варто наголосити, що професія псарів була престижною, часто серед них були підпорядковані чини, які виконували брудну роботу.

У північних регіонах Землі використання собак як транспортного засобу розпочалося значно раніше, ніж нарт з оленями. Неможливо чітко визначити час початку такого їздового собаківництва, але можна стверджувати, що в найвіддаленіших куточках Півночі досі їздових собак використовують дуже широко: для доставки повідомлень та невеликих вантажів, для пересування та, врешті-решт, для полювання [21, с. 5–6]. Історія корінних народів Сибіру, що мешкають в арктичній та субарктичній місцевості, нерозривно пов'язана з їздовими собаками. «Наскальні малюнки, виявлені на північ від озера Байкал, свідчать про те, що перші їздові собаки існували вже 4 000 років тому. Стародавні мисливці, що кочували в районі Анадирського плоскогір'я, просто не жили б без собак у суворих умовах північного краю. На собачих упряжках вони перевозили все своє спорядження й мисливські трофеї. Хоча собаки й не настільки сильні, як олені, але вони більш витривалі й краще пристосовані до вічної мерзлоти тундри» [7]. Про такий спосіб використання собак на користь суспільства необхідно вести мову як про один із найдавніших, але такий, що, на відміну від більшості інших, і в наш час не втратив актуальності.

Важливо зазначити, що перші доісторичні етапи розвитку кінології у формі розповсюдження знань про можливість собак у військовій справі та полюванні, а також про форми й методи дресування їх для такої діяльності, тривали достатньо довго. Дещо змінювалися способи використання та застосування собак на полі бою, удосконалювались методи полювання, але сутність

діяльності собак залишилась незмінною. Хоча варто наголосити, що робота щодо виведення нових порід або вдосконалення так званої «плеємінної роботи» набувала поширення, про що свідчать історичні факти появи тієї або іншої породи.

Із плином століть способи, форми та методи використання собак у службовій діяльності постійно змінювалися й оновлювалися. Поряд із таким удосконаленням поліпшувалося озброєння, з'являлися більш сучасні прийоми ведення бою, кількісно зростали армії. Застарілі форми використання собак перестають себе виправдовувати, однак собаки у військовому строю все ще залишаються. Вони, як і декілька століть тому, виконували завдання з охорони армій, замків, супроводжували транспортні каравани, несли сторожову службу й одночасно були живою силою на війні. «Усім добре відомі вікінги – народи, які у VIII–XI ст. населяли територію сучасної Норвегії та Швеції. Вони багато століть тримали в страху все прибережне населення Європи, вирізняючись великою жорстокістю, безстрашністю й раптовістю появи. У багатьох походах цих «лицарів відкритого моря» супроводжували сильні, злісні пси – грудасті хорти, які своєю жорстокістю змушували людей до втечі» [8]. Хочеться зацентувати, що винахід та розповсюдження вогнепальної зброї у військах призводить до того, що службові собаки зникають з поля битви, але продовжують здійснювати допоміжні функції: піднесення патронів, доставка вантажів на поле битви, рятування поранених. Крім того, їх продовжують широко використовувати в сторожовій службі.

Висновки. Отже, варто підвести підсумки, що зародження праобразу кінологічної діяльності у світі відбулося дуже давно й пов'язане з прирученням та одомашненням вовка або дикого собаки. Людство досить швидко зрозуміло, що собака має корисні здібності і, крім того, за своєю природою добре налагоджує контакт із людиною та підкоряється їй. Варто наголосити, що чітко визначити історичні етапи розвитку кінології неможливо через те, що в різних частинах світу в давнину така діяльність проводилась по-різному. У цьому контексті можливо лише вказати, що етапи розвитку кінологічної діяльності варто виділяти залежно від напрямів використання собак.

Дослідження наступних етапів розвитку службової кінології буде продовжено, висновки будуть відображені в подальших наукових роботах.

Список використаних джерел

1. All Things Assyrian. The Assyrian War Dog. URL: <http://www.aina.org/ata/20190804161106.htm> (дата звернення: 03.02.2020).
2. Ассирийская собака. URL: <http://wardog.pp.ua/assirijskaya-sobaka/> (дата звернення: 03.02.2020).
3. Боголюбовский С. Древние собаки Египта и Месопотамии. URL: https://basenji.io.ua/s69594/drevnie_sobaki_egipta_i_mesopotamii (дата звернення: 31.01.2020).
4. Бофарулл Сальвадор. История почты. Собачьи упряжки. Приложение к журналу «Филателия» № 11, 2009. М.: ФГУП издатцентр «Марка», 2009. 79 с.
5. Вчені: Собаки були першими тваринами, прирученими людиною. URL: https://dt.ua/SCIENCE/vcheni_sobaki_buli_pershimi_tvarinami_priruchenimi_lyudinoyu.html (дата звернення: 03.02.2020).
6. Древний мир: первые упоминания о боевых собаках. URL: <http://wardog.pp.ua/drevnij-mir-pervie-upominaniya-o-boevykh-sobakax/> (дата звернення: 03.02.2020).
7. История ездовых собак. URL: <http://angel-dog.ru/important/istoriya-ezdovykh-sobak/> (дата звернення: 10.02.2020).
8. Кинологическое обеспечение деятельности органов и войск МВД РФ / В. Г. Сикерин и др. Пермь: Изд. РИА «Стиль-МГ», 1999. 438 с. URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=116426> (дата звернення: 10.02.2020).
9. Крушинский Л. Служебная собака. Руководство по подготовке специалистов служебного собаководства. Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы. URL: <https://libking.ru/books/ref-ref/190872-leonid-krushinskiy-služhebnaya-sobaka-rukovodstvo-po-podgotovke-spetsialistov-služhebnogo-sobakovodstva.html> (дата звернення: 06.02.2020).
10. Курс лекцій з криміналістики. Основи одорології / Т. О. Коросташова, Ю. О. Ланцедова, О. С. Тунтула; за наук. ред. О. А. Кириченка. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 56 с. (Авторська лекція).
11. Корнеев Л. Слово о собаке. М.: Мысль, 1989. 253 с. URL: https://www.zinref.ru/000_uchebniki/04600_raznie_4/893/006.htm (дата звернення: 04.02.2020).
12. Мазовер А. П. Охотничьи собаки. Москва: Агропромиздат, 1985. 241 с.
13. Иржи М. Собачья звезда Сириус, или Похвальное слово собаке. Древняя Индия. URL: <https://pets.wikireading.ru/11687> (дата звернення: 29.01.2020).
14. Нефёдкин А. К. Боевые собаки древности. *Stratum plus*. 2000. № 3. С. 72–84.
15. Пенков С. В. Генезис використання службових тварин під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2017. № 4 (80) С. 111–119.
16. Потушинська О. П., Жданова В. П. Характеристика кінологічного забезпечення окремих правоохоронних органів України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 141–144.
17. Селюков В. С. Використання собак у службових цілях у давні часи. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції: матеріали XII Міжнародної науко-*

18. Собаки Древнего Египта. URL: https://basenji.io.ua/s95454/sobaki_drevnego_egipta (дата звернення: 31.01.2020).

19. Собаки Древнего Египта: охотники, домашние любимцы. URL: <http://wardog.pp.ua/sobaki-drevnego-egipta-oxotniki-domashnie-lyubimcy-voyny/> (дата звернення: 31.01.2020).

20. Собаки как оружие. Собаки спецназа. URL: <http://forum.guns.ru/forummessage/32/579228-2.html> (дата звернення: 03.02.2020).

21. Шерешевский Э. И., Петряев П. А., Голубев В. Г. Ездовое собаководство. М. : Главмор-сепути, 1946. 248 с.

22. Эней Тактик. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BD%D0%B5%D0%B9_%D0%A2%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA (дата звернення: 04.02.2020).

23. Тактик Э. О перенесении осады / пер. и вступит. ст. В. Ф. Беляева (Москва). *Вестник древней истории*. 1965. № 1 (91). С. 237–268. URL: <http://vdi.igh.ru/issues/184?locale=ru> (дата звернення: 04.02.2020).

24. Языков В. Собаки на военной службе. М. : Госиздат «Красн. пролетарий», 1927. 65 с.
Надійшла до редакції 21.07.2020

References

1. All Things Assyrian. The Assyrian War Dog. URL: <http://www.aina.org/ata/20190804161106.htm> (data zvernennia: 03.02.2020).

2. Assyryiskaya sobaka URL: <http://wardog.pp.ua/assirijskaya-sobaka/> (data zvernennia: 03.02.2020).

3. Boholiubskiy S. Drevnye sobaky Ehypta y Mesopotamyy. URL: https://basenji.io.ua/s69594/drevnie_sobaki_egipta_i_mesopotamii (data zvernennia: 31.01.2020).

4. Bofarull Salvador. Ystoryia pochtyi. Sobachy upriazhky. Prylozhenye k zhurnalu «Fylatelyia» № 11, 2009. М. : FHUP izdattsentr «Marka», 2009. 79 s.

5. Vcheni: Sobaky buly pershymy tvarynamy, pryruchenymy liudynoiu. URL: https://dt.ua/SCIENCE/vcheni_sobaki_buli_pershimi_tvarinami,_priruchenimi_lyudynoyu.html (data zvernennia: 03.02.2020).

6. Drevniy mir: pervyye upomynaniya o boevykh sobakakh. URL: <http://wardog.pp.ua/drevnij-mir-pervie-upominaniya-o-boevyx-sobakax/> (data zvernennia: 03.02.2020).

7. Istoriya ezdovykh sobak. URL: <http://angel-dog.ru/important/istoriya-ezdovykh-sobak/> (data zvernennia: 10.02.2020).

8. Kinologicheskoye obespechenie deyatel'nosti organov i voysk MVD RF / V. G. Sikerin i dr. Perm: Izd. RIA «Stil–MG», 1999. 438 s. URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=116426> (data zvernennia: 10.02.2020).

9. Krushinskiy L. Sluzhebnyaya sobaka. Rukovodstvo po podgotovke spetsialistov sluzhebного sobakovodstva. М. : Gosudarstvennoye izdatel'stvo sel'skokhozyaystvennoy literatury. URL: <https://libking.ru/books/ref-ref-ref/190872-leonid-krushinskiy-sluzhebnyaya-sobaka-rukovodstvo-po-podgotovke-spetsialistov-sluzhebного-sobakovodstva.html> (data zvernennia: 06.02.2020).

10. Kurs lektsiy z kriminalistiki. Osnovy odorolohiyi / T. O. Korostashova, Yu. O. Lantsedova, O. S. Tuntula; za nauk. red. O. A. Kirichenka. Mykolayiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2012. 56 s. (Avtorska lektsiya).

11. Korneyev L. Slovo o sobake. М. : Mysl, 1989. 253 s. URL: https://www.zinref.ru/000_uchebniki/04600_raznie_4/893/006.htm (data zvernennia: 04.02.2020).

12. Mazover A. P. Ohotnichy sobaki. М. : Agropromizdat, 1985. 241 s.

13. Irzhi M. Sobachya zvezda Sirius, ili Pohvalnoe slovo sobake. Drevnyaya Indiya. URL: <https://pets.wikireading.ru/11687> (data zvernennia: 29.01.2020).

14. Nefyodkin A. K. Boevyie sobaki drevnosti. *Stratum plus*. 2000. № 3. S. 72–84.

15. Penkov S. V. Genezis vikoristannya sluzhbovikh tvarin pid chas zdiysnennya operativno-rozshukovoy diyalnosti. *Visnik LDUVS im. E. O. Didorenka*. 2017. № 4 (80). S. 111–119.

16. Potushinska O. P., Zhdanova V. P. Harakteristika kinologichnogo zabezpechennya okremih pravohoronnih organiv Ukraini. *Yuridichniy naukoviy elektronniy zhurnal*. 2014. № 4. S. 141–144.

17. Seliukov V. S. Vykorystannya sobak u sluzhbovykh tsiliakh u davni chasy. *Pravova nauka i derzhavotvorennia v Ukraini v konteksti pravovoi intehtatsii: materialy KhII Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (24–25 travnia 2019 roku, m. Sumy)*. Sumy: Vydavnychiy dim «Eldorado», 2019. S. 16–18.

18. Sobaki Drevnego Yegipta. URL: https://basenji.io.ua/s95454/sobaki_drevnego_egipta (data zvernennia: 31.01.2020).

19. Sobaki Drevnego Egipta: okhotniki, domashniye lyubimtsy. URL: <http://wardog.pp.ua/sobaki-drevnego-egipta-oxotniki-domashnie-lyubimcy-voyny/> (data zvernennia: 31.01.2020).

20. Sobaki kak oruzhye. Sobaki spetsnaza. URL: <http://forum.guns.ru/forummessage/32/579228-2.html> (data zvernennia: 03.02.2020).
21. Shereshevskiy E. I., Petryaev P. A., Golubev V. G. Ezdovoe sobakovodstvo. M. : Izd. «Glavmorsevputi», 1946. 248 s.
22. Eney Taktik. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BD%D0%B5%D0%B9_%D0%A2%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA (data zvernennia: 04.02.2020).
23. Taktik E. O perenesenii osady / per. i vstupit. st. V. F. Belyaeva (Moskva). Vestnik drevney istorii. 1965. № 1 (91). S. 237–268. URL: <http://vdi.igh.ru/issues/184?locale=ru> (data zvernennia: 04.02.2020).
24. Yazykov V. Sobaki na voyennoy sluzhbe. M. : Gosizdat «Krasn. proletariy», 1927. 65 s.

SUMMARY

Vadym S. Selyukov. Origin of official cynology (initial stages of emergence and development of dog breeding). The article describes the first stages of the origin of cynology in the history of society. Cynological activity has quite ancient roots, the dog is the first animal to be domesticated by man. The purpose of domestication was the need to use the dog's abilities to their advantage. The primary benefits were during hunting and housing protection, later dogs began to be used during hostilities and as sled dogs. Over time, the forms of use of dogs in official activities have changed significantly, they began to be used in police activities, during rescue operations, for sabotage and others.

In ancient times, the use of service dogs mostly took place on the hunt. Hunting dogs became widespread in the Middle Ages. Hunting with a dog is initially a privilege of the nobility, but later dogs become an integral attribute of hunters.

The article attempts to analyze the process of origin of cynology as a separate branch of science, which can be considered the origin of service cynology in particular. Emphasis is placed on the fact that to this day it is impossible to reliably determine the beginning of the initial stage of cynology development. This is due to the fact that in different parts of the world cynology was born spontaneously and the processes of dog breeding took place almost separately.

Methods, forms and methods of using dogs in one or another type of official activity in prehistoric and ancient times are analyzed. Emphasis is placed on the main methods of using dogs, which have not lost their relevance and are now a guard service, as well as assistance in hunting. The conditional criterion of distribution of all period of origin and development of cynology on stages is offered.

Key words: K9 dog training, service dogs, military dogs, dog training, service dog.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

УДК 338.48

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-214-221

**Лариса
МАРЦЕНЮК[©]**
доктор економічних
наук, доцент
(Дніпровський
національний
університет
залізничного
транспорт
ім. акад. В. Лазаряна)

**Камерон
БАТМАНГЛІЧ[©]**
доктор філософії
(Варненський
університет
менеджменту,
м. Варна, Болгарія)

НАПРЯМИ ЗНИЖЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСУ НА ТУРИСТИЧНУ СФЕРУ

Населення Землі внаслідок порушення різних обмежень зазнає шкоди в багатьох сферах життя, й насамперед, у галузі охорони здоров'я. За останні кілька десятиліть ми зіткнулися з декількома видами інфекційних хвороб, що вражають як тварин, так і людей, до того ж поширення хвороби відбувається на великій території. Внаслідок пандемії усі сфери життя зазнають значущих втрат, але, на наш погляд, туристична сфера – одна з тих, що зазнає масштабних збитків. Цього року внаслідок пандемії коронавірусу туристична сфера теж серйозно постраждала. Обмеження пересування громадян, заборона відкриття тих чи тих об'єктів туристичного спрямування негативно вплинули на всі причетні до організації туристичного бізнесу підприємства.

У статті проаналізовано вжиті деякими країнами заходи щодо підтримки туристичної сфери. Надано рекомендації щодо розробки комплексу заходів для забезпечення стійкості туристичної сфери в умовах посилення карантинних обмежень в Україні. Запропоновано заходи, що можуть пом'якшити вихід туристичної індустрії з кризи у зв'язку з коронавірусом.

Ключові слова: коронавірус, туризм, туристичні перевезення, туристичні подорожі, вплив коронавірусу на туризм.

Постановка проблеми. З початку XXI століття населення Землі зіткнулося з низкою епідемій інфекційних захворювань, що вражають людей і тварин на великих територіях, суттєво перевищують межі окремих держав. Це й відомі науці хвороби, й нові їх різновиди. Зокрема, в листопаді 2002 року в південно-китайській провінції Гуандун було зафіксовано спалах атипової пневмонії (важкий гострий респіраторний синдром, ТОРС (Severe Acute Respiratory Syndrome, SARS)). Незабаром епідемія поширилася на інші райони Китаю, В'єтнаму, Нову Зеландію, Індонезію, Таїланд і Філіппіни, окремі випадки захворювання фіксували в Північній Америці і в Європі. За даними ВООЗ, за час епідемії в 2002–2003 роках загальна кількість хворих в 37 країнах світу становила 8 437 осіб, з них померли 813.

У лютому 2013 року в Південній і Східній Азії проявив себе пташиний грип – захворювання, яке викликають віруси H5N1 і H7N9, що передаються людині від інфікованої домашньої птиці. Для запобігання поширенню епідемії практикується винищення поголів'я птиці (наприклад, у 2003 році після 100 випадків зараження людей в Азії було

© Марценюк Л. В., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>,
Researcher ID: N-3917-2019,
rwinform1@ukr.net

© Батмангліч К. А., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2050-4946>
cameron.batmanglich@gmail.com

забито більше 140 млн курей). За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, з 2003 року по грудень 2013 року було зареєстровано 649 випадків зараження людей вірусом H5N1 в 15 країнах, 384 людини померли.

У 2009 році серйозний спалах нового вірусу H1N1, що викликає свинячий грип (передається як від тварин до людини, так і між людьми), стався в Мехіко, далі захворювання стало поширюватися по всій Мексиці і США. Згодом свинячий грип був виявлений майже у всіх країнах Європи. Смертність при інфікуванні даним вірусом не перевищує смертності при ураженні іншими штамами грипу: згідно з даними ВООЗ, у світі було зафіксовано понад 414 тис. лабораторно підтверджених випадків зараження вірусом H1N1, більше 5 тис. хворих померли.

У 2014 році відзначено зростання випадків зараження на поліомієліт – гострим вірусним захворюванням, при якому відбувається ураження спинного мозку, параліч і атрофія м'язів. Поліомієліт невиліковний, але поява в 1950-х роках спеціалізованих вакцин дозволило вести ефективну профілактику захворювання. З 1988 року кількість випадків зараження поліомієлітом зменшилась більше ніж на 99 % – з 350 тис. до 406 випадків, зареєстрованих у 2013 році лише в декількох країнах.

У 2014 році світ дізнався про спалах лихоманки Ебола в Західній Африці, яка загрожувала поширитися на інші регіони континенту і навіть вийти за його межі. Середній коефіцієнт смертності від Ебола – 50 %. Вважається, що ефективного способу лікування Ебола не існує. При цьому хвороба поширюється у разі тісного контакту людини з людиною або людини з твариною [1].

Американський письменник-фантаст Дін Кунц у 1981 році в романі «Очі темряви» (The Eyes of Darkness, Pocket Books, Berkley) описав в епізоді уявний спричинений коронавірусом «Ухань-400» спалах в Ухані, що призвів до гибелі 1700 людей та поширенню у 25 країнах. У романі вірус було отримано в лабораторії як біозброю [2].

Коронавірусна хвороба COVID-19 була офіційно визнана пандемією Всесвітньою організацією охорони здоров'я 11 березня 2020 р.

Туризм є однією з найвразливіших галузей до наслідків надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я. Туристичний сектор Євросоюзу втрачає 1 млрд євро щомісяця через епідемію коронавірусу [3]. Збиток туристичної галузі від коронавірусу може досягти \$ 22 млрд. Таку оцінку спільно зробили експерти WTTC і Oxford Economics. Їх розрахунки засновані на досвіді попередніх криз, викликаних епідеміями SARS (атипова пневмонія) і H1N1 (свинячий грип) [4].

Пандемія коронавірусу вже завдала світовому туризму збиток на 320 млрд доларів. В UNWTO відзначають, що різке скорочення світового туризму залишило мільйони людей без засобів до існування, у тому числі жителів країн, що розвиваються. Більшість членів експертної групи з туризму очікують відновлення міжнародного туризму у другій половині 2021 року [5].

Через запровадження урядами країн світу обмежень для іноземних туристів, аби стримати поширення коронавірусу, 96 % всіх туристичних напрямків світу було закрито. Загалом 209 країн чи регіонів запровадили обмеження на в'їзд туристів. В Африці для туристів закрили 100 % напрямків, в Азії та Тихоокеанському регіоні – 100 %, на Близькому Сході – 100 %, у Європі – 93 %, в Америці – 92 %.

Обмеження, які запроваджують країни, стосуються як повної заборони на в'їзд туристів, так і закриття доступу до якогось конкретного місця чи регіону, або заборони на здійснення пасажирських авіаперевезень.

Уряди країн ставлять охорону здоров'я на перше місце, запроваджуючи такі обмеження. Однак призупинення туризму призводить до скорочення робочих місць, загрожуючи досягненням у сталому розвитку економік.

За даними Світової ради з подорожей та туризму, коронавірус може завдати туристичній галузі 2,1 трільйона доларів збитків у 2020 році, а через обмеження на подорожі без роботи можуть залишитися 75 млн людей [6].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Сфера туризму зазнає збитків глобального масштабу внаслідок запровадження заходів щодо подолання пандемії коронавірусу та невизначеності подальшого розвитку ситуації. 96 % туристичних DESTINACIЙ у всьому світі зазнали обмежень [7]. За різними сценаріями, у 2020 році очікується падіння обсягу міжнародних туристичних прибуттів на рівні 58–78 % порівняно з минулим роком. За оцінками експертів, відновлення попиту до рівня 2019

року займе не менше двох років, водночас авіакомпанії будуть змушені підвищити вартість подорожі в середньому на 43–54 % [8].

В Україні, як і в більшості країн світу, коронавірус вдарив, крім інших, і по туристичній галузі, яка втратила, за оцінками деяких її представників, до 30 % замовлень. Найбільш постраждали туристичні оператори, що займалися операторськими послугами для VIP-клієнтів, які направлялися на відпочинок до Італії, Іспанії або Франції. Зафіксовано немало випадків відмови авіаперевізників та власників готелів повернути суму квитка, клієнтам пропонувалося «заморозити» кошти до кращих часів. Така ситуація боляче вдарила як по репутації туристичних фірм-посередників, так і по нервах потенційних туристів.

За оцінками фахівців, для сфери туристичних послуг сезону періоду коронакризи будуть притаманні надання споживачами пріоритету щодо: вибору коротших термінів відпочинку, переважання індивідуального пересування (автотуризм) та індивідуального розміщення, вибору оздоровчого, морського та сільського туризму. Очікується, що коронакриза спричинить сталі зміни у вподобаннях споживачів, прискорюючи впровадження онлайн технологій, приділяючи більшу увагу гігієні та здоровому способу життя, активнішому використанню безготівкових та безконтактних методів оплати та засобів адресної доставки.

Поряд із виїзним туризмом великих втрат зазнав і внутрішній туризм. Загалом втрати туристичної галузі в Україні оцінюються у понад 1,5 млрд дол. США. Пізній початок курортно-рекреаційного сезону внаслідок впровадження обмежувальних заходів також створив кумулятивний ефект, який негативно вплинув як на індустрію відпочинку та подорожей, так і на супутні галузі – готельно-ресторанний бізнес, транспорт (пасажирські перевезення), роздрібну торгівлю, індустрію розваг та діяльність установ культури. На додачу до поточних та прогнозованих втрат, сфера туризму Українських Карпат цього року вже постраждала від низького попиту на гірськолижний відпочинок внаслідок аномально теплої зими [8].

Метою статті є аналіз ситуації, що сталася в туристичній галузі у провідних країнах світу та в Україні у зв'язку з пандемією 2020 року, а також розробка заходів, що можуть пом'якшити вихід сфери туризму з кризи.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні криза, пов'язана з пандемією COVID-19, змусила туристичний бізнес вийти із зони комфорту й шукати інноваційні шляхи розвитку та діяльності. Для того щоб туризм відновився після кризи, його слід реанімувати упровадженням різних новацій. Зробити це можна багатьма шляхами. Але основними мають стати: державна підтримка туризму та підприємницьких ініціатив у цій сфері, поліпшення сервісу, зокрема у сфері гостинності, та посилення інформаційної кампанії, зокрема в мережі «Інтернет» [9].

Фактична зупинка глобальної туристичної індустрії, через спроби країн утримати поширення хвороби, вимагає створення нових протоколів обслуговування, за яких відпочинок не буде наражати клієнтів на небезпеку та дозволить швидко відновити сектор надання послуг і зупинити падіння ВВП.

Сукупність негативних чинників на світову економіку призводить до порушення функціонування всіх її ланцюгів, особливо у сфері надання послуг. Індустрія гостинності, внесок якої у світовий ВВП становить понад 10 %, фактично зупинила надання послуг, що загрожує не тільки суттєвим падінням надходжень до бюджетів країн, а й звільненням великої кількості задіяних у різних галузях працівників. Таке тимчасове зниження попиту на послуги з боку клієнтів може бути компенсовано за допомогою державних витрат доти, доки ситуація на ринку не стабілізується. Клієнти будуть все більше уваги приділяти санітарно-гігієнічним вимогам у закладах гостинності, що мають забезпечити нові стандарти якості в закладах ресторанного господарства, приміщеннях фізкультурно-оздоровчого призначення. Споживачі із зацікавленням реагують на рекламу, якщо в ній розкриваються позитивні сторони діяльності компанії під час кризи, що вплине на попит під час відновлення діяльності сектора [10].

Аналіз секторального впливу пандемії коронавірусу показує, що найбільш негативних наслідків зазнають туризм та пасажирські перевезення. Саме ці галузі найбільше страждають від карантинних заходів та прохань влади залишатися вдома на період карантину. Міжнародна асоціація повітряного транспорту оцінює, що коронавірус може коштувати світовим авіаперевізникам приблизно 100 млрд доларів недоотриманого доходу до кінця 2020 року, а міжнародний кіноринок може втратити понад 5 млрд доларів вна-

слідок скорочення відвідуваності кінотеатрів. Аналогічних збитків зазнають заклади громадського харчування, розважальні центри, спортивні центри тощо [11, 12].

Туризм створює понад 27 млн прямих та споріднених робочих місць. Туристична галузь забезпечує 10 % ВВП ЄС і створює робочі місця для 12 % працівників в Євросоюзі. За оцінкою Єврокомісії, туристична система ЄС може втратити 50 % обігу 2020 року.

Єврокомісія взяла до уваги три головні виклики, з якими туристична галузь стикається в умовах пандемії. Серед них – проблема ліквідності туристичних підприємств, невпевненість споживачів туристичних послуг, а також соціальні наслідки вимушених обмежувальних заходів.

Як один із засобів для збереження ліквідності туристичних підприємств Єврокомісія розглянула можливість видачі туристичних ваучерів тим клієнтам, які не змогли скористатися послугами туристичних операторів в умовах пандемії [13]. Багато країн, особливо постраждалих від коронавірусу, переорієнтовуються на внутрішній ринок. Італія, Іспанія, Франція розуміють, що навіть у разі подолання пандемії психологічні асоціації з осередками зараження в ЄС у європейців минуть ще не скоро. В Європі усвідомлюють, що врятувати галузь повністю не вдасться. Частина компаній збанкрутує, персонал частково втратить роботу, сезонну і постійну. Це неминучі наслідки в поточних умовах. Однак ЄС налаштований на те, щоб мінімізувати ці втрати [14].

Економіка України, хоч і не настільки прив'язана до в'їзного туризму, але якщо карантин затягнеться, то збитки для індустрії сягатимуть 3–5 млрд дол. Приблизно 80 % закладів сфери гостинності – це підприємства малого бізнесу, ФОПи, які можуть не пережити цей карантин. Щодо в'їзного туризму, то тут слід зазначити, що докарантинний рівень в'їзного потоку не був надто високим, адже було величезне падіння після 2014 року. Якщо зовнішні кордони будуть закриті довше, ніж знімуть карантин усередині країни, то очікується зростання потоку внутрішнього туризму, яким частково можна перекрити зовнішній потік [15].

27 травня 2020 року уряд України затвердив «Програму стимулювання економіки для подолання наслідків епідемії COVID-19», включно з ініціативами в таких сферах: доступ до фінансів, доступ до ринків, дерегуляція, модернізація та розвиток, доступ до інфраструктури.

16 червня 2020 року Президентом України підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби COVID-19». Закон передбачає: звільнення від податку на додану вартість; податку на прибуток та єдиний соціальний внесок; земельного податку та податку на нежитлову нерухомість; туристичний збір не нараховуватимуть до 31 грудня 2020 року; вводяться податкові пільги на оплату оренди та землі комунальної та державної власності; 10-відсоткова ставка ПДВ для туристичних послуг; туристична діяльність, яка проводиться за кордоном, не обкладається податком.

10 листопада 2020 року пропонується провести парламентські слухання на тему: «Мандруй Україною: стан, проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні». Передбачається заслухати інформацію профільного міністерства, Державного агентства з розвитку туризму України, пропозиції державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та туристичного бізнесу. Метою зазначених парламентських слухань є обговорення цілісного бачення, формування принципів і підходів державної політики у сфері туризму в Україні з урахуванням проблем, спричинених пандемією COVID-19, а також визначення нових можливостей розвитку туристичної індустрії. Прийняття проєкту Постанови сприятиме розвитку державної політики України в питаннях популяризації внутрішнього туризму [16].

Аналітично-дослідницькою організацією Hotel & Destination Consulting за підтримки ЄБРР Business складено звіт «Пандемія COVID-19 і її наслідки у сфері туризму в Україні» з метою оновлення документа «Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні». Авторами запропоновано заходи підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі протягом прогнозованого періоду відновлення впродовж 2021 року [17].

Потрібно зауважити, що внаслідок внесення змін до Закону України про Держбюджет-2020 всі кошти, передбачені на розвиток туризму, загалом (240 млн грн) було перенаправлено на програми боротьби із наслідками епідемії [9].

Спільнота гостинності та експерти Всеукраїнської федерації роботодавців у сфері туризму України пропонують такі заходи щодо пом'якшення наслідків виходу з кризи в Україні: фінансування за рахунок спеціальних фондів Державного бюджету України видатків на: фонд заробітної плати, включно з відрахуваннями, комунальні платежі та інші витрати, пов'язані з використанням та утриманням підприємств туристичного бізнесу; закладам розміщення надання статусу медичного та забезпечення засобами індивідуального протівірусного і бактерицидного захисту; проведення за кошт держави масового кваліфікаційного навчання персоналу в галузі туризму щодо санітарних вимог та протидії епідемії; звільнення підприємства від сплати ПДВ при ввезенні обладнання для боротьби з коронавірусом; НБУ підтримати тимчасову зупинку виплат за кредитними договорами, за якими суб'єкти туристичної діяльності є боржниками [9].

Водночас до вищеперерахованих заходів автори статті [9] пропонують ввести обов'язкове державне медичне страхування на випадок зараження COVID-19 для громадян, які формують в'їзний та виїзний туристичний потік, а також модернізувати туристичну інфраструктуру, цифровізувати туристичні та відпочинкові заклади.

Якщо проаналізувати вжиті деякими країнами заходи щодо підтримки туристичної сфери, то можна визначити такі:

- **в Австрії** запроваджені пакетні заходи для малих та середніх підприємств у туристичній галузі (під управлінням Австрійського банку розвитку туризму): державні гарантії на відновлення кредитів, що використовуються для покриття тимчасової нестачі ліквідності, спричиненої зменшенням обігу внаслідок COVID-19. Наявний обсяг гарантії збільшено до 1 млрд євро; створено Фонд на випадок тяжких труднощів (2 млрд євро);

- **у Бельгії** уряд передбачив, якщо відбулося скасування заходу/події внаслідок коронавірусу, то його можна компенсувати за допомогою ваучерів, які можна використати протягом 2 років;

- **у Хорватії** теж діє «ваучерна система»;

- **на Кіпрі** конкретна підтримка для відновлення туризму полягає в додатковому асигнуванні в сумі 11 млн євро на заходи щодо підтримки туризму Кіпру до березня 2021 року;

- **у Чехії** працює Національна програма підтримки туризму в регіонах (до 2022 року), яка спрямована на підтримку інфраструктури в туризмі (спрощення вимог щодо отримання субсидії);

- **в Естонії** 19 березня 2020 року уряд оголосив пакет економічних стимулів на суму 2 млрд євро, який підтримуватиме бізнес у скрутних ситуаціях, включно з туризмом;

- **у Франції** уряд оголосив про відстрочення туристичних кредитів клієнтам: наказ дозволяє туристичним фірмам запропонувати клієнтам видачу кредитної картки, яка дійсна протягом 18 місяців, замість відшкодування, що відповідає загальній сумі, сплаченій за неможливу поїздку чи перебування завдяки вжитим діям з урахуванням коронавірусної епідемії. Ця система застосовується до скасувань, які відбулися з 1 березня до 15 вересня 2020 року включно;

- **у Грузії** уряд підготував економічний стимулюючий пакет у розмірі 330 млн доларів, щоб протистояти негативному впливу COVID-19 на економіку;

- **у Польщі** туроператори отримують повернення своїх внесків від Фонду гарантування туризму за пакет, який був скасований через епідемію коронавірусу;

- **в Італії** було розповсюджено навчальні матеріали про COVID-19 та новостворені протоколи всім туристичним суб'єктам. Уряд схвалив надзвичайний пакет заходів щодо захисту фестивального шоу та кіносектора, що становить 130 млн євро на 2020 рік для підтримки операторів, авторів, артистів, виконавців, які постраждали від заходів, що вживаються у надзвичайній ситуації;

- **в Угорщині** передбачено окремі заходи щодо внутрішнього відпочинку для підтримки подорожей іноземців у сільську місцевість, іноземців та сільських жителів до Будапешта. Угорське агентство з туризму витратить 57 млн євро, щоб якнайшвидше повернути туризм до Угорщини. Уряд надасть 600 млрд форинтів підтримки для пріоритетних напрямів найбільш постраждалим секторам, як-от туризм та гостинність у наступні три роки у вигляді інвестиційних субсидій, зменшення податків, розвитку інфраструктури, пільгових та гарантованих кредитів та капітальних програм; Угорське туристичне агентство розпочало рекламну кампанію з просування домашнього відпочинку [19].

Фахівці вже склали портрет туриста після скасування карантину. Найбільшим попитом користуватимуться пропозиції самостійних сімейних подорожей власним автотранспортом, відпочинок на природі, розміщення у рекреаційних зонах, замських відпочинкових комплексах, оренда зелених садів, індивідуальних будиночків із дотриманням вимог соціальної дистанції та забезпеченням всіма необхідними засобами захисту [9].

Висновки. Коронавірус надав поштовх країнам переглянути свої позиції, розвиватися самостійно, шукати робочу силу всередині країни, раціонально використовувати наявні в країні ресурси.

Уряди країн моментально відреагували на необхідність мінімізувати економічні наслідки пандемії COVID-19, узявши за основу два загальних підходи з опанування ситуації: перший підхід спрямований на забезпечення доступних кредитних ліній для бізнесу, інший – на відтермінування сплати боргових і податкових зобов'язань.

В Україні сьогодні спостерігається велике відставання у темпах впровадження заходів на підтримку туристичного сектора, що ставить під серйозну загрозу конкурентоспроможність галузі на глобальному ринку протягом прогнозованого періоду відновлення впродовж 2021 року [19].

В Україні потрібно розробити комплекс заходів щодо забезпечення стійкості туристичної сфери в умовах посилення карантинних обмежень у разі настання *другої хвилі* поширення інфекції COVID-19, водночас врахувати рекомендації Глобального кризового комітету з туризму Всесвітньої організації туризму (UNWTO) щодо пом'якшення соціально-економічних наслідків COVID-19 та прискорення відновлення економіки через подорожі за напрямками: управління кризою та пом'якшення наслідків; забезпечення стимулів та прискорення відновлення; підготовка до майбутнього.

Розглянути як першочергові такі заходи: забезпечення доступності та достовірності інформації про обмеження подорожей та їх скасування в розрізі як регіонів України, так і основних країн виїзного туризму залежності від ступеня епідемічної загрози; створення механізму гарантування втрат туристів від скасування поїздки внаслідок поширення епідемії шляхом надання ваучерів на скасовані бронювання; розвиток внутрішнього туризму.

Крім того, серед заходів, що можуть пом'якшити вихід туристичної індустрії з кризи у зв'язку із коронавірусом, можна визначити такі: тимчасове зниження тарифів на послуги, сертифікація дезінфекції туристичних об'єктів та інфраструктури, профілактичні заходи для туристів щодо укріплення здоров'я, надання можливості туристам уникати контакту з іншими туристами, обладнання пасажирського рухомого складу сучасною системою вентиляції та кондиціонування для унеможливлення застою інфекцій у повітрі.

Список використаних джерел

1. Вирусная экономика: чем лихорадка Эбола грозит миру. URL: <https://www.rbc.ru/politics/06/10/2014/542e6a7ccbb20f5882ea15c5>
2. Novel predicted Wuhan virus 40 years before Coronavirus outbreak. Internet is stumped. India Today Web Desk. New Delhi.
3. Туристический сектор Евросоюза теряет 1 млрд евро ежемесячно из-за эпидемии коронавируса. URL: <http://elvisti.com/news/2020/3/2/turisticheskiy-sektor-es-teryaet-1-mlrd-evro-ezhemesyachno-iz-za-rasprostraneniya>.
4. Мировая индустрия туризма потеряет не менее 22 миллиарда долларов из-за коронавируса. URL: <https://focus.ua/world/451094-mirovaia-industriia-turizma-poteriaet-ne-menee-22-mlrd-koronavirus-raspugal-turistov>.
5. Світовий туризм втратив 320 млрд через пандемію – ООН. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/07/28/novyna/svit/svitoviy-turyzm-vtratyv-320-mlrd-cherez-pandemiyu-onn>.
6. Через Covid-19 у світі закрилося 96 % туристичних напрямків. URL: https://zaxid.net/cherez_covid_19_u_sviti_zakrilosya_96_turistichnih_napryamkiv_n1501066.
7. IATA COVID-19: Cost of air travel once restrictions start to lift. Brian Pearce. 5-th May 2020. URL: <https://www.iata.org/en/iata-repository/publications/economic-reports/covid-19-cost-of-air-travel-once-restrictions-start-to-lift/>.
8. Щодо розвитку туризму в Україні в умовах підвищених епідемічних ризиків. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/turyzm-v-ukraini.pdf>.
9. Туризм після карантину: як пандемія вплинула на галузь і змінила її. *Дивись.info*. 14 травня 2020. URL: <https://dyvys.info/2020/05/14/turyzm-pislya-karantynu-yak-pandemiya-vplynula-na-galuz-i-zminyla-yiyi/>.
10. Тарасюк Г. М. Вплив відновлення повноцінного функціонування індустрії гостинності на швидке подолання світової економічної кризи. *Ефективна економіка*. 2020. № 5.

11. IATA Updates COVID-19 Financial Impacts – Relief Measures Needed. URL: <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-03-05-01/>.
12. Аністратенко Н. В., Мальченко А. В. Роль МВФ у подоланні економічних наслідків пандемії коронавірусу та відновленні темпів економічного зростання світової економіки. *Ефективна економіка*. 2020. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2020/76.pdf.
13. В Єврокомісії хочуть якомога швидше скасувати обмеження на подорожі. URL: <https://mw.com.ua/?oid=2970>.
14. Гелюх Марія. Коронавірус і туризм: чи є шанси на відновлення галузі. URL: <https://ua.news.ua/koronavirus-i-turizm-est-li-shansy-na-voosstanovlenie-otrasli/>.
15. Непочатенко В. О. COVID-19 і туризм: аналіз ситуації та економічні шляхи виходу з кризи. *Ефективна економіка*. 2020. № 7.
16. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України про проведення парламентських слухань на тему: «Мандруй Україною: стан, проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/billFile/198331>.
17. Пандемія COVID-19 та її наслідки у сфері туризму в Україні. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf>.
18. International Tourism and COVID-19. URL: <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19>.
19. Пандемія COVID-19 та її наслідки у сфері туризму в Україні. Оновлення до документа «Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні». URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf>.

Надійшла до редакції 31.08.2020

References

1. Virusnaya ekonomika: chem lihoradka Ebola grozit miru [Viral economy: how the Ebola fever threatens the world]. URL: <https://www.rbc.ru/politics/06/10/2014/542e6a7ccbb20f5882ea15c5> [in Rus.].
2. Novel predicted Wuhan virus 40 years before Coronavirus outbreak. Internet is stumped. India Today Web Desk. New Delhi. [in Eng.].
3. Turisticheskij sektor Evrosoyuzha teryaet 1 mlrd evro ezhemesyachno iz-za epidemii koronavirusa [EU tourism sector loses 1 billion euros monthly due to coronavirus epidemic]. URL: <http://elvisti.com/news/2020/3/2/turisticheskij-sektor-es-teryaet-1-mlrd-evro-ezhemesyachno-iz-za-rasprostraneniya> [in Rus.].
4. Mirovaya industriya turizma poteryaet ne menee 22 milliarda dollarov iz-za koronavirusa [Global tourism industry to lose at least \$ 22 billion due to coronavirus]. URL: https://focus.ua/world/451094-mirovaia-industriia_turizma_poteriaet_ne_menee_22_mlrd_koronavirus_raspugal_turistov [in Rus.].
5. Svitovyi turizm vtratyv 320 mlrd cherez pandemiyu – OON [World tourism has lost 320 billion due to the pandemic - the UN]. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/07/28/novyna/svit/svitoviy-turizm-vtratyv-320-mlrd-cherez-pandemiyu-on> [in Ukr.].
6. Cherez Covid-19 u sviti zakrylosia 96 % turystychnykh napriamkiv [Covid-19 closes 96% of the world's tourist destinations]. URL: https://zaxid.net/cherez_covid_19_u_sviti_zakrylosya_96_turistichnih_napriamkiv_n1501066 [in Ukr.].
7. IATA COVID-19: Cost of air travel once restrictions start to lift. Brian Pearce. 5-th May 2020. URL: <https://www.iata.org/en/iata-repository/publications/economic-reports/covid-19-cost-of-air-travel-once-restrictions-start-to-lift/> [in Eng.].
8. Shchodo rozvytku turizmu v Ukraini v umovakh pidvyshchenykh epidemichnykh ryzykiv [Regarding the development of tourism in Ukraine in conditions of increased epidemic risks]. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/turizm-v-ukraini.pdf> [in Ukr.].
9. Turizm pislia karantynu: yak pandemiia vplynula na haluz i zminyla yii [Tourism after quarantine: how the pandemic affected the industry and changed it]. Dyvys.info. 14 travnia 2020. URL: <https://dyvys.info/2020/05/14/turizm-pislya-karantynu-yak-pandemiya-vplynula-na-galuz-i-zminyla-yii/> [in Ukr.].
10. Tarasiuk H. M. Vplyv vidnovlennia povnotsinnoho funktsionuvannia industrii hostynnosti na shvydke podolannia svitovoi ekonomichnoi kryzy [The impact of the restoration of the full functioning of the hospitality industry on the rapid overcoming of the global economic crisis]. *Efektivna ekonomika*. 2020. № 5 [in Ukr.].
11. IATA Updates COVID-19 Financial Impacts – Relief Measures Needed. URL: <https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-03-05-01/> [in Eng.].
12. Anistratenko N. V., Malchenko A. V. Rol MVF u podolanni ekonomichnykh naslidkiv pandemii koronavirusu ta vidnovlenni tempiv ekonomichnoho zrostannia svitovoi ekonomiky [The role of the IMF in overcoming the economic consequences of the coronavirus pandemic and restoring the economic growth of the world economy]. *Efektivna ekonomika*. 2020. № 6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2020/76.pdf [in Ukr.].
13. V Yevrokomisii khochut yakomoha shvydshe skasuvaty obmezhenia na podorozhi [The Eu-

ropean Commission wants to lift travel restrictions as soon as possible]. URL: <https://mw.com.ua/?oid=2970> [in Ukr.].

14. Heliukh Mariia. Koronavirus i turizm: chy ye shansy na vidnovlennia haluzi [Coronavirus and tourism: are there any chances for the recovery of the industry]. URL: <https://ua.news.ua/koronavirus-i-turizm-est-li-shansy-na-vosstanovlenie-otrasli/> [in Ukr.].

15. Nepochatenko V. O. COVID-19 i turizm: analiz sytuatsii ta ekonomichni shliakhy vykhodu z kryzy [COVID-19 and tourism: situation analysis and economic ways out of the crisis]. *Efektivna ekonomika*. 2020. № 7. [in Ukr.].

16. Poiasniuvalna zapyska do proiektu Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy pro provedennia parlamentskykh slukhan na temu: «Mandruy Ukrainoiu: stan, problemy ta perspektyvy rozvytku turizmu v Ukraini» [Explanatory note to the draft Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on holding parliamentary hearings on the topic: "Travel to Ukraine: state, problems and prospects of tourism development in Ukraine"]. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/billFile/198331> [in Ukr.].

17. Pandemiia COVID-19 ta yii naslidky u sferi turizmu v Ukraini [The COVID-19 pandemic and its consequences in the field of tourism in Ukraine]. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf> [in Ukr.].

18. International Tourism and COVID-19. URL: <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> [in Eng.].

19. Pandemiia COVID-19 ta yii naslidky u sferi turizmu v Ukraini. Onovlennia do dokumenta «Dorozhnia karta konkurentospromozhnoho rozvytku sfery turizmu v Ukraini» [The COVID-19 pandemic and its consequences in the field of tourism in Ukraine. Update to the document "Roadmap for competitive development of tourism in Ukraine"]. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf> [in Ukr.].

SUMMARY

Larysa V. Martsenyuk, Cameron A. Batmanghlich. Directions for reducing the negative effects of coronavirus on the tourist industry. The population of the planet Earth is affected by various restrictions in various spheres of life, and especially in the field of health. Over the past few decades, we have encountered several types of infectious diseases that affect both animals and humans, with the disease spreading over a large area. As a result of pandemics, all spheres of life suffer significant losses, but in our opinion, the tourism sector is one of those that suffers large-scale losses. This year, the tourism sector has also been hit hard by the coronavirus pandemic. Restrictions on the movement of citizens, a ban on the opening of certain tourist facilities have negatively affected all enterprises involved in the organization of the tourism business. 96 % of worldwide tourist destinations are restricted. The three main problems that the tourism industry faces in a pandemic are: the problem of liquidity of tourism enterprises, the uncertainty of consumers of tourism services, the social consequences of forced restrictive measures.

The author analyzes the measures taken by some countries to support the tourism sector. Governments in leading European countries have set up guarantee funds to protect tourism businesses.

The article aim is to make the recommendations for the development of a set of measures to ensure the sustainability of the tourism sector in the context of increasing quarantine restrictions in Ukraine.

Measures have been proposed to mitigate the exit of the tourism industry from the coronavirus crisis, including the provision of affordable credit lines for businesses, and the deferral of debt and tax liabilities.

In addition, ensuring the availability and reliability of information on travel restrictions and cancellations; creation of a mechanism to guarantee the loss of tourists from the cancellation of the trip; development of domestic tourism.

In this context, the author proposes a temporary reduction in tariffs for services, certification of disinfection of tourist facilities and infrastructure, preventive measures for tourists to promote health, enabling tourists to avoid contact with other tourists, equipping passenger rolling stock with modern ventilation and air conditioning to prevent stagnation of infections in the air.

Keywords: covid-19, tourism, tourist transportation, tourist trips, influence of covid-19 on tourism.

УДК 338.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-222-231

Зоя КАЛІНІЧЕНКО[©]

кандидат економічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРОБЛЕМИ АДАПТИВНОГО УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-СИСТЕМАМИ В УМОВАХ ВПЛИВУ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИХ ФАКТОРІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблеми адаптивного управління сучасним підприємством; проаналізовано необхідність формування нової управлінської політики, принципів, механізму адаптації підприємства до умов середовища, що швидко змінюється; обґрунтовано методологічні принципи й технології побудови адаптивних управлінсько-виробничих систем в умовах впливу дестабілізаційних факторів в Україні.

Розглянуто функції нової системи адаптивного управління. Визначено основні показники якості реалізації адаптивних стратегій в управлінні підприємствами. Сутність поняття адаптивного управління бізнес-системами визначено як управлінську діяльність, спрямовану на підтримку сталого розвитку та рівня конкурентоспроможності.

Ключові слова: адаптивне управління, адаптивні стратегії, сталий розвиток, дестабілізаційні фактори, корпоративна мотивація, моніторинг реалізації адаптивних технологій.

Постановка проблеми. Ключовими умовами сучасної діяльності підприємства є невизначеність ринку, поведінки власників і конкурентів, законодавчих рішень органів державної влади. Підприємство існує й розвивається в активному зовнішньому та внутрішньому середовищі, пристосовуючись до його змін. Складність і нестабільність середовища вимагають від підприємства не вдосконалювання форм і методів господарювання, а радикальної зміни принципів створення управлінсько-виробничих систем.

Соціально-політичні події, що відбуваються сьогодні в Україні, загострили проблему впровадження моделей адаптивного управління бізнесом, які б відповідали як вирішенню поточних завдань, так і визначенню оптимальних стратегій сталого розвитку суб'єктів господарювання. Та модель управління, яка реалізувалася протягом двох останніх десятиліть, продемонструвала результати, що не задовольняють суспільні очікування ані в економічній, ані в соціальній сферах.

Відображаючи об'єктивні закономірності розвитку економічної системи, нестабільність суттєво ускладнює діяльність підприємств, дезорієнтує у виборі стратегічних пріоритетів, обґрунтуванні моделей управлінської політики, підходів до її формування та реалізації. Нестабільність середовища несе значно більші реальні та потенційні загрози для конкурентоспроможного й ефективного розвитку підприємств.

Зазначена особливість суттєво вирізняє економічну систему України. Протягом багатьох років середовище діяльності підприємств характеризується складністю та значною невизначеністю, про що свідчать різні міжнародні рейтинги, зокрема рейтинг глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму та рейтинг Doing Business. Від початку розрахунку рейтингу у 2006 році Україна посідала в ньому не найкращі позиції. Лише у 2015 році вона потрапила до першої сотні. Найнижчу позицію Україна мала у 2012 році – 152-е місце зі 183. Рік тому Україна досягла найвищої позиції – 71-го місця серед 190 країн. Нинішній результат – 64-е місце [1].

Причиною такої ситуації є в тому числі неадекватна, непослідовна та непередбачувана політика держави як суб'єкта регулювання.

Відтак актуальності набувають завдання пошуку моделей адаптивного управління підприємствами, які б дозволяли ефективно протистояти впливові зовнішніх дестабілізаційних факторів та сприяли формуванню потенціалу підприємств. Доцільність ґрунто-

© Калініченко З. Д., 2020

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-6045-1511>

kalina.donntu@gmail.com

вних перетворень обумовлюється не тільки локальними соціально-економічними причинами, але й глибинними зрушеннями в сучасному світі: формуванням структур постіндустріального суспільства, розвитком глобалізаційних процесів, громадянського суспільства, появою наднаціональних інститутів. Саме тому дослідження кращих європейських практик і визнаних у світі моделей управління бізнесом викликає неабиякий теоретичний інтерес і набуває практичного сенсу. Їх аналіз та узагальнення мають сприяти вибору оптимальних для українського бізнесу моделей управління і створенню інституційних засад формування ефективної господарської діяльності, що відповідає сучасним економічним реаліям і потребам суспільства.

Управління має бути орієнтоване переважно не на вирішення наявних проблем, а на використання можливостей і сильних сторін підприємства, здійснюватися на засадах адаптивного підходу, що передбачає організаційні зміни, формування потенціалу підприємства й виявлення його резервів.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Теоретичні та методичні проблеми розвитку системи адаптації механізму функціонування підприємств висвітлювали відомі фахівці С. Алексєєв [2], А. Козаченко [8], М. Буднік [7], Т. Савіна [3], О. Кравченко [16], Ж. Крисько [9], В. Антонов [14], О. Рєвнєва [11], Ю. Степанова [12], Н. Туріца [13] та інші.

Науковці розкрили сутність адаптивного управління, підходи до побудови адаптивних управлінських систем, запропонували критерії оцінки ефективності їх реалізації тощо. Однак певною мірою поза увагою залишаються нові аспекти, принципи, технології забезпечення довгострокової адаптації підприємств в умовах значної макроекономічної нестабільності.

Недостатньо досліджено окремі теоретико-методичні засади формування адаптивного управління господарської системи підприємств, зокрема взаємозв'язки в поняттях концепції адаптивного довгострокового управління, технології створення та дії механізму адаптивного управління підприємством.

Метою статті є узагальнення теоретичних засад адаптивного управління бізнесом та формування підходів і пропозицій щодо впровадження сучасних адаптаційних технологій у процеси управління виробничими системами підприємств задля вирішення завдань модернізації бізнесу й суспільства.

Завдання дослідження – розглянути особливості адаптивного управління підприємством в умовах нестабільності зовнішнього середовища, обґрунтувати загальні методологічні принципи формування моделей адаптації з урахуванням реальних та потенційних загроз середовища.

Виклад основного матеріалу. Доцільність змін в управлінні бізнес-системами на принципах адаптації і ESG-орієнтирів, що отримали поширення, обумовлюється локальними соціально-екологічними чинниками певної країни. Під соціальними й екологічними критеріями мається на увазі робота підприємств на благо навколишнього середовища й суспільства. Управлінський критерій – проведення етичної корпоративної політики, тобто відсутність дискримінації за всіма ознаками, відмова від використання дитячої праці, повне усунення корупції. ESG-фактори впливають не тільки на імідж підприємства, але і на його капіталізацію.

Великі українські компанії реалізують програми сталого розвитку, оскільки сьогоднішні умови кредитування від міжнародних банків розвитку (IFC, EBRD, EIB, BSTDB) і банків, що належать фінансовим групам (Укрсиббанк, Райфайзен Банк Аваль, Креді Ліоне), містять вимоги ESG.

Головна перевага, яку отримують підприємства, – доступ до фінансування, як до боргового, так і до акціонерного. Чим краще дотримуються ESG-практики, тим більші обсяги й дешевша вартість капіталу, що залучається; менше ризиків і нижча волатильність прибутку компаній. У фінансовому світі багато хто орієнтується на так званий Sharpe Ratio – співвідношення прибутковості до волатильності, і чим менший знаменник, тим вищий цей коефіцієнт. Сучасність – це бізнес на принципах чесного ставлення до співробітників, навколишнього середовища, орієнтація на найкращі світові практики господарювання.

Рис. 1. Основні принципи адаптивного управління та адаптивних стратегій сталого розвитку підприємств [Розроблено автором]

Першочергове завдання адаптивного управління – дбати про конкурентоспроможний розвиток, збереження та відтворення конкурентних переваг, підвищення конкурентного потенціалу та конкурентоспроможності загалом. Саме такий підхід дозволяє вирішувати виробничо-економічні, еколого-економічні, природоохоронні, соціальні проблеми та акумулює концепції сталого розвитку бізнес-середовища.

Тільки конкурентоспроможність дозволить протистояти негативним глобалізаційним процесам, акумулювати позитивний досвід європейської й міжнародної інтеграції та зміцнити позиції держави на світовому продовольчому ринку. Отже, йдеться про необхідність розробки конкурентних стратегічних напрямів, сценаріїв, механізмів та інструментів, що слугували б моделями адаптації до складних умов середовища підприємств, що змінюється.

Принципами адаптації з використанням ESG-орієнтирів (Environmental, Social and Governance) відповідно до положень міжнародних угод і документів про сталий розвиток та соціальну відповідальність (Глобальний договір ООН (UNGC), про цілі сталого розвитку (SDGs), принципи: екватора (EP), відповідальних інвестицій (PRI), екологічного, соціального й корпоративного управління (ESG), потрійна нижня лінія (3BL) – люди, планета, прибуток) є такі [7]:

- дотримання рівності та справедливості з урахуванням соціальних та екологічних пріоритетів;
- високий рівень науково-технічного та інноваційного розвитку економіки;
- підтримання стабільного виробництва й високого рівня споживання.

Соціальна орієнтація сталого розвитку ґрунтується на повазі до всіх прав людини та основних свобод, зокрема до прав на розвиток, відкритості, ефективної участі громад-

ськості у всіх сферах соціальної взаємодії.

Екологічна складова сталого розвитку спрямована на забезпечення цілісності біологічних та фізичних природних систем, їх життєздатності, від якої залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самовідновлюватися та адаптуватися до різноманітних змін замість збереження статичного стану або деградації.

Адаптоване до сучасних вимог управління підприємствами орієнтоване переважно не на вирішення наявних проблем, а на використання можливостей і сильних сторін підприємства. Дослідники співвідносять системи адаптивного управління підприємств із формуванням гнучких організаційних механізмів функціонування, коригуванням системи прийняття управлінських рішень, пристосуванням виробничих структур до умов середовища, стратегією маневрування в розподілі й перерозподілі ресурсів, здатністю системи управління ефективно досягати короткострокових та довгострокових цілей. Гнучкість, адаптивність, самоорганізація є визначальними передумовами розвитку сучасного підприємства.

Адаптивні (органічні) системи управління впроваджуються з метою забезпечення можливостей реагувати на зміни зовнішнього середовища та впроваджувати нові наукомісткі технології. Видами адаптації є: адаптація до дій конкурентів; адаптація до впливу держави; адаптація до зміни попиту на продукцію; адаптація до дій постачальників; адаптація до змін ринків збуту. При цьому реалізація зазначених напрямів адаптації в частині підвищення конкурентоспроможності підприємства може здійснюватися за такими секторами діяльності: структурно-майновим, науково-технічним, інноваційно-експлуатаційним, ресурсозбережним, економічним та організаційно-управлінським.

Серед моделей адаптивної поведінки виділяють: активну – адаптацію до нововведень, змішану – адаптацію до зміни кон'юнктури ринку, консервативну – адаптацію до соціально-культурних і політико-правових умов [4]. Як інструменти розглядаються реструктуризація, реінжиніринг, управління на основі імпульсів, модернізація, управління «за слабкими сигналами». Зазначена структура механізму адаптації більшою мірою відповідає умовам повноцінного ринку. Якщо ж зважати на специфіку середовища діяльності вітчизняних підприємств, то моделі адаптивної поведінки слід доповнювати, так само як і інструментарій. Основою їх розроблення має бути змішана модель, яка допускає певний вибір варіанта поведінки залежно від виду, інтенсивності впливу факторів середовища [5].

У загальному вигляді сутність адаптаційної стратегії, як правило, полягає у проведенні часткових, незначних змін у межах підприємства, що дозволяє вдосконалити раніше освоєні продукти й технологічні процеси та ринки. Варто також відзначити, що принципова відмінність адаптивної стратегії від інших полягає в її готовності до змін внутрішнього й зовнішнього середовища у вигляді готового набору можливих варіантів поведінки.

Теорія менеджменту виділяє два класи організаційних структур управління підприємством – бюрократичні й адаптивні. Бюрократичні (механістичні) організаційні структури характеризуються високим рівнем розподілу праці, розвинутою ієрархією управління ланцюгом команд, наявністю численних правил і норм поведінки персоналу, підбором кадрів за діловими та професійними якостями.

Для адаптивних організаційних структур характерна відсутність бюрократичної регламентації діяльності органів управління, відсутність детального поділу праці за видами робіт, розмитість рівнів управління й невелика їх кількість, гнучкість структури управління, децентралізація прийняття рішень, індивідуальна відповідальність кожного працівника за загальні результати діяльності.

Адаптивні організаційні структури характеризуються такими ознаками:

- здатністю порівняно легко міняти свою форму, пристосовуватися до мінливих умов;
- орієнтацією на прискорену реалізацію складних проектів, комплексних програм, вирішення складних проблем;
- обмеженою дією в часі, тобто формуванням на тимчасовій основі на період вирішення проблеми, виконання програми;
- створенням тимчасових органів управління.

Основним завданням адаптації в змінних умовах є формування гнучкої системи управління, здатної до самоорганізації й перебудови. Для створення та впровадження

адаптивної системи управління підприємством необхідно з'ясувати критерії організаційної системи, стиль і властивості управлінської політики й політики в галузі екології та інновацій, досягнення яких дало б можливість отримати найефективніші результати або, навпаки, стримувало розвиток компанії.

Ефективне протистояння підприємства змінам зовнішнього середовища можливе тільки за умов здійснення випереджувальних заходів, спрямованих на збереження його життєздатності та конкурентоспроможності, тобто за умов використання варіантного сценарію до майбутнього (варіанти: основний – імовірний, граничні – оптимістичний і песимістичний). Характерною рисою сучасних систем управління є орієнтація на довгострокову перспективу, зосередження уваги на дослідженнях, активне впровадження інновацій. Система відбору показників, що характеризують вплив зовнішніх факторів, зображена в табл. 1.

Таблиця 1

**Система відбору показників оцінки привабливості підприємств
з адаптивною моделлю управління***

Прогнозування рентабельності основної продукції	Визначення ступеня використання потенціалу	Визначення характеру життєвого циклу основної продукції
Виділення внутрішніх факторів на базі структури собівартості основної продукції	Визначення зовнішніх факторів за запропонованою схемою. Знаходження рівняння тренду виробництва основної продукції	Розрахунок коефіцієнта співвідношення фактичного споживання продукції з нормативним
Метод відбору пріоритетних факторів за допомогою виключення мультиколінеарності	Довгострокове прогнозування обсягу виробництва основної продукції	Розрахунок розмірного темпу росту цін на продукцію
Знаходження кореляційно-регресійної моделі залежності рентабельності від ряду кількісних показників	Характеристика та якісна оцінка її привабливості	Розрахунок коефіцієнта залежності
Довгострокове прогнозування рівня рентабельності основної продукції	Визначення незалежних аргументів, що входять до кореляційно-регресійної моделі	Розрахунок результативного використання потенціалу

*Розроблено автором

Серед сучасних напрямів модифікації підприємств та структур управління можна виокремити такі:

- перехід від вузької функціональної спеціалізації управлінської роботи до інтеграції всіх її аспектів;
- дебіюрократизація, тобто відмова від формалізації відносин та ієрархії, відокремлення функціональних центрів управління;
- скорочення кількості ієрархічних рівнів шляхом реорганізації великих підприємств у декілька невеликих або створення мережі підприємств;
- трансформація організаційних структур підприємств із ієрархічних (пірамідальних) у плоскі, із мінімальною кількістю рівнів управління між керівництвом та безпосередніми виконавцями;
- здійснення децентралізації низки функцій управління, насамперед виробничих і збутових. Для цього у структурі підприємства створюються відділення, стратегічні бізнес-одиниці, що несуть відповідальність за прибуток;
- підвищення ролі інноваційної діяльності шляхом створення інноваційних підрозділів, що орієнтуються на виробництво та самостійне просування на ринках нових виробів і технологій, а також підрозділів, що діють на принципах «фінансованого фінансування»;
- створення автономних команд, діяльність яких спрямована на розв'язання конкретних завдань, підвищення творчої та виробничої віддачі персоналу.

У 2015 році на Саміті ООН затверджено 17 Цілей сталого розвитку, які набули

чинності із січня 2016 року. Упродовж п'ятнадцяти років держави з різним рівнем доходу спрямовуватимуть свої зусилля на подолання бідності, боротьбу з нерівністю та на усунення негативного впливу на клімат. Усі 17 Цілей сталого розвитку не є юридично обов'язковими, кожна держава може вибрати для себе пріоритетні завдання або адаптувати їх. Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу його забезпечення й розробила власні показники, за якими відстежується, наскільки вона виконує поставлені цілі.

У 2020 році Україна вперше звітуватиме про досягнення Цілей сталого розвитку в ООН перед світовою спільнотою. Такі звіти передбачається проводити кожні п'ять років. Вони складаються з двох частин: урядової (на рівні держави) та приватної. У цьому році Україна звітує про результати реалізації економічних, екологічних і соціальних цілей за впровадження технології ESG-факторів, що впливають на імідж і на капіталізацію.

Компанії, які є учасниками Глобального договору ООН, мають найкращі показники порівняно з конкурентами за такими напрямками: вартість капіталу нижча у 90 % випадках; найкращі операційні показники – у 80 %; найкраща біржова оцінка – у 80 %; показник повернення капіталу вищий на 7 % [3]

Таблиця 2

Фактори, що впливають на вибір об'єктів відповідального інвестування [4]

Група факторів	Основні фактори	Джерело
Екологічні (E)	Зміна клімату: – викиди парникових газів – виснаження природних ресурсів (включаючи водні) – відходи й забруднення навколишнього середовища	PRI
	– відповідальне використання ресурсів – контроль за викидами забруднень в атмосферу – упровадження інноваційних технологій для зниження екологічних ризиків	НАКДІ
Соціальні (S)	Умови праці (включаючи використання дитячої праці): – відносини з місцевими громадами (у т. ч. корінних народів) – здоров'я та безпека – відносини між співробітниками, різноманітність у складі персоналу	PRI
	– розвиток людського капіталу – дотримання прав людини – відповідальність бізнесу перед суспільством – відповідальність за продукт, що випускається, або послугу	НАКДІ
Керівні (G)	Виплати топменеджерам: – хабарництво й корупція – структура керівництва, її різноманітність – податкова стратегія	PRI
	– ефективність менеджменту – прозорість структури власників – наявність стратегії корпоративної соціальної відповідальності	НАКДІ

Примітка: PRI – UN Principles of Responsible Investment (Принципи відповідальних інвестицій ООН); НАКДІ – Національна асоціація концесіонерів і довгострокових інвесторів в інфраструктуру)

Щоб впровадити ESG-практику, підприємствам необхідні важливі кроки. Керівництво підприємства, приймаючи стратегічні рішення щодо планування потенціалу, тобто визначення цілей, способів і можливостей сталого розвитку своєї діяльності, має постійно вносити відповідні адаптивні зміни в плани стратегічного розвитку (рис. 2).

Вибір адаптивних конкурентних стратегій розвитку підприємства передбачає необхідність розробки декількох альтернатив. Їхню розробку доцільно здійснювати з використанням матричного підходу. За допомогою матриць потрібно проводити оцінку бізнес-галузей із точки зору факторів привабливості ринку й конкурентної позиції. Сучасні підприємства є нелінійними системами, які здатні самі себе будувати, структурувати,

потрібно тільки правильно ініціювати бажані тенденції саморозвитку через процеси формування потенціалу.

Сьогодні, коли особливо актуалізується проблема необхідності ощадливого та раціонального використання ресурсів, повинна діяти концепція синергізму – позитивного зворотного зв'язку між елементами потенціалу й подальшого розвитку підприємства, що настає за цим процесом. Саме ця концепція повинна стати сучасною парадигмою адаптивного управління за умов глобалізації та євроінтеграції.

Рис. 2. Взаємозв'язок ресурсів та міжнародних ринкових зусиль у процесі формування потенціалу підприємства [Розроблено за [19]]

Підприємства вносять сучасні міжнародні положення та правила в процедури своєї операційної діяльності та корпоративного управління; реалізують спеціальні продукти й програми для вирішення соціальних проблем; розкривають положення сталого розвитку для своїх клієнтів, партнерів, органів влади й соціальних спільнот; добровільно відображають результати своєї діяльності за напрямками сталого розвитку на основі міжнародних рекомендацій (GRI, IR); здійснюють моніторинг та комплаєнс кращої світової практики; сприяють розвитку міжнародних контактів банків-партнерів, підприємців і молоді.

Підприємствам рекомендовано впроваджувати такі заходи кращої світової практики щодо адаптації до нових умов середовища та забезпечення сталого розвитку, підвищення стійкості й ефективності діяльності:

- прозорі процедури прийняття рішень;
- однозначність правил поведінки й корпоративної культури;
- незалежність управління ризиками та внутрішнього контролю;
- підготовка й довгострокове мотивування персоналу;
- прозора звітність за національними та міжнародними стандартами;
- сучасні та такі, що постійно розвиваються, інформаційні системи;
- швидке реагування на зміну кон'юнктури й управління ліквідністю;
- інноваційний розвиток технологій, операцій і продуктів.

Українські підприємства, особливо експортери, для здійснення діяльності з іншими країнами змушені інвестувати кошти в узгодження власних виробництв та управління зі стандартами й нормами, які містяться в директивах і положеннях систем НАССР, ISO, ESG. Тому на основі зарубіжного досвіду й досвіду, що зароджується в Україні, пропонується впровадження на кожному підприємстві практики формування потенціалу та стратегій адаптивного управління; запропоновані принципи, підходи, технології адаптування до змін середовища.

Висновки. Успішний розвиток підприємств в умовах постійних змін середовища, формування та вдосконалення потенціалу зумовлюються силою взаємозв'язку й ефективною взаємодією бізнес-процесів. Обов'язкове врахування синергетичного ефекту від взаємодії всіх елементів бізнесу дає змогу надалі не лише економно підходити до використання ресурсів, але й удосконалювати механізм адаптивного стратегічного управління, обґрунтовувати вектори розвитку.

Трансформації – це нова економічна реальність, яка потребує управління постійними змінами, адаптації в умовах безперервних криз, прийняття креативних соціально відповідальних рішень в інтересах нинішнього й майбутніх поколінь на основі кращої світової практики інноваційного, фінансового, екологічного й соціального управління. Потрібно модернізувати управління, перейти до непрямого регулювання економіки, ввести громадський контроль за діями чиновників, привести податково-фіскальну систему до цивілізованих норм громадянського суспільства, скасувати адміністративне встановлення цін і надання субсидій «хронічно хворим» підприємствам, ввести ринкові методи монетарного рефінансування економіки, застосовувати прозорі конкурентні методи розподілу державних замовлень, підрядів і ресурсів.

Задіяти весь потенціал держави та бізнес-структур на стратегічних напрямках можливо за адаптації стратегій виробництва до потреб суспільства, чітких програмних дій на відповідних напрямках промислового розвитку, модернізації.

На сьогодні не існує «єдино правильного» підходу до оцінки такої адаптивної технології, як ESG-підсистеми, так само як не існує швидкого рішення щодо впровадження ESG-аналізу в бізнес-процеси. Питання корпоративного управління, реорганізації соціального, екологічного спрямування діяльності, корпоративного мотивування – найпоширеніші з усіх, які враховують інвестори. Число інвесторів, які беруть до уваги практику адаптивного управління, практику впровадження екологічних та соціальних факторів, поступово зростає, хоча прихильників інтеграції таких аспектів у бізнес-діяльність спочатку було небагато.

Накопичений досвід оцінки ESG-факторів в аналітичній практиці на сьогодні набагато ширший, ніж аналогічний досвід бізнес-планування. Навіть стратегічне планування під тиском постійних змін середовища змінюється сьогодні адаптивним стратегічним управлінням. Творча атмосфера, відповідальність, моніторинг реалізації адаптивних стратегій формують корпоративну культуру, найбільш яскравим результатом якої є високий рівень продуктивності та стабільності. Це ще один фактор, який створює впевненість у майбутньому, забезпечує послідовність дій, необхідних для досягнення нових результатів.

Список використаних джерел

1. Doing Business–2020. Завдяки чому Україна піднялася в рейтингу на 64 сходинку. *Спілка українських підприємців, Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/10/24/652929/> (дата звернення: 24 жовтня 2019 р.).
2. Савіна Т. Н. Концептуальні засади методології дослідження соціально відповідального інвестування. *Економічний аналіз: теорія і практика*. 2015. № 9. С. 52–61.
3. Львова Н. А. Ответственные инвестиции: теория, практика, перспективы. *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент*. 2019. № 3. С. 76–86.
4. Майбутнє, яке на нас чекає. Чому без програм сталого розвитку в бізнесі немає перспектив. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/markets/maybutnye-dlya-biznesu-staliy-rozvitok-shcho-potribno-znati-pro-nogo-vzhe-sogodni-eksperti-50083754.html> (дата звернення: 26 квітня 2020 р.).
5. Орлова Н. С., Харламова А. О. ESG-принципи ведення бізнесу виходять на перший план. Як екологічні, соціальні та управлінські критерії впливають на сталий розвиток компанії. Що потрібно знати про них вже зараз. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/13031/7/N_Orlova_M_2_IS.pdf (дата звернення: 26 квітня 2020 р.).
6. Ответственное инвестирование становится все более влиятельной идеологией. URL: <https://investinfra.ru/novosti/otvetstvennoe-investirovanie-stanovitsya-vse-bolee-vliyatelnoy-ideologiy.html> (дата звернення: 7 червня 2019 р.).
7. Буднік М. М. Адаптація промислових підприємств до ринкових умов господарювання: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.06.01. Харків, 2012. 19 с.
8. Козаченко А. В., Пономарев В. П., Ляшенко А. Н. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения. Киев: Либра, 2013. 280 с.
9. Крисько Ж. Л. Адаптація підприємства до зовнішнього середовища через механізм реструктуризації. *Галицький економічний вісник*. 2019. № 2. С. 38–42.

10. Пономаренко В. С., Тридід О. М., Кизим М. О. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи: монографія. Харків: Видавн. дім «ІНЖЕК», 2003. 328 с.
11. Расвнесва О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі. Харків: Видавн. дім «ІНЖЕК», 2016. 496 с.
12. Степанова Ю. Л. Поняття адаптації підприємства. *Економіка. Менеджмент. Підприємство*. 2007. № 18 (II). С. 57–61.
13. Турица Н. А. Стратегічні чинники адаптації підприємств до зовнішнього середовища (на прикладі м'ясопереробних підприємств): автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.04. Одеса, 2009. 20 с.
14. Антонов В. Н., Терехов В. А., Тюкин И. Ю. Адаптивное управление в технических системах. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. 244 с.
15. Грунин О. А., Куприн А. А. Формирование адаптивности систем управления организацией предпринимательского типа. Санкт-Петербург : Астерион, 2010. 188 с.
16. Кравченко О. Принципи побудови адаптивної системи управління підприємства в умовах нестабільності економіки. *Збірник наукових праць ДЕТУТ. Серія «Економіка і управління»*. 2010. Вип. 15. С. 213–218.
17. Орлова К. Є. Визначення механізму адаптації підприємств до умов зовнішнього середовища. *Інноваційна економіка*. 2015. № 5. С. 174–178.
18. Погорелов Ю. С. Моделирование развития предприятия. *Актуальные проблемы экономики*. 2019. № 10. С. 51–59.
19. Гончар О. І. Функціонально-організаційні аспекти управління потенціалом підприємства на засадах синергетики. *Науковий вісник Полісся*. 2015. № 1 (1). С. 77–84. URL: https://www.google.com/search?newwindow=1&rlz=1C1CHBD_ruUA908UA908&sxsrf (дата звернення: 7 червня 2019 р.).

Надійшла до редакції 21.07.2020

References

1. Doing Business–2020. Zavdyaky chomu Ukrayina pidnyalasya v reytynhu na 64 skhodynku [Doing Business – 2020. Due to which Ukraine rose to 64th in the ranking]. Spilka ukrayins'kykh pidpryyemstiv, Ekonomichna pravda. URL : <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/10/24/652929/> (data zvernennya: 24 zhovtnya 2019 r.) [in Ukr.].
2. Savina, T. N. (2015) Kontseptual'ni zasady metodolohiyi doslidzhennya sotsial'no vidpovidal'noho investuvannya [Conceptual principles of research methodology of socially responsible investing]. *Ekonomichnyy analiz: teoriya i praktyka*. № 9. S. 52–61 [in Ukr.].
3. L'vova, N. A. (2019) Otvetstvennyye investitsyi: teoriya, praktika, perspektivy [Responsible investments: theory, practice, prospects]. *Nauchnyy zhurnal NIU ITMO. Seriya: Ekonomika i ekologicheskyy menedzhment*. № 3. S. 76–86 [in Russ.].
4. Maybutnye, yake na nas chekaye. Chomu bez prohram staloho rozvytku v biznesi nemaye perspektiv [The future that awaits us. Why there are no prospects in business without sustainable development programs]. URL : <https://nv.ua/ukr/biz/markets/maybutnye-dlya-biznesu-staliy-rozvytok-shchopotribno-znati-pro-nogo-vzhe-sogodni-eksperti-50083754.html> (data zvernennya: 26 kvitnya 2020 r.) [in Ukr.].
5. Orlova N. S., Kharlamova, A. O. ESG-pryntsyipy vedennya biznesu vykhodyat' na pershyy plan. Yak ekolohichni, sotsial'ni ta upravlins'ki kryteriyy vplyvayut' na stalyy rozvytok kompaniyi. Shcho pot-ribno znaty pro nykh vzhe zaraz [ESG-principles of doing business come to the fore. How environmental, social and management criteria affect the company's sustainable development]. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/13031/7/N_Orlova_M_2_IS.pdf (data zvernennya: 26 kvitnya 2020 r.) [in Ukr.].
6. Otvetstvennoye investyrovaniye stanovitsya vse boleye vliyatel'noy ideologiyey [Responsible investing is becoming an increasingly influential ideology]. URL: <https://investinfra.ru/novosti/otvetstvennoe-investirovanie-stanovitsya-vse-bolee-vliyatelnoy-ideologiyey.html> (data zvernennya: 7 chervnya 2019 r.) [in Russ.].
7. Budnik, M. M. (2012) Adaptatsiya promyslovykh pidpryyemstv do rynkovykh umov hospodaryuvannya [Adaptation of industrial enterprises to market conditions of management]: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: spets. 08.06.01. Kharkiv, 19 s. [in Ukr.].
8. Kozachenko, A. V., Ponomaryov, V. P., Lyashenko, A. N. (2013) Ékonomicheskaya bezopasnost' pred-priyatiya: sushchnost' i mekhanizm obespecheniya [Economic security of the enterprise: the essence and mechanism of support]. Kyev: Libra, 280 s. [in Russ.].
9. Kry's'ko, Zh. L. (2019) Adaptatsiya pidpryyemstva do zovnishn'oho seredovyscha cherez mekhanizm res-trukturyzatsiyi [Adaptation of the enterprise to the external environment through the mechanism of restructuring]. *Halyts'ky ekonomichnyy visnyk*. № 2. S. 38–42 [in Ukr.].
10. Ponomarenko, V. S., Trydid, O. M., Kyzym, M. O. (2003) Stratehiya rozvytku pidpryyemstva v umovakh kryzy [Strategy of enterprise development in the conditions of crisis] : monohrafiya. Kharkiv: Vydavn. dim «ІNZHEK», 328 s. [in Ukr.].

11. Rayevnyeva, O. V. (2016) Upravlinnya rozvytkom pidpryyemstva: metodolohiya, mekhanizmy, modeli [Management of enterprise development: methodology, mechanisms, models]. Kharkiv: Vydavn. dim «INZHEK», 496 s. [in Ukr.]
12. Stepanova, Yu. L. (2007) Ponyattya adaptatsiyi pidpryyemstva [The concept of adaptation of the enterprise]. *Ekonomika. Menedzhment. Pidpryyemnytstvo*. № 18 (II). S. 57–61 [in Ukr.].
13. Turitsa, N. A. (2009) Stratehichni chynnyky adaptatsiyi pidpryyemstv do zovnishn'oho seredovyshcha (na prykladi m'iasopererobnykh pidpryyemstv) [Strategic factors of adaptation of enterprises to the external environment (on the example of meat processing enterprises)]: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: spets. 08.00.04. Odesa, 20 s. [in Ukr.]
14. Antonov, V. N., Terekhov, V. A., Tyukin, I. Yu. (2001) Adaptivnoye upravleniye v tekhnicheskikh sistemakh [Adaptive control in technical systems]. Sankt-Peterburh: Yzd-vo S.-Peterburgskogo un-ta., 244 s. [in Russ.]
15. Grunin, O. A., Kuprin, A. A. (2010) Formirovaniye adaptivnosti sistem upravleniya organizatsyyey predprinimatel'skogo tipa [Formation of adaptability of management systems of the organization of business type]. Sankt-Peterburg: Asterion, 188 s. [in Russ.]
16. Kravchenko, O. (2010) Pryntsypy pobudovy adaptivnoyi systemy upravlinnya pidpryyemstva v umovakh nestabil'nosti ekonomiky [Principles of building an adaptive management system of the enterprise in conditions of economic instability]. *Zbirnyk naukovykh prats' DETUT. Seriya «Ekonomika i upravlinnya»*. Vyp. 15. S. 213–218 [in Ukr.].
17. Orlova, K. Ye. (2015) Vyznachennya mekhanizmu adaptatsiyi pidpryyemstv do umov zovnishn'oho seredovyshcha [Determination of the mechanism of adaptation of enterprises to the conditions of the external environment]. *Innovatsiyna ekonomika*. № 5. S. 174–178 [in Ukr.].
18. Pohoryelov, Yu. S. (2019) Modelyuvannya rozvytku pidpryyemstva [Modeling of enterprise development]. *Aktual'ni problemy ekonomiky*. № 10. S. 51–59 [in Ukr.].
19. Honchar, O. I. (2015) Funktsional'no-orhanizatsiyni aspekty upravlinnya potentsialom pidpryyemstva na zasadakh synerhetyky [Functional and organizational aspects of enterprise potential management on the basis of synergetics]. *Naukovyy visnyk Polissya*. № 1 (1). S. 77–84. URL: https://www.google.com/search?newwindow=1&rlz=1C1CHBD_ruUA908UA908&sxsrf (data zvernennya: 7 chervnya 2019 r.) [in Ukr.].

SUMMARY

Zoya D. Kalinichenko. Problems of adaptive management of business systems in the conditions of influence of destabilizing factors in Ukraine. The article considers the problems of adaptive management of a modern enterprise; the necessity of formation of new administrative policy, principles, the mechanism of adaptation of the enterprise to environmental conditions is analyzed; methodological principles and technologies of construction of adaptive management and production systems in the conditions of influence of destabilizing factors in Ukraine are substantiated.

The functions of the new adaptive control system are considered.

The main indicators of the quality of implementation of adaptive strategies in enterprise management are determined. The essence of the concept of adaptive management of business systems is defined as management activities to support sustainable development and the level of competitiveness.

The author emphasizes the need to modernize governance, move to indirect regulation of the economy, introduce public control, bring the tax and fiscal system to civilized norms of civil society, abolish administrative pricing and subsidies for chronically ill enterprises, introduce market methods of monetary refinancing of the economy, apply transparent competitive methods. government orders, contracts and resources.

To build capacity in conditions of economic uncertainty in the environment, companies should assess the benefits of global experience in change management, identify their own approaches, technologies that can be useful in conducting business and adapting business strategies.

It is possible to use the full potential of the state and business structures in strategic areas by adapting production strategies to the needs of society, clear program actions in the relevant areas of industrial development, modernization.

Keywords: adaptive management, adaptive strategies, sustainable development, destabilizing factors, corporate motivation, monitoring of adaptive technologies implementation.

УДК 343.35

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-232-239

Надія ФІСУНЕНКО[©]
кандидат економічних наук

Павло ТКАЧЕНКО[©]
здобувач вищої освіти

Альбіна КУЗЬМЕНКО[©]
здобувач вищої освіти

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЯВІВ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Проаналізовано злочинність у сфері економічної та господарської діяльності. Подано кримінологічну характеристику, кількісно-якісні показники злочинності, визначено заходи запобігання таким злочинам. З'ясовано особливості та обґрунтовано кримінально-правовими засобами суб'єкт економічних злочинів та прояви тіньової економіки, виявлено причини та фонові явища поширення злочинних проявів. Обґрунтовано причини та умови здійснення окремо взятого злочину, визначено заходи щодо протидії злочинності, зокрема спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері економіки.

Ключові слова: кримінологічна профілактика, економічна злочинність, захист економіки кримінально-правовими засобами, тіньова економіка, протидія економічним злочинам, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам у сфері економіки.

Постановка проблеми. На сьогодні в умовах реформації та побудови нової структури економіки особливим постає питання усунення недоліків, які спричиняють порушення мікроклімату в економічному середовищі. Для більш детального виявлення проблеми слід вивчити питання тіньової економіки, мету здійснення економічних злочинів, способів і методів проникнення в діяльність економічного розвитку держави. Відповідно до статистики наведених економічних злочинів та злочинних проявів, першочерговою потребою є вивчення кримінологічної характеристики проявів тіньової економіки та побудова цілісної системи запобігання злочинам. Діяльність у сфері тіньової економіки призводить до порушення чинного законодавства та становить суспільно небезпечну дію. У зв'язку з цим створені та реформовані вкотре органи захисту економіки мають бути доцільно використані в процесі протидії економічній злочинності, а з боку органів прокуратури має вестись суворий нагляд за додержанням законодавства та координацією правоохоронних органів.

Метою статті є дослідження кримінологічної характеристики проявів тіньової економіки, економічної злочинності, їх причинних комплексів та кількісно-якісних показників, які в подальшому дадуть можливість виокремлення методів протидії економічній злочинності та дієвих, ефективних заходів запобігання злочинам у сфері економіки.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Пробле-

© Фісуненко Н. О., 2020
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3985-7813>
fisunenkon@gmail.com
© Ткаченко П. І., 2020
paul_dp@ukr.net
© Кузьменко А. О., 2020
albinakuzmenko1996@gmail.com

ми тіньової економіки досліджували й зарубіжні, і вітчизняні науковці. Теоретичні та методичні основи тіньової економічної діяльності суб'єктів господарювання аналізував у своїх працях З. С. Варналій [1], криміналістичним засобам протидії тіньовій економіці присвячені праці В. А. Журавель [4, с. 48], на проблематиці економічної злочинності та її подоланні акцентували такі видатні вітчизняні науковці, як А. М. Бандурка, О. Г. Дрьоміна та інші.

Виклад основного матеріалу. Під час аналізу секторів економіки держави простежується пригнічення деяких їх аспектів у процесі відтворення та реалізації концепції поліпшення політичного та соціально-економічного становища, а отже, актуальним постає питання реалізації та здійснення реформації у сфері економіки.

Вивчення економічних відносин суб'єктів господарювання неможливе без держави і права в цих процесах, адже формування та функціонування зростаючої економіки залежить від ефективності її правового регулювання. З іншого боку, тип держави і права багато в чому залежить від рівня розвитку економіки, яка є основою життєдіяльності суспільства.

Отже, питання функціонування національної економіки як суспільно важливої сфери діяльності та розвитку держави напряду залежить від нормотворчості та ефективного забезпечення нормативно-правового регулювання цієї сфери. Тобто першочергово слід приділити увагу проблемам саме тіньової економіки, яку слід досліджувати не тільки з економічної точки зору, але доцільно враховувати і юридичні аспекти відповідно до теорії кримінологічного запобігання.

У своїх дослідженнях А. В. Сірко наголошує, що «тіньова економіка – це економічна діяльність, суб'єкти якої уникають офіційного обліку та сплати податків» [10, с. 226]. У свою чергу З. С. Варналій акцентує, що «тіньова економіка – це економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і/або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [1, с. 29].

Подаючи характеристику тіньової економіки, А. В. Сірко поділяє її на три види, а саме: неформальна економіка, прихована економіка та кримінальна економіка. У ході розгляду акцентованої проблеми актуальним постає трактування термінологічної конструкції «кримінальна економіка» [10, с. 226]. Розкриваючи зміст поняття, науковець стверджує, що «кримінальна економіка – це протиправна (злочинна) діяльність у вигляді фінансових афер, крадіжок, контрабанди, хабарництва, наркобізнесу, сутенерства, рекету, торгівлі людьми тощо. Таку економіку називають «чорною» економікою, позаяк у ній нелегальні як доходи, так і витрати» [10, с. 226].

Тіньова економіка є однією з найбільших перешкод для розвитку конкурентоспроможності країни, зростання соціальних стандартів життя населення та інтеграції в європейське співтовариство. Вона є відображенням активної криміналізації економічних процесів, високої корупційності органів державної влади та низької правової й податкової культури юридичних та фізичних осіб.

Наступним кроком дослідження з'ясуємо, що породжує тіньову економіку. Як стверджують у колективній праці О. Авдєєв, А. Васильєв та ін., «економічна злочинність – це негативне соціальне явище, яке живить тіньову економіку та суттєво впливає на рівень економічної безпеки держави, завдаючи їй суттєві матеріальні збитки» [7, с. 207]. Науковці також виділяють основні ознаки економічної злочинності, а саме: «економічна злочинність виникає у сфері управління державним або приватним майном і пов'язана з використанням службового становища з корисливими намірами; економічна злочинність стримує розвиток ринкових відносин, вільної конкуренції, а в кінцевому підсумку – підриває основи економічної безпеки держави; вона виступає підґрунтям «тіньової» економіки та стимулює корупцію і організовану злочинність; включає в себе переважно умисні суспільно-небезпечні діяння, які вчинюються особами, які включені в систему економічних відносин (переважно – це службові особи); заподіює значні матеріальні збитки; викликає соціальну нестабільність, зневіру законослухняних громадян у спроможність держави захистити їхні інтереси» [7, с. 207].

Отже, аналізуючи дослідження науковців, не можна не погодитися з тим, що ознакою економічної злочинності є заподіяння шкоди економічним інтересам держави і громадян, що охороняються законом, шляхом розкрадань, господарських і корисливих посадових злочинів. Відмінна риса економічних злочинів полягає в тому, що їх учиняють спеціальні суб'єкти – посадові й матеріально відповідальні особи, а не сто-

ронні для об'єкта керування люди, включені в систему економічних відносин, на які вони посягають.

Під час вивчення цієї проблеми слід з'ясувати кримінологічну характеристику злочинів у сфері національної економіки. Як стверджують дослідники, в Україні зареєстрована інформація щодо економічних злочинів, яка складає більше 40 % усіх статистичних даних порівняно з іншими видами злочинів, тому не дивно, що питання запобігання економічним злочинам стає актуальним для сьогодення. У структурі злочинів економічної спрямованості третину становлять посягання на власність, до 20 % – злочини у сфері господарської діяльності, і майже половину – злочинні дії з використанням службових повноважень [12, с. 202].

Згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України, за останні роки в країні спостерігається тенденція до зростання тяжкості економічних злочинів, адже до 40 % злочинів цього виду належать до категорії тяжких. Також не слід забувати про латентність окремих видів злочинів, скоєних у сфері економіки, оскільки серед протиправних посягань на власність близько 55 % становлять латентні злочини, а серед посягань, пов'язаних із податками, – понад 95 %. Серед злочинів, скоєних у сфері підприємництва, значне місце посідають протиправні дії працівників і посадовців правоохоронних органів, що породжує латентність злочинності в цій сфері [5].

У 2016 році вперше з'явилася у вільному доступі статистична інформація Генеральної прокуратури України про кримінальні правопорушення, учинені на підприємствах, в установах, організаціях за видами економічної діяльності відповідно до ст. 199–235 ККУ. Статистичні дані про злочини у сфері господарської діяльності за 2016–2019 рр. подано в табл. 1.

Таблиця 1

Аналіз злочинів у сфері господарської діяльності*

Види економічних злочинів	Роки			
	2016	2017	2018	2019
Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей (ст. 199 ККУ)	1316	1022	1256	1356
Заняття гральним бізнесом (ст. 203–2 ККУ)	964	469	501	512
Фіктивне підприємництво (ст. 205 ККУ)	681	784	792	815
Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 ККУ)	159	243		
Нецільове використання бюджетних коштів (ст. 210 ККУ)	15	21	23	29
Ухилення від сплати податків та зборів (ст. 212 ККУ)	1203	1099	1001	1009
Шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 ККУ)	62	58	60	62

*Побудовано авторами на підставі використаних інтернет-ресурсів [5, 9]

Отже, кримінологічні дослідження свідчать про набуття актуальності зростання економічної злочинності в країні, яка проявляється в примітивних та навіть цинічних формах. Останнє наявне в банківській сфері, де кредитно-фінансові розкрадання посідають одне з перших місць. Найбільш поширеними засобами вчинення розкрадань є: підробка банківських документів, шахрайство під видом конвертації гривні, використання підроблених пластикових платіжних засобів та присвоєння грошей, отриманих шляхом ненадання замовнику товару або послуги. Присвоєння грошей як протиправне діяння є досить поширеним у мережі інтернет-магазинів, більшість яких очолюють саме шахраї. Наразі спостерігається стабільна гнучка тенденція до зростання організованої злочинності, котра властива розкраданням у значних розмірах та хабарництву. Відбувається зрощування розкрадачів зі злодіями, грабіжниками й іншими представниками кримінальної злочинності, з одного боку, й активна взаємодія з тіньовою економікою, що утворює фундамент економічної злочинності, з іншого.

Аналізуючи кримінологічну теорію та особливості економічних злочинів тіньової економіки, слід надати характеристику особи злочинця, що складає мотиви для створення його портрета з подальшим переліком умов та причин, фонових явищ, які можуть бути застосовані в процесі розробки заходів протидії та запобігання економічним злочинам. Характеризуючи особу розкрадача, не можливо не помітити співвідношення чоловіків та жінок. Приблизна рівновага статей обумовлена досить логічною системою стереотипів: жінки найчастіше обіймають посади, пов'язані з виконанням бухгалтерського обліку, обслуговуванням товарно-матеріальних цінностей у торгівлі та сфері побуту. Серед керівних посад, віднесених до групи організованих розкрадань, найбільшу частку обіймають чоловіки, переважна більшість яких були раніше засуджені за хабарництво, тому й не дивно, що такі особи виконують спеціальні виконавчо-розпорядницькі функції, властиві управлінській ланці. За даними кримінологічних досліджень, більшість осіб чоловічої статі, які були раніше засуджені та перебувають на управлінських посадах державної служби, мають середню або незакінчену вищу освіту. Аналіз понад 100 кримінальних справ дав можливість визначити, що кожний п'ятий злочин, пов'язаний із розкраданням, учиняється з використанням службового становища та є груповим. До особливостей належить ієрархічна система посадових осіб, які є злочинцями або становлять організовану злочинну групу.

Характеристика особи злочинця у сфері економіки надає інформацію про те, що головною ознакою є вік: 75 % осіб старші за 30 років. Не слід замовчувати питання рецидиву, що є актуальним у кримінальному праві, адже в економічній злочинності рецидив трапляється доволі часто, а саме в галузі господарства [11, с. 202].

Причини та умови злочинів у сфері економіки є доволі складними й потребують детального розгляду та всебічного вивчення як з боку кримінології, так і з боку економічних наук.

Умови скоєння злочинів у сфері економіки на етапі реформування різних державних систем та впровадження нових технологій щодо економічного середовища, є різноманітними: комфортними; на підготовлених місцях та позиціях; які становлять собою рецидив; які є окремим пунктом для виявлення злочинності в особливо великих розмірах та тяжких наслідках. Детермінацію злочинів у сфері економіки слід вбачати в поєднанні суб'єктивного й об'єктивного аспектів. Суб'єктивний аспект – це причини явища, що розглядається. Такими можна вважати суперечності між антисоціальними властивостями злочинців та рівнем економічних відносин, що склалися в суспільстві і регулюються нормативно. Дія вказаної причини виявляється на фоні умов, які мають об'єктивний характер. Серед них найбільш впливовими є такі економічні умови: саме в економіці виявляються суперечності, які формують корисливу протиправну мотивацію громадян. Впливовість таких факторів підтверджує новітня історія України [2, с. 129].

У період економічної кризи останнього десятиліття валовий внутрішній продукт країни скоротився майже у 2,5 рази. Непослідовні економічні реформи обумовили масове зупинення виробництва. За наявності офіційних перепон економіка почала реалізовуватися в неофіційному вигляді. Тож не дивно, що злочинність в економічній сфері швидкими темпами поширювалася, сягаючи 50–60 % валового внутрішнього продукту. На сьогодні є достатній перелік факторів економічної злочинності, але актуальним вважається фактор та умови, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів.

Актуальне питання протидії рейдерству становить собою положення про поширення протиправного захоплення майна та власності. Рейдерство здійснюється за допомогою підробки документів та судових рішень, у ході чого злочинці набувають майнових прав на підприємства, фірми, організації, вартість яких становить більше десятків мільйонів гривень. Обов'язковою умовою таких дій та виявлення злочинних проявів є протиправна діяльність державних службовців, не становлять винятку і співробітники правоохоронних органів.

Умотивованим наміром користуються злочинці у сфері тіньової економіки, яка надає їм більш тверду мотивацію до вчинення кримінальних протиправних діянь. Такий мотив є саме спонукальний, надає змогу заняття протиправною діяльністю у сфері економіки. Ним, як правило, виступає користь, прагнення до матеріального добробуту, володіння престижними речами, що дорого коштують, прагнення зайняти високе становище в суспільстві, яке дає доступ до благ, що недоступні рядовому працівнику.

Із загостренням злочинності у сфері економіки постає питання її запобігання. Найбільш ефективними вважаємо спеціально-кримінологічні заходи.

Протидія злочинам у сфері економіки полягає в застосуванні заходів виховного характеру, які за своєю природою спрямовані на реалізацію програми попередження економічної злочинності з урахуванням новітніх тенденцій у їх динаміці, упровадження практики щодо фактів учинення злочинів у сфері господарської діяльності, систематизоване формування через засоби масової інформації громадянської позиції для захисту своїх прав у системі економічних відносин. Залучення відповідних державних органів до протидії економічним злочинам перебуває на етапі реформування. Департамент захисту економіки Національної поліції України виконує не всі покладені на нього завдання відповідно до закону, що є досить пригніченим фактом та надає більш широкий доступ до набуття актуальності поширення економічної злочинності в цілому на фоні детермінованих явищ. Досить часто трапляються випадки, що саме співробітники правоохоронних органів, які повинні реалізувати функцію боротьби з економічною злочинністю, є злочинцями та скоюють злочини, що належать до найтяжчих. Недоліком є відсутність контролю над діяльністю таких правоохоронних органів; реформація, яка мала відбутися під час створення нового підрозділу, не включала в себе той факт, що буде здійснюватися суворий нагляд за додержанням законодавства під час провадження певної правоохоронної діяльності, спрямованої саме на подолання економічної злочинності. Мабуть, відповідальні особи, які складали концепцію реформи, мали на меті поновити кадровий склад підрозділу та «безконтрольно пустити новачків до роботи з професійними злочинцями цього середовища».

Лише за суворого дотримання всіх процесуальних норм та законності положень можна подолати економічну злочинність. Постає необхідність посилити повноваження Департаменту захисту економіки Національної поліції України в межах чинного законодавства та надати пропозиції щодо можливостей реалізації нових програм протидії економічній злочинності.

Доцільним у ході виявлення порушення чинного законодавства та фіксування факту вчинення караного протиправного діяння буде застосовувати суворий та неухильний контроль із боку прокуратури за діяльністю правоохоронних органів, посилити заходи координації підрозділів Національної поліції, надати можливість співробітникам прокуратури виконувати посадові обов'язки на місцях, створити новітні підрозділи правоохоронних органів. Також зі сторони прокуратури слід здійснювати неухильний контроль за додержанням законів під час провадження оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування.

Прокуратура на фоні інших правоохоронних та правозахисних органів має ретельно виконувати свої обов'язки, особливо у сфері нагляду за додержанням законодавства та координації правоохоронної діяльності. Для аналізу протидії економічній злочинності необхідно розглянути суб'єкт протидії злочинам, пов'язаним із державними закупівлями. Таким суб'єктом є прокуратура України, яка здійснює першочергові заходи щодо виявлення злочинів у сфері державних закупівель та за цим фактом – порушення кримінального провадження.

Діяльність прокуратури щодо протидії злочинності має всебічний характер, реалізується в конкретних напрямках із використанням передбачених законом форм і методів. Також важливо зазначити, що органи прокуратури є важливим суб'єктом протидії злочинності у сфері державних закупівель. Діяльність прокуратури з протидії злочинам указаної категорії полягає в цілеспрямованій роботі для недопущення їх учинення, усунення їх причин та умов, переривання злочинної діяльності на різних стадіях, притягнення винних до кримінальної відповідальності. Реалізується вона у відповідних напрямках: аналітичному, правоохоронному, координаційному та інформаційно-виховному. Подальший розвиток діяльності прокуратури щодо протидії злочинності у сфері державних закупівель пов'язаний насамперед із запровадженням спеціалізації прокурорської роботи з указаної категорії, удосконаленням її правових засад, а також перспективністю наукових досліджень у цій сфері [13, с. 32].

Кримінологічні заходи, які спрямовані саме на усунення недоліків у статистичній звітності щодо злочинності на теоретичних та практичних засадах, є не менш важливою категорією. Серед кримінологічних заходів слід виокремити саме спеціально-кримінологічні напрями, які є найефективнішими для запобігання злочинності. У результаті аналізу наукових матеріалів та досліджень фахівців із Національної академії прокуратури України з'ясовано, що найчастіше застосовуються в ході провадження функціональних обов'язків суб'єкта повноважень саме спеціально-кримінологічні напрями.

Важливим для протидії злочинності у сфері економіки є правоохоронний напрям. Він становить головний зміст діяльності прокуратури, спрямований на реалізацію її конституційних функцій. У системі протидії злочинності у сфері економіки правоохоронній діяльності прокуратури належить особливе місце. Так, складовими правоохоронної діяльності прокуратури є:

- нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування;
- нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності;
- підтримання державного обвинувачення;
- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- представництво інтересів громадянина і держави в суді [13, с. 29].

На думку авторів, у межах цього дослідження доцільно розглянути лише найважливіші з них.

Так, нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування здійснюється у формі процесуального керівництва. Предметом такого нагляду є дотримання вимог норм КПК України, що регламентують діяльність органів досудового розслідування з виявлення та усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів у сфері економіки. Це означає, що кримінологічний нагляд прокурора на стадії досудового розслідування має забезпечити ґрунтовне та всебічне дослідження вчиненого злочину в кожному кримінальному провадженні.

Другою складовою правоохоронної діяльності прокуратури є нагляд за додержанням законів органами, які відповідно до положень чинного законодавства здійснюють оперативно-розшукову діяльність у сфері економіки, зокрема: Департаментом державної служби боротьби з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, Департаментом контррозвідувального захисту інтересів держави в сфері економічної безпеки Служби безпеки України, а надалі також Національним антикорупційним бюро України. Органи прокуратури впливають на якість та ефективність діяльності цих органів, уживають заходів для забезпечення її відповідності закону. Одним із головних завдань нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, є контроль за виконанням ними обов'язку, визначеного п. 1 ст. 7 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють їх учиненню. Крім того, важливою для протидії злочинам у сфері економіки є оперативно-розшукова профілактика, яка передбачає здійснення оперативно-розшукових і профілактичних заходів щодо осіб, які схильні й часто опиняються в ситуаціях, сприятливих для вчинення злочинів, наприклад, членів комітетів із конкурсних торгів [13, с. 29].

До заходів спеціально-кримінологічного характеру можна віднести:

1) проведення органами захисту економіки комплексних перевірок відповідно до чинного законодавства на предмет здійснення товарно-грошових операцій суб'єктами підприємницької діяльності, що створені при комунальних, державних установах, організаціях та підприємствах;

2) проведення відповідними органами перевірки доцільного використання бюджетних коштів та виявлення злочинів у сфері державних закупівель;

3) проведення на законних підставах оперативно-розшукової діяльності з метою протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом;

4) проведення комплексної перевірки законності здійснення суб'єктами підприємницької діяльності товарно-грошових операцій, зокрема в паливно-енергетичній сфері, із метою виявлення фактів одержання тіньових доходів шляхом прихованого вилучення з обігу сум різниці між собівартістю та роздрібними цінами на товари та послуги;

5) проведення скоординованої роботи з профілактики та виявлення правопорушень, пов'язаних з адмініструванням та сплатою податку на додану вартість унаслідок здійснення незаконних експортних операцій та припинення діяльності організаторів створення та незаконної діяльності фіктивних підприємств. Лише за суворого дотримання законних вимог, проведення системної роботи, провадження на законних підставах комплексних перевірок, реалізації програми протидії економічним злочинам можна дійти результату поліпшення ситуації у сфері економіки [2, с. 101].

Упровадження досліджень різних видатних науковців у сфері протидії економічним злочинам дозволить виділити в результаті нові профілактичні методи, заходи запобігання та методологію ліквідації економічних злочинів [8, с. 123].

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері економіки є дієвими лише за умови провадження їх відповідними органами державної влади у сфері захисту економіки та за дотримання відповідного чинного законодавства, що регулює діяльність цих органів.

Комплексні дії, зазначені вище, спрямовані на подолання злочинності та проведення профілактичних заходів із метою запобігання злочинним проявам. Такі дії дозволять захистити та зміцнити економіку і впровадити позитивні статистичні дані.

Висновки. Тіньова економіка в Україні є однією з найбільших перешкод для розвитку конкурентоспроможності країни, зростання соціальних стандартів життя населення та інтеграції в європейське співтовариство. Вона є відображенням активної криміналізації економічних процесів, високої корумпованості органів державної влади та низької правової й податкової культури юридичних та фізичних осіб. Проблематика економічної злочинності з'явилася порівняно нещодавно та набирає шалених обертів. Зареєстрована інформація щодо економічних злочинів становить більше 40 % усієї статистики порівняно з іншими видами злочинів, тому не дивно, що питання запобігання економічним злочинам стає актуальним для сьогодення. У структурі злочинів економічної спрямованості третину становлять посягання на власність, до 20 % – злочини у сфері господарської діяльності, і майже половину – злочинні дії з використанням службових повноважень.

Нагальним питанням постає запобігання економічним злочинам, ефективними та більш дієвими є спеціально-кримінологічні заходи запобігання, які передбачають провадження відповідними органами перевірок на предмет здійснення товарно-грошових операцій суб'єктами підприємницької діяльності, доцільного використання бюджетних коштів, проведення на законних підставах оперативно-розшукової діяльності з метою протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та інше. Лише за суворого дотримання всіх процесуальних норм та законності можна подолати тіньову економіку країни.

Список використаних джерел

1. Варналій З. С. Тіньова економіка в системі інституціональних загроз економічній безпеці України. *Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії: матеріали міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 23 черв. 2017 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 29-32.
2. Голіна В. В., Даньшин І. М., Валуїська М. Ю. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / за заг. ред. В. В. Голіної. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків: Право, 2009. 288 с.
3. Економічна безпека: навч. посіб. / О. Є. Користін, О. І. Барановський, Л. В. Герасименко та ін.; за ред. О. М. Джузі. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури. 2010. 368 с.
4. Журавель В. А., Резнікова О. І. Тіньова економіка та корупція в Україні: криміналістичні засоби протидії. *Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії: матеріали міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 23 черв. 2017 р.)* Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 48-52.
5. Звіт про кримінальні правопорушення, вчинені на підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності за січень-грудень 2017 року. *Генеральна прокуратура України: офіц. вебсайт*. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 10.03.2020).
6. Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні: навч. посібн. Київ, 2009. 282 с.
7. Кримінологія: питання та відповіді / кол. авт. О. О. Авдєєв, А. А. Васильєв та ін.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Золота миля, 2015. 324 с.
8. Сміян Л. С., Нікітін Ю. В. Кримінологія. Київ: Національна академія управління, 2010. 239 с.
9. Звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Генеральна прокуратура України: офіц. вебсайт*. URL: <http://www.gp.gov.ua> (дата звернення: 20.03.2020).
10. Сірко А. В. Економічна теорія. Політекономія. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 416 с.
11. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналій. Київ: НІСД, 2006. 574 с.
12. Ткаченко П. І., Кузьменко А. О. Детермінація злочинів в сфері економіки та їх запобігання. *Протидія економічній злочинності: теоретичний, методичний та практичний аспекти: матеріали науково-практичного семінару ДДУВС МВС України*, 2019. 202 с.
13. Болгов В. Прокуратура України як суб'єкт протидії злочинності у сфері державних закупівель. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 27–33.

Надійшла до редакції 02.06.2020

References

1. Varnaliy Z. S. (2017). Tin'ova ekonomika v systemi instytutsional'nykh zahroz ekonomichniy bezpetsi Ukrainy [The shadow economy in the system of institutional threats to economic security of Ukraine]. *Tin'ova ekonomika: svitovi tendentsiyi ta ukrayins'ki realiyi: materialy mizhvidomchoyi nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 23 cherv. 2017 r.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav, S. 29-32.
2. Holina V. V., Dan'shyn I. M., Valuys'ka M. Yu. (2009). Kryminolohiya: Zahal'na ta Osoblyva chastyny: pidruchnyk [Criminology: General and Special Parts]. Kharkiv: Pravo. 288 s.
3. Ekonomichna bezpeka [Economic security]: navchal'nyy posibnyk (2010) / O. Ye. Korystin, O. I. Baranovs'kyi, L. V. Herasymenko ta in.; za red. O. M. Dzhuzhi. Kyiv: Alerta; KNT; Tsentr uchbovoyi literatury. 368 s.
4. Zhuravel' V. A., Reznikova O. I. (2017). Tin'ova ekonomika ta koruptsiya v Ukraini: kryminalistychni zasoby protydyi [The shadow economy and corruption in Ukraine forensic counter-measures]. *Tin'ova ekonomika: svitovi tendentsiyi ta ukrayins'ki realiyi: materialy mizhvidomchoyi nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 23 cherv. 2017 r.) Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav. S. 48-52
5. Zvit pro kryminal'ni pravoporushennya, vchyneni na pidpryemstvakh, ustanovakh, orhanizatsiyakh za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti za sichen'-hruden' 2017 roku [Report on criminal offenses committed at enterprises, institutions, organizations by type of economic activity for January-December 2017] (2017). *Heneral'na prokuratura Ukrainy: ofits. veb-sayt*. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.
6. Kravchuk S. Y. (2009). Ekonomichna zlochynnist' v Ukraini [Economic crime in Ukraine]: navchal'nyy posibnyk. Kyiv. 282 s.
7. Kryminolohiya: pytannya ta vidpovidi [Criminology: questions and answers] (2015) / col. avt. O. O. Avdeev, A. A. Vasylyev ta in.; za zah. red. O. M. Lytvynova. Kharkiv. Zolota mylya. 324 s.
8. Smiyan L., Nikitin Yu. (2010). Kryminolohiya [Criminology]. Kyiv: Natsional'na akademiya upravlinnya. 239 s.
9. Zvit pro zareyestrovani kryminal'ni pravoporushennya ta rezul'taty yikh dosudovoho rozsliduvannya [Report on registered criminal offenses and the results of their preliminary investigation]. *Heneral'na prokuratura Ukrainy: ofits. veb-sayt*. URL: <http://www.gp.gov.ua>.
10. Sirko A. B. (2014). Ekonomichna teoriya. Politekonomiya [Economic theory. Political economy]. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury. 416 s.
11. Tin'ova ekonomika: sutnist', osoblyvosti ta shlyakhy lehalizatsiyi (2006) [Shadow economy: essence, features and ways of legalization]: monohrafiya / za red. Z. S. Varnaliy. Kyiv: NISD. 574 s.
12. Tkachenko P. I., Kuz'menko A. O. (2019). Determinatsiya zlochyniv v sferi ekonomiky ta yikh zapobihannya [Determination of economic crimes and their prevention]. *Protydiya ekonomichniy zlochynnosti: teoretychnyy, metodychnyy ta praktychnyy aspekty: materialy naukovo-praktychnoho seminaru DDUVS MVS Ukrainy*. 202 s.
13. Bolgov V. The Prosecutor's Office of Ukraine as a subject of combating crime in the field of public procurement (2015). *Scientific Journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*. № 1. S. 27–33.

SUMMARY

Nadiya O. Fisunenکو, Pavlo I. Tkachenko, Albina O. Kuzmenko. Criminological characteristics of the manifestations of the shadow economy. The article analyzes the features of the criminological characteristics of the manifestations of the shadow economy. The essence of the concept of "shadow economy" and its characteristic are investigated. As a result, it turned out that the shadow economy is one of the biggest obstacles to the development of the country's competitiveness, the growth of social standards of living of the population and integration into the European community. It is a reflection of the active criminalization of economic processes, the high corruption of state authorities and the low legal and tax culture of legal entities and individuals.

The study found that the shadow economy gives rise to economic crime, which is harming the economic interests of the state and citizens protected by law, through theft, economic and mercenary official crimes.

Statistical data of the General Prosecutor's Office of Ukraine for recent years are analyzed. Based on the results, it is established that a tendency towards an increase in the severity of economic crimes is observed in the country. Analysis of crimes in the field of economic activity (by types of economic crimes) indicates an increase in tax evasion, misuse of budget funds, etc. So, criminological studies indicate the growing urgency of economic crime in the country.

Criminological theory is investigated, persons who commit economic crimes, their relationship between men and women and areas of professional activity are examined and characterized.

According to the results of the study, it was found that in the structure of economic crimes, a third are attacks against property, and almost half are criminal acts using official powers. The urgent issue is the prevention of economic crimes, effective and more specific are criminological preventive measures, which include the performance by the relevant authorities of inspections for the implementation of commodity-money transactions by business entities, it is advisable to use budgetary funds, legally conduct operational search activities in order to counter the legalization (laundering) of proceeds from crime, and more. Only with strict observance of all procedural rules and the rule of law, is it possible to overcome the country's shadow economy.

Keywords: criminological prevention, economic crime, protection of the economy by criminal legal means, shadow economy, combating economic crimes, specially-criminological prevention of economic crimes.

Трибуна аспіранта

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-240-244

Ірина АНТОНЮК[©]

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИННИКІВ, ЩО СПРИЯЮТЬ ВЧИНЕННЮ ШАХРАЙСТВА НА РИНКУ ПРАЦІ

Досліджено організаційно-економічні механізми регулювання сфери працевлаштування України. Проаналізовано діяльність осіб, які є *роботодавцями, а також надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, описано характер* соціально-трудових відносин із найманими працівниками. Розглянуто окремі чинники та обставини, що впливають на виникнення шахрайських проявів у сфері надання послуг з працевлаштування.

Ключові слова: шахрайство, працевлаштування, ринок праці, законодавче регулювання трудових прав відносин.

Постановка проблеми. Як свідчить практика, соціально-економічна нестабільність та низький рівень життя більшої частини населення зумовлює перевищення попиту над пропозицією на ринку праці. Проте не завжди такий попит дає позитивні результати, бо масове безробіття змушує громадян у пошуках роботи погоджуватися на будь-які пропозиції, не перевіряючи репутацію роботодавців та посередників, які надають послуги з працевлаштування. Водночас недосконалість та наявність колізій у трудовому, цивільному законодавстві, а також неспроможність правоохоронних органів протистояти всім новим проявам обману стали причиною поширення шахрайських дій на ринку праці. Людина, яка втратила віру знайти гідну роботу, раптово отримавши таку пропозицію, втрачає пильність і може погодитися із сумнівними умовами, внаслідок чого стає потерпілою.

Для розуміння проблеми шахрайства треба дослідити особливості функціонування ринку праці та виявити чинники, що впливають на рівень шахрайств у цій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми? свідчить, що окремі аспекти щодо розслідування шахрайства у різних сферах розглядалися у працях: Д. М. Андреева, Г. С. Бідняк, В. І. Гаєнка, С. В. Головкіна, Є. В. Дехтярьова, Н. Ю. Кириленко, С. М. Князева, О. В. Курмана, О. Л. Мусієнка, Т. В. Охрімчук, Н. В. Павлової, Т. А. Пазинич, С. С. Чернявського та ін. Окремі положення щодо сфери працевлаштування досліджувалися низкою вчених, проте в основному наукові праці виконані у цивільно-правовому напрямі. До того ж проблема розслідування шахрайства, пов'язаного із наданням послуг у сфері працевлаштування, в науці криміналістиці є малодослідженою і потребує висвітлення.

Метою статті є дослідження організаційно-економічних механізмів державного та регіонального регулювання сферою працевлаштування України, а також визначення їх ролі та впливу на виникнення шахрайських проявів.

Виклад основного матеріалу. В основі працевлаштування полягають трудові відносини, під якими розуміють вольовий двосторонній зв'язок працівника та роботодавця через їх взаємні суб'єктивні трудові права й обов'язки.

Потрібно зазначити, що діапазон думок вчених-цивілістів з приводу позначення

© Антонюк І.А., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4629-3403>

k_ksmp@dduvs.in.ua

такої категорії як «роботодавець» дуже широкий.

У чинному трудовому законодавстві для позначення цього суб'єкта трудових правовідносин законодавець використовує різні терміни. Однак більш поширеною є думка, що роботодавець – це юридична особа (підприємство, установа, організація) або фізична особа-підприємець, яка в межах трудових правовідносин використовує працю фізичних осіб [1, с. 16]. Хоча деякі критикують таке визначення, мотивуючи тим, що таке трактування зводить розуміння роботодавця тільки до особи, яка вже уклала трудовий договір з працівником, і пропонують закріпити поняття у широкому розумінні. Для цього акцентувати потрібно не на укладенні договору, а на можливості наймання працівника [2, с. 501]. Зі свого боку, наймання особи – це вже певною мірою договір, хоча і в усній формі. Згідно із ст. 639 ЦК України договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом. Якщо ж сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для такого виду договорів не вимагалася [3].

У деяких випадках шахраї користуються цим і, уникаючи укладання договору у письмовій формі, пропонують найманим працівникам домовитись в усній формі. Коли останні розуміють, що стають жертвами обману, довести провину шахраїв без документального підтвердження дуже складно. Тому справжні трудові відносини на ринку праці виникають тільки у разі укладання трудового договору.

З цього випливає, що на ринку праці задіяна велика кількість осіб, які знаходяться між собою у певних соціально-трудових відносинах. Водночас ці відносини регулюються низкою нормативно-правових документів, зокрема: Законами України «Про зайнятість населення», «Про охорону праці», «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні», «Про оплату праці» тощо. Їх положення в основному визначають основні засади реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, порядок оплати праці працівників, які перебувають у трудових відносинах, визначають характер відносин між роботодавцем і працівником тощо.

Правові засади і гарантії здійснення громадянами України права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці визначено Кодексом законів про працю України [4].

Однак більшість нормативних актів були прийняті ще за радянських часів і не є адаптованими для реалій сьогодення. Незважаючи на низку змін, деякі положення дотепер потребують удосконалення, оскільки вони породжують низку зловживань з боку несумлінних суб'єктів ринку праці та не передбачають умов захисту сумлінних громадян.

До недавнього часу жодне положення не передбачало й захист громадян, які мають намір працевлаштуватися за кордоном, оскільки за радянських часів таке поняття, як «зовнішня трудова міграція» не було відомо нашій державі.

Відтік робочої сили до інших країн зумовив прийняття у 2015 році окремого Закону «Про зовнішню трудову міграцію», який визначив правові та організаційні засади державного регулювання зовнішньої трудової міграції та соціального захисту громадян України за кордоном (трудова мігрантів) і членів їхніх сімей [5].

Натомість, великий попит на роботу за кордоном привернув увагу й шахраїв. Особливо вразливими для шахраїв стали громадяни, які намагаються працевлаштуватися поза офіційним контролем через «сумнівних» посередників, які надають послуги з працевлаштування.

Водночас за законодавством, до послуг з посередництва у працевлаштуванні належать не тільки надання інформації, а й пошук роботи та сприяння у працевлаштуванні особи, добір працівників відповідно до замовлень роботодавців (у тому числі іноземних) у межах укладених з роботодавцями договорів (контрактів) [8].

Безсумнівною є той факт, що практика так званого «посередництва» на підставі договору про інформаційні послуги є достатньо поширеною в Україні. За таким договором компанія лише надає потенційному працівнику інформацію про наявні в певній країні вакансії. Такі «посередники» насправді не мають «зобов'язань» перед працівниками, не надають жодних гарантій у працевлаштуванні, не звітують щодо кількості працевлаштованих, а їхня діяльність не достатньо контролюється Міністерством соціальної політики. Відносна складність процедури отримання ліцензії – це спроба максимально захистити права потенційних працівників-українців та не допустити зловживання з боку іноземних роботодавців. Однак законодавчі вимоги щодо отримання ліцензії ігноруються багатьма компаніями [9].

Діяльність посередників, які надають послуги з працевлаштування в Україні, також визнана на законодавчому рівні. Зокрема, діяльність суб'єктів господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, та інших суб'єктів господарювання, які здійснюють наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в інших роботодавців, регулюється Законом України «Про зайнятість населення» та іншими законодавчими актами України.

Згідно з пунктом 4 вказаного нормативно-правового акта, суб'єкти господарювання, які надають послуги з посередництва у працевлаштуванні, та суб'єкти господарювання, які здійснюють наймання працівників для подальшого виконання ними роботи в Україні в інших роботодавців, зобов'язані:

1) надавати громадянам повну та достовірну інформацію про попит роботодавця на робочу силу (вакансії), його вимоги щодо кваліфікації, досвіду роботи, про умови, характер та оплату праці;

2) співпрацювати з відповідним територіальним органом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, підприємствами, установами та організаціями, профспілками та їх об'єднаннями, організаціями роботодавців та їх об'єднаннями;

3) забезпечувати захист інформації, що надійшла від громадян, які звертаються з метою працевлаштування, та дотримання правил використання і поширення такої інформації, встановлених законами України «Про інформацію» та «Про захист персональних даних», а також конфіденційність комерційної інформації роботодавців відповідно до закону;

4) подавати територіальним органам центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, відомості про чисельність працевлаштованих ними осіб у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері зайнятості населення та трудової міграції, за погодженням з центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у галузі статистики [8].

Однак і під час працевлаштування в Україні виникає низка складних ситуацій, коли несумлінні посередники, діючи всупереч встановленим вимогам, порушують закон, а також зловживають правом суб'єктів трудових відносин.

Як справедливо зауважують О. О. Дума та Д. В. Івах, чинні нормативно-правові акти про працю не містять жодних положень щодо наслідків зловживань у сфері праці. А це, зі свого боку, створює для суб'єктів трудових відносин можливість користуватися недосконалістю закону у своїх інтересах і практично безкарно порушувати права інших осіб [10, с. 63]. Проте недоліки законодавчих актів, що регулюють трудові правовідносини, насамперед полягають у прогалинах і колізіях. Як зазначає Л. Тихонович, передбачити всі можливості зловживань правами в трудовій сфері об'єктивно неможливо через різноманіття життєвих ситуацій і так звану винахідливість осіб, які намагаються обійти закон або для уникнення відповідальності, або з метою отримання для себе певної вигоди шляхом завдання шкоди іншим суб'єктам відповідних трудових відносин. На його думку, протидія зловживанню правом у цій сфері повинна брати свій початок із законодавчого закріплення галузевого принципу неприпустимості зловживання правом із відповідними специфікаціями щодо трудових норм [11, с. 24].

Через регулятивне законодавство та соціально-економічні чинники також потрібно розглядати й обстановку та умови вчинення шахрайства на ринку праці, бо 85 % злочинів цієї категорії вчиняються саме через ці чинники. Треба визнати, що обстановка вчинення шахрайства на ринку праці напряму пов'язана з умовами, в яких вчиняється злочин, і які йому сприяють. Шахраї пристосовують конкретну обстановку, зважаючи на динаміку сприятливих і несприятливих чинників, адаптуючись під нові умови.

Розглядаючи обстановку, не можна оминати увагою час та місце вчинення шахрайства, пов'язаного із наданням послуг у сфері працевлаштування.

Щодо місця вчинення кримінального правопорушення у географічному розумінні, слід сказати, що здебільшого діяльність шахраїв зосереджується у великих містах, де є наплив громадян з периферії у пошуках роботи. Тим часом у 25 % випадків шахраї навіпаки обирають регіони, мешканці яких не достатньо поінформовані про обман на ринку праці через невелику поширеність шахрайств. Цей факт можна пояснити нестачею робочих місць саме у провінціальних регіонах, де громадяни готові погодитися на будь-яку працю.

Говорячи про безпосереднє місце вчинення шахрайства, то у 32 % випадків ними були приміщення кадрових агентств, у 18 % – вулиця, у 12 % – офіс, в якому проводилося платне навчання для підготовки до роботи, якої немає, 14 % – офіс роботодавця. Через розповсюдження пропозицій роботи у дистанційному форматі, у 24 % місцем вчинення шахрайства у сфері працевлаштування є інтернет-простір. У 65 % випадків спроби шахрайства можуть реалізовуватися в декількох місцях, не пов'язаних між собою.

Щодо часу вчинення шахрайства у сфері працевлаштування, то в основному такий злочин вчиняється у денний час у будні дні, що пов'язано із роботою підприємств, установ та організацій, які пропонують роботу, а також графіком роботи посередницьких фірм із працевлаштування. Проте у разі вчинення шахрайства у сфері працевлаштування через мережу «Інтернет», часом може бути будь-який період доби.

Якщо спиратися на пору року, то матеріали судово-слідчої практики свідчать про збільшення кількості пропозицій сезонних робіт з кінця весни і до початку осені. Йдеться про працевлаштування у секторі агробізнесу, на обслуговуванні відпочинку у курортних зонах тощо. У зимовий час активність шахраїв трохи призупиняється і становить приблизно 34 %.

Висновки. Отже, специфіка злочинної діяльності на ринку праці суттєво залежить від соціально-економічної ситуації та від нормативно-правового регулювання відповідних процедур, від правових колізій та розбіжностей у законодавстві, на які швидко реагують шахраї для здійснення злочинного задуму. До того ж шахраї пристосовують конкретну обстановку, зважаючи на динаміку сприятливих і несприятливих чинників, адаптуючись під нові умови.

Список використаних джерел

1. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с.
2. Філіппов В. В. Визначення поняття роботодавця як сторони трудових правовідносин. *Форум права*. 2008. № 3. С. 501–505. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08fvvstp.pdf> (дата звернення 06 липня 2020 р.).
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Кодекс законів про працю України: Закон України від 1971 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 19 липня 2020 р.).
5. Про зовнішню трудову міграцію : Закон України від 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 19 липня 2020 р.).
6. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 06 липня 2020 р.).
7. Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Київ : МАУП, 2007. Бібліогр.: у кінці розд. 512 с.
8. Про зайнятість населення : Закон України від 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 06 липня 2020 р.).
9. Ліцензія на посередництво у працевлаштуванні за кордоном. URL: [https:// Legalaid.ua.ua](https://Legalaid.ua.ua) (дата звернення: 12 липня 2020 р.).
10. Дума О. О., Івах Д. В. Зловживання правом суб'єктами трудових відносин як правове явище. *Юридичний бюлетень*. 2019. С. 59–66.
11. Тихонович Л. А. Зловживання правом у сфері трудових відносин як моральна проблема : зб. наук.праць Харків. нац. пед. університету ім. Г. С. Сковороди. Серія: Право. 2012. Вип. 18. С. 19–23.

Надійшла до редакції 27.08.2020

References

1. Melnyk K. Yu. *Trudove pravo Ukrainy* [Labor law of Ukraine] : pidruchnyk. Kharkiv : Disa plus, 2014. 480 s. [in Ukr.].
2. Fillipov V. V. Vyznachennia poniattia robotodavtsia yak storony trudovykh pravovidnosyn [Defining the concept of employer as a party to the employment relationship]. *Forum prava*. 2008. № 3. S. 501–505. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08fvvstp.pdf> (data zvernennia 06 lypnia 2020 r.). [in Ukr.].
3. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 40–44. St. 356. [in Ukr.].
4. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Labor Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 1971 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (data zvernennia: 19 lypnia 2020 r.). [in Ukr.].
5. Pro zovnishniu trudovu mihratsiiu [On external labor migration] : Zakon Ukrainy vid 2015 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (data zvernennia: 19 lypnia 2020 r.). [in Ukr.].
6. Pro litsenzuvannia vydiv hospodarskoi diialnosti [About licensing of types of economic activity] : Zakon Ukrainy 2015 roku. URL: [http: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index](https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index) (data zvernennia: 06 lypnia 2020 r.). [in Ukr.].
7. Bilenchuk P. D., Hel A. P., Semakov H. S. Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvan-

nia okremykh vydiv zlochyniv [Forensic tactics and methods of investigation of certain types of crimes] : navch. posib. dlia studentiv vyshch. navch. zakladiv. Kyiv : MAUP, 2007. Bibliohr.: u kints. rozd. 512 s. [in Ukr.].

8. Pro zainiatist naselennia [On employment] : Zakon Ukrainy vid 2013 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (data zvernennia: 06 lytnia 2020 r.).

9. Litsenziia na poserednytstvo u pratsevlashtuvanni za kordonom [License for mediation in employment abroad]. URL: [https:// Legalaid.ua.ua](https://Legalaid.ua.ua) (data zvernennia: 12 lytnia 2020 r.). [in Ukr.].

10. Duma O. O., Ivakh D. V. Zlovzhyvannia pravom subiektamy trudovykh vidnosyn yak pravove yavyshe [Abuse of law by the subjects of labor relations as a legal phenomenon]. Yurydychnyi biuleten. 2019. S. 59–66. [in Ukr.].

11. Tykhonovych L. A. Zlovzhyvannia pravom u sferi trudovykh vidnosyn yak moralna problema [Abuse of law in the field of labor relations as a moral problem] : zb. nauk.prats Kharkiv. nats. ped. uni-versytetu im. H. S. Skovorody. Seriia: Pravo. 2012. Vyp. 18. S. 19–23. [in Ukr.].

SUMMARY

Iryna A. Antonyuk. Criminalistics analysis of fraud in the labor market. The article is devoted to the study of organizational and economic mechanisms of regulation of employment in Ukraine. It is emphasized that, in modern conditions of economic development, the problems of effective employment of the population of Ukraine, labor market reform and prevention of mass unemployment become especially important. The labor market is central among other markets. At the same time, the imperfection and existence of conflicts in labor and civil legislation, as well as the inability of law enforcement agencies to resist all new manifestations of fraud, have led to the spread of fraudulent activities in the labor market. A person who has lost faith in finding a decent job, suddenly receiving such an offer, loses vigilance and can accept questionable conditions, as a result of which he becomes a victim.

It is emphasized that it is impossible to understand the problem of fraud without studying the peculiarities of the labor market and identifying the factors that affect the level of fraud in this area.

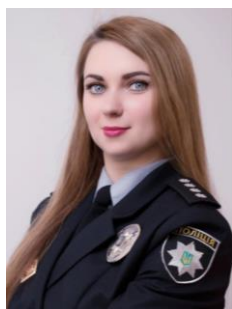
The activity of persons acting as employers, as well as providing employment mediation services is analyzed, the nature of social and labor relations with employees is described, a number of normative legal acts regulating the sphere of employment are analyzed. There are shortcomings in the legislation governing labor relations.

Some factors and circumstances influencing the occurrence of fraudulent manifestations in the field of employment services are considered. It is emphasized that the specifics of criminal activity in the labor market significantly depends on the socio-economic situation and the legal regulation of relevant procedures, legal conflicts and differences in legislation, to which fraudsters react quickly to commit a criminal plan. In this case, fraudsters adapt to the specific situation, based on the dynamics of favorable and unfavorable factors, adapting to new conditions.

Keywords: fraud, employment, labor market, legislative regulation of labor relations.

УДК 343.133

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-244-250

Надія БУБЛИК[®]

ад'юнк

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК НАБУТТЯ СТАТУСУ ПІДОЗРЮВАНОГО: НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ

Здійснено аналіз процесуального порядку набуття статусу підозрюваного за Кримінальним процесуальним кодексом України. Констатовано, що процесуальний статус підозрюваного набуває особа з моменту вручення їй повідомлення про підозру, а в разі неможливості вручення особисто – після направлення повідомлення про підозру в інший спосіб.

Наголошено, що вручити особисто повідомлення про підозру може суттєво ускладнюватися, якщо особа ухиляється від зустрічі або явки до слідчого чи прокурора. Обґрунтовано, що стислі строки не дозволяють ефективно використовувати офіційний виклик до слідчого чи прокурора.

У статті звернуто увагу, що документально підтвердити неможливість особистого вручення повідомлення про підозру досить складно.

© Бублик Н. С., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6312-667X>

nadezhda_sergeevna@i.ua

Наголошено, що направлення повідомлення про підозру в інший спосіб (за місцем проживання, роботи) може ускладнюватися тим, що місце проживання або роботи може бути як відсутнє, так і невідоме слідчому, прокурору.

Зауважено, що терміни «місце проживання» та адміністрація за «місцем роботи» не мають однозначного тлумачення, що дозволяє ставити під сумнів належність направлення повідомлення про підозру за відомою слідчому, прокурору адресою проживання або місцем роботи.

Порушено проблему неможливості підтвердження, що особа отримала поштовий лист з повідомленням про підозру.

На основі аналізу судової практики та практики Вищої ради правосуддя встановлено, що непоодинокими є рішення про відмову у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження у разі вжиття недостатніх заходів для вручення повідомлення про підозру.

Констатовано, що в умовах необхідності вручення повідомлення про підозру особисто підозрюваному або пов'язаним з ним особам велике значення має наявність або відсутність бажання особи отримувати повідомлення про підозру, тобто набуття процесуального статусу підозрюваного залежить від бажання самого підозрюваного. Обґрунтовано, що оптимальним шляхом реформування законодавства є набуття процесуального статусу підозрюваного на підставі відповідної постанови слідчого, прокурора.

Ключові слова: *підозрюваний, повідомлення про підозру, вручення повідомлення про підозру.*

Постановка проблеми. Набуття процесуального статусу підозрюваного в кримінальному процесі України пов'язане з моментом вручення повідомлення про підозру. Сама процедура вручення повідомлення про підозру є занадто складною. У багатьох випадках особи, яким планується повідомити про підозру, дізнаються про це від слідчих ще до того, як вони набули процесуальний статус підозрюваного. Це дозволяє їм змінити місце проживання, відчужити майно, на яке може бути накладений арешт. При цьому слідчий до моменту вручення повідомлення про підозру (або вжиття належних заходів щодо його вручення) не має законних підстав клопотати перед судом про дозвіл на затримання особи або накладення арешту на його майно.

Навіть у випадках, коли повідомлення про підозру було здійснено, під час розгляду питань щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження виникають спори з приводу того, наскільки слідчим було дотримано вимоги вручення повідомлення про підозру. Існують непоодинокі рішення про відмову в задоволенні клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, якщо вбачається порушення порядку вручення повідомлення про підозру.

Ухвалою слідчого судді Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 20.02.2020 р. відмовлено у задоволенні клопотання про застосування запобіжного заходу [1].

Ухвалою слідчого судді Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 18.02.2020 р. відмовлено у задоволенні клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу [2].

Вища рада правосуддя, повертаючи клопотання Генерального прокурора про тимчасове відсторонення суддів від здійснення правосуддя, мотивувала це тим, що повідомлення суддям про підозру здійснено у неналежний спосіб [3].

Науковці та практики по-різному ставляться до визнання повідомлення про підозру таким, що вручене у неналежний спосіб. Очікувано, що зазначені рішення підтримуються представниками адвокатури [4].

У цій публікації ми не будемо аналізувати законність цих рішень. Так, вони дискусійні, але це є закономірний наслідок чинного нормативного регулювання процедури повідомлення про підозру. Однак слід звернути увагу, що в ході розгляду цих клопотань була присутня зокрема й сторона захисту, яка наполягала на недотриманні процедури вручення повідомлення про підозру, хоча на момент розгляду клопотання вже ознайомила з доданим до нього повідомленням про підозру.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Проблемні питання повідомлення про підозру у кримінальному провадженні досліджувалися Ю. П. Аленінім, Н. В. Глинською, О. В. Капліною, Л. М. Лобойком, Т. О. Лоскутовим, М. А. Погорєцьким, О. Ю. Татаровим, О. В. Шило та іншими науковцями. Питання трактування Європейським судом терміну «обвинувачення» досліджені у працях О. А. Банчука, В. І. Манукяна та інших.

Водночас потребує дослідження питання щодо способів реформування законодавства, яке регулює порядок набуття процесуального статусу підозрюваного.

Метою статті є аналіз проблематики вручення повідомлення про підозру та наве-

дення аргументів щодо оптимального шляху реформування законодавства, яке регулює набуття статусу підозрюваного.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень [5].

Маючи майже восьмирічний досвід застосування зазначеного порядку на практиці, можна звернути увагу на складнощі, які виникають в процесі повідомлення про підозру, та проаналізувати можливі шляхи реформування законодавства.

Регулюючи порядок повідомлення про підозру, ч. 1 ст. 42 КПК України відсилає до положень статей 276–279 КПК України, тобто до глави 22 «Повідомлення про підозру». Безпосередньо порядок вручення повідомлення про підозру врегульований у ст. 278 КПК України, відповідно до якої письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а в разі неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень [5].

Отже, закон пов'язує момент набуття особою процесуального статусу підозрюваного не зі складенням процесуального документа – повідомлення про підозру, а з моментом вручення цього документа особі (у разі неможливості вручення – вжиття передбачених законом заходів для вручення).

Що характерно, у ст. 42 та ст. 278 КПК України йдеться про два способи повідомлення особі про підозру. Перший – вручення письмового повідомлення про підозру в день його складення. Другий – вручення письмового повідомлення про підозру у спосіб, передбачений для вручення повідомлень. Однак зазначені способи не є альтернативними, адже повідомляти про підозру у другий спосіб можна тільки у разі, коли здійснити це у перший спосіб неможливо.

Складність, яка в низці випадків виникає під час спроб вручення повідомлення про підозру, полягає в необхідності організувати зустріч з відповідною особою. Для цього треба або викликати її до органу досудового розслідування, або прибути за місцем її знаходження.

Водночас виклик має відбуватися з дотриманням законної процедури. У ст. 137 КПК України містяться вимоги до змісту повістки про виклик. У повістці про виклик має бути зазначено процесуальний статус, в якому перебуває викликана особа [5]. Зазначати процесуальний статус «підозрюваний» зарано, оскільки повідомлення про підозру ще не вручено. Здійснення виклику без зазначення процесуального статусу може надалі призвести до спорів щодо законності такого виклику і наслідків неявки на нього.

Крім того, згідно з ч. 1 ст. 278 КПК України повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором [5]. Однак, відповідно до ч. 8 ст. 135 КПК України, особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов'язана прибути за викликом [5]. Далі у цій нормі передбачена можливість відступати від правила отримання виклику за три дні у випадку, коли КПК України встановлює менші строки для проведення процесуальних дій.

Однак доставлення повістки поштою впродовж одного дня в абсолютній більшості випадків є неможливим. Доставлення повістки про виклик слідчим закон не забороняє, однак раціональнішим було б вручення особі не повістки, а повідомлення про підозру (за винятком випадків, передбачених ст. 471 КПК України, коли окремій категорії осіб повідомлення про підозру має вручати не слідчий, а відповідний прокурор).

Але й для того щоб прибути до особи, необхідно володіти інформацією про її місцезнаходження саме у день вручення повідомлення про підозру. У цьому випадку слід зауважити, що особа не обов'язково буде знаходитися за місцем своєї реєстрації. Вона може постійно або тимчасово проживати за іншою адресою, гостювати у родичів або знайомих, виїхати у відрядження або на відпочинок. Або вона, знаючи чи припускаючи, що їй планують вручити підозру, може ухилитися від слідства під виглядом відрядження, туризму або лікування.

Виникає питання, чи потрібно фіксувати відсутність особи за тими адресами, які відомі стороні обвинувачення? Якщо треба, то як саме? Для підтвердження відсутності особи в місці проживання можна допитати як свідків присутніх осіб, однак, якщо особа

може бути не згодна дати показання «тут і зараз», то подальший допит може ускладнюватися її небажанням надати свої анкетні дані, які необхідні для виклику.

Крім того, особа може уникати зустрічі: не відповідати на телефонні дзвінки, не відчиняти двері, говорити неправду про своє дійсне місцезнаходження тощо.

В окремих випадках місцезнаходження особи можна встановити внаслідок негласних слідчих (розшукових) дій: візуальне спостереження, встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (її мобільного телефону), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (розмови про місцезнаходження). Однак, по-перше, більшість негласних слідчих (розшукових) дій дозволено проводити тільки в кримінальних провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, по-друге, проведення вищезазначених негласних слідчих (розшукових) дій потребує відомостей про номер телефону чи місце, з якого можна почати візуальне спостереження. А ці відомості не завжди є в розпорядженні сторони обвинувачення.

Навіть у ситуації, коли зустріч з особою відбулася, вона може відмовлятися поставити підпис про отримання повідомлення про підозру. У такому разі можуть бути застосовані положення ст. 136 КПК України, відповідно до яких належним підтвердженням вручення є відеозапис. Однак фіксація вручення повідомлення про підозру в умовах відмови особи від підпису вимагає певного часу, коли на відеореєстраторі буде озвучена дата, місце процесуальної дії, анкетні дані слідчого чи прокурора, який вручає повідомлення про підозру, а також, найголовніше, стислий зміст підозри. Це може бути здійснено на вулиці або біля автомобіля. Але якщо особа перебуває в житлі й не відчиняє двері, то належно зафіксувати факт вручення їй повідомлення про підозру здебільшого неможливо.

Також проблемною є ситуація, коли особа через стан здоров'я не може отримати повідомлення про підозру. Наприклад, практиці відомі випадки, коли повідомлення про підозру зачитували та залишали особі, яка знаходилася без свідомості (або вдавала, що знаходиться без свідомості).

Як вже зазначалося, повідомлення про підозру має бути вручене у день його складення (ч. 1 ст. 278 КПК України). Якщо ж вручити повідомлення про підозру неможливо протягом дня, коли повідомлення було складено, воно може бути вручене у спосіб, передбачений для вручення повідомлень, тобто в порядку ст. 135 КПК України.

У цьому разі виникають питання, як саме має підтверджуватися неможливість особистого вручення повідомлення про підозру? І чи можна вважати, що повідомлення про підозру здійснено належно, якщо повідомлення, наприклад, надіслано поштою, однак матеріали кримінального провадження не містять відомостей про те, що вручити повідомлення про підозру особисто було неможливо.

Показовим у цьому випадку є те, що, повертаючи клопотання прокурора про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя, Вища рада правосуддя у своєму рішенні зазначила, що матеріали клопотання не містять жодних відомостей щодо вчинення органом досудового розслідування чи прокурором дій, спрямованих на встановлення місцезнаходження судді, якому повідомляти про підозру, в тому числі за місцем його реєстрації або фактичного проживання [3].

На перший погляд може здаватися, що вручення повідомлення про підозру в порядку вручення повідомлень є достатньо простою процедурою. Н. В. Глинська, Л. М. Лобойко та О. В. Шило наголошують на тому, що слідчі та прокурори можуть зловживати можливістю вручення повідомлення про підозру у такий спосіб [6]. Не заперечуючи можливість таких зловживань, зауважимо, що цей спосіб набагато складніший, ніж може здаватися на перший погляд.

Аналізуючи відсилку до особливого способу вручення повідомлень, звернемося до ч. 3 ст. 111 КПК України, де зазначено, що повідомлення в кримінальному провадженні здійснюється в порядку, передбаченому главою 11 КПК України, тобто в порядку здійснення виклику в кримінальному провадженні. Відповідно до ч. 1 ст. 135 КПК України виклик може бути здійснений шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою.

Особливий порядок направлення повідомлення про підозру вимагає від слідчого або прокурора володіти інформацією про адресу проживання, адресу електронної скриньки, номер телефону.

Водночас чіткого визначення поняття місця проживання в законодавстві немає. Принаймні досить важко спростувати доводи особи, яка має кілька можливих місць

проживання та стверджує, що реально проживає не за тією адресою (адресами), на яку (які) були направлені поштою повідомлення про підозру, а за якоюсь іншою, до якої такі повідомлення не були направлені.

Наприклад, Вища рада правосуддя у своєму рішенні про повернення клопотання зазначила, що одному зі суддів повідомлення про підозру було надіслано поштою не за місцем його реєстрації та проживання [3].

Також можуть бути ситуації, коли особа не має місця проживання. Або є відомості, що місце проживання було зареєстровано за кордоном або на тимчасово окупованій території, коли неможливо впродовж одного дня перевірити, чи змінила особа своє місце проживання.

На той випадок, коли особа, якій необхідно вручити повідомлення про підозру, тимчасово відсутня за місцем проживання, повідомлення для передачі їй вручається під розписку дорослому члену сім'ї особи або іншій особі, яка з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи (ч. 2 ст. 135 КПК України).

Ця норма, яка на перший погляд дозволяє вирішити проблему вручення повідомлення про підозру відсутній особі, теж має складнощі застосування.

Наприклад, особи, які присутні у місці проживання потенційного підозрюваного, можуть відмовлятися надавати відомості про свої анкетні дані або відомості про характер відносин з потенційним підозрюваним. При цьому вони не обов'язково мають бути членами сім'ї підозрюваного. А навіть у випадку, коли особа перебуває з підозрюваним у фактичних шлюбних відносинах без реєстрації шлюбу, то довести цей факт досить складно.

Так само можуть бути проблеми з врученням повідомлення про підозру адміністрації за місцем роботи. По-перше, не кожна особа має місце роботи. По-друге, навіть у випадку, коли місце роботи особи відомо слідчому та прокурору, можуть виникати дискусії щодо порядку вручення.

Наприклад, Вища рада правосуддя у цитованому вище рішенні про повернення клопотання зазначила, що повідомлення про підозру було вручено керівнику апарату суду у позаробочий час, що, на думку Вищої ради правосуддя, не може вважатися належним способом вручення повідомлення про підозру, у тому числі тому, що керівник апарату суду не може вважатися уповноваженим представником адміністрації суду.

Крім того, виникає питання, з якого моменту повідомлення про підозру вважається врученим. З моменту відправлення її листом або з моменту отримання такого листа членами сім'ї/працівниками житлово-експлуатаційної організації/адміністрацією місця роботи? Якщо з моменту отримання листа, то як бути, коли особа, якій адресований лист, відмовляється його отримати від працівника пошти?

На жаль, кримінальне процесуальне законодавство не містить чітких відповідей на ці питання. Тому й позиції суддів щодо дотримання процедури вручення/надіслання повідомлення про підозру дуже різняться і в багатьох випадках є важкопрогнозованими.

У цих умовах очевидно є потреба удосконалення законодавства. Шукаючи оптимальний шлях реформи, на нашу думку, треба виходити з того, а чи дійсно потрібно й надалі зберігати в законодавстві обов'язок слідчого, прокурора вручити повідомлення про підозру в його сучасному вигляді?

Маємо уточнити, що сама по собі вимога вручити повідомлення про підозру нами не критикується, оскільки інформування особи про те, що їй інкримінують, є складовою її права на захист, передбаченого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 18, 42 КПК України.

Питання в тому, наскільки раціонально пов'язувати момент набуття особою статусу підозрюваного з моментом, коли йому буде вручене повідомлення про підозру.

Дійсно, визначення підозрюваного у вітчизняному законодавстві схоже з наявним у практиці Європейського суду з прав людини визначенням терміну «обвинувачений», який у справі *Deweer v. Belgium* був визначений як офіційне повідомлення особи компетентним органом державної влади про наявність припущення про те, що цією особою вчинене кримінально каране правопорушення [7].

Однак характерною особливістю європейського підходу до розуміння терміну «обвинувачений» (в його автономному тлумаченні Європейським судом з прав людини) є те, що таке розуміння базується на змістовному, а не формальному сенсі [8, с. 165]. Однак набуття процесуального статусу підозрюваного в кримінальному процесі України

є занадто заформалізованим. По суті, в європейському розумінні термін «обвинувачений» можна застосовувати до особи вже тоді, коли вона отримає виклик з'явитися до слідчого для отримання повідомлення про підозру. А в окремих випадках ще раніше – якщо у цьому кримінальному провадженні буде допитуватися як свідок, але по питаннях можливої причетності до вчинення злочину.

Наявна у вітчизняному законодавстві формалізація набуття статусу підозрюваного дозволяє особам уникати отримання повідомлення про підозру, що надалі дозволяє ставити питання про неможливість застосування заходів забезпечення кримінального провадження чи недопустимість зібраних доказів.

По суті, в низці випадків набуття особою статусу підозрюваного залежить від згоди такої особи отримати це повідомлення (або ж згоди її родичів отримати лист з повідомленням про підозру), що є процесуальним нонсенсом.

Висновки. Ми пропонуємо, щоб підозрюваним визнавалася особа, стосовно якої прийнято відповідне процесуальне рішення, аналогічне постанові про притягнення як обвинуваченого за КПК України 1960 року [9].

Цей шлях реформування законодавства призведе до того, що ухилення від отримання процесуального документа, в якому сформульований зміст підозри, перестане бути раціональним (принаймні для підозрюваних, які не планують ухилятися від слідства та суду). Це, зі свого боку, призведе до чималої процесуальної економії. По-перше, органи досудового розслідування та прокуратури не будуть витрачати чималий ресурс на вручення повідомлення про підозру всіма можливими способами (більшість з яких – для перестраховки). По-друге, під час судових розглядів клопотань слідчими суддями та справ по суті у суді не витратиться час на дослідження питання належного вручення цього документа про підозру.

Безумовно, вручення підозрюваному документа, в якому сформульований зміст підозри, має бути збережено. Мають також бути передбачені гарантії отримання підозрюваним цього документа вчасно та в повному обсязі.

Наприклад, у разі неможливості встановлення місцезнаходження підозрюваного, повідомлення (постанова) про підозру має бути вручено захиснику, якщо такий є, або направлена до центру з надання безоплатної правової допомоги. Але ці гарантії потребують розгляду в межах окремої публікації.

Список використаних джерел

1. Ухвала слідчого судді Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 23.03.2020 р. (провадження № 1-кз/243/633/2020). URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88366250>.
2. Ухвала слідчого судді Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 18.02.2020 р. (провадження № 1/кз/937/921/20). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87780775>.
3. Інформація щодо рішень ВПІ стосовно суддів ОАК. URL : <https://hcj.gov.ua/news/informaciya-shchodo-rishen-vrp-stosovno-suddiv-oak>.
4. Четвертак К. Способи та порядок вручення повідомлення про підозру. Процесуальні порушення. URL: <https://blog.liga.net/user/kchetvertak/article/36422>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Глинська Н., Лобойко Л., Шило О. Повідомлення про підозру: правомірність застосування порядку, передбаченого КПК для вручення повідомлень. *Юридичний вісник України*. 2017. № 45 (1166).
7. Девеер против Бельгії (Deweere v. Belgium) : Постановление Европейского Суда по правам человека от 27 февраля 1980 года (жалоба № 6903/75). URL: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/deveer-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
8. Манукян В. И. Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособ. Киев : Истина, 2010. 480 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. № 1001-05. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#o328>.

Надійшла до редакції 02.09.2020

References

1. Ukhvala slidchoho suddi Slovianskoho miskraionnoho sudu Donetskoi oblasti vid 23.03.2020 r. (provadzhennia № 1-ks/243/633/2020) [Decision of the Investigating Judge of the Sloviansk City District Court of the Donetsk Region of March 23, 2020 (proceedings № 1-ks / 243/633/2020)]. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88366250>. [in Ukr.].
2. Ukhvala slidchoho suddi Melitopolskoho miskraionnoho sudu Zaporizkoi oblasti vid

18.02.2020 r. (provadzhennia № 1/ks/937/921/20) [Decision of the Investigating Judge of the Melitopol City District Court of the Zaporizhia Region of 18 February 2002 (proceedings № 1 / кс / 937/921/20)]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87780775>. [in Ukr.].

3. Informatsiia shchodo rishen VPR stosovno suddiv OASK [Information on GRP decisions regarding UAC judges]. URL: <https://hcj.gov.ua/news/informaciya-shchodo-rishen-vpr-stosovno-suddiv-oask>. [in Ukr.].

4. Chetvertak K. Spособy ta poriadok vruchennia povidomlennia pro pidozru. Protsesualni porushennia [Methods and procedure for serving a notice of suspicion. Procedural violations]. URL : <https://blog.liga.net/user/kchetvertak/article/36422>. [in Ukr.].

5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012 № 4651-VI]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. [in Ukr.].

6. Hlynska N., Loboiko L., Shylo O. Povidomlennia pro pidozru: pravomirnist zastosuvannia poriadku, peredbachenoho KPK dlia vruchennia povidomlen [Notification of suspicion: the legitimacy of the application of the procedure provided by the CPC for the service of notices]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*. 2017. № 45 (1166) [in Ukr.].

7. Deveer protiv Belgii (Deweere v. Belgium) : Postanovlenie Evropejskogo Suda po pravam cheloveka ot 27 fevralya 1980 goda (zhaloba № 6903/75) [Deweere v. Belgium: Judgment of the European Court of Human Rights of 27 February 1980 (application no. 6903/75)]. URL : <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/deveer-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> [in Rus.].

8. Manukyan V. I. Mezhdunarodnaya zashita prav cheloveka: pravo, precedenty, komentarii [International protection of human rights: law, precedents, comments] : nauch.-prakt. posob. Kiev : Istina, 2010. 480 s.

9. Kryminalno-protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 28.12.1960 r. № 1001-05 [Criminal Procedure Code of Ukraine of December 28, 1960 № 1001-05]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#o328>. [in Ukr.].

SUMMARY

Nadiya S. Bublyk. Procedure for obtaining the status of a suspect: directions of reforming.

The scientific article analyzes the procedural procedure for acquiring the status of a suspect under the Criminal Procedure Code of Ukraine. It is stated that a person acquires the procedural status of a suspect from the moment of delivery of a notice of suspicion, and in case of impossibility to serve in person - after sending a notice of suspicion in another way.

It is emphasized that it can be significantly more difficult to deliver a notice of suspicion in person if a person avoids meeting or appearing with an investigator or prosecutor. It is substantiated that short deadlines do not allow effective use of a formal summons to an investigator or prosecutor.

The article draws attention to the fact that it is quite difficult to document the impossibility of personally delivering a notice of suspicion.

It is emphasized that sending a report of suspicion in another way (at the place of residence, work) may be complicated by the fact that the place of residence or work may be absent or unknown to the investigator, prosecutor.

It is noted that the terms "place of residence" and administration of "place of work" do not have an unambiguous interpretation, which allows to question the appropriateness of sending a notice of suspicion to a known investigator, prosecutor's address or place of work.

The issue of the impossibility of confirming that the person received an e-mail with a notice of suspicion was raised.

Based on the analysis of judicial practice and the practice of the High Council of Justice, it is stated that decisions to refuse to apply measures to ensure criminal proceedings in case of insufficient measures to serve a notice of suspicion are not uncommon.

It is stated that in the conditions of the need to deliver a notice of suspicion to a personally suspected or related person, the presence or absence of a person's desire to receive a notice of suspicion is of great importance. That is, the acquisition of procedural status of a suspect depends on the desire of the suspect. It is substantiated that the optimal way to reform the legislation is to obtain the procedural status of a suspect on the basis of the relevant resolution of the investigator, prosecutor.

Keywords: *suspect, notice of suspicion, delivery of notice of suspicion.*

УДК 343.98

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-251-256

Юлія ВЕНГЕРОВА[®]

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОПИТУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлено проблемні питання та труднощі, що виникають під час підготовки та проведення допиту різної категорії осіб при розслідуванні злочинів у сфері туристичної діяльності. Надано рекомендації щодо найбільш ефективної організації і тактики проведення допиту в провадженнях цієї категорії.

Ключові слова: злочини, туризм, туристична діяльність, тактичний прийом, допит, свідок, потерпілий, підозрюваний.

Постановка проблеми. Розслідування злочинів у сфері туристичної діяльності відрізняється певною специфікою, зумовленою обставинами та механізмом їх учинення. Особливе місце серед усіх інших джерел доказів посідають показання, які набувають форми доказів лише у разі дотримання прав, свобод та законних інтересів осіб, які володіють інформацією про подію злочину та правильного їх процесуального оформлення. Проте під час проведення допитів при розслідуванні злочинів, пов'язаних із туризмом, слідчі нерідко стикаються з труднощами як процесуального, так і організаційно-тактичного характеру. Тому без володіння слідчими інформацією щодо основних прийомів, методів та способів проведення допитів різної категорії осіб, а також специфіки злочинів зазначеного виду, гарантувати успіх не завжди можливо, оскільки розслідування за таких умов здійснюється в умовах інформаційної недостатності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми, свідчить, що проблеми допиту неодноразово розглядали у наукових працях В. П. Бахін, В. К. Весельський, В. О. Коновалова, М. І. Порубов, О. Б. Соловійов, К. О. Чаплинський, В. Ю. Шепітько та ін. Щодо проведення допитів у провадженнях, пов'язаних із незаконними діями у сфері туристичної діяльності, досліджень не виконувалося, хоча у науковій літературі були спроби розглянути деякі аспекти цієї проблематики. Зокрема, Т. О. Калюга приділила велику увагу методиці розслідування шахрайства, пов'язаного із туризмом, у тому числі й тактиці провадження слідчих (розшукових) дій (далі – СРД), заклавши підґрунтя для більш широкого охоплення злочинних дій у сфері туризму. Інтерес до цієї проблеми виявили і А. І. Нестерова, О. А. Клименко і М. В. Рібун. Однак їх дослідження стосувалися кримінологічних та кримінально-правових аспектів щодо злочинних дій у сфері туризму. Отже, залишається низка дискусійних та невирішених питань щодо проведення допитів різної категорії осіб при розслідуванні злочинів у сфері туристичної діяльності.

Метою статті є висвітлення проблемних питань, що виникають під час підготовки та проведення допиту різної категорії осіб при розслідуванні злочинів у сфері туристичної діяльності, а також надання рекомендацій щодо найбільш ефективної організації і тактики проведення цієї СРД.

Виклад основного матеріалу. Як показав аналіз судово-слідчої практики, допит при розслідуванні злочинів у сфері туристичної діяльності супроводжується низкою труднощів, пов'язаних із необхідністю володіння інформацією як щодо події, так і щодо нормативного регулювання туристичного бізнесу. З огляду на це, слідчому необхідно більш ретельно готуватися до допиту у таких провадженнях. Зокрема, вивченню підлягають не тільки матеріали кримінального провадження, а й нормативні акти та спеціальна література.

У разі виникнення питань щодо процедури укладання угод у сфері туризму, функціонування підприємств туристичного обслуговування та порушень в їх роботі, можливих зловживань у сфері туристичної діяльності слідчому доцільно заздалегідь звернутися до спеціалістів у цій галузі, які допоможуть прояснити незрозумілі деталі та сформулювати коло питань для проведення допиту. Формулювання важливих питань під час підготовки до допиту, продумування різноманітних деталей, а також прогнозування можливої поведінки учасників з обранням шляхів реагування на кожний з випадків сприятиме якісному його проведенню та запобіганню. Не слід нехтувати й складанням плану допиту.

Як слушно звертає увагу Т. О. Калюга, «постраждати від дій шахраїв можуть не лише громадяни нашої держави, але й громадяни інших держав – іноземці, які тимчасово в межах визначених угод з надання туристичних послуг прибули на територію України, для отримання вказаного туристичного продукту, але, ставши жертвами шахрайських схем, так і не отримали обіцяні їм туристичні послуги» [1, с. 134–135]. Втім це зумовлює необхідність залучати до допиту перекладача, який розуміє мову кримінального судочинства і здатен довести громадянину іншої держави основні положення українського законодавства під час проведення СРД. Підготовка до такого допиту є особливо важливою, оскільки повторний допит іноземців є ускладненим. Це пов'язано з чітко встановленими термінами можливого перебування іноземця на території нашої держави. Якщо допитуваним є представник дипломатичної установи та консульства, то його повторний допит через особливий правовий статус може проводитися у разі виняткових обставин. Проте окреслені правові статуси особи іноземця також залежать від певних видів ратифікованих Україною міжнародних правових актів, що обов'язково необхідно враховувати під час проведення з потерпілими іноземцями окремих СРД, у тому числі й допиту [2, с. 95].

Матеріали проваджень та опитування практичних працівників свідчать і про проблеми та недоліки, що виявляються під час безпосередніх допитів. Зокрема, зважаючи на зміст протоколів допитів, простежується формалізм, що полягає у поверхневому описі події злочину, без уточнення дрібних деталей, які могли б сприяти встановленню важливої інформації. У показаннях різної категорії осіб має місце безліч неточностей, розбіжностей з показаннями інших учасників та іншими джерелами доказів. Тоді як СРД, спрямовані на усунення розбіжностей, проводилися лише у 34 % випадків.

Щодо встановлення психологічного контакту – 37 % слідчих вказали, що в них бракує часу, достатнього для встановлення психологічного контакту, і вони нерідко обмежуються фіксацією обов'язкових анкетних даних та запитаннями, які є обов'язковими для процедури допиту. Витрачати час на знайомство з допитуваною особою, а також проводити тривалі бесіди на сторонні теми, цікаві допитуваному, 87 % слідчих не вбачають можливості через великий обсяг функціональних обов'язків та щільність робочого графіка. Бракує слідчим часу й технічної можливості супроводжувати процес отримання показань звуко- або відеозаписом. У 78 % підозрювані особи через деякий час відмовляються від своїх показань, мотивуючи тим, що вони були отримані внаслідок психологічного тиску чи фізичного впливу. Тимчасом як матеріали звуко- відеозапису могли б сприяти спростуванню цих заяв і довести правомірність дій особи, яка проводила допит.

З цього приводу можна погодитися із думкою О. В. Сорокевича, який ще за радянських часів наголошував, що «застосування звукозапису суттєво змінює умови проведення допиту, впливає на характер поведінки допитуваного... за інших умов допитуваний може застосовувати різні способи затягування часу; просто мовчати, поставити зустрічне запитання, зробити відвернену заяву, вступити в дискусію із несуттєвого питання, не мотивовано послатися на погане самопочуття, поставити свої умови тощо. Звукозапис повністю виключає або досить ускладнює використання всіх названих способів маскування розгубленості, прагнення ухилитися від питань для виграву часу й обмірковування відповідей [3, с. 62]. Проте з розвитком технічного прогресу та появою відеокамер, з'явилася можливість фіксувати не тільки голос, але й наочно бачити в динаміці весь хід допиту, що дозволяє спостерігати за мімікою, жестами, артикуляцією допитуваного. К. О. Чаплинський застосування відеозапису відносить до тактичного прийому, що створює сприятливі умови для одержання доказової інформації, дозволяє фіксувати не тільки показання, але й «психологічний клімат», у якому вони були отримані, та психологічно впливає на злочинців [4, с. 185]. Підтримуємо й думку науковців, які вважають, що відеозапис допиту можна використати для вирішення проблем, пов'язаних зі спробами опротестувати результати допиту

під час судового розгляду [5, с. 128].

Незважаючи на той факт, що показання, надані на досудовому розслідуванні, не враховуються в суді, а показання підозрюваного (обвинуваченого в суді) взагалі є його правом, а не обов'язком, відеозапис однаково може допомогти розібратися в подіях та підтвердити відсутність впливу з боку правоохоронних органів на допиті.

Найсуттєвішою проблемою є небажання слідчих застосовувати весь спектр тактичних прийомів, які рекомендовані криміналістикою та напрацьовані практикою. Опитування слідчих, які розслідували кримінальні провадження щодо злочинів у сфері туризму, показало, що серед найчастіше використовуваних здебільшого застосовують такі тактичні прийоми: встановлення психологічного контакту з допитуваним (89 %); використання позитивних якостей допитуваного (94 %); запевнення в зайнятті неправильної позиції (94 %); роз'яснення можливості пом'якшення покарання в разі визнання провини (86 %); оголошення показань інших осіб (56 %); пред'явлення доказів (81 %); створення завищеної поінформованості слідчого щодо події злочину (78 %); приховування меж поінформованості слідчого (51 %); виокремлення із загального потоку інформації тієї, що стосується справи (51 %); чинник раптовості (71 %) тощо. Водночас низку тактичних прийомів, які могли б бути в нагоді, слідчі або взагалі не назвали, або вважають, що вони не ефективні, або посилаються на брак часу для їх використання. Такий тактичний прийом, як співставлення фактів та коректування предмета розповіді взагалі не назвали, тоді як ці тактичні прийоми допомагають контролювати ситуацію.

Одним з тактичних прийомів допиту, що ігноруються слідчими, є спостереження за поведінкою допитуваного та його психофізіологічними реакціями. На думку І. В. Пирога і Л. К. Варданяна, таке спостереження дозволяє виявити неправду або невідповідність у показаннях допитуваного. Ці зовнішні прояви поведінки допитуваного не можна зафіксувати у протоколі, вони не мають доказового значення, але можуть допомогти слідчому побудувати під час допиту свою лінію поведінки та сприяти застосуванню тактичних прийомів залежно від реакцій допитуваного на певні питання. Втім вчені підтверджують проблеми практики та зазначають, що іноді слідчому не вдається у повному обсязі спостерігати за поведінкою допитуваного через можливі чинники, що відволікають. Наприклад, слідчий може в певні моменти зосередитись на написанні протоколу, не помічаючи приховану реакцію підозрюваного на запитання [5, с. 128].

До того ж, згадуючи про пред'явлення наявних доказів на допиті, слідчі не приділяють достатньої уваги особливостям пред'явлення таких доказів, залежно від певних обставин. Кожний тактичний прийом має свої особливості та форми застосування, які залежать від ситуації, що склалася. На думку В. К. Весельського, слідча тактика як сукупність прийомів вирішення завдань розслідування застосовується тільки там, де відбувається протидія розслідуванню, діям слідчого. При цьому, тактика в загальному плані полягає в умінні переконати протилежну сторону [6, с. 11]. Проте навіть за відсутності протидії, коли ситуація є безконфліктною, без тактики не обійтися. Якщо, наприклад, потерпілий або свідок забувають певні факти щодо події злочину, криміналістикою рекомендований низка тактичних прийомів, які обов'язково потрібно використовувати, серед яких: постановка нагадуючих запитань; демонстрація речових доказів та іншої матеріалізованої інформації; оголошення показань інших осіб, допит на місці події тощо. Наприклад, якщо потерпілий не пам'ятає назви туристичного агентства, що було розміщено на вивісці офісу до того моменту, як агентство зникло, можна йому показати фотографії, запропонувати ще раз переглянути зміст документів, які він підписував тощо. Потерпілий може не пам'ятати адреси туристичного агентства, але заявляє, що може показати, де воно знаходиться. За таких обставин можна виїхати на місце та ін. Такі прийоми мають назву «тактичні прийоми для овієження пам'яті» [7, с. 20].

Загалом вибір тактики допиту залежить від кількох чинників: ситуації допиту (первинний, повторний, наявність психологічного контакту тощо); особливостей допитуваної особи (вік, характер, рівень правової поінформованості, наявність злочинного досвіду тощо); характеру інформації і доказів, які є у слідства; процесуального положення допитуваного і рівня його зацікавленості в результатах розслідування тощо [8, с. 60–61].

Щодо останньої позиції, слід зазначити, що серед усіх учасників потерпілі найбільш зацікавлені у встановленні об'єктивної істини і притягненні винних до кримінальної відповідальності, що є цілком логічним. Проте, за справедливим зауваженням Р. С. Белкіна, потерпілий відрізняється від інших учасників процесу тим, що злочином було порушено його права та охоронювані законом інтереси, тому він і зацікавлений у результатах справи.

Ця зацікавленість, а також можливість помилкового сприйняття фактів, з огляду на обстановку події та небезпеку, якій він міг піддаватися, повинна бути врахована під час допиту та оцінки його показань [9]. Проте іноді особи, які вважають себе потерпілими, можуть приховувати деякі факти, що ставлять під сумнів сумлінність їх дій. До того ж, як показав аналіз судово-слідчої практики, у 14 % випадків особи, які заявляють про вчинені щодо них злочинні дії, пов'язані з туристичним бізнесом, самі можуть мати причетність до цих дій. Причому 10 % осіб помилково вважає, що стосовно них вчинено злочин. 4 % осіб навмисно подають заяву про вчинення щодо них злочину з метою притягнення до відповідальності, наприклад, конкурентів по туристичному бізнесу, з мотивів помсти, користі та ін. Такі ситуації здебільшого мають місце під час оформлення віз, страховок, коли потерпілі навмисно імітують страховий випадок з метою отримання страхових виплат. Також існують випадки, коли через халатність осіб, які відповідають за безпеку в туристичному бізнесі, виникають випадки травматизму, масових отруєнь, інші події, що мають тяжкі наслідки для туристів. Однак іноді туристи звинувачують суб'єктів туристичної діяльності, тимчасом як самі можуть спровокувати такі події.

З цього випливає, що під час допиту потерпілого у справах, пов'язаних із туристичною сферою, слідчому слід критично ставитись до показань потерпілого та зіставляти їх з іншими доказами, що є у провадженні.

Свідки здебільшого менш зацікавлені у встановленні об'єктивної істини у справі. Проте за законодавством України надавати показання щодо події, яка спостерігалася свідком, скоріше обов'язок, ніж право. Адже за ст. 385 КК України передбачено кримінальну відповідальність за відмову свідка від давання показань Вищій раді правосуддя, Конституційному Суду України або під час провадження досудового розслідування, здійснення виконавчого провадження, розслідування тимчасовою слідчою комісією чи спеціальною тимчасовою слідчою комісією Верховної Ради України. Завідомо неправдиві показання свідка караються взагалі виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років [10]. У низці випадків свідки несумлінно ставляться до процесуальних обов'язків, визначених законом, приховуючи важливу інформацію або дезінформуючи органи слідства та суду. Тому не дивно, що в КПК України 2012 року з'явилася ст. 96, в якій викладені положення щодо з'ясування достовірності показань свідка.

Слід погодитися з Ю. І. Лозинською, що слід розрізняти між собою забезпечення достовірності показань свідка та її з'ясування. Перше полягає у створенні через нормативні приписи в кримінальному процесуальному законодавстві умов для вільного прийняття рішення про давання свідком правдивих показань та їх об'єктивної перевірки та оцінки. А друге – у встановленні відповідності показань свідка реальним обставинам злочину шляхом застосування під час доказування сторонами кримінального провадження, судом процесуальних дій пошуково-пізнавального характеру, спрямованих на їх перевірку, та оцінки показань свідка в сукупності з іншими доказами відповідно до вимог, передбачених КПК [11, с. 109].

Через що до предмету допиту, крім обставин, які стосуються події злочину, щодо якої свідок надає показання, слід віднести ще й питання, спрямовані на з'ясування достовірності його показань, а також щодо попередніх показань, які не узгоджуються з його показаннями.

При розслідуванні злочинів у сфері туризму як свідки можуть бути допитані: представники консульських установ; працівники туристичного агентства, страхової компанії чи банківських установ; перевізники; бухгалтери, касири, які працюють на підприємствах ресторанно-готельного обслуговування та в туристичних агентствах; інші категорії свідків, які володіють інформацією, що має значення для справи. Можуть становити інтерес особи, які працювали на туристичному підприємстві, але згодом звільнилися. Слідчому важливо встановити, чи не перебувають допитувані з керівником туристичного або готельно-ресторанного підприємства у службових відносинах і який їх характер. Ця необхідність викликана поширеністю ситуацій, коли особи, які заявляють себе як свідки, причетні до злочинних дій.

Межа між статусом підозрюваного і свідка настільки є тонкою, що низка суб'єктів туристичної діяльності може помилково допитуватися не в тому статусі, якому вони відповідають. Звідси тяганина, закриття кримінального провадження, судові тяжби щодо порушення прав учасників та норм кримінального процесу та ін. Водночас допит у статусі підозрюваної особи, яка не вчинила правопорушення, зумовлює документальну тяганину: низку скарг та пояснень, складання постанов про закриття провадження щодо

цієї особи тощо, тобто ті самі суб'єкти туристичної діяльності можуть за різних обставин бути як підозрювані, так і свідки. Тому першочерговим завданням слідчого є чітко визначити перед допитом, як особа причетна до злочинної події [1].

Висновки. Отже, допит при розслідуванні злочинів у сфері туристичної діяльності супроводжується низкою труднощів як процесуального, так і організаційно-тактичного характеру. Найсуттєвішою проблемою є брак часу для повноцінної підготовки до допиту, із вивченням законодавства у сфері туристичної діяльності, врахуванням всіх обставин, які підлягатимуть встановленню та складанням плану допиту. Застосовування слідчими всього спектра тактичних прийомів, які рекомендовані криміналістикою та напрацьовані практикою, також застосовуються не в достатньому обсязі. Бракує слідчим часу й технічної можливості супроводжувати процес отримання показань звуко- або відеозаписом. Тому володіння слідчим інформацією щодо основних прийомів, методів та способів проведення допитів різної категорії осіб, а також специфіки злочинів зазначеного виду, сприятимуть успіху та встановленню об'єктивної істини в провадженні.

Список використаних джерел

1. Калюга Т. О. Розслідування шахрайства у сфері надання туристичних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ : Міжрегіональна академія управління персоналом, 2019. 240 с.
2. Біденчук Т. М., Павлова Н. В. Установлення психологічного контакту під час допиту громадянина іншої держави за участю перекладача. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2–2 (36). С. 94–97.
3. Сорокевич А. Б. Тактические приемы применения звукозаписи в допросе подозреваемых и обвиняемых. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1972. Вып. 9. С. 62.
4. Чаплинский К. О. Тактика проведения окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 308 с.
5. Пиріг І. В., Кайко В. І., Варданян Л. К. Можливості використання науково-технічних засобів при допиті. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 126–131.
6. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1999. 18 с.
7. Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту : навч. посіб. Київ : НВТ «Правник». 1997. 64 с.
8. Весельський В. К., Кузьмичов В. С., Мацишин В. С., Старушкевич А. В. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини : посібник. Київ : Націон. акад. внутр. справ України, 2004. 148 с.
9. Белкин Р. С. Тактика следственных действий. М. : Новый юрист, 1997. 176 с.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 2526.
11. Лозинська Ю. І. Засоби з'ясування достовірності показань у кримінальному провадженні. *Університетські наукові записки*. 2018. № 65. С. 101–112.

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Kaluha T. O. Rozsliduvannya shakhraystva u sferi nadання turystychnykh posluh [Investigation of fraud in the provision of tourist services] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kyiv : Mizhrehionalna akademiia upravlinnia personalom, 2019. 240 s. [in Ukr.].
2. Bidenchuk T. M., Pavlova N. V. Ustanovlennia psykholohichnoho kontaktu pid chas dopytu hromadianyna inshoi derzhavy za uchastiu perekkladacha [Establishing psychological contact during the interrogation of a citizen of another state with the participation of an interpreter]. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2–2 (36). S. 94–97. [in Ukr.].
3. Sorokevich A. B. Takticheskie priemy primeneniya zvukozapisi v doprose podozrevaemyh i obvinyaemyh [Tactics for using sound recording in the interrogation of suspects and accused]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Kiev, 1972. Vyp. 9. S. 62. [in Rus.].
4. Chaplinskyi K. O. Taktyka provedennia okremykh slidchykh dii [Tactics of conducting individual investigative actions] : monohrafiia. Dnipropetrovsk : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2006. 308 s. [in Ukr.].
5. Pyrih I. V., Kaiko V. I., Vardanian L. K. Mozhlyvosti vykorystannia naukovykh i tekhnichnykh zasobiv pry dopyti [Possibilities of using scientific and technical means during interrogation]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnykh sprav*. 2018. № 3. S. 126–131. [in Ukr.].
6. Veselskyi V. K. Suchasni problemy dopytu (protsestualni, orhanizatsiini i taktychni aspekty) [Current issues of interrogation (procedural, organizational and tactical aspects)] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kyiv, 1999. 18 s. [in Ukr.].
7. Bakhin V. P., Veselskyi V. K. Taktyka dopytu [Interrogation tactics] : navch. posib. Kyiv, NVT «Pravnyk». 1997. 64 s. [in Ukr.].
8. Veselskyi V. K., Kuzmichov V. S., Matsyshyn V. S., Starushkevych A. V. Osoblyvosti provadzhennia dopytu pidozriuvanoho (obvynuvachenoho) z metoiu nedopushchennia tortur ta inshykh porushen

prav liudyny [Peculiarities of interrogation of a suspect (accused) in order to prevent torture and other human rights violations] : posibnyk. Kyiv : Natsion. akad. vnutr. sprav Ukrainy, 2004. 148 s. [in Ukr.].

9. Belkin R. S. Taktika sledstvennykh deystviy [Investigative tactics]. Moskva : Novyy yurist, 1997. 176 s. [in Rus].

10. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2001. № 2526. [in Ukr.].

11. Lozynska Yu. I. Zasoby ziasuvannia dostovirnosti pokazan u kryminalnomu provadzhenni [Means of determining the authenticity of testimony in criminal proceedings]. Universytetski naukovy zapysky. 2018. № 65. S. 101–112. [in Ukr.].

SUMMARY

Yuliya V. Vengerova. Problem aspects of organizational and tactical support of interrogation in the investigation of crimes in tourist industry. It is emphasized that the investigation of crimes in the field of tourism has certain specifics due to the circumstances and mechanism of this crime. A special place among all other sources of evidence is occupied by testimony, which takes the form of evidence only in the case of observance of the rights, freedoms and legitimate interests of persons who have information about the event of a criminal offense and their proper procedural design. However, during interrogations in the investigation of crimes related to tourism, investigators often face difficulties of both procedural and organizational and tactical nature.

The most significant problem is the lack of time for full preparation for the interrogation, with the study of legislation in the field of tourism, taking into account all the circumstances to be established and drawing up an interrogation plan. The use by investigators of the full range of tactics recommended by criminology and developed in practice is also not used to a sufficient extent. Investigators lack the time and technical ability to accompany the process of obtaining evidence by audio or video recording. For the most part, suspects withdraw their testimony after some time on the grounds that it was obtained as a result of psychological pressure or physical influence. While audio and video materials could help to refute these statements and prove the legitimacy of the actions of the person conducting the interrogation.

It is noted that when interrogating victims, witnesses, suspects in criminal proceedings related to tourism, the investigator should be critical of their testimony and compare them with other evidence. It is important for the investigator to establish whether the interrogated are in a business relationship with the head of a tourist or hotel-restaurant enterprise and what their nature is. This need is due to the prevalence of situations where persons who declare themselves as witnesses are involved in criminal acts. Recommendations on the most effective organization and tactics of interrogation in proceedings of this category are given.

Keywords: crimes, tourism, tourist activity, interrogation, tactical reception, witness, victim, suspect.

УДК 343.948[477]

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-256-264

Дмитро ВІТЕР[©]

аспірант

(Харківський науково-дослідний
інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса)

ОЦІНЮВАННЯ ДОПУСТИМОСТІ ТА ДОСТОВІРНОСТІ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА СЛІДЧИМ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЦІЛЬОВИХ ПРОГРАМ

У статті встановлено, що допустимість висновку експерта слід відносити тільки до форми, не торкаючись змісту доказу. Для її підтвердження з'ясовується дотримання вимоги процесуального законодавства щодо усіх умов одержання висновку експерта, допустимість об'єктів дослідження. Наголошено на необхідності визначення компетентності експерта та його компетенції. Окреслено процеси формального та змістовного оцінювання достовірності висновку, а також ті, що спрямовані на встановлення всебічності, умотивованості, наукової обґрунтованості, логічної послідовності, правильності, об'єктивності та переконливості інформації, яку він містить. Доведено, що під час оцінювання висновку експерта з точки зору його достовірності слідчий оцінює й обґрунтованість, яка включає повноту, усебічність та об'єктивність як самого висновку, так і проведеного експертного дослідження, а також умотивованість висновків експерта. Наведено розгорнуту характеристику критеріїв оцінювання висновку експерта.

Ключові слова: висновок експерта, допустимість, достовірність, оцінювання висновку, критерії оцінювання, слідчий.

© Вітер Д. В., 2020
k_ksmp@dduvs.in.ua

Постановка проблеми. Під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм експертиза посідає одне з основних місць у встановленні істини. Це обумовлено тим, що висновок експерта порівняно з іншими доказами має свою специфіку. Незважаючи на те, що висновок експерта – це умовивід, зроблений ним на основі дослідження наданих матеріалів кримінального провадження з використанням спеціальних знань, він підлягає оцінюванню слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом тощо, як і інший судовий доказ. Крім цього, таке оцінювання завжди здійснюється на основі внутрішнього переконання, що має ґрунтуватися на повному, усебічному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, як вимагає процесуальне законодавство (ст. 94 КПК) [1]. Водночас слід зауважити, що за процесуальним законодавством висновок експерта здебільшого не є обов'язковим для органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та суду, крім того, вони мають право не погодитися з висновком експерта, однак така незгода повинна бути вмотивованою у відповідному процесуальному рішенні.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Оцінювання висновку експерта як кінцевого продукту судової експертизи, проведеної під час розслідування злочинів у різних сферах людської діяльності, вивчали такі провідні вчені-криміналісти, як Т. В. Аверянова, Р. С. Белкін, Н. І. Клименко, В. Г. Гончаренко, Є. Г. Коваленко, В. К. Лисиченко, О. М. Моїсєєв, І. В. Пиріг, О. Р. Росинська, М. Я. Сегай, М. В. Салтевський, М. Г. Щербаковський та інші. У ході своїх досліджень вони торкалися питань застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні у формі судової експертизи. Аналіз праць науковців свідчить про те, що висновок експерта, як правило, оцінюється з двох сторін: наукової достовірності висновку та його доказового значення. У науковій літературі трактування оцінювання, у тому числі висновку експерта як розумової, логічної діяльності, пронизує весь процес доказування та є загально визнаним [2, с. 66–67].

Так, Є. Г. Коваленко визначає поняття оцінювання доказів як розумову, логічну діяльність відповідних суб'єктів, що спрямована на пізнання фактів для встановлення істини у справі та здійснюється в певних логічних формах відповідно до закону й правового розуміння за внутрішнім переконанням суб'єктів, заснованим на всебічному, повному й об'єктивному аналізі всіх обставин справи в їх сукупності з метою встановлення достовірності та належності, допустимості й достатності доказів, їх взаємозв'язку та значення для вирішення питань, що становлять предмет доказування [3, с. 260].

Аналіз напрацювань науковців [4, с. 133–146; 5] дозволив визначити, що завданнями оцінювання висновку експерта під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм є встановлення:

- правосуб'єктності, компетенції та компетентності залученого експерта;
- обґрунтованості та вмотивованості висновку, що базуються на його переконливості, науковій та логічній доведеності підсумкових умовиводів;
- відповідності дійсності виявлених фактичних даних, інакше кажучи, їх достовірності;
- належності зазначених у висновку даних, що передбачає їх об'єктивний зв'язок з обставинами злочину;
- інформативності висновку, а саме обсягу відомостей щодо фактичних обставин злочину, що підлягають визначенню;
- місця висновку серед інших доказів з урахуванням виявлених експертом даних для конкретного злочину.

Однак процес оцінювання допустимості та достовірності висновку експерта під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм досліджений фрагментарно та потребує наукового обґрунтування.

Метою статті є окреслення окремих питань щодо оцінювання допустимості та достовірності висновку експерта слідчим під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм.

Виклад основного матеріалу. Акцентуємо увагу на тому, що загальними критеріями оцінки висновку експерта є його належність, допустимість, достовірність і взаємозв'язок з іншими доказами в кримінальному провадженні. Усі вказані критерії повинні відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства для можливості використання висновку експерта в доказуванні злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм.

Оцінювання висновку експерта починається зі встановлення його допустимості, оскільки слідчий під час розслідування має використовувати висновок як доказ разом з іншими для встановлення обставин злочину у сфері фінансування соціальних цільових програм. На переконання науковців, першою необхідною умовою допустимості висновку експерта є дотримання процесуальної форми проведення експертизи та складання висновку, коли слідчий має звернути увагу на:

- суворе дотримання вимог кримінального процесуального закону;
- належне процесуальне оформлення призначення експертизи (постанова, ухвала, клопотання сторін тощо);
- процесуальну самостійність та індивідуальну відповідальність експерта за наданий ним висновок;
- безпосередність дослідження;
- об'єктивність і достовірність проведеного дослідження та висновку;
- належне процесуальне оформлення результатів експертного дослідження тощо [6, с. 152].

Допустимість висновку експерта передбачає дотримання під час роботи з ним, як і з іншими доказами, усіх формальних вимог, передбачених законодавством. Допустимість слід застосовувати тільки щодо форми, не торкаючись змісту доказу. Так, під час оцінювання висновку експерта важливим є встановлення правильності його оформлення, наявності всіх передбачених законом реквізитів. Слід зазначити, що в науковій літературі активно обговорювалась проблема правової допустимості того чи іншого методу або технічного засобу дослідження. Так, із цього питання існує дві основні точки зору:

- усі методи та технічні засоби мають бути нормативно закріплені (зокрема, такої точки зору дотримується В. І. Гончаренко [7]);
- правомірність певного методу або технічного засобу визначається загальними принципами допустимості засобів і методів у кримінальному судочинстві (прихильниками цієї точки зору, зокрема, є Р. С. Белкін і Н. А. Селіванов [8, 9]).

На нашу думку, останній підхід до означеної проблеми є більш прийнятним, оскільки нормативно закріпити весь спектр дослідницьких експертних засобів і методів не видається можливим.

Оцінювання допустимості висновку експерта передбачає насамперед установлення факту дотримання вимог Конституції та кримінального процесуального закону в разі призначення та проведення експертизи під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм. Законність висновку експерта означає, що він сформульований на підставі та з урахуванням вимог процесуального законодавства щодо призначення та проведення експертизи. Інакше кажучи, законність висновку передбачає законність усіх процесуальних дій під час підготовки, призначення та проведення експертизи, а не тільки відповідність вимогам закону самого висновку. У свою чергу, незаконність висновку може бути обумовлена як діями експерта, так і осіб, які проводять розслідування та здійснюють судові провадження, а в деяких випадках також діями зацікавлених учасників процесу.

Крім того, оцінюючи висновок експерта, слідчий має визначити, чи були дотримані права обвинуваченого (підозрюваного) під час призначення та проведення експертизи. Забезпечення обвинуваченому можливості реально реалізувати свої права під час проведення експертизи, як свого часу підкреслював М. С. Строгович, – гарантія не тільки забезпечення інтересів самого обвинуваченого, але й успішності та доброякісності проведеної у справі експертизи, достовірності її висновків [10, с. 133]. Якщо постанова про призначення експертизи, а також висновки експертизи були надані обвинуваченому не своєчасно, то питання щодо допустимості такого висновку необхідно вирішувати, виходячи з наявності реальних порушень прав обвинуваченого та можливості їх усунення [11, с. 730].

Звертаємо увагу, що слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд обов'язково перевіряють допустимість висновку експерта в контексті дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи, передбаченого законом. Відповідно до ст. 242 КПК, експертиза проводять експертна установа, експерт або експерти, за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження, або якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання [1]. Для підтвердження допустимості висновку експерта слідчому необхідно встановити, чи були дотримані вимоги процесуального законодавства.

ва щодо суб'єкта дослідження, речових джерел інформації, засобів, прийомів та інших умов одержання висновку експерта.

Крім цього, оцінюючи висновок експерта, необхідно враховувати, що на його допустимість впливає також допустимість об'єктів, досліджуваних експертом. Так, А. Я. Паліашвілі виділив у такому оцінюванні низку елементів, серед яких: оцінювання справжності, придатності та повноти об'єктів експертного дослідження; оцінювання достатності в кількісному та якісному відношенні матеріалів експертизи [12, с. 80]. Слід погодитися з думкою науковців, які стверджують, що завжди має бути перевірена процесуальна доброякісність об'єктів експертного дослідження. Для цього потрібно насамперед установити, чи був законним спосіб їх одержання. Так, речові докази, документи тощо, які надаються експерту, мають бути вилучені в ході якоїсь слідчої дії (огляду, обшуку, виїмки) чи надані ким-небудь з учасників процесу або сторонніми особами [13, с. 43]. Крім того, експертному дослідженню можуть бути піддані лише ті об'єкти, які належним чином процесуально оформлені. Якщо такі об'єкти будуть визнані недопустимими, то автоматично втрачає цю властивість і сам висновок експерта. Саме тому з цього приводу науковці зауважують, що експерту мають бути надані об'єкти в безпосередньому вигляді і, виключно у випадку неможливості, тільки письмові матеріали [14, с. 124].

Допустимість як властивість доказу тісно пов'язана з іншою його властивістю – достовірністю. Очевидно, що допустимі достовірні докази, а недопустимі – недостовірні. Науковці підкреслюють, що достовірність – це категорія теорії пізнання, яка має комплексну природу, оскільки характеризує процес отримання знання та його відповідність дійсності (тобто істинності) [5]. Використання доказів завжди виражається у відтворенні картини конкретного злочину на підставі достовірних даних. Науковці звертали увагу на те, що висновок експерта оцінюється у двох напрямках: наукової обґрунтованості (достовірності) висновку та його доказового значення [15, с. 62].

Традиційно оцінювання висновку експерта з точки зору його достовірності є досить складним процесом як для слідчого, так і для суду. Слід підкреслити, що пріоритетним способом у цьому випадку є оцінювання безпосередньо самого висновку за формальними ознаками, незалежно від відомостей, що містяться в інших доказах. Формальне оцінювання достовірності, як правило, передбачає, перевірку достатності наданого для дослідження матеріалу, вихідних даних, відповідності кількості висновків кількості поставлених питань тощо.

Змістовне оцінювання достовірності висновку експерта зазвичай спрямоване на встановлення всебічності, умотивованості, наукової обґрунтованості, логічної послідовності, правильності, об'єктивності та переконливості інформації, яку він містить [16]. Під час здійснення змістовного оцінювання достовірності висновку експерта слідчий має з'ясувати:

- компетентність експерта, який проводив дослідження;
- сучасність вихідних наукових положень, на які спирався експерт;
- повноту проведення дослідження;
- обґрунтованість висновків експерта;
- наявність суперечливостей у висновку експерта;
- форму висновку експерта (категоричний, імовірний тощо).

Також слід підкреслити, що доказове значення висновку характеризується його формою та встановленими експертом фактами, що стануть у нагоді слідчому під час розслідування злочинів у сфері фінансування соціальних цільових програм. Науковці зауважували, що категоричні висновки мають більш вагоме доказове значення порівняно з висновками, сформульованими у формі вірогідності. Крім того, якщо факти, встановлені експертом, належать до предмета доказування, то вони є прямими доказами, якщо ж ними встановлюються доказові факти, то вони є непрямыми доказами [17].

Під час оцінювання висновку експерта з точки зору його достовірності слідчий оцінює й обґрунтованість. Обґрунтованість висновку експерта науковці пропонують розглядати в загальному та конкретному значенні. У загальному значенні вона зумовлюється науково-технічною, логічною та методичною грамотністю проведеного експертом дослідження й викладення його результатів. Також зауважується, що обґрунтованість передбачає достатню компетентність і кваліфікованість експерта, наявність технічного й іншого обладнання, придатних умов, місця та часу для виконання експертом своїх функцій, сумлінне та уважне ставлення до проведення досліджень і складання висновку. Об-

грунтованість характеризується повнотою, усебічністю та об'єктивністю як самого висновку, так і проведеного експертного дослідження. У конкретному значенні обґрунтованість – це наведення в експертному висновку аргументів, які підтверджують висновки експерта [5].

Як правильно відзначав Г. Ш. Берлянд, із точки зору логіки висновок експерта повинен бути обґрунтований завжди, оскільки, будучи не обґрунтованим певними посиланнями, він є не висновком, а просто тезою, яка лише підлягає обґрунтуванню в майбутньому [18, с. 112]. Не слід також нехтувати тим, що на обґрунтованість висновку експерта впливає логічність викладених у ньому суджень. Так, О. М. Гумін підкреслює, що відступ від правил логіки під час обґрунтування висновку призводить до наявності в ньому протиріч та неаргументованих тверджень [19, с. 165]. Справді, за таких умов досить складно визнавати висновок експерта науково обґрунтованим.

Слід зауважити, що оцінювання наукової обґрунтованості експертної методики є досить складною процедурою для прокурорів і слідчих, оскільки вони, як правило, не володіють спеціальними знаннями в галузі, до якої належить експертне дослідження. Тому фактично оцінювання ними висновку експерта зводиться тільки до перевірки повноти висновків та їх відповідності іншим доказам у кримінальному провадженні [20, с. 445].

Умотивованість висновку експерта є складовою його достовірності. Підкреслимо, що умотивованість означає наявність логічного зв'язку між окремими розділами, частинами експертного дослідження, проміжними й остаточними висновками експерта. Саме тому висновки експерта мають логічно впливати з проведеного ним дослідження. Вказівка процесуального законодавства на необхідність умотивування висновку експерта є суттєвою. Це означає, що джерелом доказової інформації у провадженні є весь процесуальний документ, складений експертом, а доказами – усі без винятку факти, відображені в ньому, інакше кажучи, не тільки факти, зазначені в остаточному висновку, але й факти, які цей висновок підтверджують та обґрунтовують, так звані «проміжні факти», тобто вся система фактів, наведена у висновку судового експерта [21].

Оцінювання допустимості висновку експерта неможливе без установаження компетентності експерта, яка є його суб'єктивною характеристикою та відображає індивідуальну здатність вирішувати поставлене завдання, а також його компетенцію, що окреслює правове поле його діяльності під час проведення експертних досліджень. Науковці визначають такі аспекти компетенції судового експерта: коло повноважень, права та обов'язки, передбачені КПК та іншими законами; комплекс знань у галузі теорії, методики та практики судової експертизи певного роду, виду [6]. Крім того, виокремлюють об'єктивну компетенцію, тобто обсяг знань, якими має володіти експерт, та суб'єктивну компетенцію – ступінь оволодіння конкретним експертом спеціальними знаннями. Суб'єктивну компетенцію часто називають компетентністю експерта, що визначається освітнім рівнем, спеціальною експертною підготовкою, стажем експертної роботи, досвідом у вирішенні аналогічних завдань, індивідуальними здібностями [22, с. 177].

Оцінювання слідчим висновку експерта з точки зору компетентності судового експерта має бути спрямоване на:

- визначення відповідності питань, поставлених перед експертом, тій чи іншій галузі знань та наявності спеціальних знань у експерта з цієї галузі;
- дослідження фактичних даних, установлених експертом, і з'ясування, які саме спеціальні знання були необхідні для їх установаження;
- ознайомлення з особистісними даними, що характеризують експерта як фахівця в конкретній галузі знань;
- установаження того, чи належать до компетенції експерта наукові методи та експертні методики дослідження, що були використані під час проведення експертизи.

Під час оцінювання відповідності кваліфікації експерта предмету експертизи, інакше кажучи, його компетентності, слідчий має враховувати відомості про освіту, практичний досвід, стаж роботи за фахом, вузьку спеціалізацію в межах професії експерта, яка окреслює його компетенцію. Компетентність експерта є складовою допустимості його висновку. Однак зауважимо, що поряд із цим слідчий має виявити наявність чи відсутність обставин, за яких експерт повинен був підлягати відводу. Висновок експерта визнається таким, що не відповідає вимогам закону, тоді, коли з нього не може бути встановлено, чи має експерт достатні знання, необхідні для проведення конкретного експертного дослідження. Слід також підкреслити, що до перевірки слідчим компетентно-

сті експерта відносять не тільки оцінювання його особистісних даних, але й більш глибокий аналіз проведеної ним роботи в межах його знань і досвіду.

Під час оцінювання достовірності висновку експерта слідчий обов'язково звертає увагу на його всебічність, об'єктивність та переконливість. Усебічність означає, що в процесі експертного дослідження до моменту формування остаточних висновків були висунуті та перевірені всі експертні версії, які впливають з експертної ситуації, що склалася на початковий момент дослідження. У свою чергу об'єктивність передбачає, з одного боку, наявність наукового підґрунтя проваджуваного дослідження та оцінки його результатів експертом, а з іншого – неупередженість судового експерта під час дослідження та формулювання ним остаточних висновків. Поряд із цим переконливість висновку експерта охоплює насамперед його аргументованість, тобто викладення доводів, які мотивують висновки.

Науковці зауважують, що переконливість пов'язана з такими властивостями висновку експерта: визначеність висновків; відсутність внутрішніх суперечностей; послідовність і логічна стрункість викладення матеріалу; загальна, спеціальна та юридична грамотність; точність і загальнодоступність термінології; ясний та лаконічний стиль без утрати висвітлення суттєвих деталей експертного дослідження тощо. Крім того, важливу роль у забезпеченні переконливості висновку відіграє наочність отриманих експертом результатів дослідження, що досягається додаванням ілюстрацій [5].

Установлення достовірності висновку експерта завжди пов'язана з проведенням оцінювання слідчим вступної, дослідницької та заключної частин. Обов'язковість саме такого дослідження підкреслював М. М. Михеєнко, який зазначав, що нерідко під висновком експерта розуміють тільки відповіді експерта (заклучну частину) на поставлені йому слідчим або судом запитання. Він наголошував, що вступна й дослідницька частини висновку експерта як документа також мають важливе доказове значення, адже дають змогу не тільки слідчому, але й іншим учасникам кримінального провадження правильно оцінити обґрунтованість і повноту відповідей експерта, їх придатність для встановлення обставин, які входять до предмета доказування [23, с. 96]. Окремо зазначимо, що наведені вище ознаки не тільки характеризують певні вимоги, яким має відповідати висновок експерта, але й, безумовно, взаємопов'язані між собою.

Усі зазначені характеристики висновку експерта визначають його достовірність і доказове значення. Під час оцінювання достовірності висновку експерта слідчий має брати до уваги фактори, які засвідчують цю достовірність. Зважаючи на природу експертизи, до таких факторів науковці відносять: особу експерта; установлений законом порядок (процесуальну форму) проведення експертизи; якість підготовки матеріалів для експертного дослідження, їх обсяг; процес експертного дослідження, методики, що використовуються, та їх надійність; правильність оформлення результатів експертного дослідження [24, с. 15]. Слід акцентувати на тому, що в разі порушення відповідних вимог щодо вказаних факторів неодмінно виникають і сумніви щодо достовірності висновку.

Варто погодитися з науковцями, які зазначають, що з метою підтвердження обґрунтованості та достовірності висновку експерта слідчий має встановити таке:

- чи описано експертом усі використані ним методи, експертні методики та умови їх застосування;
- чи були вказані експертом під час проведення повторної експертизи причини розбіжностей із висновками попередніх експертиз – за їх наявності;
- чи відповідають остаточні висновки проміжним, що були наведені в синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта;
- чи відсутні протиріччя між окремими частинами висновку експерта;
- чи узгоджується трактування результатів дослідження, викладене в тексті висновку, із фактичними даними, ілюстраціями або дослідницькими фотознімками, поданими в додатку до висновку;
- чи відсутні арифметичні помилки у проведених обчисленнях, оскільки досить часто в експертизах під час визначення різних кількісних показників використовуються досить прості математичні формули, доступні для контрольної перевірки слідчим чи судом;
- чи наявні в матеріалах провадження або інших, доступних слідчому чи суду, джерелах або висновках ті дані, факти та обставини, на які посиляється експерт для аргументації, обґрунтування зробленого ним висновку [4].

Оцінювання достовірності висновку передбачає також необхідність установлення

його правильності, тобто відповідності певного доказу іншим, які вже містяться в матеріалах конкретного провадження. Слід також зауважити, що в цьому випадку оцінюється не сам висновок, а відомості, на підставі яких експерт дійшов висновків, що вже існують, інакше кажучи, залишається актуальним питання належності об'єктів.

Висновки. Таким чином, достовірність висновку експерта означає, по-перше, що він правильно й адекватно відображає хід і результати експертного дослідження, по-друге, що були досліджені достовірні докази, і, по-третє, що встановлені експертом факти відповідають дійсності. Крім того, визначення достовірності та достатності висновку експерта пов'язане і з перевіркою обґрунтованості й аргументованості проведених досліджень.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. №№ 9–10, 11–12, 13, ст. 88.
2. Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. М. : Наука, 1966. 295 с.
3. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 631 с.
4. Гричина О. В. Судова експертиза в системі процесуальних дій, як одне із джерел судових доказів в кримінальному, цивільному та господарському процесах. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб.* Київ: Преса України, 2015. Вип. 60. С. 135–146.
5. Лапта С. П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: ХНУВС, 2006. 234 с.
6. Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2/2015. С. 151–154.
7. Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике. Киев: Высшая шк., 1984. 149 с.
8. Белкин Р. С. Курс криминалистики: учеб. пособ. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 867 с.
9. Селиванов Н. А. Советская криминалистика. Теоретические проблемы. М. : Юридическая литература, 1978. 192 с.
10. Строгович М. С. Курс уголовного процесса: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву. М. : Наука, 1970. Т. 2. 516 с.
11. Панько Н. А. Висновок експерта та його оцінка. Форум права. 2012. № 1. С. 728–733. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-1/12pnatio.pdf> (дата звернення: 25.05.2020).
12. Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. М. : Юридическая литература, 1973. 142 с.
13. Орлов Ю. К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании (уголовно-процессуальные, криминалистические и логико-гносеологические проблемы): автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. М. , 1985. 54 с.
14. Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. М. : Юр. лит., 1964. 230 с.
15. Гончаренко В. И., Бергер В. Е., Варфоломеева Т. В. Экспертизы в судебной практике: учеб. пособ. Киев: Высшая шк., изд-во при Киев. ун-те, 1987. 200 с.
16. Никифорова И. А. Расследование нецелевого расходования бюджетных средств: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Тула, 2016. 198 с.
17. Орлов Ю. К. Заключение эксперта и его оценка (по уголовным делам): учеб. пособ. М. : Юристь, 1995. 64 с.
18. Берлянд Г. Ш. Методологические и процессуальные основы использования заключения экспертов следователем и судом (Криминалистическое и процессуальное исследование по материалам Литовской ССР): дисс. ... канд. юрид. наук. Вильнюс, 1970. 324 с.
19. Гумін О. М. Процесуальне значення висновку експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні. *Наук. зап. Львівського ун-ту бізнесу та права*. 2013. Вип. 10. С. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_10_38 (дата звернення: 25.05.2020).
20. Мирошніченко Ю. М. Дослідження, перевірка та оцінка судом висновку експерта. *Форум права*. 2009. № 3. С. 445–450. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09mjmcve.pdf> (дата звернення: 25.05.2020).
21. Порубов А. Н. Оценка доказательственной информации на предварительном следствии. *Вопр. криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. Минск, 1999. Вип. 14. С. 115–118.
22. Энциклопедия судебной экспертизы / под. ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. М. : Юристь, 1999. 551 с.
23. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ: Либідь, 1999. 536 с.
24. Гришина Е. П. Обеспечение достоверности заключения эксперта в уголовном процессе. *Росс. следователь*. 2001. № 6. С. 15–18.

Надійшла до редакції 03.09.2020

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI (zi zminamy ta dopovnenniamy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2013, №№ 9–10, 11–12, 13, st. 88 [in Ukrainian].
2. Belkin, R. S. (1966). *Sobiranie, issledovanie i otsenka dokazatelstv*. Moscow: Nauka. 295 s. [in Russian].
3. Kovalenko, Ye. H. (2006). *Teoriia dokaziv u kryminalnomu protsesi Ukrainy*. Kyiv: Yurinkom Inter, 631 s. [in Ukrainian].
4. Hrychyna, O. V. (2015). *Sudova ekspertyza v systemi protsesualnykh dii, yak odne iz dzherel sudovykh dokaziv v kryminalnomu, tsyvilnomu ta hospodarskomu protsesakh. Kryminalistyka i sudova ekspertyza: mizhvidom. nauk.-metod. zb.* Kyiv: Presa Ukrainy. Vyp. 60. S. 135–146 [in Ukrainian].
5. Lapta, S. P. (2006). *Pravovi ta naukovy osnovy vykorystannia sudovykh ekspertyz pry rozsliduvanni zlochyniv*. Candidate's thesis: 12.00.09. Kharkiv: KhNUVS. 234 s [in Ukrainian].
6. Davydova, D. V., Volobueva, O. O. (2015). *Vysnovok eksperta yak protsesualne dzherelo dokaziv: okremi aspekty teorii ta praktyky. Pivdennoukrainskyi pravnychy chasopys*. 2/2015. S. 151–154 [in Ukrainian].
7. Goncharenko, V. I. (1984). *Nauchno-tehnicheskie sredstva v sledstvennoi praktike*. Kyiv: Vyshcha shk. 149 s. [in Russian].
8. Belkin, R. S. (2001). *Kurs kriminalistiki: ucheb. posob.* Moscow: IuNITI-DANA. 867 s. [in Russian].
9. Selivanov, N. A. (1978). *Sovetskaia kriminalistika. Teoreticheskie problemy*. Moscow: Iurid. lit. 192 s. [in Russian].
10. Strogovich, M. S. (1970). *Kurs ugovnogo protsessa: Poriadok proizvodstva po ugovnym delam po sovetskomu ugovno-protcessualnomu pravu*. Moscow: Nauka. T. 2. 516 s. [in Russian].
11. Panko, N. A. (2012). *Vysnovok eksperta ta yoho otsinka. Forum prava*. № 1. S. 728–733. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-1/12pnatio.pdf> (data zvernennia: 25.05.2020) [in Ukrainian].
12. Paliashvili, A. Ia. (1973). *Ekspertiza v sude po ugovnym delam*. Moscow: Iuridicheskaiia literatura. 142 s. [in Russian].
13. Orlov, Iu. K. (1985). *Zakliuchenie eksperta kak istochnik vyvodnogo znaniia v sudebnom dokazyvanii (ugovno-protcessualnye, kriminalisticheskie i logiko-gnoseologicheskie problemy): avtoref. diss. ... d-ra iurid. nauk*. Moscow. 54 s. [in Russian].
14. Petrukhin, I. L. (1964). *Ekspertiza kak sredstvo dokazyvaniia v sovetskom ugovnom protsesse*. Moskva: Iuridicheskaiia literatura. 230 s. [in Russian].
15. Goncharenko, V. I., Berger, V. E., Varfolomeeva, T. V. (1987). *Ekspertizy v sudebnoi praktike: ucheb. posobie*. Kiev: Vishcha shk., Izd-vo pri Kiev. un-te. 200 s. [in Russian].
16. Nikiforova, I. A. (2016). *Rassledovanie netceleвого raskhodovaniia biudzhetykh sredstv*. Candidate's thesis: 12.00.12. Tula. 198 s. [in Russian].
17. Orlov, Iu. K. (1995). *Zakliuchenie eksperta i ego otsenka (po ugovnym delam): ucheb. posob.* Moscow: Iurist. 64 s. [in Russian].
18. Berliand, G. Sh. (1970). *Metodologicheskie i protcessualnye osnovy ispolzovaniia zakliucheniia ekspertov sledovatelem i sudom (Kriminalisticheskoe i protcessualnoe issledovanie po materialam Litovskoi SSR)*. Candidate's thesis. Vilnius. 324 s. [in Russian].
19. Humin, O. M. (2013). *Protcesualne znachennia vysnovku eksperta yak dzherela dokaziv u kryminalnomu provadzhenni. Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava*. Vyp. 10. S. 163–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_10_38 (data zvernennia: 25.05.2020) [in Ukrainian].
20. Myroshnychenko, Yu. M. (2009). *Doslidzhennia, perevirka ta otsinka sudom vysnovku eksperta. Forum prava*. № 3. S. 445–450. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09mjmcve.pdf> (data zvernennia: 25.05.2020) [in Ukrainian].
21. Porubov, A. N. (1999). *Otsenka dokazatelstvennoi informatsii na predvaritel'nom sledstvii. Voprosy kriminologii, kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy*. Minsk. Vyp. 14. S. 115 – 118 [in Russian].
22. *Entsiklopediia sudebnoi ekspertizy / eds: T. V. Averianovoi, E. R. Rossinskoi*. Moskva: Iurist, 1999. 551 s. [in Russian].
23. Mykheienko, M. M., Nor, V. T., Shybiko, V. P. (1999). *Kryminalnyi protses Ukrainy: pidruchnyk. 2-he vyd., pererobl. i dop.* Kyiv: Lybid. 536 s. [in Ukrainian].
24. Grishina, E. P. (2001). *Obespechenie dostovernosti zakliucheniia eksperta v ugovnom protsesse. Rossiiskii sledovatel*. Moscow. № 6. S. 15–18 [in Russian].

SUMMARY

Dmytro V. Viter. Assessing the admissibility and reliability of an expert's conclusion by an investigator in the investigation of crimes in the field of financing targeted social programs. It is emphasized that the general criteria for evaluating an expert's opinion are its relevance, admissibility, reliability and interconnection with other evidence in criminal proceedings on crimes in the field of financing social target programs. The admissibility of an expert's opinion implies compliance with all formal requirements stipulated by law when working with him, as well as with other evidence. It is indicated

that admissibility should be attributed only to the form, not touching the content of the evidence, since when assessing an expert's opinion it will be important to establish the correctness of its design and the availability of all the details required by law. It is proved that in order to confirm the admissibility of the expert's opinion, the investigator needs to determine whether the requirements of the procedural law were met with respect to the subject of research, material sources of information, means, techniques and other conditions for obtaining an expert's opinion. In addition, when evaluating the expert's opinion, it must be taken into account that the admissibility of objects examined by the expert also affects its admissibility.

It is emphasized that admissibility, as a property of proof, is closely related to its other property - reliability. A formal reliability assessment is described, which involves checking the sufficiency of the material provided for the study, the source data; correspondence of the number of conclusions to the number of questions posed. The author also focused on assessing the meaning of the expert's opinion, which is aimed at establishing the comprehensiveness, scientific validity, logical sequence, correctness and persuasiveness of the information it contains. When assessing an expert's opinion from the point of view of its reliability, the investigator also evaluates the validity, which includes the completeness, persuasiveness and objectivity of both the conclusion itself and the expert study conducted. It is separately indicated that the motivation of the expert's conclusion is a component of its reliability and indicates the presence of a logical connection between individual sections or parts of the expert study, intermediate and final conclusions of the examination, which is why the conclusions should logically follow from the expert's research. Also emphasized is the need to assess the expert's competence and competence when assessing the admissibility of an expert's opinion. The detailed characteristic of the mentioned criteria for assessing the expert opinion is given.

Keywords: expert opinion, admissibility, reliability, assessment of the conclusion, assessment criteria, investigator.

УДК [347.993:347.77/.78]:342(477)

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-264-270

Сергій ВОЛОВИК[©]

аспірант

(Сумський державний університет)

ІР-СУД ЯК СУБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено ІР-суд як суб'єкт реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності. Визначено сутність державної політики та встановлено систему адміністративно-правового регулювання у сфері інтелектуальної власності в Україні. Зазначено, що основний масив адміністративно-правового регулювання складають закони та міжнародно-правові договори України. З'ясовано систему суб'єктів реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні.

Наголошено, що ІР-суд як суб'єкт реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності являє собою орган, що уповноважений здійснювати правосуддя у цій сфері та вирішувати завдання, визначені законом.

Ключові слова: ІР-суд, державна політика у сфері інтелектуальної власності, суб'єкти, інтелектуальна власність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах загострення економічних конфліктів, економічної кризи та численних змін до чинного законодавства України зростає увага до належного визначення правового регулювання та реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності. Наголошуючи на актуальності нормативно-правового визначення стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності, І. Беззуб вказує, що ефективна, дієздатна система інтелектуальної власності забезпечує та стимулює економічне, соціальне й культурне зростання будь-якої країни. Від того, наскільки вагомим є інтелектуальний потенціал суспільства й рівень його культурного розвитку, залежить в остаточному підсумку й успіх вирішення поставлених перед ним економічних проблем.

© Воловик С. В., 2020

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3481-2966>

info@aspd.sumdu.edu.ua

У свою чергу, наука, культура й техніка можуть вільно розвиватися лише за наявності відповідних умов (включаючи необхідні правові передумови), адекватних наявному стану суспільно-економічних відносин [1]. Водночас належний рівень нормативно-правового забезпечення реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності залежить від дієвості його суб'єктів, які на сьогодні складають досить розгалужену систему. А тому визначення системи суб'єктів реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні наразі є вельми актуальним та своєчасним.

Одним із таких суб'єктів є новостворений ІР-суд (Вищий суд із питань інтелектуальної власності), покликаний здійснювати правосуддя та реалізовувати державну політику у сфері інтелектуальної власності в Україні.

Таким чином, зважаючи на ефективність реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні, важливим питанням постає визначення сутності діяльності ІР-суду.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Слід вказати, що загальні питання формування та реалізації державної політики, діяльності судів у сфері інтелектуальної власності в Україні досліджували у своїх працях такі вчені: О. Є. Аврамова, Г. О. Андрощук, В. Д. Базилевич, В. С. Балух, І. Беззуб, В. С. Бігун, О. В. Буряк, С. В. Войтко, О. А. Гавриленко, О. О. Гаркуша, С. В. Глушенко, В. В. Городовенко, С. М. Гусаров, С. А. Давимука, В. А. Довженко, В. В. Зубарєв, Т. Іванійчук, Т. В. Івачевська, Ю. С. Канарик, М. С. Карпенко, Т. В. Коваленко, І. Коваль, В. О. Комаров, В. О. Котюк, М. В. Кравчук, Т. О. Кравчук, Т. В. Кузнякова, Р. О. Куйбіда, Т. Ю. Куровська, І. В. Лисенко, В. І. Мельник, І. В. Музика, І. В. Назаров, Н. М. Оніщенко, Б. Падучак, М. Паладій, Л. В. Перевалова, С. О. Пермінова, П. С. Пилипенко, Д. М. Притика, О. М. Рєзнік, О. Ю. Салманова, В. Селіванов, В. В. Сердюк, О. Ю. Синявська, М. І. Сірий, О. Ф. Скаун, Л. І. Фесенко, В. В. Чумак, К. В. Шаповал, В. М. Шумилов, О. Н. Ярмиш, М. П. Яременко та інші. Ці вчені зробили значний внесок у розвиток науки адміністративного права та державного управління у сфері інтелектуальної власності в Україні, проте в їх працях практично відсутні наукові дослідження сутності діяльності ІР-суду як суб'єкта реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності.

Таким чином, недосконалість адміністративно-правового регулювання сфери інтелектуальної власності в Україні, необхідність визначення організації та діяльності ІР-суду як суб'єкта реалізації державної політики у вказаній сфері, недостатня розробленість наукових положень із зазначеної проблематики зумовлюють актуальність комплексного наукового дослідження ІР-суду.

Метою цієї статті є визначення сутності ІР-суду як суб'єкта реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що одним із елементів державної політики у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства є система суб'єктів її реалізації. Зазначене обумовлено рядом факторів, серед яких: належний рівень нормативно-правового забезпечення діяльності суб'єктів, зокрема щодо реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності; ефективна та злагоджена взаємодія між ними; наявність суб'єктів, що покликані здійснювати правосуддя у сфері захисту інтелектуальної власності в Україні тощо.

Вироблення ефективної та комплексної стратегії реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні вимагає з'ясування її сутності та значення для загального добробуту громадян та належного здійснення правосуддя.

Загалом поняття «політика» походить від давньогрецького слова polis (місто-держава) та пов'язаних із ним politike (мистецтво управління), politicas (державний діяч), воно означає діяльність з управління суспільством на основі публічної влади. Отже, політика має вплив не лише на суспільство загалом, але й на окремі групи людей, які перебувають у межах здійснення її управлінських функцій. А тому вона здатна забезпечити процес реалізації суспільних, особистих і групових інтересів та регулювання взаємовідносин між людьми з метою збереження цілісності суспільства. Важливим видом політики є державна (політика уряду, президента, парламенту, різних міністерств), яка під впливом суспільних відносин щоразу видозмінюється й виступає об'єктом теоретико-методологічних наукових досліджень (проблемних і дискусійних). У свою чергу, державною вважається політика не тільки з тієї причини, що вона впливає на суспільство, але й тому, що її стартовим етапом формування є уряд або ж інші державні органи [2,

Автор В. І. Андріяш наголошує, що державна політика – це цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем, досягнення й реалізації загальнозначущої мети розвитку суспільства або його окремих сфер [3].

Державна політика – це напрям дій (або бездіяльність), що обирається владою для вирішення певної проблеми або сукупності взаємозалежних проблем. Зміст державної політики охоплює визначення проблеми, цілей та інструментів її вирішення [4, с. 51]. Тобто державна політика – це діяльність держави, що реалізується її компетентними органами державної влади з метою вирішення нагальних питань у різних сферах суспільного життя.

Авторка Т. В. Івачевська державну політику у сфері інтелектуальної власності визначає як сукупність сформованих та законодавчо закріплених цілей, завдань, функцій, інтересів, якими керуються органи державної влади під час здійснення державного управління інтелектуальною власністю, та їх практичну діяльність із реалізації та досягнення запланованого. Тобто це державна діяльність (діяльність державних органів, установ, організацій), що стосується інтелектуальної власності [5, с. 134]. Ми погоджуємося з визначенням сутності державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні, запропонованим Т. В. Івачевською, та водночас зазначимо, що державне управління означеною сферою вимагає запровадження організаційних та адміністративно-правових заходів, об'єднання зусиль різних органів державної влади, недержавних установ та громадських організацій із метою визначення подальших шляхів розвитку адміністративно-правового регулювання сфери інтелектуальної власності. У зв'язку з цим вбачаємо слушним встановити адміністративно-правове регулювання державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні.

Так, адміністративно-правове регулювання державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні складають:

- Конституція України – кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) [6];

- Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності, ратифікована Верховною Радою України 26 квітня 1970 р. № 995_169 – метою діяльності Всесвітньої організації інтелектуальної власності є сприяння охороні інтелектуальної власності в усьому світі шляхом співпраці держав і в відповідних випадках шляхом взаємодії з будь-якою іншою міжнародною організацією [7];

- Закони України: «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII [8], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII [9], «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 р. № 3688-XII [10], «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII [11] та інші;

- Цивільний Кодекс України – книга 4 «Право інтелектуальної власності» [12];

- інформаційний лист Вищого господарського суду України «Про нормативно-правові акти, що регулюють питання, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності» від 20 лютого 2007 р. № 01-8/91 [13] та інші.

Таким чином, можна зробити висновок, що наразі в Україні значна увага приділена саме адміністративно-правовому регулюванню сфери інтелектуальної власності, що сприяє ефективній реалізації державної політики відповідним колом її суб'єктів.

Відповідно до викладеного актуалізуються питання щодо встановлення системи суб'єктів реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні та визначення місця ІР-суду в цій системі.

Поняття «система» походить від грецького слова *systema*, що в перекладі означає ціле, яке складається з частин; сполучення [14, с. 415]. У сучасній українській мові категорію «система» вживають у таких значеннях: 1) порядок, зумовлений правильним, плановим розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь; 2) форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ тощо); 3) сукупність будь-яких елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; 4) будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин [15, с. 1320–1321].

У свою чергу поняття «суб'єкт» означає: 1) особу, здатну до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності; 2) особу, групу осіб, організацію та ін., яким належить активна роль у певному процесі, акті; 3) особу або

організацію як носія певних прав і обов'язків; 4) людину як носія певних фізичних і психічних якостей; 5) людину як об'єкт дослідження; 6) предмет судження [16, с. 814].

Аналізуючи зазначені вище положення, можна дійти висновку, що система суб'єктів реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні є сукупністю визначених на рівні законодавства суб'єктів, які взаємодіють між собою з метою ефективної реалізації заходів щодо забезпечення, охорони та захисту сфери інтелектуальної власності, а також відновлення порушених прав у вказаній сфері як приватного сектору, так і державного.

До числа суб'єктів реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні слід віднести такі: Всесвітня організація інтелектуальної власності, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Національний офіс інтелектуальної власності та судові органи України.

Нас передусім цікавлять саме суди як суб'єкти реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності в Україні, а саме ІР-суд, або Вищий суд із питань інтелектуальної власності, створення якого передбачено Указом Президента України «Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності» від 29 вересня 2017 р. № 299 [17].

Започаткування нового судового органу в Україні пов'язано з рядом чинників, серед яких: реформа судоустрою 2016 р., євроінтеграційний курс України та як наслідок – погодження вітчизняного законодавства України з міжнародними нормами та стандартами, необхідність вирішення спорів щодо захисту прав інтелектуальної власності, завантаженість господарських судів, які на сьогодні здійснюють правосуддя у вказаній сфері тощо. Проте й досі залишається відкритими ряд питань: юрисдикція ІР-суду України, його компетенція, завдання та функції, адміністративно-правовий статус, особливості добору на посаду судді тощо. Тобто наразі фактично відсутній титульний закон про Вищий суд із питань інтелектуальної власності, що визначав би всі необхідні засади його функціонування.

М. Коваль вказує, що ІР-суд в Україні розглядатиме справи у спорах стосовно прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, комерційні найменування, справи у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, подовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, справи про визнання торговельних марок добре відомими, у спорах щодо прав автора та суміжних прав, щодо укладення, зміни, розірвання та виконання договорів на розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, а також здійснюватиме правосуддя у спорах, що виникають із відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції щодо неправомірного використання позначень або товару іншого виробника, копіювання зовнішнього вигляду виробів, збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, оскарження рішень Антимонопольного комітету із зазначених питань [18].

У свою чергу Ю. С. Канарик та М. Ю. Банк наголошують, що проблемними питаннями діяльності Вищого суду з питань інтелектуальної власності є такі:

- територіальна віддаленість (усі справи розглядатимуться в м. Київ, що впливатиме на доступ до правосуддя для громадян насамперед у цій категорії справ);

- проблема професійності майбутніх суддів. Спеціалізований суд із питань інтелектуальної власності мав би об'єднати осіб, які мають як досвід роботи в цій сфері, так і відповідну спеціальну освіту (спеціальні знання). Проте законодавець чомусь вирішив, що у Вищому спеціалізованому суді можуть працювати особи, які не мають ані першого, ані другого. Це стосується зокрема суддів, до яких є лише вимога щодо трирічного стажу на цій посаді. При цьому чи наявний такий стаж у сфері інтелектуальної власності чи розгляду інших спорів, жодного значення не має;

- перелік справ інтелектуальної власності не охоплює всі спори у цій сфері, оскільки узагальнене визначення переліку справ щодо прав інтелектуальної власності, що наведене у ч. 2 ст. 21 Господарського процесуального кодексу України, не містить усіх можливих спорів у цій сфері (із врахуванням видів спорів, що передбачені спеціальним законодавством в окремих сферах інтелектуальної власності – авторське право, патентне право, засоби індивідуалізації тощо);

- відсутність конструкції неповідомного провадження в Господарському процесуальному кодексі. Зокрема, не вирішено питання про процесуальний механізм визнання

торгової марки добре відомою, який за будь-яких обставин не може бути позовним;

– відсутність у процесі спеціаліста (радника), який володіє спеціальними знаннями з практики застосування законодавства у сфері інтелектуальної власності. За новою редакцією Господарського процесуального кодексу, участь спеціаліста у процесі обмежується лише його допомогою суду в застосуванні технічних засобів. У зв'язку з цим, на думку деяких учених, є доцільним уведення такого спеціаліста, якого могли б залучати суди задля допомоги під час встановлення фактичних обставин справи, надання усних консультацій чи роз'яснень [19, с. 186].

Аналізуючи чинне законодавство України та позиції науковців, слід вказати, що наявна законодавча прогалина щодо повноцінного старту діяльності ІР-суду в Україні дестабілізує відносини, які виникають у сфері інтелектуальної власності, та підриває авторитет судової гілки влади, оскільки відсутні механізми щодо ефективної реалізації ІР-судом державної політики у сфері інтелектуальної власності та здійснення належного правосуддя.

Отже, погодження вітчизняного законодавства із законодавством Європейського Союзу, реформа судоустрою 2016 р. зумовили утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності в Україні, що отримав назву ІР-суду. Сьогодні діяльність ІР-суду фактично «призупинена» нормами чинного законодавства, оскільки відсутні практичні механізми щодо старту його діяльності та повноцінного функціонування.

Висновки. Таким чином, ІР-суд як суб'єкт реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності являє собою орган, що уповноважений здійснювати правосуддя у сфері інтелектуальної власності та вирішувати завдання, визначені законом.

ІР-суд у майбутньому покликаний стати частиною оптимальної, якісної та ефективної державної системи правової охорони сфери інтелектуальної власності, здатної сформувати й реалізовувати прозору публічну модель подолання наявних викликів та ризиків і запропонувати дієві інструменти як стимули для розвитку споріднених економічних та суспільних чинників.

Список використаних джерел

1. Беззуб І. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності: оцінки експертів. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ: сайт*. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=596:intelektualna-vlasnist&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 01.07.2020).
2. Лаврук О. В. Сутність поняття державної політики. *Університетські наукові записки*. 2018. № 67–68. С. 254–263.
3. Андріяш В. І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626> (дата звернення: 10.06.2020).
4. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) та ін. Київ: НАДУ, 2014. 448 с.
5. Івачевська Т. В. Державна політика в сфері інтелектуальної власності в Україні. *Економіка та держава. Державне управління*. 2011. № 9. С. 134–137.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.96 № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 10.06.2020).
7. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності, ратифікована Верховною Радою України 26.04.70 № 995_169. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_169#Text (дата звернення: 10.06.2020).
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.93 № 3792-ХІІ. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення: 10.06.2020).
9. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.93 № 3689-ХІІ. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (дата звернення: 10.06.2020).
10. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.93 № 3688-ХІІ. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text> (дата звернення: 10.06.2020).
11. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.93 № 3687-ХІІ. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (дата звернення: 10.06.2020).
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2001 р. № 435-ІV. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.06.2020).

13. Про нормативно-правові акти, що регулюють питання, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності: інформаційний лист Вищого господарського суду України від 20.02.2007 № 01-8/91. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8_91600-07#Text (дата звернення: 10.06.2020).
14. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: ИНФРА-М, 2012. 576 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпін: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
16. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Т. 9. Київ: Наукова думка, 1978. 1348 с.
17. Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: Указ Президента України від 29.09.2017 № 299. *Верховна Рада України: База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299/2017#Text> (дата звернення: 10.06.2020).
18. Коваль М. Вищий суд з питань інтелектуальної власності: процес створення триває. *Юридична газета-online*. 2018. № 27–28. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/vishchiy-sud-z-pitan-intelektualnoyi-vlasnosti-proces-stvorenniya-trivaye.html> (дата звернення: 10.06.2020).
19. Канарик Ю. С., Банк М. Ю. Юрисдикція суду з питань інтелектуальної власності. *Молодий вчений*. 2018. № 6 (58). С. 185–187.

Надійшла до редакції 02.09.2020

References

1. Bezzub I. Natsionalna stratehiia rozvytku sfery intelektualnoi vlasnosti: otsinky ekspertiv. *Tsentralnyi doslidzheni sotsialnykh komunikatsii NBUV: sait*. URL: http://nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=596:intelektualna-vlasnist&catid=8&Itemid=350 (data zvernennia: 01.07.2020).
2. Lavruk O. V. Sutnist poniattia derzhavnoi polityky. *Universytetski naukovy zapysky*. 2018. № 67–68. S. 254–263.
3. Andriash V. I. Derzhavna polityka: kontseptualni aspekty vyznachennia. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. 2013. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626> (data zvernennia: 10.06.2020).
4. Derzhavna polityka: pidruchnyk / Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy; red. kol.: Yu. V. Kovbasiuk (holova), K. O. Vashchenko (zast. holovy), Yu. P. Surmin (zast. holovy) ta in. Kyiv: NADU, 2014. 448 s.
5. Ivachenska T. V. Derzhavna polityka v sferi intelektualnoi vlasnosti v Ukraini. *Ekonomika ta derzhava. Derzhavne upravlinnia*. 2011. № 9. S. 134–137.
6. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.96 № 254k/96-VR. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (data zvernennia: 10.06.2020).
7. Konventsiia pro zasnuvannia Vsesvitnoi orhanizatsii intelektualnoi vlasnosti, ratyfikovana Verkhovnoiu Radou Ukrainy 26.04.70 № 995_169. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_169#Text (data zvernennia: 10.06.2020).
8. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy vid 23.12.93 № 3792-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (data zvernennia: 10.06.2020).
9. Pro okhoronu prav na znaky dlia tovariv i posluh: Zakon Ukrainy vid 15.12.93 № 3689-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text> (data zvernennia: 10.06.2020).
10. Pro okhoronu prav na promyslovi zrazky: Zakon Ukrainy vid 15.12.93 № 3688-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text> (data zvernennia: 10.06.2020).
11. Pro okhoronu prav na vynakhody i korysni modeli: Zakon Ukrainy vid 15.12.93 № 3687-XII. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text> (data zvernennia: 10.06.2020).
12. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2001 r. № 435-IV. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennia: 10.06.2020).
13. Pro normatyvno-pravovi akty, shcho rehuliuut pytannia, poviazani z okhoronoiu prav na obiekty intelektualnoi vlasnosti: informatsiinyi lyst Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 20.02.2007 № 01-8/91. *Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8_91600-07#Text (data zvernennia: 10.06.2020).
14. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar' / red.-sost. E. F. Gubskiy, G. V. Korableva, V. A. Lutchenko. Moskva: INFRA-M, 2012. 576 s.
15. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2009. 1736 s.
16. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tt. / AN URSR, Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. T. 9. Kyiv: Naukova dumka, 1978. 1348 s.
17. Pro utvorennia Vyshchoho sudu z pytan intelektualnoi vlasnosti: Ukaz Prezydenta Ukrainy

від 29.09.2017 № 299. Verkhovna Rada Ukrainy: Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299/2017#Text> (data zvernennia: 10.06.2020).

18. Koval M. Vyshchy sud z pytan intelektualnoi vlasnosti: protses stvorennia tryvaie. *Yurydychna hazeta-online*. 2018. № 27–28. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/vishchiy-sud-z-pitan-intelektualnoyi-vlasnosti-proces-stvorennia-trivae.html> (data zvernennia: 10.06.2020).

19. Kanaryk Yu. S., Bank M. Yu. Yurysdyktsiia sudu z pytan intelektualnoi vlasnosti. *Molodyi vchenyi*. 2018. № 6 (58). S. 185–187.

SUMMARY

Serhiy V. Volovyk. IP-court as an actor of state policy in the field of intellectual property in Ukraine. The article examines the IP court as an actor of state policy in the field of intellectual property in Ukraine. Emphasis is placed on the current article, which is due to the European integration course of Ukraine and bringing domestic legislation in line with European Union legislation.

The essence of state policy in the field of intellectual property in Ukraine is defined, which means the set of formed and legally established goals, objectives, functions, interests, which are guided by public authorities in the implementation of state management of intellectual property, and their practical activities to implement and achieve the planned state policy in the field of intellectual property.

The system of administrative and legal regulation of intellectual property protection in Ukraine has been established. It is determined that the main array consists of laws and international legal agreements of Ukraine.

The system of subjects of realization of the state policy in the field of intellectual property in Ukraine is found out. It is emphasized that the list of subjects of state policy in the field of intellectual property in Ukraine should include the following: World Intellectual Property Organization, President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, Ministry of Economy, Trade and Agriculture of Ukraine, National Intellectual Property Office and judicial authorities of Ukraine.

It is proved that the IP-court in Ukraine is one of the main subjects of state policy in the field of intellectual property in Ukraine. It is emphasized that the IP-court as a subject of implementation of state policy in the field of intellectual property is a body authorized to administer justice in the field of intellectual property and solve problems defined by law.

It is concluded that the IP Court as a subject of state policy in the field of intellectual property in the future is designed to become part of the optimal, high quality and effective state system of legal protection of intellectual property, able to form, implement a transparent public model of overcoming existing challenges and risks. to offer effective tools in the field of intellectual property as incentives for the development of related economic and social factors.

Keywords: IP-court, state policy in the field of intellectual property, subjects, intellectual property.

УДК 342:352

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-270-276

Ельшад ІБРАГІМЗАДЕ®

аспірант

(Національна академія державного управління при Президенті України)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО НАГЛЯДУ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Теоретично обґрунтовано та узагальнено принципи організації нагляду в європейських країнах для розуміння перспектив розвитку адміністративного нагляду за місцевим самоврядуванням в Україні. Наукова новизна статті полягає у зверненні до нормативних джерел, які регулюють відповідні питання, у європейських державах, і формування на їх основі висновків про оптимальну модель адміністративного нагляду. В основі організації адміністративного нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування у європейських країнах лежить принцип автономії місцевої влади. Через це постає проблема існування таких засобів забезпечення законності, які б не порушували меж автономії органів місцевого самоврядування. У багатьох державах саме на конституційному рівні визначені основні засади адміністративного нагляду. Зроблено висновок, що закріплення основ адміністративного нагляду на рівні Основного закону, зміни до якого вносяться за ускладненою процедурою, надає місцевому самоврядуванню більше гарантій та більшу визначе-

© Ібрагімзаде Е. Р., 2020
ibragimov@aze.in.ua

ність щодо застосування цього принципу в органах місцевого самоврядування. Доцільним є підхід, який прийнятий більшістю європейських держав щодо розрізнення власних і делегованих повноважень місцевої влади, та наділення наглядових органів повноваженнями перевіряти законність використання перших, а доцільність — лише стосовно делегованих повноважень. У разі виявлення порушення закону посадові особи, які здійснюють адміністративний нагляд, повинні втручатися. Проте вони, як правило, не повинні наділятися повноваженнями скасовувати рішення, прийняті адміністративними органами місцевого самоврядування: їх можуть скасовувати лише суди. Апостеріорний нагляд є більш прийнятним з позиції часу здійснення нагляду. Проте аперіорний нагляд, за якого рішення потребує схвалення від державного органу, повинно мати винятковий характер.

Ключові слова: законність, місцеве самоврядування, Європейська хартія місцевого самоврядування, адміністративний нагляд, власні повноваження, делеговані повноваження, апостеріорний нагляд, аперіорний нагляд.

Постановка проблеми. Публічна влада у жодній країні не може ефективно функціонувати без діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованої на формування та підтримання режиму законності й правопорядку. Актуальним питанням публічного управління в Україні є реформування такого механізму, зокрема нормативне визначення органу, уповноваженого здійснювати адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування, і відповідного порядку реалізації цієї функції. Формуючи систему адміністративного нагляду за місцевим самоврядуванням в Україні, необхідно враховувати тенденції розвитку такої системи в інших країнах, насамперед в європейських.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Різні аспекти теорії і практики місцевого самоврядування в іноземних країнах досліджували вчені, як-от М. Баймуратов, М. Бутко, П. Ворона, І. Грицяк, О. Ігнатенко, Т. Коломоєць, О. Лебединська, П. Любченко, В. Мамонова, П. Матвієнко, О. Петришин, М. Пухтинський, О. Смоляр, С. Телешун, А. Чемерис, Ю. Шаров, О. Яцунська та інші. Проте підходи до системи адміністративного нагляду залишаються мало дослідженими. Крім того, в європейських країнах вони вдосконалюються з плином часу, як правило, в напрямку розширення місцевої автономії і впровадження нових більш ефективних засобів нагляду.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та узагальненні принципів організації нагляду в європейських країнах для розуміння перспектив розвитку адміністративного нагляду за місцевим самоврядуванням в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до міжнародної практики державний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування є одним із найважливіших чинників, які сприяють їх ефективному функціонуванню. Формування моделі адміністративного нагляду в іноземних країнах нерозривно пов'язане із розвитком місцевого самоврядування як децентралізованої форми управління, розробкою теоретичних концепцій автономії і самостійності місцевого самоврядування та втіленням їх у законодавстві.

В європейських країнах обережно ставляться до втручання в діяльність та процес прийняття рішень органами місцевого самоврядування, оскільки такі дії можуть сприйматися самими органами місцевого самоврядування як порушення прав місцевого самоврядування. Водночас на рівні місцевого самоврядування часто приймаються незаконні рішення, що безпосередньо зачіпають інтереси жителів територіальних одиниць, а тому державні засоби забезпечення законності повинні мати місце. Питання стоїть у знаходженні оптимального балансу між місцевою автономією та державним контролем, який з часом може змінюватися. Проте для європейських країн характерною є тенденція до розширення саме першої. К. І. Ровинська виділяє такі аспекти автономії в діяльності місцевого самоврядування: територіальний, правовий (нормотворчий), організаційний, фінансовий [1, с. 172]. Дисбаланс у визначенні меж адміністративного нагляду впливає насамперед на правовий прояв такої автономії. Правова автономія передбачає те, що органи місцевого самоврядування наділяються власними повноваженнями, визначеними Конституцією України і законами України. Здійснення таких повноважень пов'язане з вирішенням питань місцевого значення.

Водночас підхід розвинених держав до організації адміністративного нагляду передбачає те, що автономія місцевого самоврядування не є абсолютною і не є самоціллю. Необхідність існування ефективного нагляду з боку держави зумовлюється можливим порушенням як суспільних інтересів, так й індивідуальних прав та інтересів мешканців певної адміністративно-територіальної одиниці. Система засобів забезпечення законності в діяльності місцевих органів пов'язана з концепцією місцевого самоврядування, що склалася в державі. Як відмічає Ю. Панейко, в основі різних підходів лежить проблема, чи має громада окрему, відмінну від держави владу, незалежна вона від держави чи міц-

но включена до державного організму й виконує лише функції органу держави [2, с. 132]. Зокрема, Р. Ліннас зазначає, що відповідно до духу Конституції Литви та Конституції Естонії центральний та місцевий уряди утворюють цілісну організацію, а сектор місцевого самоврядування — це один із конкретних рівнів цілісної організації публічного управління в державі. Тому абсолютна абстрактна автономія місцевого самоврядування як самоціль, без врахування кінцевої мети держави та основної мети місцевого самоврядування в межах держави, не відповідає реальному суспільно-політичному життю і може вводити в оману і не відповідати парадигмі Європейської хартії місцевого самоврядування [3, с. 144].

Адміністративний нагляд в європейських країнах передбачає перевірку уповноваженими органами державного управління дотримання та виконання законодавчих вимог організаційно непередбаченими суб'єктами, зокрема органами місцевого самоврядування. Адміністративний нагляд за діяльністю місцевого самоврядування не є безцільним механізмом примусу до органів місцевого самоврядування, а зумовлюється суспільними інтересами. Він сприяє прозорості, відкритості, плюралізму, розвитку громадянського суспільства й демократії. Європейські науковці визначають такі основні цілі адміністративного нагляду: 1) отримання інформації про те, чи не порушують суб'єкти права законодавства та процедур, встановлених нормативно-правовими актами; 2) створення передумов, які перешкоджали б адміністративним порушенням та іншим порушенням закону. Деякі вказують, що кінцевою метою адміністративного нагляду є досягнення прозорості, яка б дозволила посадовим особам формувати власну думку щодо якості виконання завдань відповідними органами [4].

Контрольно-наглядова діяльність в європейських країнах побудована на положеннях Європейської хартії місцевого самоврядування (далі – Хартія) [5]. Стаття 8 останньої закріплює такі вимоги: 1) здійснення адміністративного нагляду повинно відбуватися відповідно до процедур та у випадках, передбачених Конституцією чи законом; 2) адміністративний нагляд повинен бути спрямований на забезпечення дотримання закону й конституційних принципів. Нагляд за своєчасністю можливий щодо виконання завдань, доручених органам місцевого самоврядування; 3) дотримання принципу пропорційності в адміністративному надзві: втручання контролюючого органу повинно бути пропорційно до важливості інтересів, на які спрямований захист. Їхнє нормативне втілення є неоднаковим у різних європейських державах.

У багатьох державах саме на конституційному рівні визначені основні засади адміністративного нагляду, хоча федеративні держави можуть відносити питання місцевого управління загалом на розсуд суб'єктів федерації (наприклад, конституція Швейцарії). В унітарних державах, як правило, питання місцевого самоврядування регулюються конституційно, зокрема й стосовно адміністративного нагляду. Наприклад, згідно з статтею 120 Конституції Литви [6] муніципалітети повинні діяти вільно та незалежно у межах своєї компетенції, визначеної Конституцією та законами. Стаття 123 визначає, що дотримання Конституції та законів, а також виконання рішень Уряду муніципалітетами контролюються представником, призначеним Урядом. Повноваження представника Уряду та порядок їх виконання встановлюються законом. У випадках і відповідно до процедури, передбаченої законом, сейм може тимчасово ввести пряме правління на території муніципалітету. Акти або дії муніципальних рад, а також їх виконавчих органів та посадових осіб, які порушують права громадян та організацій, можуть бути оскаржені в суді. У статті 160 Конституції Естонії [7] передбачено, що управління місцевими органами влади та нагляд за їх діяльністю повинні визначатися законом. Одним з принципів, які регулюються законом, відповідно до статті 162 Конституції Бельгії [8] є втручання органів державного контролю або федеральної законодавчої влади в діяльність провінційних і комунальних установ з метою недопущення порушення закону або нанесення шкоди загальнодержавним інтересам. Відповідно до частин 1–3 статті 171 Конституції Польщі [9] законність дій місцевого самоврядування підлягає перегляду; органами, що здійснюють перевірку діяльності підрозділів місцевих органів влади, є: прем'єр-міністр та воєводи, а з фінансових питань – регіональні аудиторські палати; за поданням Прем'єр-міністра Сейм (Парламент) може розпустити установчий орган місцевого самоврядування, якщо він явно порушив Конституцію або статут.

На наш погляд, важливо, щоб у Конституції держави були встановлені основні принципи діяльності місцевого самоврядування, включно з конституційним забезпеченням принципу адміністративного нагляду за органами місцевого самоврядування. Такі

положення повинні втілювати основні вимоги Хартії з урахуванням національних особливостей концепції місцевого самоврядування. Закріплення основ адміністративного нагляду в Конституції, зміни до якої вносяться за ускладненою процедурою, надає місцевому самоврядуванню більше гарантій та більшу визначеність щодо застосування цього принципу в органах місцевого самоврядування.

Відмінність полягає в підходах держав до критеріїв нагляду. Відповідно до Хартії адміністративний нагляд зазвичай спрямований тільки на забезпечення дотримання законів та конституційних принципів. У цьому контексті постає питання джерел, на підставі яких переглядається законність дій місцевої влади. У Франції поняттям законності охоплюється не тільки Конституція і закони, але й декрети та розпорядження міністрів. У Великобританії первинне законодавство, вторинне законодавство, прецедентне право і загальне право є обов'язковими для місцевих органів влади. У Німеччині, з огляду на суверенітет місцевого самоврядування, перевірка законності дій місцевих органів влади враховує лише закони земель, які відповідають за встановлення нормативної бази місцевого самоврядування.

Уповноважені органи мають на меті здійснення нагляду в межах сфери, передбаченої Конституцією та законами, за законністю діяльності та рішеннями, які приймають органи місцевого самоврядування. В європейських країнах функціонують відмінні типи відповідних наглядових органів з різними функціями, правами і обов'язками. Серед чинників, які впливають на організацію контролю, виділяють: форму правління (монархія, республіка); форму державного устрою (унітарна, федерація); форму політичного режиму (ліберальна демократія, соціальна демократія); модель місцевого самоврядування (муніципальна, біполярна, іберійська, змішана, «радянська») [10, с. 20]. Зокрема, у федеральних та квазіфедеральних державах, нагляд здійснюється виключно регіонами (штатами, урядами провінцій) (Австрія, Німеччина). У деяких країнах як центральний (національний) уряд, так і уряд провінцій здійснює нагляд за місцевими органами влади. В унітарних державах місцеві органи влади насамперед перебувають під наглядом центрального уряду і його представників на місцях. Зокрема, в Угорщині – унітарній державі спеціальні представники Республіки здійснюють контроль за дотриманням законів місцевими органами влади. Вони зобов'язані звертати увагу на будь-яке порушення законодавства. Якщо орган влади не робить ніяких дій для припинення порушень нормативних правових актів, то у встановлений законом термін спеціальний представник має право звернутися до суду. Тільки суд має право анулювати рішення муніципалітетів. Місцевий представницький орган, який порушує закони, може бути розпущений парламентом.

У деяких країнах створюються несудові органи, незалежні від центрального або регіонального уряду. Наприклад, у Великобританії діє омбудсмен місцевого самоврядування відповідно до Закону про місцеве самоврядування [11]. Він розглядає скарги на несправедливість, вчинену внаслідок неправомірного адміністрування місцевими органами влади в межах їх територіальної юрисдикції.

Для дотримання частини 2 статті 8 Хартії важливим є поділ діяльності органів місцевого самоврядування на виконання власних завдань та делегованих повноважень, оскільки це великою мірою зумовлює їхній зміст і межі повноважень суб'єктів нагляду, хоча в деяких країнах, наприклад у Великобританії, місцева влада наділяється повноваженнями, які закріплені за ними законодавчо і які розглядаються саме як власні повноваження. Однак у державах, які розрізняють зазначені види повноважень, наглядові органи, як правило, мають право перевіряти доцільність використання лише делегованих повноважень. Причому європейські держави в цьому аспекті керуються положенням Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (98) 12 від 18 вересня 1998 року [12] щодо необхідності скорочення кількості делегованих повноважень, оскільки в разі частоті передачі повноважень відсутня можливість контролювати їх своєчасне і ефективне виконання.

За загальним підходом, коли органи муніципалітетів діють незаконно, посадові особи, які здійснюють адміністративний нагляд, повинні втручатися. Проте вони, як правило, не мають повноважень скасовувати рішення, прийняті адміністративними органами місцевого самоврядування: їх можуть скасовувати лише суди.

Адміністративний нагляд у Литві характеризується тим, що має місце моніторинг законності всіх нормативно-правових актів, прийнятих усіма муніципальними органами. У ході цього моніторингу особлива увага приділяється нормативно-правовим актам, які

безпосередньо впливають на всіх жителів муніципалітету. У Литві такими повноваженнями наділені представники уряду в повітах, чії повноваження, права та обов'язки, посади визначені Законом «Про адміністративний нагляд за місцевими органами влади Республіки Литва» [13]. Його функції такі: попередній нагляд за проєктами нормативно-правових актів муніципальних колегіальних органів управління; обґрунтована пропозиція; письмова заява; постанова; звернення до Адміністративного суду щодо законності правового акта; звернення до Адміністративного суду щодо захисту інтересів суспільства; позов до Суду загальної юрисдикції щодо захисту громадських інтересів; звернення до Адміністративного суду щодо скасування акта або щодо зобов'язання виконувати закон або рішення уряду.

Щодо часу здійснення нагляду, то загальний підхід, який відповідає принципу самостійності місцевого самоврядування, передбачає здійснення апостеріорного нагляду, тобто після того, як рішення набуло чинності без потреби його схвалення наглядовим органом. Профілактичний (апріорний) нагляд, за якого рішення потребує схвалення від державного органу, як правило, має винятковий характер. Зокрема, в Італії законодавством передбачений превентивний нагляд за законністю, хоча й в обмеженій кількості випадків. Також у Литві представник уряду здійснює попередній нагляд за проєктами нормативно-правових актів, розроблених муніципальною радою. Здійснення такого нагляду дозволяє зменшити кількість незаконних дій, допущених в муніципалітетах під час прийняття нормативних актів. Здійснюючи контроль за проєктами нормативно-правових актів, представник уряду може розглядати проєкти нормативно-правових актів, що подаються органам муніципальних колегіальних органів для прийняття, та (або) відвідувати засідання муніципальних органів колективної адміністрації й в разі потреби інформувати муніципальні ради про те, що відповідні проєкти не відповідають законам чи рішенням уряду. У випадках, коли муніципалітети не враховують представлений Урядом представником повідомлення про проєкти нормативно-правових актів, які не відповідають чинним нормативно-правовим актам та вводять в дію такі нормативно-правові акти, урядовий представник готує подання до міської ради щодо скасування прийнятого рішення. Якщо муніципальна рада відмовляється виконувати таке подання, представник уряду звертається до Суду щодо скасування прийнятого рішення.

В Угорщині столичні та окружні урядові установи відповідають за нагляд за законністю органів місцевого самоврядування. Закон вичерпно визначає обсяг та предмет нагляду за законністю. Державні установи перевіряють: а) законність функціонування та процедури прийняття рішень; б) законність рішень; в) виконання законодавчих зобов'язань, а також встановлених законом зобов'язання щодо прийняття рішень та зобов'язання виконувати свої обов'язки [14]. Законом також передбачені винятки. Наприклад, процедура нагляду за законністю не охоплює рішень, прийнятих органом місцевого самоврядування: 1) на підставі яких може бути порушено трудовий спір або спір, пов'язаний з державною службою (призначення, звільнення, дисциплінарні стягнення тощо); 2) на основі яких суддя може розпочати офіційне провадження в державному управлінні відповідно до закону (спеціальні рішення, що приймаються в межах компетенції органу тощо); 3) які були прийняті представницьким органом місцевого самоврядування під час здійснення його дискреційних повноважень, за винятком перевірки законності процедури прийняття рішень.

Висновки. Виконаний аналіз є цінним з погляду розвитку українського місцевого самоврядування. Контрольно-наглядова діяльність в європейських країнах побудована на положеннях Європейської хартії місцевого самоврядування, втілення яких є неоднаковим у різних європейських державах. Можна сформулювати такі основні положення із підходів європейських держав до організації адміністративного нагляду. Автономію місцевого самоврядування не розглядають як абсолютну та абстрактну, як самоціль, без врахування кінцевої мети держави та основної мети місцевого самоврядування в межах держави. У більшості європейських країн основні положення адміністративного нагляду за органами місцевого самоврядування викладені на конституційному рівні. Закріплення основ адміністративного нагляду в Конституції, зміни до якої вносяться за ускладненою процедурою, надає місцевому самоврядуванню більше гарантій та більшу визначеність щодо застосування цього принципу в органах місцевого самоврядування. Європейські держави, як правило, розрізняють власні та делеговані повноваження місцевої влади, наділяючи наглядові органи повноваженнями перевіряти законність використання перших, а доцільність — лише стосовно делегованих повноважень. Щодо часу здійснення

нагляду, то переважає здійснення апостеріорного нагляду – після того, як рішення набуло чинності без потреби його схвалення наглядовим органом. Проте апіорний нагляд, за якого рішення потребує схвалення від державного органу, як правило, має винятковий характер.

Список використаних джерел

1. Ровинська К. Місцева автономія як загальний принцип організації місцевого самоврядування. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. № 1. С. 170–176.
2. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Українська Вільна Академія наук в Німеччині. Мюнхен : [б.в.], 1963. 194 с.
3. Linnas R. Legal Framework and Present State of External Control and Supervision of Local Self-Government Units in Estonia. *Kunnallistieteellinen aikakauskirja*. 2009. № 2. С. 141–162.
4. Bekkers V., Homburg V. Administrative supervision and information relationships. Netherlands. 2002. URL: <http://repub.eur.nl/res/pub/632/BSK006.pdf>
5. Європейська хартія місцевого самоврядування: хартія від 15 жовтня 1985 року : ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
6. Constitution of the Republic of Lithuania. 1992. URL: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm>
7. Constitution of the Republic of Estonia. 1992. URL: <http://www.president.ee/en/>
8. Constitution of the Republic of Belgium. URL: https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/GrondwetUK.pdf
9. Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>
10. Любченко П. М., Смоляр О. А. Зарубіжний досвід організації контролю у сфері місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2015. № 29. С. 18–31.
11. Local Government Act 1974. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1974/7/contents>
12. Recommendation No. R (98) 12 of the Committee of Ministers to Member States on Supervision of Local Authorities Action (Adopted by the Committee of Ministers on 18 September 1998 at the 641st meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804f8499>
13. Law on Administrative Supervision of Municipalities. 14 May 1998 No VIII-730. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.372525?jfwid=18117lisri>
14. Act LXV of 1990 On Local Governments URL: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/Magyarorszag/6-1990-65ang.htm>

Надійшла до редакції 07.09.2020

References

1. Rovynska K. Mistseva avtonomiia yak zahalnyi pryntsyp orhanizatsii mistsevoho samovriadvannia [Local autonomy as a general principle of local government]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka*. 2013. № 1. S. 170–176. [in Ukr.].
2. Paneiko Yu. Teoretychni osnovy samovriadvannia [Theoretical foundations of self-government]. *Ukrainska Vilna Akademiia nauk v Nimechchyni*. Miunkhen : [b.v.], 1963. 194 s. [in Ukr.].
3. Linnas, R. (2009). Legal Framework and Present State of External Control and Supervision of Local Self-Government Units in Estonia. *Kunnallistieteellinen aikakauskirja*, 2, 141–162. [in Eng.].
4. Bekkers, V., Homburg, V. (2002). Administrative supervision and information relationships. Netherlands. URL: <http://repub.eur.nl/res/pub/632/BSK006.pdf> [in Eng.].
5. Ievropeiska khartiia mistsevoho samovriadvannia: khartiia vid 15 zhovtnia 1985 roku [European Charter of Local Self-Government: Charter of 15 October 1985] : ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 15 lypnia 1997 r. № 452/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text [in Ukr.].
6. Constitution of the Republic of Lithuania. (1992). URL: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm> [in Eng.].
7. Constitution of the Republic of Estonia. 1992 (URL): <http://www.president.ee/en/> [in Eng.].
8. Constitution of the Republic of Belgium. URL: https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/GrondwetUK.pdf [in Eng.].
9. Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> [in Eng.].
10. Liubchenko P. M., Smoliar O. A. Zarubizhnyi dosvid orhanizatsii kontroliu u sferi mistsevoho samovriadvannia [Foreign experience in the organization of control in the field of local self-government]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriadvannia*. 2015. № 29. S. 18–31. [in Ukr.].
11. Local Government Act (1974). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1974/7/contents> [in Eng.].
12. Recommendation No. R (98) 12 of the Committee of Ministers to Member States on Supervision of Local Authorities Action (Adopted by the Committee of Ministers on 18 September 1998 at the

641st meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804f8499> [in Eng.].

13. Law on Administrative Supervision of Municipalities. 14 May 1998 NoVIII-730. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.372525?jfwid=18117lisri> [in Eng.].

14. Act LXV of 1990 On Local Governments URL: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/Magyarorszag/6-1990-65ang.htm> [in Eng.].

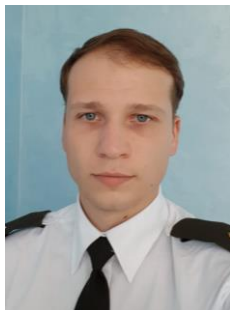
SUMMARY

Elshad R. Ibrahimzade. Organization of administrative supervision of local government bodies in European countries. The article aims to theoretically substantiate and generalize the principles of supervision in European countries in order to understand the prospects for the development of administrative supervision of local self-government in Ukraine. The scientific novelty of the article lies in referring to the normative sources that regulate the relevant issues in European countries, and forming conclusions based on them about the optimal model of administrative supervision. The principle of autonomy of local government underlies the organization of administrative supervision over the activities of local self-government bodies in European countries. In this regard, there is the problem of the existence of such means of ensuring the rule of law, which would not violate the limits of autonomy of local governments. In many states, it is at the constitutional level that the basic principles of administrative supervision are defined. It is concluded that the consolidation of the basics of administrative supervision at the level of the basic law, which is amended by a complicated procedure, provides local governments with more guarantees and greater certainty about the application of this principle in local governments. The approach adopted by most European countries to distinguish between their own and delegated powers of local authorities and empowering supervisory authorities to verify the legality of the use of the former, and expediency only in relation to delegated powers, is appropriate. In the event of a violation of the law, officials supervising the administration must intervene. However, as a rule, they should not be empowered to overturn decisions taken by local governments: they can only be overturned by the courts. A posteriori supervision is more acceptable in terms of time of supervision. Instead, a priori supervision, for which the decision requires approval from a state body, should be exceptional.

Keywords: *legality, local self-government, European Charter of Local Self-Government, administrative supervision, own powers, delegated powers, a posteriori supervision, a priori supervision.*

УДК 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-276-281

Антон ЛІСНЯК®

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

СУТНІСТЬ ТА СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

Висвітлено деякі аспекти розслідування масових заворушень. Розглянуто сутність та систему криміналістичної характеристики вказаних діянь для більш швидкого та ефективного їх розслідування.

Зазначено, що кримінальне правопорушення має велику кількість характеристик, які в криміналістиці систематизуються в такій науковій категорії, як «криміналістична характеристика». За півстоліття криміналістична характеристика увійшла до методики розслідування кримінальних правопорушень як стабільний елемент. Стосовно вчинення масових заворушень необхідно акцентувати на тому, що розслідування зазначених діянь має важливі особливості, які, зокрема, пов'язані з дослідженням визначеної категорії.

Підтримано позицію авторів, які вважають, що для працівників поліції, які безпосередньо займаються розслідуванням, найбільш важливим є практичне застосування того чи того засобу, що допоможе в процесі розслідування. Тобто дійсна цінність криміналістичної характеристики того чи того виду злочину – це можливість її практичного застосування, можливість вирішити певні питання з огляду на неї і, звичайно, можливість, спираючись на неї, зробити розслідування певної

© Лісняк А. І., 2020
k_ksmp@dduvs.in.ua

категорії злочинів більш швидким та ефективним. Водночас використання такої інформаційної системи вимагає в кожному конкретному випадку виокремлення ключового елемента, через який можна здійснити «вхід» у систему з метою одержання необхідної інформації. Виокремлення ключового елемента для конкретного випадку залежить від слідчої ситуації, що склалася на цьому етапі розслідування.

Зроблено висновок, що криміналістична характеристика – це система відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки кримінально караних діянь певного виду, яка відбиває закономірні зв'язки між ними і слугує побудові й перевірці слідчих версій під час їх розслідування. До системи криміналістичної характеристики масових заворушень віднесено такі елементи: спосіб вчинення кримінального правопорушення; обстановку вчинення масових заворушень; предмет кримінально караного діяння; сліди вчинення правопорушення; особу потерпілого; особу правопорушника.

Ключові слова: масові заворушення, організація, тактика, слідчі (розшукові) дії, криміналістична характеристика.

Постановка проблеми. Кримінальне правопорушення має велику кількість характеристик, які в криміналістиці систематизуються в такій науковій категорії, як «криміналістична характеристика». Це відносно новий термін у цій науці, адже його запропонували в 1960-1970-х роках ХХ сторіччя. Водночас за півсторіччя криміналістична характеристика увійшла до методики розслідування кримінальних правопорушень як стабільний елемент. Стосовно вчинення масових заворушень необхідно акцентувати на тому, що розслідування зазначених діянь має важливі особливості, які, зокрема, пов'язані з дослідженням визначеної категорії. Тому актуальність цієї тематики не викликає сумнівів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Дослідженню концептуальних засад розслідування злочинів присвятили свої праці такі науковці, як В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, Л. Д. Гаухман, В. А. Журавель, І. Ш. Жорданія, А. В. Іщенко, В. К. Лисиченко, І. М. Лузгін, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, О. В. Лускатов, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, Р. Л. Степанюк, К. О. Чаплинський, Ю. М. Черноус, П. В. Шалдирван, В. Ю. Шепітько, М. Г. Шурухов, М. П. Яблоков та ін. Проте криміналістичну характеристику масових заворушень не було досліджено у повному обсязі з урахуванням чинного КПК України та сучасних потреб правоохоронної практики.

Метою статті є дослідження сутності та системи криміналістичної характеристики масових заворушень.

Виклад основного матеріалу. Загалом, як вказують окремі автори, масові заворушення можна розглядати насамперед як один із можливих шляхів розвитку кризових ситуацій у соціальній сфері. А передують заворушенням і фактично є ознаками, які свідчать про можливість початку заворушень: наявність конфліктної ситуації в національній, етнічній, релігійній сферах або соціальна напруга у молодіжних колах (переважно у сфері діяльності молодіжних неформальних рухів; футбольних фанатів; представників екстремістських політичних рухів тощо). Надалі відбувається ескалація конфлікту у вигляді проведення мітингів, демонстрацій, пікетування, інших масових акцій (у тому числі – громадянської непокорі); поширення чуток; нагнітання обстановки; створення запасів зброї, підготовка та розповсюдження друкованих агітаційних засобів (листівок та ін.); висловлювання погроз на адресу представників влади. І все це, передусім, має одну мету – створити «обличчя ворога». Потім – використання приводу, навіть неважливого, але який може викликати негативну реакцію у населення з наступним використанням скупчення людей (організованого або стихійного), яке завжди може перетворитися у свавільний натовп [7, с. 29].

З приводу визначення криміналістичної характеристики, то, наприклад, О. Н. Колесніченко і В. О. Коновалова зазначали таке:

1) криміналістична характеристика – це відомості про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду;

2) це система відомостей, яка спирається на структуру складу злочину (кримінальне право) та відповідну структуру предмета доказування (кримінально-процесуальне право);

3) це система відомостей, яка містить дані про закономірні зв'язки статистичного характеру між ознаками злочинів певного виду;

4) це система відомостей, яка слугує побудові й перевірці слідчих версій.

З огляду на вказані характеристики автори зробили висновок, що криміналістична

характеристика – це система відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, яка відбиває закономірні зв'язки між ними і слугує побудові і перевірці слідчих версій в розслідуванні конкретних злочинів [3, с. 16–20], що ми підтримуємо.

Треба наголосити на тому, що ми підтримуємо науковців, які визначили, що зміни кримінально-процесуального, кримінального законодавства, а також загалом реформування правоохоронної системи України зумовили відповідні зміни в методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень так:

- криміналістична характеристика злочинів;
- аналіз первинної інформації та початок кримінального провадження;
- обставини, що підлягають доведенню по кримінальному провадженню;
- типові слідчі ситуації розслідування;
- особливості проведення початкових слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших розшукових заходів;
- особливості проведення подальших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів;
- особливості використання спеціальних знань під час розслідування кримінального правопорушення;
- профілактична діяльність слідчого стосовно причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення;
- особливості діяльності слідчого на завершальному етапі розслідування [2, с. 13–14].

Тобто криміналістична характеристика є складовою методики розслідування кримінальних правопорушень.

Стосовно системи криміналістичної характеристики, то, наприклад, А. Ф. Волобуєв наголошує на тому, що ця категорія щодо розкрадань майна повинна відбивати традиційні елементи їх механізму, але з урахуванням тієї специфіки, яку накладає на них підприємницька діяльність, а також взаємні зв'язки з іншими злочинами, оскільки вони утворюють єдину технологію злочинної діяльності: особливості предмета посягання (матеріальні цінності, грошові кошти, цінні папери); обстановка вчинення злочину (загальноекономічні й правові умови підприємницької діяльності, організаційно-правові форми підприємств, стан контролю з боку відповідних державних органів, місце знаходження суб'єктів підприємництва та існування між ними певних відносин тощо); способи підготовки, вчинення і приховування розкрадання (прийоми створення сприятливих умов для заволодіння майном, прийоми безпосереднього заволодіння майном та його використання, заходи щодо маскування розкрадання, вчинення супутніх розкрадань злочинів); сліди розкрадання (документів та речових доказів, свідчень осіб, що вказують на протиправне заволодіння майном); особливості суб'єкта розкрадання та супутніх злочинів (підприємця-фізичної особи, посадових осіб і службовців юридичної особи – суб'єкта підприємництва); особливості потерпілого від розкрадання (підприємця, окремих громадян) [1, с. 35].

Ми підтримуємо позицію вчених стосовно того, що криміналістична характеристика є важливим елементом розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Водночас автори наголошують на тому, що поняття криміналістичної характеристики як елемента методики, кількість, зміст та значення структурних елементів цієї наукової категорії залишаються невизначеними та суперечливими. Ба більше, на межі тисячоліть гостро постало питання щодо доцільності існування криміналістичної характеристики як наукової категорії загалом. Тому треба мати на увазі, що значення криміналістичної характеристики злочинів можна розділити на практичне й теоретичне. Для працівників Національної поліції, які безпосередньо займаються розслідуванням, найбільш важливим є практичне застосування того чи того засобу, що допоможе в процесі розслідування. Тобто дійсна цінність криміналістичної характеристики того чи того виду злочину – це можливість її практичного застосування, можливість вирішити певні питання з огляду на неї і, звичайно, можливість, спираючись на неї, зробити розслідування певної категорії злочинів більш швидким та ефективним [2, с. 14].

Тому не досить вдалою ми вважаємо позицію А. О. Кочневої, яка зазначає, що традиційні видові і підвидові методики не завжди забезпечують належну ефективність розслідування. Зазначена дослідниця пояснює це тим, що такі методики орієнтовані або на конкретний кримінально-правовий вид злочинів (вбивство, крадіжка тощо), або на його різновид, виділений за кримінально-правовими і (або) криміналістичними ознаками

(наприклад, вбивство за замовленням; вбивства, замасковані інсценуванням; крадіжки, пов'язані з проникненням у приміщення тощо). Авторка доводить, що на початку кримінального провадження далеко не завжди можна дати однозначну кримінально-правову оцінку розслідуваної події, а, отже, правильно вибрати видову (підвидову) методику розслідування. Крім того, злочинна діяльність певної особи або групи осіб може містити цілий комплекс пов'язаних між собою злочинів, що знову-таки не дозволяє продуктивно скористатися будь-якою окремою видовою методикою [4, с. 159]. Тобто не можливо створити внутрішньовидову методику без виділення конкретної криміналістичної характеристики.

Стосовно поєднання елементів у структурі криміналістичної характеристики Г. А. Матусовський вказує на те, що їх взаємозв'язок необхідно розуміти як накопичення і джерело відомостей про певні види злочинів, виконуючи інформаційну функцію, становить собою єдину інформаційну систему. Використання останньої можливо шляхом одержання й аналізу відомостей щодо окремих елементів і встановлення зв'язків між ними. У цьому розумінні всі елементи системи теоретично рівнозначні й поділяти їх на основні та другорядні недоцільно. Водночас використання такої інформаційної системи вимагає в кожному конкретному випадку виокремлення ключового елемента, через який можна здійснити «вхід» у систему з метою одержання необхідної інформації. Виокремлення ключового елемента для конкретного випадку залежить від слідчої ситуації, що склалася на цьому етапі розслідування, а також від того, які вихідні дані має слідчий і які з них необхідно встановити. Аналіз кримінальних справ щодо злочинів різних категорій показує, що велика частина їх учиняється способами, ознаки яких не завжди очевидні. Тому їх виявлення й пояснення вимагають передусім знань і використання систематизованого опису способів злочинів [6, с. 149].

Цікавою є думка В. С. Кузьмічова і Г. І. Прокопенка, які до системи криміналістичної характеристики відносять такі елементи:

- предмет безпосереднього злочинного посягання (найрізноманітніші об'єкти органічного та неорганічного походження);
- спосіб вчинення злочинів у його широкому розумінні (обставини приготування, вчинення й приховування злочину, образ дії суб'єкта, що використовується для досягнення поставленої мети);
- типову «слідову картину» злочину в її широкій інтерпретації (сукупність джерел матеріальних та ідеальних відображень у навколишній матеріальній обстановці вчиненого злочину);
- особу злочинця (опис людини як соціально-біологічної системи, властивості та ознаки якої відображуються у матеріальному середовищі);
- особу потерпілого (для окремих видів чи груп злочинів: демографічні дані, відомості про спосіб життя, риси характеру, звички, зв'язки і стосунки, ознаки вітимності тощо) [5, с. 253].

Щодо криміналістичної характеристики масових заворушень, то її систему, наприклад М. М. Єфімов, визначав так:

- спосіб учинення злочину;
- предмет злочинної діяльності;
- обстановка вчинення злочинних дій;
- «слідова картина» вчинення злочину;
- особа потерпілого;
- особа злочинця [2, с. 31].

На основі дослідження матеріалів кримінальних проваджень нами було визначено, що система криміналістичної характеристики масових заворушень містить такі елементи:

- спосіб вчинення кримінального правопорушення;
- обстановку вчинення масових заворушень;
- предмет кримінально караного діяння;
- сліди вчинення правопорушення;
- особу потерпілого;
- особу правопорушника.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що розслідування масових заворушень пов'язане із збиранням великої кількості доказової інформації, що може бути вилучена під час ефективного проведення окремих слідчих (розшукових) дій та НСРД. Ця інфор-

мація у своїй суті утворює криміналістичну характеристику масових заворушень. Загалом, криміналістична характеристика – це система відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки кримінально каранних діянь певного виду, яка відбиває закономірні зв'язки між ними і слугує побудові й перевірці слідчих версій під час їх відпрацювання та подальшого розслідування. До системи криміналістичної характеристики масових заворушень віднесено такі елементи: спосіб вчинення кримінального правопорушення; обстановку вчинення масових заворушень; предмет кримінально караного діяння; сліди вчинення правопорушення; особу потерпілого; особу правопорушника.

Список використаних джерел

1. Волобуєв А. Ф. Криміналістична характеристика розкрадань майна у сфері підприємницької діяльності. *Вісник Університету внутрішніх справ*. № 2. 1997. С. 26–37.
2. Єфімов М. М. Розслідування злочинів проти громадського порядку та моральності : навч. посібник. 2-е вид., допов. і перероб. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 188 с.
3. Колесніченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие. Харьков : Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
4. Кочнева А. О. Криміналістична методика розслідування злочинів: сучасний стан і проблеми розвитку. *Юридичний вісник*. 2016. № 1. С. 157–162.
5. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
6. Матусовський Г. А. Структура криміналістичної характеристики злочинів. *Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів* / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 1998. С. 149–154.
7. Шалдырван П. В. Методика розслідування масових заворушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Академія адвокатури України. Київ, 2005. 210 с.

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Volobuiev A. F. Kryminalistychna kharakterystyka rozkradan maina u sferi pidpriemnytskoi diialnosti [Forensic characteristics of theft of property in the field of entrepreneurial activity]. *Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2. 1997. S. 26–37. [in Ukr].
2. Yefimov M. M. Rozsliduvannia zlochyniv proty hromadskoho poriadku ta moralnosti [Investigation of crimes against public order and morality] : navch. posibnyk. 2-e vyd., dopov. i pererob. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2018. 188 s. [in Ukr].
3. Kolesnichenko A. N., Konovalova V. E. Kriminalisticheskaya kharakteristika prestuplenij [Forensic characteristics of crimes] : ucheb. posobie. Harkov : Yurid. in-t, 1985. 93 s. [in Rus.].
4. Kochnieva A. O. Kryminalistychna metodyka rozsliduvannia zlochyniv: suchasnyi stan i problemy rozvytku [Forensic methods of crime investigation: current status and development problems]. *Yurydychnyi visnyk*. 2016. № 1. S. 157–162. [in Ukr].
5. Kuzmichov V. S., Prokopenko H. I. Kryminalistyka [Criminalistics] : navch. posib. / za zah. red. V. H. Honcharenka ta Ye. M. Moisieieva. Kyiv : Yurinkom Inter, 2001. 368 s. [in Ukr].
6. Matusovskyi H. A. Struktura kryminalistychnoi kharakterystyky zlochyniv [The structure of the forensic characteristics of crimes]. *Kryminalistyka. Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvannia zlochyniv* / za red. V. Yu. Shepitka. Kharkiv : Pravo, 1998. S. 149–154. [in Ukr].
7. Shaldyrvan P. V. Metodyka rozsliduvannia masovykh zavorushen [Methods of investigating mass riots] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Akademiia advokatury Ukrainy. Kyiv, 2005. 210 s. [in Ukr].

SUMMARY

Anton I. Lisnyak. Essence and system of forensic description of mass rebellions. The article covers some aspects of the investigation of mass riots. The essence and system of forensic characterization of the specified actions for their faster and more effective investigation are considered.

It is noted that a criminal offense has a large number of characteristics, which in criminology are systematized in such a scientific category as «forensic characteristics». For half a century the criminological characteristic has entered into a technique of investigation of criminal offenses as a stable element. With regard to mass riots, it should be emphasized that the investigation of these acts has important features, which, inter alia, are related to the study of a certain category.

The position of the authors is supported, who believe that for police officers who are directly involved in the investigation, the most important thing is the practical application of a tool that will help in the investigation process. That is, the real value of the forensic characterization of a particular type of crime is the possibility of its practical application, the ability to resolve certain issues in view of it and, of course, the ability to make it to investigate certain categories of crimes faster and more efficient. At the same time, the use of such an information system requires in each case to identify a key element through which you can make a «login» to the system in order to obtain the necessary information. The selection of a key element for a particular case depends on the investigative situation at this stage of the investigation.

The author concludes that a forensic characterization is a system of information about forensically significant features of criminally punishable acts of a certain type, which reflects the legitimate links between them and serves to build and verify investigative versions during their investigation. The system of forensic characteristics of mass riots includes the following elements: the method of committing a criminal offense; the situation of mass riots; the subject of the criminal act; traces of the offense; the identity of the victim; the identity of the offender.

Keywords: mass riots, organization, tactics, investigative (search) actions, forensic description.

УДК 343.13

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-281-288

Микола ПАВЛИК[©]

аспірант

(Національна академія внутрішніх справ)

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЗА КОРДОНОМ

Розглянуто питання міжнародної співпраці під час розслідування злочинів у сфері працевлаштування громадян України за кордоном. Виконано аналіз основних міжнародних правових актів, ратифікованих Україною з питань регламентації діяльності уповноважених суб'єктів у сфері зовнішньої трудової міграції. Досліджено правові аспекти щодо взаємодії уповноважених органів під час міжнародної співпраці, звернено увагу на певні особливості з формування таких запитів та постановки в них питань.

Ключові слова: працевлаштування за кордоном, трудові мігранти, міжнародна співпраця, кримінальне провадження, уповноважені суб'єкти, Інтерпол, Європол.

Постановка проблеми. З прийняттям у листопаді 2015 року Закону України «Про зовнішню трудову міграцію» наша держава визначила не тільки правові й організаційні засади її діяльності, але й окреслила державне регулювання цих відносин та питання соціального захисту таких громадян. Саме з цього моменту Україна на законодавчому рівні започаткувала створення сприятливих умов щодо зовнішньої трудової міграції [1]. Проте збільшення міграційного трудового потоку громадян України до інших країн в пошуках більш оплачуваної роботи, що викликане зокрема й прийняттям ЄС рішення про затвердження безвізового режиму, не лише створило для громадян України нові можливості, але й породило нові ризики. Злочини у сфері зовнішньої трудової міграції, особливо коли трудовий мігрант з тих або тих причин перебуває на нелегальному становищі, вчиняються дуже часто злочинними групами, що мають ознаки транснаціональності. Без належної та ефективної взаємодії уповноважених компетентних органів держав-учасниць вкрай важко провести розслідування вказаної категорії злочинів успішно та всебічно.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми свідчить, що на процесуальні та інші аспекти міжнародної співпраці в кримінальних провадженнях неодноразово звертали увагу та досліджували окремі питання у своїх наукових працях: Ю. П. Аленін, О. В. Баулін, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова, В. М. Федченко, Ю. М. Чорноус та ін. Водночас виконаний аналіз свідчить, що питанням міжнародної співпраці уповноважених суб'єктів держав-учасниць під час розслідування злочинів, що мають певні особливості та вчиняються у сфері працевлаштування за кордоном, дотепер в наукових колах не приділялося достатньої уваги. Вказане свідчить про необхідність дослідження правових, організаційних та інших аспектів міжнародної співпраці під час розслідування злочинів у сфері працевлаштування за кордоном, що і визначає актуальність цієї статті.

Метою статті є дослідження міжнародних правових актів з питань працевлаштування за кордоном; з'ясування кола суб'єктів, які вирішують питання щодо зовнішньої трудової міграції, визначення вимог щодо формування запитів (звернень) та можливого

переліку запитань з надання такої допомоги; окреслення проблемних питань та шляхів покращення взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Зовнішня трудова міграція безпосередньо пов'язана з аспектами міждержавної співпраці, оскільки оформлення переважної більшості дозвільних документів з питань працевлаштування громадян за кордоном відбувається через відповідні закордонні дипломатичні установи. Саме тому велике значення в питаннях успішного розслідування злочинів у сфері працевлаштування за кордоном має міжнародна співпраця уповноважених компетентних органів іноземних держав у таких справах, успішність розслідування яких залежить від ефективності взаємодії компетентних органів держав-учасниць щодо реалізації положень міжнародної співпраці під час розслідування злочинів у сфері працевлаштування за кордоном. Таке часто відбувається, коли під час провадження у справах про злочини, які вчиняються з питань зовнішньої трудової міграції, суб'єкти цього злочину перебувають на території декількох держав. А тому низку важливих аспектів з питань їх розслідування можливо з'ясувати, реалізувати тільки за сприяння уповноважених посадових осіб компетентних органів держав-учасниць у сфері працевлаштування громадян за кордоном. Вказана співпраця, як правило, ґрунтується на відповідних міжнародних актах з питань надання правової допомоги у справах, ратифікованих державами-учасницями. А за відсутності таких правових актів – здійснюється на засадах взаємності, за якою одна держава, в межах необхідності отримання правової допомоги у провадженні, звертаючись до іншої держави та направляючи відповідний запит про це, письмово гарантує запитуваній стороні, що якщо в неї в майбутньому виникне така ж потреба, розглянути її запит з надання правової допомоги.

Згідно з нормами чинного КПК України вирішувати питання щодо надання дозволу з ініціювання чи дозволу з виконання запиту про міжнародну правову допомогу на засадах взаємності може лише Уповноважений (центральный) орган України, якого законодавець поділяє на три уповноважені суб'єкти: Офіс Генерального прокурора (ГПУ), Міністерство юстиції України й Національне антикорупційне бюро України (ст. 545 КПК) [2].

Але, у разі звернення за допомогою на засадах взаємності, визначений законом суб'єкт центрального органу України складений запит про надання допомоги в кримінальному провадженні обов'язково направляє до МЗС України для подальшого передання його компетентному органу іноземної держави дипломатичним шляхом, що дозволяє саме в таких випадках розглядати вказане Міністерство як уповноважений суб'єкт з надання допомоги в провадженнях. Поняття міжнародної правової допомоги у провадженні вітчизняним законодавцем визначається як проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою (п. 1 ст. 542 КПК) [2].

Серед ратифікованих міжнародних договорів України у сфері правової допомоги в провадженнях у практичній діяльності правоохоронних і судових органів найчастіше використовуються: 1) Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 року; 2) Європейська конвенція про видачу правопорушників, 1957 р., Додатковий протокол 1975 р. та Другий додатковий протокол 1978 р. до цієї Конвенції; 3) Європейська конвенція про взаємну допомогу у справах 1959 року, а також Додатковий протокол 1978 р. та Другий Додатковий протокол 2001 р. до цієї Конвенції; 4) Європейська конвенція про передачу провадження у справах 1972 р. Але, здійснюючи провадження, завжди доцільно звертатися до сайту Верховної Ради України, Офісу ГПУ та Міністерства юстиції України з метою перевірки чинності тих чи тих Конвенцій, міжнародних договорів, угод та з'ясування їх змісту з питань надання правової допомоги.

Відповідно до Закону України від 29.06.2004 № 1906-V «Про міжнародні договори України», згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, міжнародні договори є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (ст. 19 Закону) [3].

До основних міжнародних актів, що ратифіковані Україною та регулюють діяльність у сфері зовнішньої трудової міграції, можна віднести:

1. Європейську соціальну хартію від 03.05.1996 р., в положеннях якої з питань

права трудящих-мігрантів на захист і допомогу на території іншої держави визначається низка обов'язків такої держави, а саме: надавати інформаційну допомогу, сприяти в'їзду, переїзду, прийому таких робітників, забезпечувати відповідні медичні та санітарні послуги. Забезпечувати відповідний сприятливий режим щодо умов прийняття на роботу та працю, винагороди за неї, оподаткування, отримання зборів чи внесків, пов'язаних з роботою, членства в профспілці, користування пільгами та житлом, а також забезпечувати сприятливий режим з питань судочинства. Регламентується також і міждержавна співпраця, але тільки з питань діяльності соціальних служб таких держав (ст. 19 Хартії) [4].

2. Європейську конвенцію про правовий статус трудівників-мігрантів від 24.11.1977 р., положення якої також не регламентують необхідність міждержавної співпраці з питань протистояння злочинним проявам у сфері трудової міграції, а тільки вимагають від держави, що прийняла робітника-мігранта, інспектувати або забезпечувати належне інспектування умов його праці. (ст. 21 Конвенції) [5].

3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права від 16.12.1966 р. у своїх положеннях визначив право кожного громадянина на справедливі й сприятливі умови праці щодо: зарплатні, винагороди за працю, задовільне існування, просування по роботі, умов відпочинку, дозвілля, оплачуваної відпустки тощо (ст. 7 Пакту) [6].

4. Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005 р., положення якої торгівлю людьми визначає порушенням прав людини, її гідності та недоторканності, з наслідками рабства. Головними цілями визначає захист прав жертв торгівлі людьми, забезпечення ефективного слідства й кримінального переслідування злочинців. А також сприяння міжнародній співпраці в боротьбі з торгівлею людьми [7].

Кримінальні правопорушення, що вчиняються щодо громадян у сфері працевлаштування за кордоном, часто мають групові ознаки злочинної діяльності, навіть транснаціонального характеру та здебільшого пов'язані з торгівлею людьми у таких її різновидах, як: втягнення у злочинну діяльність, жебрацтво; трудова, сексуальна експлуатація, вилучення органів [8]. Конвенція ООН проти транснаціональної злочинності, прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000 р., є основним міжнародним багатостороннім правовим актом, що призиває держав-учасниць сприяти співпраці в питаннях більш ефективного попередження злочинності та боротьби з нею. Але поза увагою залишені злочини, що вчиняються ОЗГ у сфері трудової міграції, зокрема й різні прояви торгівлі людьми [9].

Слід зазначити, що у системі ООН функціонує низка установ, що спеціалізовано займаються питаннями боротьби зі злочинністю. До них потрібно віднести: 1) Центр з міжнародного попередження злочинності; 2) Міжрегіональний римський науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності і правосуддя; Азіатський і Далекосхідний інститути ООН у Токіо з попередження злочинності і поведінки з правопорушниками; Гельсінкський інститут з попередження злочинності і боротьби з нею та Міжнародний кримінальний суд [10, с. 144].

В Україні основним нормативно-правовим актом, що регулює діяльність трудових мігрантів, є Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» (2015) [1]. Водночас у положеннях закону немає навіть і згадки про необхідність здійснення взаємодії органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері зовнішньої трудової міграції з правоохоронними органами, з метою протидії незаконній трудовій міграції та іншим правопорушенням, що вчиняються у сфері працевлаштування за кордоном, і їх своєчасного викриття.

На сьогодні забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції Міністерство соціальної політики України, в структурі якого діє: а) Директорат розвитку соціальних послуг та захисту прав дітей; б) Управління реалізації європейських стандартів рівності, у складі якого є відділ з питань запобігання та протидії торгівлі людьми [11].

У положенні «Про Директорат соціальних послуг та інтеграції», затвердженому наказом Міністерства соціальної політики України від 14.09.2017 р. № 1460, серед основних завдань Департаменту також визначено запобігання та протидії торгівлі людьми, а на виконання покладених завдань він взаємодіє в установленому порядку з іншими директоратами та іншими структурними підрозділами апарату Міністерства, відповідними структурними підрозділами апарату інших міністерств, Секретаріату Кабінету Міністрів України, консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами й службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та ін-

шими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, центральними та місцевими органами виконавчої влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, а також об'єднаннями громадян, громадськими спілками, всеукраїнськими профспілками, їх об'єднаннями, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців, представниками іноземних держав, неурядових організацій інших держав і міжнародних неурядових організацій, а також підприємствами, установами і організаціями. А на місцях в цьому напрямі працюють відповідні департаменти облдержадміністрацій та райдержадміністрацій з питань соціальної політики та протидії торгівлі людьми і домашньому насильству [12]. Водночас обов'язок Директорату також взаємодіяти з відповідними органами Національної поліції та іншими правоохоронними органами у випадках визначених законом, питань запобігання та протидії торгівлі людьми вказаний документ не містить [13].

Серед міжнародних організацій, що уповноважені проводити боротьбу зі злочинністю, слід відмітити Європейську поліцейську організацію (Європол) та Міжнародну організацію кримінальної поліції (Інтерпол), до основних завдань останнього належить боротьба з ОЗГ, а також боротьба зі злочинами у сфері економіки й координація здійснення міжнародного розшуку. Проте вказані міжнародні поліцейські організації хоча і мають відповідне технічне оснащення та обладнання, але позбавлені права самостійно здійснювати розслідування злочинів, зокрема й тих, що вчиняються у сфері трудової міграції. Відповідно до наданих функцій Інтерпол лише виробляє спільну поліцейську стратегію, тактику боротьби з організованою злочинністю та сприяє і координує проведення одночасних міжнародних поліцейських операцій в кількох країнах світу, а також має право брати участь в їх проведенні та оголошувати у міжнародний розшук осіб, які вчинили злочини [28, с. 196–197].

Європол працює виключно у напрямі налагодження ефективної системи міжнародного обміну поліцейською інформацією та здійсненням аналізу криміногенної ситуації. Він позбавлений будь-яких виконавчих функцій, а його персонал не має права здійснювати кримінального переслідування, затримувати злочинців чи проводити слідчі дії [14, с. 240]. Втім інтереси України як члена Міжнародної організації кримінальної поліції представляють Департамент Інтерполу та Європолу Національної поліції України. Останні, в межах наданих їм повноважень, реалізують державну політику України по боротьбі зі злочинністю, яка має транснаціональні ознаки. Крім того, у своїй діяльності департаменти здійснюють координацію, організацію та забезпечення співробітництва правоохоронних та інших органів державної влади України з компетентними органами іноземних держав у сфері боротьби зі злочинністю з використанням можливостей Інтерполу та Європолу [15].

В Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, затвердженій спільним наказом від 09.01.1997 р. № 3/1/2/5/2/2 щодо особливостей здійснення взаємодії правоохоронних органів України з правоохоронними органами зарубіжних країн каналами Інтерполу під час виконання кримінально-процесуальних дій щодо розкриття та розслідування злочинів, наголошено, що виконання окремих процесуальних дій, як-от: допит, впізнання, арешт тощо, а також екстрадиції та отримання відомостей про рух коштів на банківських рахунках на території зарубіжних держав вирішується в порядку надання правової допомоги за відповідним клопотанням і належать до компетенції Генеральної прокуратури України [16]. Однак, як зазначають Н. В. Павлова і В. М. Федченко, відповідно до наданих законом повноважень тільки Офіс ГПУ, і тільки під час досудового розслідування (за винятком тих питань, що належать до підслідності НАБУ), може звернутися із запитом про міжнародну правову допомогу в кримінальному провадженні [17, с. 93].

З огляду на особливості кримінальних правопорушень, що вчиняються з питань зовнішньої трудової міграції у сфері працевлаштування за кордоном, в запиті про правову допомогу з розслідування вказаної категорії злочинів доцільно зазначати: 1) назву компетентного органу іноземної держави та установи, до якої направляється клопотання; 2) кваліфікацію злочинного діяння з даними про розмір заподіяних збитків; 3) інформацію, з якого часу особа перебувала чи перебуває у нелегальному становищі; 4) усі встановлені дані щодо підозрюваних, а також причетних осіб; 5) якщо є, також дані про їх родинні й інші зв'язки та рід заняття на території іншої держави з метою їх ідентифікації та подальшої перевірки; 6) імена та прізвища свідків, потерпілих, місце та

дата народження, їх громадянство, адреси, ймовірне місце перебування, проживання та вид заняття; 7) всю інформацію про можливих роботодавців, їх адреси, місце перебування та нинішні обліки щодо трудових мігрантів; 8) назви трудових агенцій, представництв, що займаються працевлаштуванням, їх місцезнаходження, адреси; 9) необхідність вилучення відповідних контрактів, договорів, дозволів на працю з вказівкою їх основних положень та реквізитів; 10) необхідність додаткового встановлення фактів зловживання та трудової експлуатації особи з боку роботодавців, агентів міграційних служб, корумпованих чиновників; 11) нинішню необхідність отримання інформації про дійсні умови праці, проживання чи трудової експлуатації мігранта; 12) зміст самого доручення, що саме необхідно зробити чи виконати, й інші відомості.

Ініціюючи доручення з надання міжнародної правової допомоги та формуючи про це відповідний запит, треба враховувати не лише положення чинного КПК України, але й керуватися відповідними міжнародними актами (конвенціями, угодами, договорами) з питань надання правової допомоги у справі. А також звертати увагу та враховувати й відповідні застереження щодо виконання конкретних положень такої Конвенції чи Угоди [18, с. 105]. До того ж, потрібно враховувати й положення ч. 2 ст. 553 КПК, за яким відомості, що містяться в матеріалах, отриманих внаслідок виконання запиту про міжнародну правову допомогу, не можуть визнаватися судом допустимими, якщо запит компетентного органу України був переданий запитуваній стороні з порушенням передбаченого порядку, встановленого КПК або міжнародним договором України. Тому, направляючи доручення з питань надання міжнародної правової допомоги у провадженні з розслідування злочинів у сфері зовнішньої трудової міграції з проханням щодо здійснення компетентним органом такої держави тих процесуальних дій, для проведення яких за законодавством України необхідно отримання згоди прокурора, дозвіл слідчого судді, треба обов'язково разом із дорученням надавати й відповідні погоджені прокурором процесуальні документи та ухвали судді про дозвіл на проведення таких слідчих або інших процесуальних дій. Крім того, необхідно надавати й витяги з КК України тих статей, за якими здійснюється розслідування, а також витяги з КПК України тих статей, які роз'яснюють не лише права та обов'язки відповідного учасника кримінального процесу, а й процесуальний порядок, який потрібно дотримуватися під час проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. До того ж, як запит у вигляді доручення чи клопотання про надання міжнародної правової допомоги, так і долучені до нього документи повинні засвідчуватися підписом уповноваженої особи та печаткою відповідного органу. Супроводжуватись засвідченим у встановленому порядку перекладом мовою, визначеною відповідним міжнародним договором України, а якщо такого договору немає – офіційною мовою запитуваної сторони або іншою, прийнятною для цієї сторони, мовою (ч. 2, 3 ст. 548 КПК).

Як вже зазначалося раніше, до органів, які уповноважені вирішувати питання з міжнародної правової допомоги у справі, належать Офіс ГПУ, Міністерство юстиції України та НАБУ (ст. 545 КПК). До того ж, Офіс ГПУ має право звертатися до іншої держави за правовою допомогою та розглядати відповідні запити компетентних органів іноземних держав тільки під час розслідування. Так само має право діяти і Міністерство Юстиції України, але в межах судового провадження звертатися із запитом про міжнародну правову допомогу до судів та розглядати відповідні запити судів іноземних держав. Водночас якщо у матеріалах, що до них в межах міжнародної правової допомоги надійшли, містяться дані про фінансові й корупційні злочини, то в межах трьох діб вони зобов'язані відповідною довідкою про зміст таких матеріалів повідомити НАБУ письмово.

Необхідно зазначити, що відповідно до міжнародних договорів і положень КПК України міжнародна правова допомога здійснюється шляхом направлення запиту про проведення допиту особи як свідка, потерпілого, експерта, підозрюваного або обвинуваченого (ч. 3 ст. 552 КПК України), про проведення обшуку, огляду місця події, вилучення, арешту чи конфіскації майна або інших процесуальних дій (ч. 4 ст. 552 КПК України), що є однією з найбільш поширених дій у межах міжнародної правової допомоги в кримінальному провадженні.

Висновки. Зважаючи на вище зазначені організаційні та правові питання з міжнародної співпраці у справах у сфері працевлаштування за кордоном, треба зазначити, що на сьогодні в Україні відсутні теоретичні й науково обґрунтовані й практично апробовані методичні розробки з методики розслідування злочинів, учинених з питань працевлаштування за кордоном.

Покращити результативність розслідування злочинів, що вчиняються у сфері працев-

лаштування за кордоном, більш успішно протистояти вказаним явищам та захистити громадян України від злочинних посягань з питань зовнішньої трудової міграції у сфері працевлаштування за кордоном можна за умови чіткої, налагодженої взаємодії у кримінальних провадженнях уповноважених компетентних органів держав-учасниць з надання такої міжнародної допомоги та уповноважених на те суб'єктів щодо ефективного здійснення у справах міжнародної співпраці з урахуванням особливостей вказаних злочинів. А також із дотриманням вимог не тільки положень чинного КПК України, але й положень відповідних міжнародних правових актів з надання такої допомоги або на засадах взаємності.

Список використаних джерел

1. Про зовнішню трудову міграцію : Закон України від 05.11.2015 р. № 761-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-VIII#Text> (дата звернення: 09.09.2020).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 09.09.2020).
3. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 16.11.2019).
4. Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 16.11.2019).
5. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_307#Text (дата звернення: 06.09.2020).
6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 16.11.2018).
7. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2530-17> (дата звернення: 16.12.2019).
8. Крищенко А. МБС: у 2017 році від торгівлі людьми в Україні постраждали 184 жінки, 161 чоловік і 22 дитини. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/localnews/mvs-u-2017-rotsi-vid-torgivli-ljudmi-v-ukrajini-postrazhdali-161-cholovik-184-zhinki-i-22-ditini-236146.html> (дата звернення: 06.09.2020).
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.
10. Черноус Ю. М. Завдання міжнародних організацій у боротьбі зі злочинністю. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. № 25. URL: file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/boz_2011_25-26_17.pdf.
11. Міністерство соціальної політики України: структура міністерства. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/struktura-centralnogo-aparatu-ministerstva.html>.
12. Заклади допомоги особам постраждалим від торгівлі людьми. URL: http://tsm.if.gov.ua/content/content&content_id=16480 (дата звернення: 09.09.2020).
13. Про затвердження Положень Міністерства соціальної політики України : наказ від 14.09.2017 р. № 1460. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/2908.html?PrintVersion>.
14. Оніщик Ю. В. Міжнародне співробітництво у боротьбі з фінансовими правопорушеннями : навч. посіб. Київ : Алерта, 2016. 422 с.
15. Єдиний портал органів системи МБС України. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/9190_Pracivniki_Departamentu_Interpolu_ta_vropolu_Nacpolicii_Ukraini_rozshukuyut_svidkiv_podii_v_Londoni.htm.
16. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів : наказ Міністерства внутрішніх справ, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державного Комітету у справах державного кордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 09.01.1997 р. № 3/1/2/5/2/2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0054-97> (дата звернення: 09.09.2020).
17. Федченко В. М., Павлова Н. В. Генеральная прокуратура Украины как субъект международного сотрудничества: особенности полномочий в сфере уголовного судопроизводства. *LegeasiViata: международный научно-практический правовой журнал*. 2016. № 7 С. 86–93.
18. Березняк В. С., Павлова Н. В., Паустовська Н. К., Федченко В. М., Філянська Л. А. Міжнародне співробітництво у сфері кримінального провадження за законодавством України та Республіки Молдова : навч. посіб. Київ : Алерта, 2019. 310 с.

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Pro zovnishniu trudovu mihratsiiu [On external labor migration] : Zakon Ukrainy vid 05.11.2015 r. № 761-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-VIII#Text> (data zvernennia: 09.09.2020). [in Ukr.].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012 № 4651-VI]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (data zvernennia: 09.09.2020). [in Ukr.].
3. Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy [About international agreements of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 29.06.2004 r. № 1906-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (data zvernennia: 16.11.2019). [in Ukr.].

4. Yevropeiska sotsialna khartiia vid 03.05.1996 r. [European Social Charter of 03.05.1996]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (data zvernennia: 16.11.2019). [in Ukr.].
5. Yevropeiska konventsiiia pro pravovyi status trudiashchikh-mihrantiv [European Convention on the Legal Status of Migrant Workers]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_307#Text (data zvernennia: 06.09.2020). [in Ukr.].
6. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava vid 16.12.1966 r. [International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of December 16, 1966]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (data zvernennia: 16.11.2018). [in Ukr.].
7. Konventsiiia Rady Yevropy pro zakhody shchodo protydii torhivli liudmy vid 16.05.2005 r. [Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings of 16 May 2005]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2530-17> (data zvernennia: 16.12.2019). [in Ukr.].
8. Kryshchenko A. MVS: u 2017 rotsi vid torhivli liudmy v Ukraini postrazhdaly 184 zhinky, 161 cholovik i 22 dytyny [Ministry of Internal Affairs: in 2017, 184 women, 161 men and 22 children were trafficked in Ukraine]. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/localnews/mvs-u-2017-rotsi-vid-torgivli-liudmi-v-ukrajini-postrazhdali-161-cholovik-184-zhinki-i-22-ditini-236146.html> (data zvernennia: 06.09.2020). [in Ukr.].
9. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti [United Nations Convention against Transnational Organized Crime] : pryiniata rezoliutsiieiu 55/25 Heneralnoi Asamblei vid 15.11.2000 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text. [in Ukr.].
10. Chornous Yu. M. Zavdannia mizhnarodnykh orhanizatsii u borotbi zi zlochynnistiu [Tasks of international organizations in the fight against crime]. Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka). 2011. № 25. URL: file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/boz_2011_25-26_17.pdf. [in Ukr.].
11. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy: struktura ministerstva [Ministry of Social Policy of Ukraine: structure of the ministry]. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/struktura-centralnogo-aparatu-ministerstva.html>. [in Ukr.].
12. Zaklady dopomohy osobam postrazhdalym vid torhivli liudmy [Institutions to assist victims of human trafficking]. URL: http://tsm.if.gov.ua/content/content&content_id=16480 (data zvernennia: 09.09.2020). [in Ukr.].
13. Pro zatverdzhennia Polozhen Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy [On approval of the Regulations of the Ministry of Social Policy of Ukraine] : nakaz vid 14.09.2017 r. № 1460. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/2908.html?PrintVersion>. [in Ukr.].
14. Onishchuk Yu. V. Mizhnarodne spivrobitnytstvo u borotbi z finansovymy pravoporushenniamy [International cooperation in the fight against financial offenses] : navch. posib. Kyiv : Alerta, 2016. 422 s. [in Ukr.].
15. Yedynyi portal orhaniv systemy MVS Ukrainy [The only portal of the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/9190_Pracivniki_Departamentu_Interpolu_ta_vropolu_Nacpolicii_Ukraini_rozshukuyut_svidkiv_podii_v_Londoni.htm. [in Ukr.].
16. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykorystannia pravookhoronnymy orhanamy mozhlyvosti NTsB Interpolu v Ukraini u poperedzhenni, rozkrytti ta rozsliduvanni zlochyniv : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav, Heneralnoi prokuratury Ukrainy, Sluzhby bezpeky Ukrainy, Derzhavnoho Komitetu u spravakh derzhavnoho kordonu Ukrainy, Derzhavnoi mytnoi sluzhby Ukrainy, Derzhavnoi podatkovoi administratsii Ukrainy vid 09.01.1997 r. № 3/1/2/5/2/2 [On approval of the Instruction on the procedure for law enforcement agencies to use the capabilities of the Interpol NCB in Ukraine in preventing, detecting and investigating crimes: order of the Ministry of Internal Affairs, the Prosecutor General's Office, the Security Service of Ukraine, the State Committee for State Border Affairs, the State Customs Service of Ukraine, the State Tax Administration Of Ukraine dated January 9, 1997 № 3/1/2/5/2/2]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0054-97> (data zvernennia: 09.09.2020). [in Ukr.].
17. Fedchenko V. M., Pavlova N. V. Generalnaya prokuratura Ukrainy kak subekt mezhdunarodnogo sotrudnichestva: osobennosti polnomochij v sfere ugolovnoho sudoproizvodstva [The General Prosecutor's Office of Ukraine as a Subject of International Cooperation: Features of Powers in the Sphere of Criminal Justice]. Legea si Viata: mezhdunarodnyj nauchno-prakticheskij pravovoj zhurnal. 2016. № 7 S. 86–93. [in Rus.].
18. Berezniak V. S., Pavlova N. V., Paustovska N. K., Fedchenko V. M., Filianina L. A. Mizhnarodne spivrobitnytstvo u sferi kryminalnoho provadzhennia za zakonodavstvom Ukrainy ta Respubliki Moldova [International cooperation in the field of criminal proceedings under the laws of Ukraine and the Republic of Moldova] : navch. posib. Kyiv : Alerta, 2019. 310 s. [in Ukr.].

SUMMARY

Mykola P. Pavlyk. International cooperation in the investigation of crimes in the field of employment abroad. The article considers the issues of international cooperation in the investigation of crimes in the field of employment of Ukrainian citizens abroad. An analysis of the main international legal acts ratified by Ukraine on the regulation of the activities of authorized entities in the field of external labor migration. It is emphasized that external labor migration is directly related to aspects of interstate cooperation, as the vast majority of permits for employment of citizens abroad are issued through the relevant foreign diplomatic missions.

The legal aspects of the interaction of authorized bodies in the course of international cooperation are studied, attention is paid to certain features of the formation of such requests and the formulation of questions in them. And crimes committed in the employment of Ukrainian citizens abroad often have group characteristics of criminal activity, even transnational in nature and are mostly related to human

trafficking and their successful investigation is impossible without proper cooperation and international cooperation of relevant law enforcement agencies.

The author has concluded that today in Ukraine there are no theoretical and scientifically substantiated and practically tested methodological developments on the methodology of investigation of crimes committed on employment abroad.

It is possible to improve the effectiveness of the investigation of crimes committed in the field of employment abroad, to more successfully counter these phenomena and to protect the citizens of Ukraine from criminal encroachments on external labor migration in the field of employment abroad, provided participants in the provision of such international assistance and authorized entities for the effective implementation of international cooperation, taking into account the specifics of these crimes.

Keywords: employment abroad, labor migrants, international cooperation, criminal proceedings, authorized entities, Interpol, Europol.

УДК 351.811

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-288-294

Олена ПРОЦЕНКО[©]

науковий співробітник

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПРОФІЛАКТИКА ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИХ ПРИГОД ЗАСОБАМИ АВТОМАТИЧНОЇ ФОТО- ВІДЕОФІКСАЦІЇ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Виявлено, що основною причиною травмувань та загибелі людей у дорожньо-транспортних пригодах є перевищення безпечної швидкості руху.

Проаналізовано проблеми й наслідки перевищення швидкісного режиму водія, власниками (співвласниками) транспортного засобу у сфері забезпечення дорожнього руху. Висвітлено переваги та недоліки впровадження роботи автоматичної фіксації порушень правил дорожнього руху в Україні. Розглянуто принцип роботи автоматичної фіксації, розгляд адміністративної справи та винесення постанови. Виокремлено питання стосовно сплати штрафу власниками (співвласниками) та особами, які ввели транспортний засіб на територію України.

Наведено статистику порушень швидкості руху з моменту впровадження автоматичної фіксації на дорогах України. Встановлено зв'язок між перевищенням водіями швидкості та кількістю дорожньо-транспортних пригод з тяжкими наслідками. Розглянуто інші превентивні заходи щодо зменшення порушень швидкісного режиму.

Проаналізовано досвід інших країн з приводу притягнення власника транспортного засобу за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху до адміністративної відповідальності.

Ключові слова: порушення правил дорожнього руху, перевищення швидкості, автоматична фіксація адміністративних правопорушень, забезпечення безпеки дорожнього руху, дорожньо-транспортна пригода, постанова.

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших проблем серед порушень правил дорожнього руху є перевищення водіями встановленої швидкості.

За даними ВООЗ, у світі кожного року в автомобільних аваріях гине приблизно 1,3 млн осіб. Найгірший стан з безпекою на дорозі в Домініканській Республіці – 41,7 загиблих, а найкращий в Ісландії – 2,8 на 100 тис. осіб.

Україна має середній показник, а серед європейських країн – один з найвищих: 13,5 на 100 тис. осіб. Серед основних причин травмувань та загибелі людей у ДТП можна виділити: перевищення безпечної швидкості руху (26,3 %), порушення правил маневрування (19,5 %) та керування транспортним засобом у нетверезому стані (8,3 %). Найстрашнішим наслідком несумлінного ставлення водіїв до забезпечення безпеки руху є сумна статистика, яка повідомляє, що щодобово в дорожньо-транспортних пригодах гине в середньому 9 осіб та 90 зазнають тілесних ушкоджень. Серед потерпілих немалий відсоток дітей. Згідно з п. 1.9. Правил дорожнього руху водій несе відповідальність за

© Проценко О. В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4758-3349>

belka-pr@ukr.net

всі свої дії та маневри на дорозі на законодавчому рівні. Саме тому в Правилах дорожнього руху чітко прописано, що обрана водієм швидкість повинна бути безпечною з урахуванням низки особливостей у конкретних умовах. Водій повинен мати змогу вжити заходів для уникнення дорожньо-транспортної пригоди. Безумовно, у разі перевищення безпечної швидкості руху водій позбавлений можливості вчасно зреагувати та зробити маневрування для уникнення дорожньо-транспортної пригоди.

Впровадження сучасних технічних засобів автоматичної фіксації й обробки порушень правил дорожнього руху (ПДР) дозволить суттєво знизити кількість дорожньо-транспортних пригод. Позитивний досвід використання подібних систем відзначено в багатьох країнах світу. Зокрема, у Великобританії встановлено понад 6 тис. камер фіксації порушень, у Німеччині – 5 тис., у Франції – 3 тис., а в США – 4 тис. камер. Саме після введення такої превентивної міри показники кількості дорожньо-транспортних пригод зменшились на 30 %. [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У науковому аспекті питання фіксації порушень ПДР технічними засобами були предметом дослідження таких вчених, як: О. Степанов, В. Введенська, А. Федченко, В. Білоус, В. Шепітько, Д. Бойко, В. Варивода, В. Бесчастний, В. Гаркуша, Т. Гуржій, С. Гусаров, В. Доненко, В. Коробкіна, М. Микитюк, Р. Молчанов, В. Развадовський, О. Салманова та інших [2–9].

Сучасний рівень технічних засобів, які використовуються для нагляду за дорожнім рухом, дозволяє фіксувати адміністративні правопорушення без участі суб'єкта владних повноважень, що виключає можливість впливу суб'єктивного чинника на прийняття рішень під час здійснення провадження у справах про адміністративне правопорушення [10].

За допомогою автоматичної системи фіксуються такі порушення Правил дорожнього руху: перевищення встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів; проїзд на заборонний сигнал світлофора; порушення правил зупинки і стоянки; порушення правил руху і зупинки на смузі для маршрутних транспортних засобів; порушення встановленої для транспортних засобів заборони виїзду на смугу зустрічного руху; порушення правил руху через залізничний переїзд; порушення встановленої для транспортних засобів заборони рухатися тротуарами чи пішохідними доріжками [11].

Метою статті є дослідження дієвості запровадження превентивного заходу у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху у вигляді автоматичної фіксації перевищення швидкості.

Виклад основного матеріалу. Нормативними підставами винесення штрафу є: Кодекс України про адміністративні правопорушення; Закон України «Про дорожній рух»; Закон України «Про Національну поліцію»; Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2017 року №833 «Про функціонування системи фіксації адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі»; Постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року №1306 «Про Правила дорожнього руху».

У 2020 році набрав чинності наказ Міністерства внутрішніх справ України № 13 «Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі» [12].

З 1 червня 2020 року в Україні, а саме в місті Києві та на автомагістралях Київської області запрацювали перші камери системи автоматичної фото- і відеофіксації порушень правил дорожнього руху. В перший день зафіксовано 57 880 порушень швидкісного режиму, а наступного дня – вже на 40 % менше. Через зменшення кількості порушень швидкісного режиму в місцях найбільшої концентрації ДТП ймовірність створення аварійних ситуацій також знизилась. Вже через три місяці роботи на деяких ділянках доріг приблизна кількість ДТП за день знизилась втричі, а на інших ділянках і взагалі не зафіксовано жодного ДТП за той самий час.

За 100 днів роботи камер автофіксації патрульні підписали 833 949 постанов щодо перевищення швидкості, за якими 77 % водіїв сплатили штраф [13].

Після фіксації адміністративного правопорушення уповноважені поліцейські розглядають справи за ч.1-3 ст. 122 та ч.1 ст. 123 Кодексу «Про адміністративні правопорушення». Справи розглядаються в уповноваженому підрозділі Департаменту патрульної поліції за місцем обліку та оброблення таких правопорушень [14].

За допомогою спеціальної системи формується адміністративна Постанова в автоматизованому режимі. Після розгляду адміністративної справи з урахуванням наявних

доказів, повноти та достовірності інформації винесена Постанова автоматично вноситься до Баз адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Постанову у роздрукованому вигляді протягом трьох днів з дня її винесення надсилають рекомендованим листом через відділення поштового зв'язку за місцем реєстрації власника, чий транспортний засіб було зафіксовано в автоматичному режимі під час перевищення швидкості руху.

На наш погляд, вельми цікавим є дослідження та пропозиції науковців та практиків стосовно ідентифікації водія, що скоїв правопорушення, бо не завжди за кермом автомобіля, що потрапив до «чорного списку», був автовласник. При цьому жодна з країн не має ефективного механізму ідентифікації особи, що керувала транспортним засобом в момент вчинення порушення дорожнього законодавства. Для уникнення безпідставного притягнення до відповідальності невинної особи законодавці кожної держави у різний спосіб намагаються забезпечити дотримання прав і свобод автовласників. Наприклад, у США автовласник після отримання повідомлення про порушення може взяти на себе відповідальність за порушення, сплативши штраф, або надати відомості про дійсного порушника, або оскаржувати порушення в суді.

В Італії саме власник транспортного засобу несе відповідальність. Якщо порушення вчинено під час керування транспортним засобом іншою особою, вважається, що воно скоєно власником спільно з правопорушником, тому він зобов'язаний виплатити належну суму, якщо не доведе, що він не міг запобігти факту протиправної поведінки [15].

У Франції для фіксації порушень використовують різні види радарів: фіксовані, мобільні залізничні та дискримінантні. Повідомлення про правопорушення надсилається власнику транспортного засобу з пропозицією сплатити штраф впродовж 15 днів. Рішення про притягнення до відповідальності може бути оскаржено, але спочатку штраф повинен бути сплачений [16].

У Великобританії до адміністративної відповідальності притягується особа, яка фактично керувала транспортним засобом під час здійснення правопорушення. Власник транспортного засобу повинен надати інформацію про водія. Власник буде оштрафований на суму до 1000 £ саме за ненадання інформації про порушника, а не за скоєння ДТП.

У Фінляндії та Швеції до адміністративної відповідальності притягується особа, яка фактично керувала транспортним засобом під час здійснення правопорушення. Якщо особа правопорушника не буде встановлена, штраф може накладатися на власника. Відповідно до чинного законодавства Швеції власник не зобов'язаний повідомляти, хто керував транспортним засобом [17].

На відміну від багатьох інших країн, в Німеччині не існує так званої «відповідальності власника». Проте суддя може зобов'язати власника транспортного засобу в майбутньому зберігати журнал реєстрації осіб, які перебували за кермом.

В Україні, якщо правопорушення було вчинено іншою особою (ст. 14¹ Кодексу Про адміністративні правопорушення) власник (співвласник) транспортного засобу може протягом десяти днів з дня вручення йому Постанови про накладення штрафу повідомити про відповідні обставини (транспортний засіб знаходився у володінні чи користуванні іншої особи, вибув з його володіння внаслідок протиправних дій інших осіб тощо) орган (посадову особу), що виніс Постанову про накладення адміністративного стягнення. На період з'ясування та перевірки цих обставин виконання Постанови про накладення адміністративного стягнення зупиняється до моменту встановлення особи, яка вчинила це правопорушення.

Також у ст. 279 вказано, що відповідальна особа, зазначена у частині першій статті 14-2 цього Кодексу, або особа, яка ввезла транспортний засіб на територію України, звільняється від адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі, або за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксоване в режимі фотозйомки (відеозапису), якщо протягом 20 календарних днів з дня вчинення відповідного правопорушення або з дня набуття постановою по справі про адміністративне правопорушення чинності [14]:

- ця особа надала документ, який підтверджує, що до моменту вчинення правопорушення транспортний засіб вибув з її володіння внаслідок протиправних дій інших осіб;

- особа, яка керувала транспортним засобом на момент вчинення зазначеного правопорушення, звернулася особисто до органу (посадової особи), уповноваженого розглядати справи про адміністративні правопорушення, із заявою про визнання зазна-

ченого факту адміністративного правопорушення та надання згоди на притягнення до адміністративної відповідальності, а також надала документ (квитанцію) про сплату відповідного штрафу [14].

Для стимулювання сплати штрафів розроблено схему зі зменшенням суми та наявністю QR-коду для зручності користування платіжною системою. Відповідно до КУПАП перевищення встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів більше ніж на 20 км/год тягне за собою накладення штрафу у розмірі 255 грн, а у разі перевищення встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів більше ніж на 50 км/год – 510 грн. У разі сплати штрафу протягом 10 днів з дня набуття чинності Постановою, сплата буде становити 50 % від загальної суми. Загальний строк оплати штрафу – 30 днів з набуття чинності Постановою [18].

Постанову про адміністративне правопорушення можна оскаржити протягом 10 днів. Днем отримання Постанови є дата, зазначена в поштовому повідомленні про вручення її відповідальній особі або повнолітньому члену сім'ї такої особи. Якщо відповідальна особа відмовляється від отримання Постанови, днем отримання постанови є день проставлення в поштовому повідомленні відмітки про відмову в її отриманні. У разі невручення Постанови адресату днем отримання постанови вважається день повернення поштового відправлення з позначкою про невручення до центру обробки даних автоматичної фіксації порушень Правил дорожнього руху Департаменту патрульної поліції. Постанови, які винесені відносно осіб, які ввезли транспортні засоби (іноземна реєстрація) на територію України, вручаються під час перетину державного кордону України представниками підрозділів Державної прикордонної служби України.

Одним з проблемних питань цього дослідження є відсутність повноважень українських поліцейських штрафувати власників автомобілів з іноземною реєстрацією. Якщо подібне авто їхатиме з України, то інформацію про несплачені водієм штрафи передаватимуть прикордонникам. Однак поки що ця система обміну інформацією між поліцією та прикордонниками в розробці [18].

До спільних рис процедур провадження за фактами фіксації порушень правил дорожнього руху в різних країнах світу можна віднести такі:

1. Встановлюється презумпція притягнення до відповідальності власника транспортного засобу, на якому було вчинено правопорушення.
2. Не передбачається ідентифікація особи, яка перебувала за кермом транспортного засобу в момент вчинення правопорушення.
3. Діє процедура звільнення власника транспортного засобу від відповідальності у разі: протиправного вибуття транспортного засобу чи номерних знаків; перебування за кермом транспортного засобу на законних підставах іншої особи.
4. Обов'язок надання доказів щодо своєї непричетності до вчиненого правопорушення покладається на власника транспортного засобу.
5. Передбачена можливість власника транспортного засобу оскаржити накладене стягнення [19].

Висновки. Низький рівень безпеки дорожнього руху в Україні зумовлений, насамперед, низьким рівнем дисципліни учасників дорожнього руху. Саме запровадження автоматичної фіксації адміністративних правопорушень (перевищення швидкості руху) у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху може стати ефективним превентивним заходом зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод. Основні переваги автоматичної відеофіксації порушень: суттєве зменшення кількості ДТП і постраждалих; виключення корупційної складової під час фіксації правопорушень та оформленні відповідних адміністративних матеріалів.

В Україні система контролю швидкості на дорогах вже в найближчому майбутньому складатиметься з декількох частин: стаціонарні камери автофіксації порушень ПДР; напівавтоматичні камери – радары TruCAM; «фантомні патрулі».

У 2020 році на дорогах державного значення в Україні планується встановити додатково 220 камер автоматичної фотофіксації порушень ПДР (50 вже діють). До 2023 року заплановано встановити ще 400. Також планується придбання чотирьох тестових комплексів фіксації порушень «Фантом» (фіксація порушень поліцейськими проходитиме безпосередньо в авто). До кінця 2023 року кількість «Фантомів» сягне кількох сотень. Крім того, патрульна поліція і надалі використовуватиме лазерні вимірювачі швидкості TruCAM [20].

Однією з причин, що перешкоджають ефективному застосуванню сучасних тех-

нологій під час контролю за дотриманням транспортного законодавства, є неоднозначне розуміння правових презумпцій та юридичної відповідальності автовласників. Можна прогнозувати, що несумлінних водіїв це спонукатиме до неправомірних дій з метою уникнення відповідальності, наприклад, реєструвати транспортний засіб на підставних осіб, які не мають майна; керувати автомобілем із забрудненими номерними знаками; залучати підставних осіб, щоб вони взяли відповідальність за порушення на себе тощо.

Список використаних джерел

1. Присяжна Л. Безпека дорожнього руху: чого чекати від новацій у регулюванні. URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1455:dorozhnij-rukhh&catid=8&Itemid=350
2. Степанов О. Сучасні причини виникнення проблем безпеки дорожнього руху. *Вісник Харківського національного автомобільно-дорожнього університету*. 2015. Вип. 68. С. 118–122.
3. Введенська В. Автоматична фото- та відеофіксація правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху як спосіб усунення суб'єктивних чинників при притягненні до адміністративної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 146–148.
4. Федченко А. Відеофіксація порушень снизит смертність на дорогах в два раза. *КП в Україні*. 2014. URL: <http://kr.ua>.
5. Білоус В. Криміналістичні аспекти впровадження автоматичної фіксації порушень у сфері безпеки дорожнього руху. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6–7 лютого 2015 р.). Одеса, 2015. С. 191–195.
6. Білоус В. Автоматична фіксація порушень у сфері безпеки дорожнього руху: проблеми дотримання прав людини. *Проблеми та стан дотримання захисту прав людини в Україні* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14–15 серпня 2015 р.). Львів, 2015. С. 115–118.
7. Шепітько В., Білоус В. Використання інформаційних технологій під час автоматичної фіксації порушень у сфері безпеки дорожнього руху. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. / редкол.: В. Борисов та ін. Харків : Право, 2015. Вип. 29. С. 109–118.
8. Варивода В. І., Євдокимов Д. А., Сюрвачик В. Г., Жук О. М., Риндюк І. І. Забезпечення Національною поліцією безпеки дорожнього руху: правові та організаційні аспекти : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 110 с.
9. Бесчастний В. М., Брянец В. В., Червінчук А. В. Перспективи впровадження адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному. *Кривий Ріг*, 2018. 44 с.
10. Червінчук А. В. Юридичні принципи та правові презумпції адміністративної відповідальності за правопорушення, зафіксовані в автоматичному режимі. *Правовий часопис Донбасу*. 2017. № 2 (60).
11. Веселок М. Ю., Мамедова А. А. Спірні питання відповідальності власників транспортних засобів за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 91–92.
12. Про затвердження Змін до Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі : наказ Міністерства внутрішніх справ від 27.05.2020 р. № 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0485-20#Text>.
13. У поліції назвали кількість добровільно сплачених штрафів за порушення ПДР. URL: <https://www.slovovidlo.ua/2020/09/08/novyna/suspilstvo/policziyi-nazvaly-kilkist-dobrovilno-splacheniyx-shtrafov-porushennya-pdr>
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
15. Codicedellastrada. URL: <http://www.aci.it/iservizi/normative/codice-della-strada.html>.
16. Червінчук А. В. Зарубіжний досвід автоматичної фіксації правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 1 (81). С. 171–172.
17. Паршикова А. Розшук та притягнення до адміністративної відповідальності осіб, правопорушення яких були зафіксовані в автоматичному режимі (досвід країн Європейського Союзу, США та Канади) : Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29295.pdf>
18. Автофіксація порушень ПДР в Україні: поліція не може штрафувати власників «євроблях». URL: <http://www.volynpost.com/news/170916-avtofiksiacia-porushen-pdr-v-ukraini-policiia-ne-mozhe-shtrafuvaty-vlasnykiv-ievrobliakh>
19. Порядок державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/243224360>.
20. «Фантомні патрулі»: в Україні знайшли ще один спосіб ловити порушників ПДР. URL: https://vgolos.com.ua/news/fantomni-patruli-v-ukrayini-znajshly-shhe-odyn-sposib-lovyty-porushnykiv-pdr_1305358.html

Надійшла до редакції 10.09.2020

References

1. Prysiachna L. Bezpeka dorozhnogo rukhu: choho chekamy vid novatsii u rehuliuванні [Road safety: what to expect from innovations in regulation]. URL: http://www.nbuvip.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1455:dorozhnij-rukht&catid=8&Itemid=350 [in Ukr.].
2. Stepanov O. Suchasni prychny vynyknennia problem bezpeky dorozhnogo rukhu [Modern causes of road safety problems]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho avtomobilno-dorozhnogo universytetu. 2015. Vyp. 68. S. 118–122. [in Ukr.].
3. Vvedenska V. Avtomatychna foto- ta videofiksatsiia pravoporushen u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu yak sposib usunenня subiektyvnykh chynnykiv pry prytyahnenні do administratyvnoi vidpovidalnosti [Automatic photo and video recording of offenses in the field of road safety as a way to eliminate subjective factors in bringing to administrative responsibility]. Porivnialno-analitychne pravo. 2014. № 1. S. 146–148. [in Ukr.].
4. Fedchenko A. Videofiksaciya narushenij snizit smertnost na dorogah v dva raza [Video recording of violations will halve road deaths]. KP v Ukraine. 2014. URL: <http://kp.ua>. [in Rus.].
5. Bilous V. Kryminalistychni aspekty vprovadzhenня avtomatychnoi fiksatsii porushen u sferi bezpeky dorozhnogo rukhu [Forensic aspects of the introduction of automatic fixation of violations in the field of road safety]. Novi zavdannia ta napriamy rozvytku yurydychnoi nauky u XXI stolitti : mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 6–7 liutoho 2015 r.). Odesa, 2015. S. 191–195. [in Ukr.].
6. Bilous V. Avtomatychna fiksatsiia porushen u sferi bezpeky dorozhnogo rukhu: problemy do-trymannia prav liudyny [Automatic detection of violations in the field of road safety: problems of human rights]. Problemy ta stan dotrymannia zakhystu prav liudyny v Ukraini : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 14–15 serpnia 2015 p.). Lviv, 2015. S. 115–118. [in Ukr.].
7. Shepitko V., Bilous V. Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii pid chas avtomatychnoi fiksatsii porushen u sferi bezpeky dorozhnogo [Use of information technologies during automatic fixing of violations in the field of road safety]. Pytannia borotby zi zlochynnistiu : zb. nauk. pr. / redkol.: V. Borysov ta in. Xarkiv : Pravo, 2015. Vyp. 29. S. 109–118. [in Ukr.].
8. Varyvoda V. I., Yevdokymov D. A., Siuravchuk V. H., Zhuk O. M., Ryndiuk I. I. Zabezpechennia Natsionalnoi politsiiei bezpeky dorozhnogo rukhu: pravovi ta orhanizatsiini aspekty [Ensuring road safety by the National Police: legal and organizational aspects] : metod. rek. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2019. 110 s. [in Ukr.].
9. Beschastnyi V. M., Briantsev V. V., Chervinchuk A. V. Perspektyvy vprovadzhenня administratyvnoi vidpovidalnosti za pravoporushennia u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu, zafiksovani v avtomatychnomu [Prospects for the introduction of administrative liability for offenses in the field of road safety, recorded in the automatic]. Kryvyi Rih, 2018. 44 s. [in Ukr.].
10. Chervinchuk A. V. Yurydychni pryntsypy ta pravovi prezumpsii administratyvnoi vidpovidalnosti za pravoporushennia, zafiksovani v avtomatychnomu rezhymy [Legal principles and legal presumptions of administrative liability for offenses recorded automatically]. Pravovy chasopys Donbasu. 2017. № 2 (60). [in Ukr.].
11. Veselok M. Yu., Mammedova A. A. Spiri pytannia vidpovidalnosti vlasnykiv transportnykh zasobiv za administratyvni pravoporushennia u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu, zafiksovani v avtomatychnomu rezhymy [Controversial issues of liability of vehicle owners for administrative offenses in the field of road safety, recorded automatically]. Pravova derzhava. 2018. № 30. S. 91–92. [in Ukr.].
12. Pro zatverdzhennia Zmin do Instruksii z oformlennia politseiskymy materialiv pro administratyvni pravoporushennia u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnogo rukhu, zafiksovani v avtomatychnomu rezhymy [About the statement of Amendments to the Instruction on registration by police officers of materials on administrative offenses in the field of ensuring traffic safety fixed in the automatic mode] : nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav vid 27.05.2020 r. № 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0485-20#Text>. [in Ukr.].
13. U politsii nazvaly kilkist dobrovolno splachenykh shtrafiv za porushennia PDR [The police said the number of voluntarily paid fines for traffic violations]. URL: <https://www.slovoudilo.ua/2020/09/08/novyna/suspilstvo/policziyi-nazvaly-kilkist-dobrovolno-splachenyx-shtrafiv-porushennya-pdr> [in Ukr.].
14. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukr.].
15. Codicedellastrada URL: <http://www.aci.it/iservizi/normative/codice-della-strada.html>. [in Itl.].
16. Chervinchuk A. V. Zarubizhnyi dosvid avtomatychnoi fiksatsii pravoporushen u sferi bezpeky dorozhnogo rukhu [Foreign experience of automatic recording of offenses in the field of road safety]. Visnyk LDUVS im. E. O. Didorenka. 2018. Vyp. 1 (81). S. 171–172. [in Ukr.].
17. Parshykova A. Rozshuk ta prytyahnenня do administratyvnoi vidpovidalnosti osib, pravoporushennia yakykh buly zafiksovani v avtomatychnomu rezhymy (dosvid krain Yevropeiskoho Soiuzu, SSHA ta Kanady) [Search for and bring to administrative responsibility of persons whose offenses were recorded automatically (the experience of the European Union, the United States and Canada)] : Informatsiina dovidka, pidhotovlena Yevropeiskym informatsiino-doslidnytskym tsentrom na zapyt narodnoho deputata Ukrainy. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29295.pdf> [in Ukr.].
18. Avtofiksatsiia porushen PDR v Ukraini: politsiia ne mozhe shtrafuvaty vlasnykiv «ievrobliakh» [Auto-recording of traffic violations in Ukraine: the police can not fine the owners of "Eurobills"]. URL: <http://www.volynpost.com/news/170916-avtofiksaciya-porushen-pdr-v-ukraini-policiia-ne-mozhe-shtrafuvaty-vlasnykiv-ievrobliakh> [in Ukr.].

19. Poriadok derzhavnoi reiestratsii (perereiestratsii), zniattia z obliku avtomobiliv, avtobusiv, a takozh samokhidnykh mashyn, skonstruiovanykh na shasi avtomobiliv, mototsyklyk usikh typiv, marok i modelei, prycheviv, napivprychviv, motokoliasok, inshykh pryivnianskykh do nykh transportnykh zasobiv ta mopedyv [Procedure for state registration (re-registration), deregistration of cars, buses, as well as self-propelled vehicles constructed on the chassis of cars, motorcycles of all types, brands and models, trailers, semi-trailers, wheelchairs, other similar vehicles and mopeds]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/243224360>. [in Ukr.].

20. «Fantomni patruli»: v Ukraini znayshly shche odyin sposib lovyty porushnykiv PDR ["Phantom patrols": in Ukraine they found another way to catch traffic offenders]. URL: https://vgholos.com.ua/news/fantomni-patruli-v-ukrayini-znayshly-shche-odyn-sposib-lovyty-porushnykiv-pdr_1305358.html. [in Ukr.].

SUMMARY

Olena V. Protsenko. Prevention of road accidents by means of automatic photo-video recording of traffic violations. The article deals with the main reasons of injuries and deaths in traffic accidents is exceeding the safe speed. The problems and consequences of speeding by drivers, owners (co-owners) of the vehicle in the field of road traffic are analyzed. The advantages and disadvantages of the introduction of automatic fixation of traffic violations in Ukraine are highlighted. The principle of automatic fixing, consideration of an administrative case and issuance of a resolution is considered. The issue of payment of fines by owners (co-owners) and persons who imported a vehicle into the territory of Ukraine is singled out.

Reviewed the statistics of speed violations since the introduction of automatic fixation on the roads of Ukraine. There is a link between speeding and the number of serious accidents. Reviewed other preventive measures to reduce speeding violations.

Analyzed the experience of other countries on bringing the owner of a vehicle for administrative offenses in the field of road safety to administrative responsibility.

The introduction of automatic recording of administrative offenses (speeding) in the field of road safety can be an effective preventive measure to reduce the number of road accidents. Video recording allows you to: significantly reduce the number of accidents and people injured in them; to exclude a corruption component at fixing of offenses and registration of the corresponding administrative materials; to improve relations in the field of road safety and bring them closer to European standards.

Among the reasons that hinder the effective use of modern technologies in monitoring compliance with transport legislation is the ambiguous understanding of legal presumptions and legal liability of vehicle owners. It can be predicted that this may motivate dishonest drivers to resort to illegal actions in order to avoid liability.

Keywords: violation of traffic rules, speeding, automatic fixation of administrative offenses, road safety, traffic accident, resolution.

УДК 342.95:343.359.3

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-294-299

Тургут САЛАЄВ®

аспірант

(Інститут законодавства
Верховної Ради України)

ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У МИТНІЙ СФЕРІ

Стаття присвячена науково-теоретичному осмисленню та наданню дефініції категорії «суб'єкти адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері». Автором розкрито та проаналізовано положення адміністративно-правової доктрини з наведеного питання, виявлено проблемні питання визначення поняття «суб'єкти адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері», обґрунтовано необхідність розмежування зазначеного поняття від інших суміжних понять та категорій.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, інформаційна безпека, митна сфера, суб'єкти, державно-правовий механізм, інституційний механізм.

© Салаєв Т. Г., 2020
arifgulyev@ukr.net

Постановка проблеми. Адміністративно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері набуває чітких рис функціонуючої в правових реаліях сукупності правових, організаційних, програмно-технічних та інших заходів, які мають ефективний вплив на митні інформаційні відносини та забезпечують безпеку митної інформації лише у разі безпосереднього втілення зазначених заходів у конкретну правову дійсність. Таке втілення заходів та перетворення адміністративно-правової нормативності в дійсність правореалізації можливе за допомогою діяльності суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері. Суб'єкти адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері становлять функціональне ядро адміністративно-правового механізму в зазначеній сфері, приводять його в рух. Крім того, завдяки практиці правореалізації суб'єктами адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері здійснюється найбільш точне та своєчасне виявлення прогалин і колізій нормативно-правового регулювання у сфері, що розглядається, та здійснення подальшої роботи щодо усунення зазначених недоліків. Наведене зумовлює необхідність перманентно виконувати дослідження наведеної правової категорії, удосконалюючи рівень теоретико-правових та нормативних розробок із зазначеної проблематики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Окремий значущий внесок у розвиток вчення про суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки загалом (в усіх галузях суспільного життя) здійснено такими науковцями, як В. Б. Авер'янов, І. В. Арістова, І. Л. Бачило, І. П. Голосніченко, Є. В. Додін, В. А. Копилов, Б. А. Кормич, В. А. Ліпкан та ін.

Поряд з тим проблематика інформаційної безпеки привертає увагу великої кількості науковців, оскільки на сьогодні бракує єдиного комплексного дослідження питань суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері, зокрема не надано визначення зазначеного терміну.

Метою статті є розробка власного підходу до визначення поняття «суб'єкт адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері».

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, визначення поняттю «суб'єкт адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері» в науковій доктрині не надано. Проте існують окремі напрацювання щодо того, що слід віднести до кола суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки загалом. Зокрема, Є. А. Макаренко, розглядаючи поняття «агенти інформаційної безпеки» зазначає, що головним інститутом – агентом інформаційної безпеки є держава, яка через низку певних політичних інституцій здійснює заходи щодо забезпечення безпеки. Серед політичних заходів інформаційної безпеки автор виділяє – з'ясування односторонніх та багатосторонніх інтересів шляхом обміну інформацією та проведення переговорів; об'єктивне висвітлення сутності конфліктів та кризових проблем засобами масової комунікації; створення умов для професійної діяльності ЗМК у зонах напруженості для забезпечення достовірною інформацією міжнародного співтовариства і формування відповідної світової думки; інформаційне супроводження політичних (референдумів) та виборчих процесів, проведення аналітичних моніторингів за дотриманням основних прав і свобод людини; інформаційні контакти з опозиційними групами, неурядовими організаціями для досягнення консенсусу між сторонами протистояння [1, с. 47]. Отже, агентами інформаційної безпеки є держава, державні органи та структури, що займаються її забезпеченням на державному рівні (це можуть бути органи не тільки виконавчого механізму влади, а й законодавчого, судового), а також інституціоналізовані форми вироблення конкурентоспроможного інформаційного продукту. Політична складова забезпечення національної безпеки покладається на таких агентів: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, які здійснюють загальне керівництво, координацію та контроль за реалізацією заходів у сфері національної безпеки; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України, на які безпосередньо покладається виконання заходів у сфері національної безпеки [2, с. 236].

О. В. Стоєцький та Б. А. Кормич пропонують розрізняти поняття «державно-правовий механізм інформаційної безпеки» й «інституційний механізм інформаційної безпеки», а також поняття «суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки». Науковці

ззначають, що поняття «інституційний механізм інформаційної безпеки» у вузькому значенні охоплює виключно державні інституції, задіяні в процесі формування та впровадження політики інформаційної безпеки. У широкому значенні, крім інститутів публічної влади, до його складу входять також інститути громадянського суспільства. Перелік інституцій, які можуть брати участь у проведенні політики або виробленні конкретних політичних рішень, практично не вичерпний і він не обмежується лише органами державної влади та місцевого самоврядування. Тож опрацювання будь-якої проблеми, пов'язаної з політикою інформаційної безпеки, може бути доручене певним науковим установам, групам експертів [3, с. 172]. Хоча як широке, так і вузьке розуміння інституційного механізму не охоплює такого важливого суб'єкта забезпечення інформаційної безпеки, як громадянин України, зводячи коло суб'єктів виключно до державних і недержавних інституцій. Вчені пропонують виділяти таких суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки: (державні інституції: Президент України; органи виконавчої влади; інші державні органи й організації; недержавні інституції: органи місцевого самоврядування; об'єднання громадян; інші недержавні інституції; громадяни України) [4, с.162].

На потребі долучити до переліку суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки також і недержавних інституцій наголошує і М. М. Зайцев, який зазначає, що до складу системи забезпечення інформаційної безпеки повинні входити не тільки органи публічної влади, а й інституції громадянського суспільства, що дозволить однаково ефективно захищати в інформаційних відносинах інтереси не тільки держави, а й суспільства [2, с. 235].

Тож підсумовуючи наведене, зазначимо, що розкриваючи проблематику суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері, необхідно не допускати підміни понять та чітко усвідомлювати відмінність понять «інституційний механізм адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері» та «державно-владний механізм адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері» від поняття «суб'єкти адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері». Адже поняття, що є предметом нашого дослідження, з-поміж усіх наведених вище, має найбільш всеохоплюючий та широкий обсяг і зміст. Саме тому, розкриваючи сукупність суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері, доцільно застосовувати саме широкий підхід до розуміння зазначеної категорії, з огляду на те, що серед таких суб'єктів обов'язково слід розглянути недержавних суб'єктів – органів місцевого самоврядування, громадські організації тощо. Оскільки без їхньої діяльності такий перелік не буде повний, а механізм адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері не буде таким, що охоплює всі можливі сфери суспільного життя та методи забезпечення інформаційної безпеки.

На думку О. В. Стоєцького, суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки України є система державних і недержавних інституцій, а також громадяни України, об'єднані спільною метою щодо захисту національних інтересів в інформаційній сфері. Коло суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України являє собою багаторівневу систему, що має спільну мету – забезпечення інформаційної безпеки України, але різні повноваження, можливості, засоби тощо [4, с.163].

Таке твердження є обґрунтованим, тому з ним варто погодитися. Особливо вартим уваги, на нашу думку, є те, що коло суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки являють собою багаторівневу систему, що має спільну мету. Така багаторівнева система характеризується різними характеристиками зв'язків між її суб'єктами, проте у своєму загальному розумінні вона є цілісною, а її діяльність – спрямованою на виконання спільного завдання, а саме: забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері.

Надалі доцільно розглянути чинне загальне інформаційне та адміністративне законодавство, а також спеціальне законодавство, що регулює порядок здійснення митної справи, з метою більш чіткого розкриття особливостей та правового статусу суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері.

Згідно з положеннями Митного кодексу України від 13.03.2012 р. № 4495-VI, контроль за здійсненням захисту електронної інформації в інформаційних системах органів доходів і зборів, а також за дотриманням правил користування засобами захисту інформації здійснюють центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, та інші уповноважені державні органи [5].

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII, визначено перелік суб'єктів, які здійснюють демократичний

цивільний контроль за сектором національної безпеки і оборони. До них віднесено Президента України (безпосередньо та через Раду національної безпеки і оборони України, інші допоміжні чи дорадчі органи), Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, судові органи та суб'єкти громадського контролю (громадяни, громадські об'єднання) [6]. Окремі повноваження у зазначеній сфері встановлені також для Служби безпеки України, Управління державної охорони України, Збройних сил України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної поліції України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної міграційної служби України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, для інших органів виконавчої влади, які входять до сектора безпеки і оборони України [6].

А ось відповідно до Указу Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України», крім наведених вище суб'єктів, зазначено про повноваження Міністерств: інформаційної політики України, оборони України, закордонних справ України, культури України; Державного агентства України з питань кіно, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, розвідувальних органів, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Національного інституту стратегічних досліджень [7].

Слід зазначити, що кожен із наведених суб'єктів відіграє відповідну роль та посідає необхідне місце у системі забезпечення національної безпеки України, в інформаційній безпеці України загалом та в інформаційній безпеці в митній сфері зокрема. Зазначену роль можна охарактеризувати як здійснення загального контролю за забезпеченням інформаційної безпеки у митній сфері, а також вжиття заходів реагування на порушення інформаційного законодавства та виникнення загроз інформації у митній сфері у межах визначених законодавством повноважень. Водночас адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки здійснюється і безпосередньо органами митниці.

Згідно з Положенням про Державну фіскальну службу України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 р. № 236, Державна фіскальна служба України відповідно до покладених на неї завдань: формує інформаційну політику ДФС та її територіальних органів; забезпечує реалізацію державної політики щодо державної таємниці, контроль за її збереженням в апараті ДФС [8].

Підсумовуючи наведене, доцільно зауважити, що перелік суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки є досить широким, таким, що містить суб'єкти з різним правовим статусом та правовою природою повноважень. Саме з огляду на наведене, виникають складнощі зі зведенням усіх суб'єктів до єдиної системи та формулювання їх загального та універсального визначення. Зокрема, серед суб'єктів можна виділити такі види: 1) за політико-правовою природою повноважень: державні та недержавні; 2) за кількісним складом: колегіальні та одноособові; 3) за змістом їх повноважень у сфері забезпечення інформаційної безпеки: активні (органи державної влади – ДФС, Кабінет Міністрів України, Президент України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (ДССЗІ) тощо та пасивні (фізичні та юридичні особи, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності – учасники митних відносин, які забезпечують інформаційну безпеку шляхом дотримання наявних заборон, визначених у інформаційному законодавстві, надають достовірну та точну інформацію).

Висновки. Отже, з огляду на зазначене, суб'єкти адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки у митній сфері слід визначити, як фізичні особи (громадяни, особи без громадянства, іноземці), юридичні особи публічного та приватного права, суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, державні органи, які відповідно до чинного законодавства уповноважені здійснювати заходи загального або спеціального правового, організаційного, матеріально-технічного, програмно-методичного характеру, що спрямовані на забезпечення захищеності інформаційного ресурсу у митній сфері, а також ті, які сприяють гарантуванню захищеності наведеного інформаційного ресурсу, охороні митної інформації від протиправного заволодіння, використання, спотворення, знищення, обробки тощо на основі власної ініціативи на виконання прав та свобод, наданих законом.

Список використаних джерел

1. Макаренко Є. А. Політичні доктрини глобальної інформаційної безпеки. *Вісник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2007. № 2. С. 41–51.
2. Зайцев М. М. Суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 231–238.
3. Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України. Одеса, 2003. 472 с.
4. Стоєцький О. В. Суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України: адміністративно-правові засади. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 161–164.
5. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. *Голос України*. 2012. № 73–74.
6. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Голос України*. 2018. № 122.
7. Про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 38.
8. Положення про Державну фіскальну службу : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 р. № 236. *Урядовий кур'єр*. 2014. № 120.

Надійшла до редакції 20.08.2020

References

1. Makarenko Ye. A. Politychni doktryny hlobalnoi informatsiinoi bezpeky [Political doctrines of global information security]. *Visnyk Instytutu mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka*. 2007. № 2. S. 41–51. [in Ukr.].
2. Zaitsev M. M. Subiekty zabezpechennia informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Subjects of information security of Ukraine]. *Forum prava*. 2013. № 3. S. 231–238. [in Ukr.].
3. Kormych B. A. Orhanizatsiino-pravovi zasady polityky informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Organizational and legal bases of information security policy of Ukraine]. *Odesa*, 2003. 472 s. [in Ukr.].
4. Stoietskyi O. V. Subiekty zabezpechennia informatsiinoi bezpeky Ukrainy: administratyvno-pravovi zasady [Subjects of information security of Ukraine: administrative and legal bases]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2009. № 11. S. 161–164. [in Ukr.].
5. Mytnyi kodeks Ukrainy [Customs Code of Ukraine] : *Zakon Ukrainy vid 13.03.2012 r. № 4495-VI. Holos Ukrainy*. 2012. № 73–74. [in Ukr.].
6. *Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy* [On the national security of Ukraine] : *Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. Holos Ukrainy*. 2018. № 122. [in Ukr.].
7. *Pro Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku «Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy»* : *Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.02.2017 r. № 47/2017* [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of December 29, 2016 “On the Doctrine of Information Security of Ukraine”]: *Decree of the President of Ukraine of February 25, 2017 № 47/2017*. *Uriadovyi kurier*. 2017. № 38. [in Ukr.].
8. *Polozhennia pro Derzhavnu fiskalnu sluzhbu* [Regulations on the State Fiscal Service] : *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.05.2014 r. № 236. Uriadovyi kurier*. 2014. № 120. [in Ukr.].

SUMMARY

Turhut H. Salayev. Definition of actors of administrative and legal support of information security in the customs area. The article deals with scientific and theoretical understanding and the provision of the definition of the category "actors of administrative and legal support of information security in the customs area". The author has disclosed and analyzed the provisions of the administrative and legal doctrine of the above question, besides, the problematic issues of the definition of "subjects of administrative and legal support of information security in the customs sphere" are identified, and the necessity of distinguishing this concept from other related concepts and categories is defined.

Disclosing issues of actors of administrative and legal support of information security in the customs sphere, it is necessary to avoid substitution of concepts and clearly understand the difference between the concepts of "institutional mechanism of administrative and legal support of information security in customs" and "state mechanism of administrative and legal support of information security in the customs sphere "from the concept of" subjects of administrative and legal support of information security in the customs sphere ". After all, the concept that is the subject of our study, of all the above, has the most comprehensive and broad scope and meaning. That is why, disclosing a set of subjects of administrative and legal support of information security in the customs sphere, it is advisable to apply a broad approach to understanding this category, given that among such subjects must be considered non-state subjects. objects - local governments, public organizations, etc. Because without their activities such a list will not be complete, and the mechanism of administrative and legal support of information security in the customs sphere will not be such that covers all possible spheres of public life and methods of information security.

The current general information and administrative legislation, as well as special legislation governing the procedure of customs, is considered in order to more clearly disclose the features and legal status of the actors of administrative and legal support of information security in the customs area.

Each of these entities plays an appropriate role and occupies the necessary place in the system of national security of Ukraine, information security of Ukraine in general and information security in the customs area in particular. This role can be described as the implementation of general control over information security in the customs area, as well as taking measures to respond to violations of information legislation and the emergence of threats to information in the customs area within the powers defined by law. At the same time, the administrative and legal provision of information security is carried out directly by the customs authorities.

Keywords: administrative and legal support, information security, customs area, actors, state-legal mechanism, institutional mechanism.

УДК 343.985

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-299-303

Денис УСАТКІН

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ГРУПОВОГО ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ

Висвітлено деякі аспекти розслідування групового порушення громадського порядку. Розглянуто сутність та систему типових слідчих ситуацій вказаних діянь для більш швидкого та ефективного їх розслідування.

Зазначено, що діяльність працівників правоохоронних органів повинна мати конкретну структуру, яка буде варіюватись залежно від конкретних обставин, що бувають під час розслідування певних кримінальних правопорушень. Тобто алгоритмізація процесу кримінального провадження по певній категорії правопорушень повинна бути головним завданням науковців-криміналістів. Водночас необхідно розуміти, що побудувати алгоритм дій неможливо без визначення певних ситуацій, які можуть виникнути під час розслідування. Не є винятком і кримінальні провадження по факту вчинення групових порушень громадського порядку. Ці діяння порушують громадський порядок і досить складні в розмежуванні з супутніми діяннями: масовими заворушеннями та хуліганством. І саме завдяки правильному порядку дій працівників поліції на початковому етапі розслідування буде зібрана максимально велика кількість доказової інформації.

Автор підтримує позицію науковців, які формулюють типову слідчу ситуацію як сукупність умов, що об'єктивно складаються під час розслідування кримінальних правопорушень, утворюють своєрідну обстановку на його певний момент, яка ставить перед слідчим проблему вибору відповідного напрямку подальших дій і прийняття тактичних рішень.

Виконавши аналіз наведених ситуацій та чинників, що впливають на їх формування, а також матеріалів кримінальних проваджень, сформульовано такі типові слідчі ситуації під час розслідування групового порушення громадського порядку: особи, які вчинили групове порушення громадського порядку затримано на місці події, встановлений потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально-караного діяння; особи, які вчинили групове порушення громадського порядку, зникли з місця події і відомі лише за ознаками зовнішності, наявні свідки та матеріальні сліди кримінально-караного діяння; знайдено сліди протиправних дій, правопорушники невідомі, свідки виявлені на місці події.

Ключові слова: групове порушення громадського порядку, організація, планування, тактика, слідчі (розшукові) дії, типова слідча ситуація.

Постановка проблеми. Діяльність працівників правоохоронних органів повинна мати конкретну структуру, яка буде варіюватись залежно від конкретних обставин, які бувають під час розслідування певних кримінальних правопорушень. Тобто алгоритмізація процесу кримінального провадження по певній категорії правопорушень повинна бути головним завданням науковців-криміналістів. Водночас необхідно розуміти, що побудувати алгоритм дій неможливо без визначення певних ситуацій, які можуть виникнути під час досудового розслідування. Не є винятком і кримінальні провадження по факту вчинення групових порушень громадського порядку. Ці діяння порушують громадський порядок і досить складні в розмежуванні з супутніми діяннями, зокрема масовими заворушеннями та хуліганством. І саме завдяки правильному порядку дій працівників Національної поліції на початковому етапі розслідування буде зібрана максимально велика кількість доказової та орієнтуючої інформації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вивченням типових слідчих ситуацій під час розслідування окремих кримінальних правопорушень, їх класифікації та структури займалися відомі науковці, як-от В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. К. Весельський, А. В. Дулов, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмічов, Є. Д. Лук'янчиков, М. І. Порубов, М. В. Салтевський, Р. Л. Степанюк, К. О. Чаплинський, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші. Але потрібно зазначити, що наше дослідження є комплексним підходом до визначення типових слідчих ситуацій розслідування під час розслідування групового порушення громадського порядку.

Метою статті є дослідження типових слідчих ситуацій під час розслідування групового порушення громадського порядку.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, типові слідчі ситуації необхідні для алгоритмізації дій працівників правоохоронних органів, бо розслідування групового порушення громадського порядку через їх особливу складність пов'язано з проведенням великої кількості різноманітних слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД). Серед них на початковому етапі необхідно виділити огляд місця події, допити свідків та потерпілих, підготовку матеріалів та призначення судових експертиз.

Загалом початковий етап розслідування, як зазначає Л. Я. Драпкін, характеризується невизначеністю, пов'язаною з браком інформації та її неповнотою, тому домінуючим напрямом діяльності слідчого на цьому етапі є «виявлення необхідної доказової і тактичної інформації та її носіїв (джерел)». Це завдання вирішується з урахуванням слідчої ситуації, що складається, шляхом проведення комплексу слідчих (розшукових), НСРД, інших процесуальних і організаційних дій. Найчастіше підставою для провадження слідчих (розшукових) дій є криміналістична версія. Основним завданням початкового етапу, як правило, є встановлення особи, причетної до вчинення злочину. Тому збирання інформації про неї розпочинається з ретроспективного вивчення слідів, залишених на місці злочину, у пам'яті очевидців тощо. Отримана інформація використовується для висунення версій про суб'єкта злочину, визначення напрямку його пошуку [2, с. 12].

Зі свого боку, В. П. Лавров акцентує на тому, що початкова слідча ситуація може розглядатися в двох аспектах: теоретичному (як типова стосовно конкретного виду злочину і навіть ширше – як наукова, абстрактна категорія) і практичному (як конкретна життєва ситуація у кримінальному провадженні, що знаходиться у провадженні слідчого, характеризує початковий етап розслідування і містить, насамперед, інформацію про результати попередніх перевірок, невідкладних слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів, а її основними елементами є: першочергова інформація, отримана в ході перевірки заяв, повідомлень і відразу після початку кримінального провадження, про подію, що містить ознаки злочину, і про осіб, причетних до цієї події; об'єктивні умови, що характеризують отримання цієї інформації (місце, час, кліматичні умови, використання науково-технічних засобів тощо); сили та засоби, що має в своєму розпорядженні слідчий для подальшої роботи щодо використання початкової інформації в цих умовах; позиція підозрюваного, потерпілого, свідків, а також результати їх протидії встановленню істини на початковому етапі досудового розслідування та потенційна можливість протидії; інші чинники, що перешкоджають або сприяють успішному вирішенню криміналістичних завдань (втрата речових доказів, виявлених під час огляду, явка з повинною тощо) [6, с. 68].

Стосовно визначення поняття типової слідчої ситуації, то ми підтримуємо позицію науковців, які формулюють її як сукупність умов, що об'єктивно складаються в процесі розслідування злочинів, утворюють своєрідну обстановку на його певний момент, яка ставить перед слідчим проблему вибору відповідного напрямку подальших дій і прийняття тактичних рішень [7, с. 5].

Цікавою є думка К. Ю. Назаренко з приводу того, що аналіз і оцінка слідчої ситуації мають істотне значення, тому що дозволяють:

- зорієнтуватися у всьому різноманітті фактів і явищ, які стосуються особи злочинця на цей момент розслідування;
- усвідомити наукові знання (рекомендації криміналістики) щодо типових матеріальних джерел (слідів), у яких відбувається подія злочину;
- опанувати методики та практики пошуку таких джерел, отримати від них належну інформацію, її фіксація та подальше збереження;

- виконувати практичну роботу з цими джерелами інформації;
- зіставляти отриману інформацію з даними оперативних і криміналістичних об'єктів;
- висунути відповідні версії про місцезнаходження і сліди, що містять інформацію про властивості особи злочинця;
- визначити найбільш доцільні тактичні прийоми, рекомендації, комбінації зі збирання слідів і встановлення злочинця;
- вибрати найбільш ефективні техніко-криміналістичні засоби і методи для цих цілей;
- вибрати найбільш ефективні форми використання спеціальних знань і взаємодії з органами дізнання з метою одержання криміналістично значущої інформації про особу злочинця;
- вивести з версій слідства;
- спланувати початковий етап досудового розслідування [8, с. 86].

Щодо визначення конкретних типових ситуацій розслідування групового порушення громадського порядку науковці дослідження не виконували. Тому ми вирішили розглянути цю категорію в суміжних складах кримінальних правопорушень.

Зокрема, К. В. Бахчев досліджуючи розслідування хуліганства, вчиненого неповнолітніми, визначив такі типові слідчі ситуації його початкового етапу:

- а) неповнолітній хуліган затриманий під час вчинення суспільно небезпечних дій, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація – 19 %;
- б) було вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не було затримано, наявні очевидці події та матеріальна доказова інформація – 41 %;
- в) було вчинено хуліганські дії, неповнолітнього хулігана не було затримано, недостатня доказова інформація – 23 %;
- г) було вчинено хуліганські дії, відсутні характеристики правопорушника, недостатня доказова інформація – 17 % [1, с. 137].

А вже О. П. Кузьменко на початковому етапі розслідування масових заворушень визначив такі ситуації:

- 1) надійшло повідомлення про те, що вчиняються масові заворушення ірраціонального типу, що виникли спонтанно. Затримані окремі активні учасники масових заворушень, організатори відсутні;
- 2) дії натовпу – масові заворушення ірраціонального типу завершені. Є відомості про потерпілих, пошкодження та знищення майна, іншу матеріальну шкоду;
- 3) тривають масові заворушення, що мають організований, заздалегідь спланований характер. Інформація про дії натовпу, наслідки злочинних дій, про активних учасників та їх мотиви є недостатньою;
- 4) активні дії натовпу, зазначені вище, завершені, але є підстави вважати, що можлива ескалація заворушень [5, с. 122].

Зі свого боку, М. М. Єфімов на початковому етапі розслідування хуліганства визначив такі ситуації:

- 1) особу, яка вчинила хуліганські дії, затримано на місці події; відомий потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально караного діяння;
- 2) особа, яка вчинила хуліганські дії, зникла з місця події і відома лише за ознаками зовнішності;
- 3) знайдено сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає;
- 4) хуліганські дії було вчинено в минулому: відомі потерпілий та підозрюваний [3, с. 356].

Серед останніх досліджень наведемо приклад авторів, які досліджували типові слідчі ситуації під час розслідування хуліганства, пов'язаного з опором представників влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, з-поміж яких було виділено такі:

- 1) особа, яка чинила опір під час припинення хуліганських дій, затримана на місці події, є потерпілий, свідки, а також наявні матеріальні сліди та знаряддя злочину;
- 2) особа, яка чинила опір під час припинення хуліганських дій, зникла з місця вчинення правопорушення, є свідки, потерпілий, а також наявні матеріальні сліди та знаряддя кримінально караного діяння;
- 3) особа, яка чинила опір під час припинення хуліганських дій, зникла з місця вчинення правопорушення, наявні показання представника влади або громадськості,

який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, свідки та матеріальні сліди відсутні [4, с. 106].

Важливе значення для формування слідчої ситуації мають суб'єктивні та об'єктивні чинники, що характеризують конкретні умови розслідування. Аналіз анкетування респондентів щодо цього питання дозволив виявити чинники, що впливають на розслідування групового порушення громадського порядку, зокрема:

Об'єктивного характеру:

- кримінальне правопорушення вчинено за відсутності очевидців в умовах певного місця та часу – 3 %;

- знищення окремих слідів та доказів зацікавленими особами – 9 %.

Суб'єктивного характеру:

- несвоєчасний виїзд на місце події – 34 %;

- відсутність планування та системи в організації розслідування на його початковому етапі – 49 %;

- поверхневий огляд місця події – 91 %;

- невикористання (недостатнє використання) спеціальних знань під час слідства – 72 %;

- невикористання науково-технічних засобів під час проведення слідчих (розшукових) дій та НСРД – 75 %;

- незадовільне проведення оперативно-розшукових заходів під час встановлення правопорушника «по гарячих слідах» – 56 %;

- помилки в оцінці наявної інформації та доказів, внаслідок яких були висунуті та перевірялись хибні версії – 34 %.

Виконавши аналіз наведених ситуацій та чинників, що впливають на їх формування, а також матеріалів кримінальних проваджень, нами були сформульовані такі типові слідчі ситуації під час розслідування групового порушення громадського порядку:

- осіб, які вчинили групове порушення громадського порядку затримано на місці події, встановлений потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально караного діяння;

- особи, які вчинили групове порушення громадського порядку, зникли з місця події і відомі лише за ознаками зовнішності, наявні свідки та матеріальні сліди кримінально караного діяння;

- знайдено сліди протиправних дій, правопорушники невідомі, свідки виявлені на місці події.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що типова слідча ситуація – це сукупність умов, що об'єктивно складаються в процесі розслідування кримінальних правопорушень, утворюють своєрідну обстановку на його певний момент, яка ставить перед слідчим проблему вибору відповідного напрямку подальших дій і прийняття тактичних рішень. Серед типових слідчих ситуацій під час розслідування групового порушення громадського порядку виокремлено такі: а) осіб, які вчинили групове порушення громадського порядку затримано на місці події, встановлений потерпілий, є свідки, очевидці та наявні матеріальні сліди кримінально караного діяння; б) особи, які вчинили групове порушення громадського порядку, зникли з місця події і відомі лише за ознаками зовнішності, наявні свідки та матеріальні сліди кримінально караного діяння; в) знайдено сліди протиправних дій, правопорушники невідомі, свідки виявлені на місці події.

Список використаних джерел

1. Бахчев К. В. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого неповнолітніми. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2015. № 2. С. 133–138.

2. Драпкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и проблема периодизации процесса расследования преступлений. *Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений* : межвузовский сб. науч. тр.; М-во высш. и средн. спец. образ. РСФСР Свердловск. юрид. ин-т им. Р. А. Руденко. Свердловск, 1988. С. 11–13.

3. Єфімов М. М. Типові слідчі ситуації та відповідний їм напрям дій слідчого при розслідуванні хуліганства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 351–358.

4. Герасимчук С. С., Чаплинський К. О., Єфімов М. М. Криміналістичне забезпечення розслідування хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку : монографія. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 238 с.

5. Кузьменко О. П. Початковий етап розслідування масових заворушень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 225 с.

6. Лавров В. П. Исходные следственные ситуации и криминалистические методы их раз-

решения : сб. науч. тр. / отв. ред. В. П. Лавров. Москва : ВЮЗШ, 1991. 152 с.

7. Лисиченко В. К., Батюк О. В. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1988. № 36. С. 4–9.

8. Назаренко К. Ю. Розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і зводництвом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2016. 218 с.

Надійшла до редакції 04.09.2020

References

1. Bakhchev K. V. Typovi slidchi sytuatsii pry rozsliduvanni khulihanstva, vchynenoho nepovnolnitimy [Typical investigative situations in the investigation of hooliganism committed by minors]. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka)*. 2015. № 2. S. 133–138. [in Ukr].

2. Drapkin L. Ya. Situacionnyj podhod v kriminalistike i problema periodizacii processa rassledovaniya prestuplenij [Situational approach in forensic science and the problem of periodization of the process of investigating crimes]. *Problemy optimizacii pervonachalnogo etapa rassledovaniya prestuplenij : mezhvuzovskij sb. nauch. tr.; M-vo vyssh. i sredn. spec. obraz. RSFSR Sverdlovsk. yurid. in-t im. R. A. Rudenko. Sverdlovsk*, 1988. S. 11–13. [in Rus.].

3. Yefimov M. M. Typovi slidchi sytuatsii ta vidpovidnyi yim napriam dii slidchoho pry rozsliduvanni khulihanstva [Typical investigative situations and the corresponding course of action of the investigator in the investigation of hooliganism]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2011. № 1. S. 351–358. [in Ukr].

4. Herasymchuk S. S. Chaplynskyi K. O., Yefimov M. M. Kryminalistychne zabezpechennia rozsliduvannia khulihanstva, pov'язanoho z oporom predstavnykovi vlady abo hromadskosti, yakyy vykonuie oboviazky z okhorony hromadskoho poriadku [Forensic investigation of hooliganism related to resistance to a representative of the government or the public, who performs duties to protect public order] : monohrafiia. Dnipro : Dnipropetr. derzh. un-t vnutr. sprav, 2020. 238 s. [in Ukr].

5. Kuzmenko O. P. Pochatkovyi etap rozsliduvannia masovykh zavorushen [The initial stage of the investigation of the riots] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2017. 225 s. [in Ukr].

6. Lavrov V. P. Ishodnye sledstvennye situatsii i kriminalisticheskie metody ih razresheniya [Initial investigative situations and forensic methods of their resolution] : sb. nauch. tr. / отв. ред. V. P. Lavrov. Moskva : VYuZSh, 1991. 152 s. [in Rus.].

7. Lisichenko V. K., Batiuk O. V. Sledstvennaya situatsiya i ee znachenie v kriminalistike i sledstvennoj praktike [Investigative situation and its significance in forensics and investigative practice]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. 1988. № 36. S. 4–9. [in Rus.].

8. Nazarenko K. Yu. Rozsliduvannia zlochyniv, pov'язanykh zi stvorenniam abo utrymanniam mistis rozpusty i zvidnytstvom [Investigation of crimes related to the creation or maintenance of brothels and pimping] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00. Dnipro, 2016. 218 s. [in Ukr].

SUMMARY

Denys H. Usatkin. Typical investigatory situations in investigation of group violations of public order. The scientific article is devoted to covering some aspects of the investigation of a group violation of public order. The essence and system of typical investigative situations of the specified actions for their faster and more effective investigation are considered.

It is noted that the activities of law enforcement officers should have a specific structure, which will vary depending on the specific circumstances that occur in the investigation of certain criminal offenses. That is, the algorithmization of the criminal proceedings for a particular category of offenses should be the main task of forensic scientists. At the same time, it is necessary to understand that it is impossible to build an algorithm of actions without identifying certain situations that may arise during the investigation. Criminal proceedings for group violations of public order are no exception. These acts violate public order and are quite difficult to distinguish from the accompanying acts: riots and hooliganism. And it is thanks to the correct course of action of police officers at the initial stage of the investigation that the greatest possible amount of evidence will be gathered.

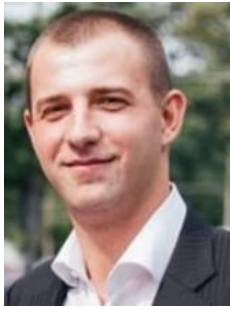
The author supports the position of scholars who formulate a typical investigative situation as a set of conditions that are objectively formed in the investigation of criminal offenses, create a unique situation at a given time, which poses the investigator the problem of choosing the appropriate course of action and tactical decisions.

After analyzing the above situations and factors influencing their formation, as well as materials of criminal proceedings, the author formulated the following typical investigative situations in the investigation of a group violation of public order: persons who committed a group violation were detained at the scene, the victim witnesses, eyewitnesses and available material traces of a criminal act; persons who have committed a group violation of public order, disappeared from the scene and are known only by appearance, available witnesses and material traces of a criminal act; traces of illegal actions were found, the offenders are unknown, witnesses were found at the scene.

Keywords: group violation of public order, organization, planning, tactics, investigative (search) actions, typical investigative situation.

УДК 343.1

DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-304-309

Сергій ЧУЧКО[©]

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

**ОЦІНКА ПЕРВИННОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КОЛО ОБСТАВИН,
ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ УСТАНОВЛЕННЮ В ХОДІ
РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ ПІД ЧАС КУПІВЛІ-
ПРОДАЖУ ТОВАРІВ ЧЕРЕЗ МЕРЕЖУ «ІНТЕРНЕТ»:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ**

Досліджено окремі аспекти оцінки первинної інформації та кола обставин, які підлягають установленню в ході розслідування шахрайств під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет». Проаналізовано нормативно-правові акти, які регламентують процесуальний порядок отримання та реєстрації інформації про кримінальні правопорушення, розглянуто джерела, у яких найчастіше міститься інформація щодо вчинення шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет». Визначено шляхи, порядок, а також проблемні питання, із якими стикаються працівники-практики під час отримання й оцінки первинної інформації. Розглянуто обставини, що підлягають доказуванню та встановленню в ході розслідування шахрайств під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет».

Ключові слова: шахрайство, мережа «Інтернет», купівля-продаж товарів, оцінка первинної інформації, коло обставин, що підлягають установленню.

Постановка проблеми. Активний розвиток інформаційних технологій у наш час вплинув на стрімке зростання правочинів через мережу «Інтернет». Водночас чимало таких угод укладається через обман та зловживання довірою, що не лише порушує встановлений порядок їх здійснення, а й завдає шкоди майновим інтересам громадян. Статистичні дані Генеральної прокуратури України свідчать про те, що в останні роки рівень криміногенних проявів під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» суттєво зріс, навіть попри те, що цей різновид злочинів, через складність розслідування та специфіку реалізації шахрайських схем у мережі «Інтернет», має доволі високий рівень латентності. Про актуальність обраної тематики свідчать також і результати анкетування працівників правоохоронних органів та аналіз слідчо-судової практики, на підставі яких можна зробити висновок, що ця категорія злочинів має тенденцію до зростання. Це пов'язано з низкою чинників, серед яких: усебічна інтеграція технології мережі «Інтернет» в Україні; недосконалість чинного законодавства; відсутність фундаментальних наукових досліджень, у тому числі й тих, які присвячені розслідуванню шахрайств під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет».

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Незважаючи на те, що окремі аспекти криміналістичного забезпечення розслідування шахрайств у мережі «Інтернет» уже були предметом дослідження вчених-криміналістів (В. П. Бахін, Т. А. Пазанич, М. В. Салтєвський, С. В. Самойлов, С. С. Чернявський та ін.), поза їхньою увагою залишився ряд проблемних питань, у тому числі і щодо оцінки первинної інформації та кола обставин, які підлягають установленню в ході розслідування шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет». Окрім того, більшість із наявних праць ґрунтуються на положеннях законодавства, що зазнало суттєвих змін.

Метою дослідження є отримання нових наукових знань щодо оцінки первинної інформації та кола обставин, які підлягають установленню в ході розслідування шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет».

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства, розслідування будь-якого злочину, у тому числі й шахрайства, що вчинене під час купівлі-продажу через мережу «Інтернет», можливе лише в межах здійс-

© Чучко С. В., 2020

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2435-9451>

k_ksmp@dduvs.in.ua

снення досудового розслідування після внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Процесуальний порядок внесення відомостей до ЄРДР регламентується ч. 1 ст. 214 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), відповідно до якого уповноважені суб'єкти (прокурор, слідчий, дізнавач) зобов'язані невідкладно, але не пізніше 24 годин після отримання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, внести відповідні відомості до ЄРДР, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг із ЄРДР [1].

Наказ Міністерства внутрішніх справ від 08.02.2019 № 100 «Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події» конкретизує, що саме належить до джерел інформації про кримінальні правопорушення та інші події, та визначає, що ними, зокрема, є: 1) заяви та повідомлення від осіб, які надійшли до особи, що уповноважена на здійснення досудового розслідування, або до службової особи, яка уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв або повідомлень; 2) самостійно виявлені посадовою особою органу поліції з будь-якого джерела обставини про вчинення кримінального правопорушення; 3) повідомлення від осіб, які затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення, чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні [2].

Опитування працівників-практиків та аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчать про те, що найчастіше первинна інформація про вчинення шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» стає відома з таких джерел: 1) усна чи письмова заява або повідомлення про вчинений злочин (усну заяву або повідомлення вносять до протоколу прийняття заяви про кримінальне правопорушення та іншу подію, а письмову заяву або повідомлення приймають та реєструють); 2) рапорт поліцейського про самостійне виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинений злочин.

Інформацію про вчинення шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» не отримують узагалі або отримують украй рідко з такого виду джерела, як повідомлення осіб, що затримали підозрювану особу під час учинення або замаху на вчинення кримінального правопорушення, чи безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення, чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється в його вчиненні.

Причинами такого стану речей, на думку С. В. Самойлова, є: 1) технічна сторона способу вчинення злочину; 2) географічне розташування зловмисника та потерпілого; 3) велика розбіжність у часі між вчиненими діями та настанням наслідків [3, с. 27–28].

Окреслення завдань, які визначають зміст початкового етапу розслідування та впливають на подальший його хід, безпосередньо залежить саме від повноти відомостей на момент їх внесення до ЄРДР, їх вивчення та оцінки [4, с. 57].

Під час отримання первинної інформації про діяння, як правило, відразу неможливо визначити, чи містяться в ньому ознаки злочину, оскільки в особи, яка вивчає інформацію, є тільки вірогідні знання про діяння взагалі [5, с. 245].

У ході вивчення та оцінки первинної інформації про вчинення шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» слідчому необхідно зіставляти фактичні дані, отримані з різних джерел (процесуальних та позапроцесуальних), що дозволяє виявити суперечності, неточності чи неповноту даних.

На цьому етапі (до внесення відомостей до ЄРДР) слідчий обмежений у процесуальних заходах, оскільки чинне законодавство забороняє проводити будь-які процесуальні дії, а їх проведення до внесення відомостей до ЄРДР або без такого внесення тягне за собою відповідальність, установлену законом. Відповідно до ст. 214 КПК, у невідкладних випадках до внесення відомостей до ЄРДР може бути проведений лише огляд місця події, а також: 1) відібрано пояснення; 2) проведено медичне освідчення; 3) отримано висновок спеціаліста та знято показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- й кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- й кінозйомки, відеозапису; 4) вилучено знаряддя й засоби вчинення кримінального проступку, речі й документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які ви-

явлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей для з'ясування обставин учинення кримінального проступку [1].

О. В. Курман пропонує, крім матеріалів, отриманих процесуальним шляхом, вивчати також інформацію, що зібрана за допомогою оперативно-розшукових заходів. У свою чергу, оперативні підрозділи правоохоронних органів, на його думку, можуть отримувати інформацію із заяв, повідомлень громадян, посадових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, із письмових доручень і постанов слідчого, вказівок прокурора, ухвал суду, матеріалів інших правоохоронних органів, із запитів оперативних підрозділів, міжнародних правоохоронних органів та організацій інших держав, із запитів уповноважених державних органів, підприємств та організацій [6, с. 88].

Опитування працівників-практиків засвідчило, що в ході оцінки первинної інформації про вчинений злочин під час купівлі-продажу через мережу «Інтернет» найбільші ускладнення виникають у разі визначення попередньої правової кваліфікації кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, відомості про які обов'язково необхідно зазначати під час внесення відомостей до ЄРДР згідно з п. 5 ч. 5 ст. 214 КПК. Правильна попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення впливає на порядок проведення досудового розслідування (досудове слідство або дізнання), а також на вибір процесуальних заходів, які слідчий буде в подальшому здійснювати в межах розслідування кримінального правопорушення (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій).

Те, що працівники-практики по-різному кваліфікують шахрайство, учинене шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки, зазначає і О. В. Тарасова. Так, у своїй статті вона стверджує, що злочинні дії з розміщення на певних сайтах неправдивої інформації про продаж товарів, які не існують, та отримання винним за них передоплати деякі суди кваліфікують як шахрайство, учинене шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3 ст. 190 Кримінального кодексу України (далі – КК України)). Інші суди подібні діяння перекваліфікують на ч. 1 або ч. 2 ст. 190 КК України, обґрунтовуючи це тим, що перерахування грошей потерпілими на рахунок винного не є незаконною операцією з використанням електронно-обчислювальної техніки. У таких випадках суди та правоохоронні органи залишають поза своєю оцінкою сам механізм злочинної дії – реєстрацію на сайтах, розміщення неправдивих оголошень, незаконне отримання передоплати тощо. Авторка у своєму дослідженні доходить висновку, що шахрайство, яке вчиняється за допомогою новітніх технологій, характеризується різноманітністю форм і способів, а ч. 3 ст. 190 КК України в чинній редакції не відображає всіх можливих способів учинення шахрайства, де принаймні використовуються засоби електронно-обчислювальної техніки, мережа «Інтернет», мобільна телефонія тощо, та пропонує замість терміна «електронно-обчислювальна техніка», що, на її думку, є застарілим, запровадити терміни «комп'ютерна система» й «телекомунікаційна мережа» [7, с. 481–487].

Про те, що ст. 190 КК України потребує змін, оскільки не відповідає фактичному рівню розвитку відносин інформатизації, у своїй статті зазначав і М. В. Карчевський. Учений також пропонує досить слушні, на нашу думку, пропозиції, зокрема внесення змін до ст. 246 КПК України задля забезпечення можливості застосування негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених із використанням електронно-обчислювальної техніки, незалежно від ступеня їх тяжкості [8, с. 279].

Задля мінімізації ускладнень, із якими стикаються працівники-практики для оцінки первинної інформації про вчинений злочин у ході розслідування шахрайств під час купівлі-продажу через мережу «Інтернет», потребують перегляду й удосконалення не лише норми КК України, а й норми КПК України з питань регламентації моменту початку досудового розслідування, з одночасним їх відмежуванням та позбавленням залежності від положень наказу Генеральної прокуратури від 30.06.2020 № 298, що затверджує «Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення».

Відповідно до цього наказу, сам факт внесення відомостей до ЄРДР прокурором, слідчим, дізнавачем ще не надає останнім права проводити слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, спрямовані на забезпечення дієвості кримінального провадження й досягнення мети розслідування, оскільки вказані відомості підлягають перевірці керівником органу прокуратури, органу досудового розслідування, органу дізнання. Факт реєстрації кримінального правопорушення (провадження) настає лише з моменту

підтвердження керівником органу прокуратури або органу досудового розслідування, органу дізнання таких відомостей [9].

Після внесення відомостей до ЄРДР для перевірки заяв та повідомлень про кримінальне правопорушення чинне кримінальне процесуальне законодавство дозволяє проводити увесь комплекс процесуальних заходів: слідчі (розшукові) дії, у тому числі й негласні, заходи забезпечення кримінального провадження, а в передбачених випадках – усі заходи оперативно-розшукової діяльності.

Напрями розслідування будь-якого злочину, у тому числі й шахрайства, що вчинене під час купівлі-продажу через мережу «Інтернет», перш за все тісно пов'язані з обставинами, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні та які регламентовано в ст. 91 КПК України [1]. Водночас ми погоджуємося з позицією науковців, які вважають, що поряд із типовими обставинами, які підлягають доказуванню, під час розслідування конкретного кримінального провадження виникає необхідність дослідження суттєвих обставин, що притаманні тільки цьому провадженню. У силу цих же причин окремі обставини й питання, які підлягають дослідженню, можуть втратити значення, характер їх може змінитися. Знання важливих обставин, які підлягають установленню, дає можливість слідчому уникати непотрібних дій, обирати правильний, найбільш раціональний шлях дослідження, підвищувати тим самим ефективність слідства, економити час [10, с. 144]. Правильне визначення обсягу таких обставин у кожному конкретному кримінальному провадженні забезпечить повноту, цілеспрямованість та об'єктивність дослідження події злочину. Так, навмисне розширення предмета доказування може спричинити невиправдане затягування під час досудового розслідування й судового розгляду кримінального провадження. З іншого боку, недозволене обмеження обов'язково передбачає неповноту й навіть однобічність розслідування кримінального провадження [11, с. 98].

На підставі системного аналізу законодавства (ст. 91 КПК) [1], дослідження наукових праць [12, с. 97], результатів вивчення слідчої та судової практики, а також опитування працівників-практиків, обставини, що підлягають установленню в ході розслідування шахрайств під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет», ми пропонуємо поділити на певні групи, а саме: 1) обставини, що стосуються самої події шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» (відомості про час, місце вчинення шахрайства; відомості про спосіб його вчинення, наприклад: розміщення фейкової інформації про продаж товару з подальшим отриманням на платіжну карту суми повної його вартості; розміщення фейкової інформації про продаж товару за умов накладного платежу з подальшим отриманням частини його вартості на платіжну карту (передоплати); створення сайтів магазинів у мережі «Інтернет» або їх копій, що діють за принципом фірм-одноденки; отримання покупцем товару, щодо якого передбачений накладний платіж, без його оплати [13, с. 238] тощо; відомості про знаряддя (засоби) злочину, відомості про сліди злочину; відомості про предмет злочинного посягання (його кількісні та якісні характеристики) тощо); 2) обставини, що стосуються особи потерпілого та злочинця (ознаки суб'єкта злочину: фізична особа, осудність, вік, кваліфікуючі ознаки, які стосуються суб'єкта; кількість злочинців, наявність розподілу ролей серед шахраїв, функції кожного з них); 3) причинові обставини: наявність причинного зв'язку між діями винних осіб та їх наслідками; виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, і заходи, яких необхідно вжити для їх усунення, тощо); 4) решта обставин (вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; кваліфікуючі ознаки щодо розміру шкоди, завданої злочином; обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання; обставини, що виключають кримінальну відповідальність, що є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, а також обставини, що виключають факт вчинення підозрюваною особою іншого злочину тощо).

Висновки. На підставі вищезазначеного можемо констатувати таке: 1) найчастіше первісна інформація про вчинення шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» стає відома з таких джерел: усна або письмова заява (повідомлення) про вчинений злочин; рапорт поліцейського про самостійне виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про злочин; 2) найбільші ускладнення в ході оцінки первинної інформації про вчинення шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет» виникають у випадку визначення попередньої правової кваліфікації, що в подальшому впливає на порядок проведення досудового розслідування, а також на вибір процесуальних заходів, які слідчий буде застосовувати в межах роз-

слідкування кримінального правопорушення; 3) з урахуванням системного аналізу законодавства, дослідження наукових праць, результатів вивчення слідчої та судової практики, а також опитування працівників-практиків обставини, що підлягають установленню в ході розслідування шахрайств під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет», запропоновано поділити на: обставини, що стосуються самої події шахрайства під час купівлі-продажу товарів через мережу «Інтернет»; обставини, що стосуються особи потерпілого та злочинця; причинові обставини; інші обставини.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 25.08.2020).
2. Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС від 08.02.2019 № 100. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33194.html (дата звернення: 25.08.2020).
3. Самойлов С. В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування шахрайств, що вчиняються з використанням мережі «Інтернет», відповідні їм слідчі версії та алгоритми їх перевірки. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2014. № 4 (51). С. 25–29.
4. Теоретичні засади методики розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням об'єктів нерухомого майна громадян: монографія / Н. В. Павлова, Д. А. Птушкін, К. О. Чаплинський; Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 196 с.
5. Лобойко Л. М. Проблеми пізнання у дослідчому кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2001. № 1. С. 241–253.
6. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.2009 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 227 с.
7. Тарасова О. В. Удосконалення законодавства щодо кримінальної відповідальності за шахрайство, учинене шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3 ст. 190 Кримінального кодексу України). *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 481–488.
8. Карчевський М. В. Особливості кваліфікації шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки. *Науковий вісник ЛДУВС*. 2014. № 1. С. 272–281.
9. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генеральної прокуратури від 30.06.2020 № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (дата звернення: 25.08.2020).
10. Мацишин В. С. Особливості розслідування фальшивомонетництва: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.2009 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2002. 298 с.
11. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 631 с.
12. Антошак А. Р. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування привласнення, розтрата або заволодіння майном, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 95–98.
13. Чучко С. В. Способи вчинення шахрайства, пов'язаного із придбанням товарів через мережу «Інтернет». *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 6. С. 234–238.

Надійшла до редакції 07.09.2020

References

1. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny vid 13 kvitnya 2012 r. [Criminal Procedural Code of Ukraine of April 13, 2012 № 4651-VIII] № 4651-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennya: 25.08.2020) [in Ukr.].
2. Pro zatverdzhennya Poryadku vedennya yedynoho obliku v orhanakh (pidrozdilakh) politsiyi zayav i povidomlen' pro kryminal'ni pravoporushennya ta inshi podiyi [On the approval of the Order of conducting the uniform accounting in bodies (divisions) of police of statements and notifications on criminal offenses and other events]: nakaz MVS vid 08.02.2019 № 100. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33194.html (data zvernennya: 25.08.2020) [in Ukr.].
3. Samoylov, S. V. (2014) Typovi slidchi sytuatsiyi pochatkovoho etapu rozsliduvannya shakhraystv, shcho vchynyayut'sya z vykorystannyam merezhi «Internet», vidpovidni yim slidchi versiyi ta alhorytmy yikh perevirky [Typical investigative situations of the initial stage of the investigation of fraud committed using the Internet, the corresponding investigative versions and algorithms for their verification]. *Problemy pravoznavstva ta pravoohoronnoyi diyal'nosti*. № 4 (51). S. 25–29 [in Ukr.].
4. Teoretychni zasady metodyky rozsliduvannya shakhraystva, pov'yazano z vidchuzhenniam ob'yektiv nerukhomoho mayna hromadyan [Theoretical bases of a technique of investigation of the fraud connected with alienation of objects of real estate of citizens]: monohrafiya / N. V. Pavlova, D. A. Ptushkin, K. O. Chaplyns'kyi; Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. Kherson: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka»,

2019. 196 s. [in Ukr.]

5. Lobyko, L. M. (2001) Problemy piznannya u doslidchomu kryminal'nomu protsesi [Problems of cognition in pre-investigation criminal procedure]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho yurydychnoho instytutu MVS Ukrainy*. № 1. S. 241–253 [in Ukr.].

6. Kurman, O. V. (2002) Metodyka rozsliduvannya shakhraystva z finansovymy resursamy [Methods of investigation of fraud with financial resources]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.2009 / Natsional'na yurydychna akademiya Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 227 s. [in Ukr.]

7. Tarasova, O. V. (2014) Udoshkonalennya zakonodavstva shchodo kryminal'noyi vidpovidal'nosti za shakhraystvo, uchynene shlyakhom nezakonnykh operatsiy iz vykorystanniam elektronno-obchyslyval'noyi tekhniki (ch. 3 st. 190 Kryminal'noho kodeksu Ukrainy) [Improving the legislation on criminal liability for fraud committed through illegal transactions using electronic computers (Part 3 of Article 190 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*. Vyp. 72. S. 481–488 [in Ukr.].

8. Karchevs'kyi, M. V. (2014) Osoblyvosti kvalifikatsiyi shakhraystva, vchynenoho shlyakhom nezakonnykh operatsiy z vykorystanniam elektronno-obchyslyval'noyi tekhniki [Features of the qualification of fraud committed by illegal transactions using electronic computers]. *Naukovyy visnyk LDUVS*. № 1. S. 272–281 [in Ukr.].

9. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro Yedynyy reyestr dosudovykh rozsliduvan', poriadok yoho formuvannya ta vedennya [On approval of the Regulations on the Unified Register of pre-trial investigations, the procedure for its formation and maintenance]: nakaz Heneral'noyi prokuratury vid 30.06.2020 № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (data zvernennya: 25.08.2020) [in Ukr.].

10. Matsyshyn, V. S. (2002) Osoblyvosti rozsliduvannya fal'shyvomonetnytstva [Features of the investigation of counterfeiting]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.2009 / Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav Ukrainy. Kyiv, 298 s. [in Ukr.]

11. Kovalenko, Ye. H. (2006) Teoriya dokaziv u kryminal'nomu protsesi Ukrainy [Theory of evidence in the criminal procedure of Ukraine]: pidruchnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 631 s. [in Ukr.]

12. Antoshchak, A. R. (2016) Obstavyny, shcho pidlyahayut' vstanovlennyu pid chas rozsliduvannya pryvla-snennya, roztraty abo zavolodinnya maynom, shlyakhom zlovzhyvannya sluzhbovoyu osoboyu svoym sluzhbo-vym stanovyschem [Circumstances to be established during the investigation of misappropriation, misappropriation or seizure of property, by abuse of office by an official]. *Naukovyy visnyk Uzhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Pravo*. Vyp. 38. T. 2. S. 95–98 [in Ukr.].

13. Chuchko S. V. (2019) Sposoby vchynennya shakhraystva, pov'yazanoho iz prydbanniam tovariv cherez merezhu «Internet» [Ways of committing fraud related to the purchase of goods via the Internet]. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 6. S. 234–238 [in Ukr.].

SUMMARY

Serhiy V. Chuchko. Assessment of initial information and scope of circumstances, to be established during the investigation of fraud in the purchase and sale of goods via Internet: certain aspects. The article examines certain aspects of assessing the initial information and the range of circumstances to be established in the investigation of fraud in the sale and purchase of goods via the Internet. The current regulatory legal acts governing the procedural procedure for obtaining and registering information about criminal offenses are analyzed and the sources that most often contain information about the commission of fraud when buying and selling goods via the Internet are considered separately. The ways, order and problematic issues faced by practitioners in obtaining and evaluating initial information are determined. Investigated the circumstances that are subject to proof and establishment in the investigation of fraud in the sale and purchase of goods via the Internet. It is concluded that the greatest difficulties in assessing the initial information about fraud in the sale of goods over the Internet, arise during the determination of preliminary legal qualifications, which further affects the pre-trial investigation, as well as the choice of procedural measures will further carry out within the limits of investigation of a criminal offense.

The circumstances to be proved and established during the investigation of fraud in the sale of goods via the Internet are considered. Taking into account the systematic analysis of legislation, research of scientific works, research results of investigative and judicial practice, as well as surveys of practitioners, the circumstances to be established during the investigation of fraud in the sale of goods via the Internet, it is proposed to divide into: circumstances relating to the event fraud in the purchase and sale of goods via the Internet; circumstances concerning the identity of the victim and the offender; causal circumstances; other circumstances.

Keywords: fraud, Internet, purchase and sale of goods, evaluation of initial information, range of circumstances to be established.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

**на монографічне дослідження «Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: наукові та праксеологічні основи», підготовлене доцентом кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидатом юридичних наук, доцентом
Єфімовим Миколою Миколайовичем**

Чітка побудова методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень є необхідною для надання найбільш ефективних рекомендацій для працівників правоохоронних органів. Необхідно наголосити на тому, що важливою складовою нормального розвитку соціуму завжди було та буде створення і дотримання моральних цінностей, властивих для певної спільноти. Водночас у будь-якому суспільстві мають місце випадки порушення прав і свобод громадян. Досить характерними проявами порушення моральних засад розвитку та діяльності суспільства є ряд кримінальних правопорушень, які виокремлені в Розділі XII Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності».

Узагальнення та аналіз практики боротьби з кримінальними правопорушеннями проти моральності, показують, що правоохоронні органи стикаються із труднощами при його розслідуванні, що обумовлено, у тому числі, й недосконалістю криміналістичного забезпечення розслідування. Незадовільний стан боротьби з даними кримінально каранними діяннями певною мірою зумовлюється відсутністю комплексної і сучасної методики їх розслідування, що обумовлює актуальність та своєчасність здійсненого дослідження.

Автор акцентує увагу на тому, що кількість зазначених кримінальних правопорушень щороку не зменшується. Відповідно до даних соціологічних опитувань, поступово зростає кількість порнографічної інформації в мережах Internet, діє велика кількість бундів розпусти, не припиняються випадки надання інтимних послуг за грошову винагороду. Крім того, зміни у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві, нормативно-правовому забезпеченні діяльності правоохоронних органів також викликали необхідність підготувати відповідне видання. Враховуючи, що наукове дослідження М.М. Єфімова покликане усунути існуючі в цьому напрямку прогалини, актуальність теми монографічного дослідження не викликає сумнівів.

У монографії «Методика розслідування кримінальних правопорушень проти моральності: наукові та праксеологічні основи» висвітлено загальні наукові категорії через призму розслідування досліджуваної категорії діянь, а також надано рекомендації щодо криміналістичного забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Структура монографічного дослідження зумовлюється темою та поставленими автором завданнями.

Окремі питання криміналістичного забезпечення розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень були окреслені у роботах Р.А. Арсланбекової, В.Ю. Мосяженко, Є.В. Пряхіна, О.М. Федік, В.В. Федусик, С.А. Циркуна, К.В. Шибанової та ін. Серед останніх праць з цієї проблематики можна визначити такі: Т.А. Шевчук «Сутенерство та втягнення особи в заняття проституцією: кримінологічна характеристика та запобігання» (Харків, 2011); В.С. Соловйов «Предупреждение вовлечения несовершеннолетних в занятие проституцией» (Воронеж, 2013), М. В. Куратченко «Розслідування сутенерства та втягнення особи в заняття проституцією» (Дніпро, 2017). Проте, детальний аналіз змісту цих праць показав, що окремі результати раніше проведених досліджень залишилися поза увагою вчених, що свідчить про відсутність сучасного дослідження методики розслідування кримінальних правопорушень проти моральності.

Стосовно новизни певних положень монографічного дослідження, необхідно акцентувати увагу на тому, що М.М. Єфімов надав загальну характеристику кримінальних правопорушень проти моральності. Зокрема, дослідив криміналістичну характеристику

правопорушення та її зв'язок з кримінально-правовою і кримінологічною характеристиками. В ході викладення інформації автором послідовно й аргументовано розкривається визначена наукова категорія та її складові елементи: способи вчинення кримінально-караних діянь, обстановка їх вчинення, «слідова картина», особа потерпілого та особа злочинця. Наголошується на можливості використання означених відомостей в окремій методиці розслідування. Крім того, розкривається сутність і система криміналістичного забезпечення розслідування.

У наступному розділі розглядаються основні позиції організації розслідування: типові слідчі ситуації; планування; обставини, що підлягають встановленню тощо. Автор дослідив окремі аспекти тактико-криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень проти моральності. Зокрема, були з'ясовані особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій для вилучення інформації з матеріальних (огляд, обшук), особистісних (допит, одночасний допит раніше допитаних осіб) та змішаних джерел.

Крім того, М.М. Єфімов визначив сутність техніко-криміналістичного забезпечення розслідування досліджуваної категорії правопорушень. Так, була надана характеристика формам та визначено особливості використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти моральності. Значна увага приділена призначенню різних категорій експертиз.

Дослідження змісту наукової праці, що рецензується, вказує на те, що монографія має значну теоретичну цінність, враховує сучасні досягнення в області криміналістики, кримінального процесу, кримінології, кримінального права, судової експертизи і оперативно-розшукової діяльності. Дослідник глибоко пройнявся суттю даних проблем і, в результаті, провів якісне наукове дослідження.

Незважаючи на складність наукової проблеми, автору загалом вдалося успішно її вирішити. Одержані в результаті проведеного наукового дослідження висновки та пропозиції стосовно розслідування кримінальних правопорушень проти моральності є обґрунтованими й достовірними. Для аргументації власних наукових позицій автором використано зарубіжні та вітчизняні джерела щодо вказаної тематики.

Слід наголосити на тому, що М.М. Єфімов визначив актуальні проблеми розслідування даних діянь та вказав способи їх вирішення. Зокрема, автор дослідив міжнародну практику розслідування кримінальних правопорушень проти моральності та визначив напрямки її імплементації в діяльність правоохоронних органів України. Також було визначено особливості протидії розслідуванню досліджуваної категорії кримінально-караних діянь та способи виявлення таких проявів. Крім того, було акцентовано увагу на особливостях розслідування легалізації доходів, одержаних шляхом вчинення досліджуваних діянь.

Вміло поєднавши наукову і практичну діяльність, М.М. Єфімов ґрунтовно проаналізував теоретичний, практичний і законодавчий матеріал, сформулював на цій основі виважені й слушні висновки, які є вагомим внеском у теорію української криміналістичної та кримінально-процесуальної науки. В цілому, достовірність й обґрунтованість наукових положень та висновків, сформульованих у монографії, забезпечується вдалою і продуманою структурою наукової розробки, логікою викладення матеріалу, потужним масивом емпіричної та джерельної бази.

Автор ґрамотно і гармонійно використовує за текстом дані офіційної статистики, результати своїх ранніх наукових робіт, а також напрацювання інших учених. Загалом, монографія представляє значний науковий та практичний інтерес, буде корисна для фахівців криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності, науковців інших юридичних спеціальностей, науково-педагогічного складу закладів вищої освіти, курсантів, слухачів, а також практичних працівників правоохоронних органів.

Висновок: рецензоване монографічне дослідження, що підготовлене доцентом кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидатом юридичних наук, доцентом Єфімовим Миколою Миколайовичем, є комплексною і ґрунтовною науковою роботою, що збагачує теорію криміналістики стосовно розслідування кримінальних правопорушень проти моральності та має важливе значення для підвищення якості й ефективності доказової діяльності у кримінальних провадженнях зазначеної категорії.

*Професор кафедри криміналістики,
судової експертології та домедичної підготовки
Харківського національного університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, доцент*

Валерія МАЛЯРОВА

ПЕРСОНАЛІЇ

Вітаємо вчених-юристів з ювілеями!

ГОЛІНУ Володимира Васильовича

члена-кореспондента НАПрН України

Народився 28 липня 1935 р. у с. Глобине Полтавської обл. У 1959 р. закінчив юридичний факультет Ленінградського університету ім. О. О. Жданова (нині — Санкт-Петербурзький державний університет). З 1959 р. — слідчий, старший слідчий Петроградського та Ленінського райвідділів міліції м. Ленінграда. З 1961 р. — адвокат, член президії Полтавської обласної колегії адвокатів (м. Кременчук), з 1969 р. — аспірант кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), з 1972 р. — асистент, старший викладач, доцент, професор кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. З 1996 по 2015 рр. — завідувач цієї ж кафедри. Одночасно головний співробітник сектора дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України.

У 1972 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Погашення та зняття судимості за радянським кримінальним правом» (спеціальність 12.00.08), у 1994 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Спеціально-кримінологічне попередження злочинності (теорія і практика)» (спеціальність 12.00.08). Вчене звання професора присвоєно у 1997 р. Обраний членом-кореспондентом Національної академії правових наук України у 2002 р.

Напрями наукових досліджень — розробка кримінологічних і кримінально-правових проблем спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, запобігання насильницьким злочинам проти особи, запобігання насильству в сім'ї, злочинність неповнолітніх, бандитизм, судимість, віктимологія. Опублікував понад 300 наукових і навчально-методичних праць, серед яких: «Кримінологія: Загальна та Особлива частини» (у співавт., 2003, 2009), «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом» (2004), «Судимість» (2006), «Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження» (2006), «Курс лекцій з кримінології» (2006), «Запобігання злочинності в Україні» (у співавт., 2007), «Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)» (у співавт., 2008), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.)), «Запобігання злочинності (теорія і практика)» (2011), «Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні» (у співавт., 2012), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку» (у співавт., 2013 (укр.), 2018 (англ.)), «Сучасна кримінально-правова система України: реалії та перспективи» (у співавт., 2015), «Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід» (у співавт., 2017), «Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право» (у співавт., 2017).

Брав участь у розробці проектів законів України: «Про попередження насильства у сім'ї», «Про боротьбу з тероризмом в Україні», «Про основні засади запобігання та протидії корупції в Україні», «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо підвищення рівня захисту прав засуджених осіб» та ін.

Член редакційних колегій наукових видань «Проблеми законності», «Питання боротьби зі злочинністю», «Вісник Національної академії правових наук України». Член спеціалізованих вчених рад Д 64.086.01 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого та К 64.502.01 у Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України. Член Координаційної ради з питань сімейного насильства при облраді Харківської області.

Заслужений діяч науки і техніки України (2004). Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), медаллю «Ветеран праці» (1993). Лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2011, 2012, 2014), Державної премії України в галузі науки і техніки (2011).

ЗАЙЧУКА Олега Володимировича
дійсного члена (академік) НАПрН України

Народився 15 серпня 1955 р. у м. Києві. У 1977 р. закінчив юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) за спеціальністю «правознавство». Після закінчення аспірантури з 1980 р. до 1986 р. працював асистентом, доцентом кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету цього навчального закладу. З 1986 р. по 2005 р. — науковий співробітник, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, завідувач відділу теорії держави і права в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. У 1990 р. стажувався в Європейському відділенні ООН з прав людини у Женеві (Швейцарія), навчався у Міжнародному інституті прав людини в Страсбурзі (Франція). З 2005 по 2014 рр. — працював в Інституті законодавства Верховної Ради України на посадах заступника директора, першого заступника директора.

У 1980 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Законодательство США и практика его применения в области расовых отношений» (спеціальність 12.00.01), у 1992 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Правова система США: історико-теоретичний аналіз» (спеціальність 12.00.01). Вчене звання професора присвоєно у 2003 р. У 2004 р. обраний членом-кореспондентом, у 2012 р. — дійсним членом (академіком) НАПрН України. Заступник академіка-секретаря відділення теорії та історії держави і права НАПрН України.

Напрями наукових досліджень — історія держави і права, теорія держави і права, філософія права, порівняльне правознавство, цивільне право, міжнародне приватне право, міжнародне право. Опублікував понад 300 наукових та навчально-методичних праць, серед яких: «Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження» (2004), «Вступ до теорії правових систем» (у співавт., 2006), «Теорія держави і права. Академічний курс: підручник» (у співавт., 2006, 2008), «Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства» (2007), «Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження)» (2007), «Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні» (у співавт., 2007), «Порівняльне правознавство (правові системи світу)» (у співавт., 2008), «Загальна теорія держави і права: навчальний посібник» (у співавт., 2008), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.), «Сучасна правова енциклопедія» (у співавт., 2009, 2013, 2015), «Парламентаризм: реєстр термінів і понять» (у співавт., 2012), «Європейські правові стандарти та їх імплементація в українське законодавство» (у співавт., 2013), «Європейський шлях до належного управління» (у співавт., 2013), «Науково-практичний класифікатор цивільного законодавства» (у співавт., 2013), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція» (у співавт., 2013 (укр.), 2015 (англ.), «Сучасна кримінально-правова система України: реалії та перспективи» (у співавт., 2015), «Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України» (у співавт., 2016).

Член редакційних колегій наукових журналів «Юридична наука», «Бюлетень Міністерства юстиції України». Член науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України, член міжвідомчої групи з підготовки Міграційного кодексу України, член Атестаційної колегії МОН України, член спеціалізованої вченої ради Д 26.236.03 в Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України.

Заслужений юрист України (2007), лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2007). Нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України (2004), Нагрудним знаком «Відзнака Голови Конституційного Суду України» (2018).

КОЛІСНИКА Віктора Павловича
члена-кореспондента НАПрН України

Народився 19 липня 1960 р. в с. Підвисоке Борівського р-ну Харківської обл. У 1985 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), де залишився працювати і пройшов шлях від стажиста-дослідника до професора кафедри конституційного права України. У 2001–2004 рр. — начальник Управління планування і координації правових досліджень в Україні Національної академії правових наук України. У 2004–2015 рр. — професор кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. З січня 2016 р. — суддя Конституційного Суду України.

У 1990 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Організаційно-правові взаємовідносини місцевих Рад народних депутатів з підприємствами (об'єднаннями) вищестоящего підпорядкування» (спеціальність 12.00.02), у 2003 р. — доктора юридичних наук «Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави» (спеціальність 12.00.02). Вчене звання доцента присвоєно у 1995 р., професора — у 2005 р. Обраний членом-кореспондентом НАПрН України у 2010 р.

Напрямок наукової діяльності — конституційне право. Автор понад 200 наукових та навчально-методичних праць, серед яких: «Конституційне право України: підручник» (у співавт., 2002, 2008), «Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти» (2003), «Конституція України: Науково-практичний коментар» (у співавт., 2003, 2011), «Конституційно-правові засади становлення української державності» (у співавт., 2003), «Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства» (у співавт., 2007), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.)), «Конституційно-правові засади взаємовідносин органів державної влади в контексті європейської інтеграції» (у співавт., 2010), «Договір як універсальна правова конструкція» (у співавт., 2012), «Конституційна юрисдикція: підручник» (у співавт., 2012), «Науково-практичний коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» (у співавт., 2012), «Демократичні засади організації та функціонування вищих органів державної влади України» (у співавт., 2013), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 2: Публічно-правова доктрина України» (у співавт., 2013 (укр.), 2016 (англ.)), «Політологічний енциклопедичний словник» (у співавт., 2015).

Був членом Робочої групи з розробки проекту внесення змін до Конституції України за результатами Всеукраїнського референдуму 2000 р., брав участь в експертизі проекту Конституції України 2008 р., членом Конституційної комісії (2015–2016). Брав участь у розробці проекту Закону України «Про вищу освіту». Член редакційної колегії наукових видань «Вісник Національної академії правових наук України», «Державне будівництво та місцеве самоврядування», «Проблеми законності», «Вісник Конституційного Суду України». Лауреат Премії імені Ярослава Мудрого (2003, 2008).

ПАНОВА Миколу Івановича
дійсного члена (академіка) НАПрН України

Народився 7 серпня 1940 р. у с. Берека Первомайського р-ну Харківської обл. У 1966 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). У 1965–1970 рр. працював слідчим прокуратури Чугуївського р-ну Харківської обл. З 1970 р. його життя і діяльність пов'язані з Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого, де він пройшов трудовий шлях від асистента до професора. З 1974 р. по 1981 р. — заступник декана заочного факультету, з 1987 р. по 2007 р. — проректор з наукової роботи. З 2000 р. і до сьогодні — завідувач кафедри кримінального права № 2 цього навчального закладу.

У 1973 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману чи зловживання довірою» (спеціальність 12.00.08), у 1976 р. присвоєно вчене звання доцента. У 1987 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Основні проблеми способу вчинення злочину в радянському кримінальному праві» (спеціальність 12.00.08). Вчене звання професора присвоєно у 1989 р. У 1993 р. обраний членом-кореспондентом, у 2000 р. – дійсним членом (академіком) НАПрН України.

Напрями наукової діяльності: теорія та методологія кримінального права, дослідження проблем вчення про злочин, законодавчу техніку кримінального права, відповідальність за окремі види злочину. Опублікував біля 300 наукових та навчально-методичних праць, серед яких: «Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием» (1977), «Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана» (1980), «Способ совершения преступления и уголовная ответственность» (1982), «Уголовно-правовое значение способа совершения преступления» (1984), «Квалификация насильственных преступлений» (1985), «Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана и злоупотребления доверием» (1987), «Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок» (2000), «Кримінальне право України: Загальна частина» (у співавт., 1999, 2001, 2004, 2007, 2010, 2015), «Кримінальне право України: Особлива частина» (у співавт., 1999, 2001, 2004, 2007, 2010, 2015), «Конфліктологія» (у співавт., 2002, 2004), «Філософія права: Хрестоматія» (у співавт., 2002), «Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар» (2002, 2004, 2006, 2009, 2013), «Соціологія права» (у співавт., 2003), «Філософія права» (у співавт., 2003), «Настільна книга слідчого», (у співавт., 2003, 2007, 2008, 2010), «Політологія» (у співавт., 2005), «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України» (у співавт., 2008 (укр.), 2011 (рос.), 2013 (англ.)), «Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права» (2009), «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): навчальний посібник» (у співавт., 2011), «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку» (у співавт., 2013 (укр.), 2018 (англ.)), «Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України»: лекція» (2015), «Загальні засади кваліфікації злочинів» (2016), «Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право» (у співавт., 2017).

Брав участь у розробці проекту Конституції України, ряду проектів постанов Пленуму Верховного Суду України, проектів законів, зокрема «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про нормативно-правові акти України», перебував у складі робочих груп Кабінету Міністрів України з розроблення проекту Кримінального кодексу України та ін. Був експертом (1992–1997) напрямів «Торгівля людьми» і «Комп'ютерна злочинність» у рамках науково-дослідницької програми в межах українсько-американської співпраці між Національним інститутом юстиції Департаменту юстиції США та НАПрН України у сфері боротьби з організованою злочинністю та корупцією. У 1997–2000 рр. — заступник голови Експертної ради ВАК України з юридичних наук. З 1966 р. по 2007 р. — голова Експертної ради з юридичних наук Міністерства освіти і науки України; член консультативної ради Верховного Суду України та ін.

Член наукової ради юридичного журналу «Право України», член редакційної колегії журналів «Юридична наука», «Судова практика», «Вісник кримінального судочинства», збірників наукових праць «Вісник Національної академії правових наук України», «Проблеми законності», «Питання боротьби зі злочинністю», «Бюлетень Міністерства юстиції України». Член спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Заслужений діяч науки і техніки України (1995). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2002), Грамотою Харківської обласної державної адміністрації (2012), Грамотою Харківської обласної Ради (2015), Почесною грамотою Харківської обласної організації Союзу юристів України (2015), Відзнакою Національної академії наук України за підготовку наукової зміни (2018). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2006), Премії імені Ярослава Мудрого (2002), Заслужений професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Почесний громадянин Первомайського р-ну Харківської обл. (2001) та м. Первомайська (2004). Почесний працівник Прокуратури (2005), старший радник юстиції.

**Вітаємо вчених-ювілярів – членів редакційної колегії наукового журналу
«Науковий вісник Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ»**

МАКУШЕВА Петра Васильовича

Народився 18 липня 1960 р. в м. Херсоні. У 1989 р. закінчив Ленінградське вище політичне училище МВС СРСР (нині – Санкт-Петербурзький університет МВС РФ). Проходив службу з 1981р. по 2000 р. на оперативних та керівних посадах в МВС. З 1992 р. по 2020 р. працював в навчальних закладах освіти на посадах, викладача, доцента, завідувача кафедри, професора та декана юридичного факультету.

Навчався ад'юнктурі Національної академії внутрішніх справ України по кафедрі теорії держави і права та у 2004 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Професійна правова свідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання)» (за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень) і здобув науковий ступінь кандидата юридичних наук. У 2005 р. отримав вчене звання доцента по кафедрі адміністративного права, а в 2014 р. – вчене звання професора по кафедрі загально-правових дисциплін.

З 2009 р. по 2019 рік під його науковим керівництвом підготовлено 12 кандидатів та 2 доктори юридичних наук. У 2017 р. завершив підготовку рукопису докторської дисертації та видав друком монографію «Адміністративно-правовий статус державної виконавчої служби в Україні: становлення та перспективи» та прилюдно захистив дисертацію (за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право) і здобув науковий ступінь доктора юридичних наук.

Є автором понад 150 науково-методичних праць, у тому числі понад 20-и навчальних посібників і монографій: «Позитивістська парадигма в українській юридичній думці XIX – початку XX сторіччя: Монографія»; «Адміністративно-правовий статус державної виконавчої служби в Україні: становлення та перспективи: Монографія»; «Методологія сучасного правознавства: Навчальний посібник»; «Теорія правозастосування: Навчальний посібник»; «Позитивістська парадигма в українській юридичній думці XIX – початку XX сторіччя: Монографія»; «Судовий розгляд справ про адміністративні правопорушення: Навчальний посібник»; «Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції» (у співавт.).

За час служби та науково-педагогічної діяльності (понад 40 разів) неодноразово був відзначений державними нагородами, почесними відзнаками, грамотами та подяками Голови міської ради та Голови Дніпропетровської обласної адміністрації.

Останніми роками є членом редакційних колегій періодичних наукових видань: з 2012 р. – «Право і суспільство» (засновник – ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»), з 2019 р. – «Науковий вісник ДДУВС» (засновник – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ), з 2020 р. – «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» (засновник – Дніпровський національний університет ім. Олеса Гочара, юридичний факультет). Є членом Міжнародного наукового громадського об'єднання «МАІТ», радником Голови громадської організації «По боротьбі з корупцією та незаконною діяльністю» Дніпропетровського обласного відокремленого підрозділу;

З вересня 2020 р. – професор кафедри історії і теорії держави та права Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро).

СЕРЬОГІНА Віталія Олександровича

Народився 15 лютого 1970 р. в м. Скадовськ Херсонської області. У 1994 р. закінчив Українську державну юридичну академію (нині – Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого).

З 1994 по 2014 р. працював на кафедрі конституційного та міжнародного права Харківського національного університету внутрішніх справ, пройшовши шлях від викладача до начальника кафедри (1994-1997 – викладач; 1997-1999 – ад'юнкт, 1999-2001 – старший викладач, 2001-2006 – доцент, 2006-2014 – начальник кафедри). З серпня 2014 р. по теперішній час – професор кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

У Харківському національному університеті внутрішніх справ проводив заняття з дисциплін: «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Державне будівництво та місце самоврядування в Україні», «Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності».

У Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна викладає такі навчальні дисципліни: «Конституційне право України», «Актуальні проблеми конституційного права», «Сучасна конституційно-правова доктрина», «Конституційна юстиція», «Засади конституційного ладу», «Правовий статус публічних осіб», «Конституційно-правове забезпечення недоторканності приватного життя».

Кандидатська дисертація «Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України», спеціальність – 12.00.02 – конституційне право, дата захисту – 1999 рік, науковий керівник – доктор юридичних наук, професор Ю.М. Тодика.

Докторська дисертація «Конституційне право особи на недоторканність приватного життя (прайвесі): проблеми теорії та практики», спеціальності – 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, дата захисту – 2011 рік, наукові консультанти: доктор юридичних наук, професор Ю.М. Тодика; доктор юридичних наук, професор О.Н. Ярмиш.

Вчене звання професора по кафедрі конституційного та міжнародного права, присвоєне у 2014 р.

Членство в спецрадах: 2009-2011 рр. – вчений секретар спеціалізованої вченої ради К 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ; 2011-2013 рр. – вчений секретар спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ; 2013-2016 рр. – заступник голови спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ; з 2015 р. по теперішній час – член спеціалізованої вченої ради Д 64.051.28 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна; 2016-2019 рр. – заступник голови спеціалізованої вченої ради К 64.051.31 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна; з 2020 р. член спеціалізованої вченої ради К 64.051.30 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна.

Внесок у юридичну науку: розвиток концепції прайвесі, запровадження системно-структурного підходу до визначення змісту конституційних прав і свобод людини і громадянина, розвиток теоретичних засад науки державного будівництва та місцевого самоврядування в Україні.

Під науковим керівництвом В.О. Серьогіна захищено 13 кандидатських дисертацій за спеціальностями 12.00.01 та 12.00.02. За наукового консультування В.О. Серьогіна захищено 2 докторські дисертації за спеціальністю 12.00.01.

Науковий доробок: загальна кількість праць – близько 150, у т.ч. одна одноосібна та одна колективна монографії, 2 підручники, 5 навчальних посібників, понад 100 наукових статей.

Член редакційних колегій журналів «Конституційно-правові академічні студії» та «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право», Відомчі нагороди: Почесний знак МВС України, «За відзнаку в службі» II ступеня, «За розвиток науки, техніки та освіти», «За бездоганну службу» II і III ступенів. Лауреат премії імені Ярослава Мудрого (2014 р.).

НОВІ ВИДАННЯ

У 2020 р. науковцями Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ випущено наукові та навчальні видання:

Миронюк Р. В. Громадський контроль за діяльністю поліції : монограф. Дніпро: ДДУВС ; «Ліра ЛТД», 2020. 134 с.

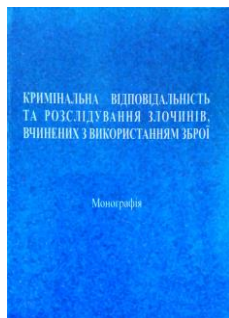
ISBN 978-617-7665-79-2

Здійснено комплексне дослідження правових засад, форм реалізації та напрямків удосконалення громадського контролю за діяльністю поліції. В роботі розкрито правову сутність громадського контролю за діяльністю Національної поліції, визначено особливості його здійснення та виокремлено напрями удосконалення чинного законодавства в сфері його реалізації. З'ясовано соціальну обумовленість громадського контролю за діяльністю поліції, стан його наукового аналізу та правового забезпечення в Україні. Ви-

значено поняття та розкрито зміст громадського контролю за діяльністю поліції: виокремлено суб'єкти громадського контролю за діяльністю поліції та проаналізовано їх повноваження в цій сфері. Вивчено зарубіжний досвід правового забезпечення та організації громадського контролю за діяльністю поліції та визначено шляхи його впровадження в Україні. Проаналізовано процесуальний порядок реалізації форм громадського контролю за діяльністю поліції в Україні та виокремлено низку пропозицій щодо внесення законодавчих змін з метою покращення процесуальних засад здійснення громадського контролю за діяльністю поліції в Україні.

Для науковців, аспірантів, курсантів ЗВО зі спеціальними умовами навчання та працівників практичних підрозділів поліції.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/3953>

Кримінальна відповідальність та розслідування злочинів, вчинених з використанням зброї : монограф. / Кол. авт. ; за заг. ред. к.ю.н., доц. Шалгунової С.А. Дніпро : ДДУВС, 2020. 364 с.

ISBN 978-966-630-271-0

Монографія присвячена актуальним питанням кримінальної відповідальності за незаконний обіг вогнепальної і холодної зброї, боєприпасів до неї, вибухових засобів та речовин, вибухових пристроїв та проблемам, що виникають в діяльності слідчих органів поліції при кваліфікації злочинів даної групи та злочинів, вчинених з використанням (застосуванням) зброї (умисних вбивств, нанесення тілесних ушкоджень, розбійних нападів, вимагання, бандитизму, масових заворушень тощо).

Видання розраховано на курсантів, слухачів, студентів ВНЗ юридичного профілю, ад'юнктів (аспірантів), слідчих органів поліції, працівників прокуратури, суддів, а також викладачів та науковців.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5160>

Кравченко І.С. Основи управління в Національній поліції : навч. посібник. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2020. 212 с.

ISBN 978-617-645-372-7

У навчальному посібнику з урахуванням сучасних наукових досліджень та законодавства України розкривається зміст загальних засад управління в Національній поліції. Акцентована увага на окремих напрямках управлінської діяльності Національної поліції: інформаційно-аналітична робота, планування, організація контролю в діяльності Національної поліції, робота з персоналом, а також особливості управління органами та підрозділами Національної поліції в надзвичайних умовах. Для викладачів вищих навчальних закладів, науковців, аспірантів (ад'юнктів), курсантів і студентів, поліцейських, працівників інших органів виконавчої влади.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4371>

Логвиненко Б.О. Провадження в справах про адміністративні правопорушення у сфері охорони здоров'я : навч. посібник. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 106 с.

ISBN 978-617-645-374-1

У навчальному посібнику з урахуванням наукових досліджень та національного законодавства України розкрито загальні засади та сутність провадження в справах про адміністративні правопорушення у сфері охорони здоров'я. Розглянуто сутність і зміст здоров'я та права на охорону здоров'я як комплексних категорій. Проведено загальну характеристику адміністративних правопорушень у сфері охорони здоров'я. Розкрито поняття і особливості провадження в справах про адміністративні правопорушення у сфері охорони здоров'я. Окреслено адміністративну юрисдикцію Національної поліції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення у сфері охорони здоров'я. Визначено учасників провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері охорони здоров'я за участю Національної поліції. Розкрито особливості кваліфікації окремих видів адміністративних правопорушень у сфері охорони здоров'я за участю Національної поліції.

Посібник призначено для поліцейських, курсантів, слухачів, викладачів, фахівців у галузі права та інших осіб, які цікавляться питаннями медичного права, юрисдикційних повноважень Національної поліції та провадженням у справах про адміністративні правопорушення.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/4239>

Мислива О. О. Кримінально-правова характеристика та запобігання незаконній діяльності у сфері трансплантації : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 220 с.

ISBN 978-617-7665-81-5

Викладено погляди на розвиток, сучасний стан та перспективи кримінально-правової охорони діяльності у сфері трансплантації в контексті міжнародного та національного законодавства. Центральне місце відведено виявленню та розслідуванню незаконної діяльності у сфері трансплантації. На підставі кримінально-правового аналізу та кримінологічної теорії запропоновано цілісну концепцію з удосконалення національного законодавства та заходів загального і спеціально-кримінологічного запобігання злочинам у сфері трансплантації, висвітлення нових методів їх виявлення та документування відділами боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, використання можливостей Національного центрального бюро Інтерполу Національної поліції України.

Для вчених і викладачів навчальних закладів МВС та юридичних спеціальностей; для ад'юнктів, аспірантів, здобувачів, курсантів і студентів, керівників органів і підрозділів Національної поліції. Може бути корисною для усіх, хто опікується проблемами у сфері трансплантації.

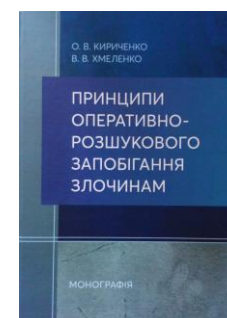
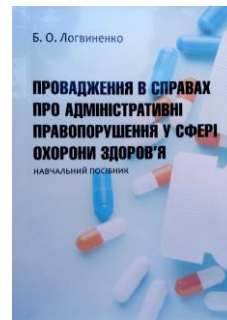
<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5114>

Кириченко О.В., Хмеленко В.В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам: монограф. Київ : Центр учбов. літ-ри, 2020 160 с.

978-611-01-1727-2

На монографічному рівні досліджено концептуальні положення принципів оперативно-розшукового запобігання злочинам. Розглянуто сучасний стан розробленості проблеми принципів оперативно-розшукового запобігання злочинам, виокремлено теоретичні засади їх визначення, методологію наукового дослідження. Розглянуто правову регламентацію принципів оперативно-розшукового запобігання злочинам та визначено шляхи її вдосконалення. Окреслено критерії класифікації принципів оперативно-розшукового запобігання злочинам та їх види. Надано характеристику загальноправових та спеціальних принципів оперативно-розшукового запобігання злочинам.

Для науково-педагогічних працівників та здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти МВС України, практичних працівників Національної поліції та інших правоохоронних органів України.

Словник з міграційного права / уклад.: д.ю.н., проф. Наливайко Л. Р., Полешко Е. П. Дніпро : ДДУВС, 2020. 192 с.

ISBN 978-617-7665-83-9

Словник розраховано на здобувачів вищої освіти юридичних спеціальностей різних навчальних закладів. Стане в пригоді науковцям, державним службовцям, політикам та всім, хто цікавиться проблематикою сучасного міграційного права.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5094>

Теорія держави і права в схемах та таблицях : навч. посібник / Кол. авт. ; за заг. ред. д.ю.н., проф. Л. Р. Наливайко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 296 с.

ISBN 978-617-7665-82-2

Навчальний посібник розрахований на студентів, слухачів і курсантів різних навчальних закладів, викладачів, науковців, державних службовців, політиків, усіх, хто цікавиться актуальними проблемами державно-правового розвитку та шляхами їх вирішення.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5097>

Царьова І. В. Сучасний український юридичний текст: лексико-дериваційна структура : монографія. Дніпро : ЛПРА, 2020. 446 с.

ISBN 978-966-981-369-5

Монографію присвячено концепції створення системної моделі дериваційного простору слова як багатовимірної, динамічної і самоорганізованої структури сучасного юридичного тексту. Продемонстровано детермінаційні процеси, відображені в юридичній мові. Детально проаналізовано парадигматичні зв'язки в дериваційному аспекті та опис з цих позицій спільнокореневих слів, що перебувають у відношеннях синонімії та омонімії. Виокремлено

специфікації та дериваційні слова як базові поняття лексичної деривації, що відображають різні аспекти дериваційного функціонування слова в сучасному юридичному тексті. Наголошується на методиці дериваційно-лексикологічного аналізу сучасного українського юридичного тексту.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5153>

Алексеев І. В., Єремєєва І. А., Агарков О. А. Теорія міжнародних відносин : навч. посібник. Дніпро : Інновація, 2019. 222 с.

ISBN 978-966-8676-47-7

Навчальний посібник розроблено у відповідності з вимогами до рівня знань з теорії міжнародних відносин та змісту компетентностей спеціальності 292 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії».

Для студентів та усіх, хто цікавиться проблемами світової політики та міжнародних відносин.

Єфімов М. М., Лазарєв В. О. Теоретичні засади методики розслідування втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства : монографія. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2020. 232 с.

ISBN 978-966-992-186-4

Монографію присвячено аналізу складного та багатоаспектного явища – розслідуванню втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства. В науковій праці, на основі аналізу ряду розробок провідних вчених-криміналістів, досліджено теоретичні та практичні аспекти розслідування досліджуваної категорії кримінально каранних діянь.

Авторами виокремлено структурні елементи криміналістичної характеристики досліджуваного виду кримінального правопорушення та сформульовано їх чітку структуру з відповідними кореляційними зв'язками. Значну увагу приділено висвітленню організаційних і тактичних засад розслідування визначених діянь (планування розслідування; обставини, що підлягають встановленню; типові слідчі ситуації). Також акцентовано увагу на особливостях розслідування деталізації доходів, одержаних шляхом втягнення неповнолітнього в заняття проституцією і сутенерства. Викладено особливості криміналістичного забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій та використання спеціальних знань в досліджуваній категорії кримінальних проваджень.

Для фахівців криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності, науковців інших юридичних спеціальностей, науково-педагогічного складу закладів вищої освіти, здобувачів, курсантів, слухачів та практичних працівників правоохоронних органів.

Ядловська О. С. Національні меншини Півдня України в контексті політичної діяльності (початок XX ст. – 1918 р.) : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 284 с.

ISBN 978-617-645-375-8

Монографію присвячено дослідженню особливостей діяльності партій та громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України на початку XX ст. та в добу Української Центральної Ради. Значну увагу приділено висвітленню широкого спектру політичних сил південноукраїнського регіону та аналізу місця національних меншин в контексті суспільно-політичної діяльності періоду Центральної Ради. Книга розрахована на читачів, котрі цікавляться питанням розвитку національних меншин, історією політичних партій, регіональною історією, діяльністю Центральної Ради та національним державотворчим процесом початку XX ст.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5079>

Кримінологія : навч. посібник-практикум (для здобувачів вищої освіти, що навчаються на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти (081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність») / С.А. Шалгунова, А.М. Орлеан, О.С. Скок та ін. ; ред. С.А. Шалгунова. Дніпро : ДДУВС, 2020. 332 с.

ISBN 978-966-630-278-9

Практикум з курсу кримінології містить виклад десяти основних тем з навчальної дисципліни «Кримінологія», відповідно до тематичного плану. По кожній темі викладено програмні положення, вимоги до знань та вмінь здобувачів вищої освіти теоретичних та практичних питань вітчизняної кримінології; зміст основних термінологічних понять по кожній темі; практичні завдання, що можуть розглядатися на семінарських та практичних заняттях, а також бути використані для самостійної та індивідуальної роботи з навчальної дисципліни «Кримінологія»; тестові завдання до всіх тем курсу; методичні рекомендації по виконанню практичних завдань (складанню схем, аналізу окремих теоретичних понять, складанню графіків та діаграм тощо); список рекомендованої літератури з курсу кримінології; перелік інформаційних ресурсів в мережі Інтернет, що можуть бути використані при виконанні практичних завдань. Видання розраховано на здобувачів вищої освіти юридичного профілю, аспірантів (ад'юнктів), викладачів та науковців.

<http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/5157>

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Аксютіна Анастасія Володимирівна – старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Антонюк Ірина Андріївна – аспірант кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Батмангліч Камерон – доктор філософії, професор Варненського університету менеджменту (м. Варна, Болгарія)

Бублик Надія Сергіївна – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Венгерова Юлія Віталіївна – аспірант кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Вітер Дмитро Вадимович – аспірант Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Воловик Сергій Володимирович – аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Сумського державного університету

Гаркуша В'ячеслав Вікторович – доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Гордеюк Алла Олександрівна – доцент кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат юридичних наук, доцент

Грібов Михайло Леонідович – професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Давлєтова Ганна Василівна – асистент кафедри політології та права Національного університету «Запорізька політехніка»

Смець Олег Миколайович – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Сфімов Микола Миколайович – доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Загорулько Андрій Петрович – аспірант Національної академії державного управління при Президенті України

Захарко Андрій Володимирович – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Злагода Ольга Валеріївна – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Ібрагімзаде Ельшад Рафіг огли – аспірант Національної академії державного управління при Президенті України

Іванцов Володимир Олександрович – доцент кафедри поліцейської діяльності та публічного адміністрування Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Казначєєв Дмитро Георгійович – доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Калініченко Зоя Дмитрівна – доцент кафедри аналітичної економіки та менеджменту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, доцент

Кириченко Юрій Вікторович – професор кафедри політології та права Національного університету «Запорізька політехніка», доктор юридичних наук, доцент

Кіріленко Федір Олександрович – заступник начальника управління медіакомунікацій Міністра Департаменту організаційно-апаратної роботи МВС України, кандидат

юридичних наук

Кірін Роман Станіславович – провідний науковий співробітник Інституту економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України, доктор юридичних наук, доцент

Ковбаса Володимир Миколайович – перший проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Кричун Юрій Анатолійович – доцент кафедри галузевого права та правоохоронної діяльності Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка (м. Кропивницький), кандидат юридичних наук, доцент

Кузьменко Альбіна Олександрівна – здобувач вищої освіти другого, магістерського рівня Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Лісняк Антон Ігорович – аспірант кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Лопасва Олена Миколаївна – старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Марисюк Костянтин Богданович – професор кафедри кримінального права і процесу Національного університету «Львівська політехніка», доктор юридичних наук, професор

Марценюк Лариса Володимирівна – професор кафедри економіки та менеджменту Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна, доктор економічних наук, доцент

Миронюк Станіслава Анатоліївна – доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Мисливий Володимир Андрійович – професор кафедри публічного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»

Мушенко Віктор Васильович – професор кафедри загальноправових дисциплін Київського національного торговельно-економічного університету, доктор юридичних наук, доцент

Обшаров Сергій Володимирович – декан факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Орлова Олена Олександрівна – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Павлик Микола Петрович – аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

Павлова Наталія Валеріївна – доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Пайда Юрій Юрійович – проректор з навчально-наукової роботи Кам'янець-Подільського податкового інституту, доктор юридичних наук, доцент

Плетенець Віктор Миколайович – доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Попович Ірина Миколаївна – науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат юридичних наук

Поповський Анатолій Михайлович – професор кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Проценко Олена Вікторівна – науковий співробітник відділу організації наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Равлюк Ігор Іванович – доцент кафедри тактико-спеціальної, фізичної та вогне-

вої підготовки Прикарпатського факультету (м. Івано-Франківськ) Національної академії внутрішніх справ

Риб'янець Сергій Анатолійович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Руснак Дмитро Іванович – ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ

Савченко Василь Антонович – доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент

Салаєв Тургут Гаджи огли – аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України

Селюков Вадим Сергійович – доцент кафедри поліцейської діяльності та публічного адміністрування Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Сироїд Тетяна Леонідівна – завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор

Собакарь Андрій Олексійович – завідувач кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Соболь Оксана Іванівна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Спіцина Ганна Олександрівна – професор кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», доктор юридичних наук, доцент

Столітній Антон Володимирович – доктор юридичних наук, професор

Тертишник Володимир Митрофанович – професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро), доктор юридичних наук, професор

Ткаченко Павло Ігорович – здобувач вищої освіти другого, магістерського рівня Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Усаткін Денис Геннадійович – аспірант кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Фісуненко Надія Олександрівна – доцент кафедри аналітичної економіки та менеджменту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук

Чучко Сергій Володимирович – ад'юнкт кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Шоповаленко Євген Володимирович – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Юшкевич Олена Геннадіївна – доцент кафедри правоохоронної діяльності та поліцейської Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

TABLE OF CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW, CONSTITUTIONAL LAW

Kyrychenko Yu. V., Davlyetova H. V. Role of political parties in modern processes of state building in Ukraine	7
Kirin R. S. The legal basis of anti-mine activity in Ukraine: theoretical and implemental aspects	12
Popovskyy A. M. Lexical Richness of Cossack Spirit of Mykhaylo Chkhan	20
Syroiyd T. L. International legal standards for ensuring the right of minors deprived of liberty to health	31
Tertyshnyk V. M. The right to land and will in historical and philosophical reflection and integral state's doctrine	38
Orlova O. O. Legal Clinical Education as a Necessary Component of a Future Lawyer Formation	47

CIVIL LEGAL REGULATION OF CERTAIN AREAS OF PUBLIC RELATIONS

Mushenok V. V. Legal protection of natural resources from the negative impact of agricultural activity	52
Spitsyna H. O., Hordeyuk A. O. Features of modern classification of intellectual property items	58

PUBLIC ADMINISTRATION AND POLICE PREVENTIVE ACTIVITIES

Payda Yu. Yu. Public administration as an object of administrative and legal regulation	65
Sobakar A. O., Aksyutina A. V. Institute of "cultural service" in the mechanism of public and legal support of the population with social and cultural services	73
Harkusha V. V. Peculiarities of the procedure of selection and appointment of a judge	79
Ivantsov V. O. Current problems of outlining the list of law enforcement agencies of Ukraine: theoretical and legal principles and significance for law-enforcement practice (on the example of the State Emergency Service of Ukraine)	83
Kaznacheyev D. G., Lopayeva O. M. Ways of improvement military-combat activity of law enforcement units in Ukraine	90
Myronyuk S. A. Concepts, principles and types of services of the National Police	95
Savchenko V. A., Ravlyuk I. I. Peculiarities of professional training of employees of the federal police and special police forces of Germany	101
Yushkevych O. H. Legislative lacunas in holding persons responsible for driving vehicles under the influence of alcohol	108

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Marysyuk K. B.	
To the issue of the concept of general principles of imposition of sentence	114
Myslyvyy V. A.	
Criminal-legal meaning of traffic and vehicle operation safety rules	118
Kirilenko F. O., Zahorulko A. P.	
Child support alimony evasion in 1960-2018	126
Kirilenko F. O.	
Deliberate destruction or damage of another's property caused by arson in 1960-2018	131
Rybyanets S. A., Sobol O. I.	
Criminal law policy of Ukraine in the field of illicit arms trafficking in a special period	137

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSICS, OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES

Yemets O. M., Hribov M. L., Rusnak D. I.	
Role and place of international legal acts in the formation of legal enforcement against trafficking in human beings	145
Yemets O. M., Zlahoda O. V., Shapovalenko Ye. V.	
Genesis of legislation in the field of operational investigative activities in independent Ukraine	151
Stolitniy A. V.	
Electronic segment in the criminal procedural law of Uzbekistan	156
Yefimov M. M.	
Forensic description as an element of the methodology of investigation of criminal offenses against morality	161
Zakharko A. V.	
Fixation of evidence in the course of proving	168
Kovbasa V. M.	
Organizational and preparatory measures for the investigative experiment	174
Krychun Yu. A.	
War crime in the conditions of the Joint Forces Operation: a criminological description	179
Obshalov S. V.	
Use of special knowledge in the detection and investigation of serious crime	185
Pavlova N. V.	
Role and place of legal education in the professional activities of investigators	190
Pletenets V. M.	
Features of preparation for searches in terms of anti-investigation	196
Popovych I. M.	
Forensic examination as a source of evidence in a separate proceedings	200
Selyukov V. S.	
Origin of official cynology (initial stages of emergence and development of dog breeding)	208

ECONOMIC SECURITY

Martsenyuk L. V., Batmanghlich C. A.	
Directions for reducing the negative effects of coronavirus on the tourist industry	214

Kalinichenko Z. D.

Problems of adaptive management of business systems
in the conditions of influence of destabilizing factors in Ukraine 222

Fisunen N. O., Tkachenko P. I., Kuzmenko A. O.

Criminological characteristics of the manifestations of the shadow economy 232

POST-GRADUATE'S TRIBUNE

Antonyuk I. A.

Criminalistics analysis of fraud in the labor market 240

Bublyk N. S.

Procedure for obtaining the status of a suspect: directions of reforming 244

Vengerova Yu. V.

Problem aspects of organizational and tactical support
of interrogation in the investigation of crimes in tourist industry 251

Viter D. V.

Assessing the admissibility and reliability of an expert's conclusion by an investigator
in the investigation of crimes in the field of financing targeted social programs 256

Volovyk S. V.

IP-court as an actor of state policy in the field of intellectual property in Ukraine 264

Ibrahimzade E. R.

Organization of administrative supervision of local government bodies in European countries 270

Lisnyak A. I.

Essence and system of forensic description of mass rebellions 276

Pavlyk M. P.

International cooperation in the investigation of crimes in the field of employment abroad 281

Protsenko O. V.

Prevention of road accidents by means of automatic photo-video recording of traffic violations 288

Salayev T. H.

Definition of actors of administrative and legal support of information security in the customs area ... 294

Usatkin D. H.

Typical investigatory situations in investigation of group violations of public order 299

Chuchko S. V.

Assessment of initial information and scope of circumstances,
to be established during the investigation of fraud in the purchase and sale
of goods via Internet: certain aspects 304

SCIENTIFIC LIFE

Reviews 310

Personalities 312

New editions 318

Authors 322

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ**

Науковий журнал

2020

№ 3 (106)

Українською, російською та англійською мовами

Редактор, оригінал-макет –
А.В. Самотуга

Редактори: *О.М. Врублевська, А.В. Колесник, С.П. Лагдан*

Підп. до друку 30.09.2020. Формат 70x100/16. Друк цифровий, трафаретний (RISO).
Папір офісний. Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 26,50. Обл.-вид. арк. 27,33.
Зам. № 11/20-зб. Тираж – 70 прим.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т./ф. (056) 756-46-41, rvv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності ДК № 6054 від 28.02.2018